

॥ श्रीः ॥

श्रीमहर्षि दैपायनव्यासप्रणीत
श्रीमार्कण्डेयपुराण.

भाग पहिला अध्याय २१.

संपादक व प्रकाशक,

काशीनाथ वामन लेले.

या पुस्तकासंबंधी सर्व हद्द मातकाने आपणाकडे
अयम ठेविले आहेत.

श्रीहनुमन्प्रणाटय, वां.

किंमत रु० २.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमहर्षिव्यासप्रणीतं ॥

॥ श्रीमार्कण्डेयपुराणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ यथोगिभिर्भवभयार्तिविनाशयोग्यमा-
साय चन्द्रितमतीवविवर्कचितैः । तद्वः पुनातु हरिपादसरोजमुग्ममाविर्भवत्कमविलङ्घित-
भृश्वः स्वः १ पायात्स वः सकलकल्मषभेददशः क्षीरोदकुक्षिकणिमोगनिविष्टर्मुतः । आसा-
वभूतसलिलोत्कणिकाकरालः सिन्धुः प्रनृत्यमिव यस्य करोति संगान् देनारायणं नमस्कृत्य
नरैः चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् २ तपःस्वाध्यायनिरतं मार्के-
ण्डेयं महाशुनिम् । व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्वपृच्छत ४ भगवन्भारताख्यानं व्यासे-
नोक्तं महात्मना । पूर्णमस्तमलैः शुभैर्नानाशास्त्रसमुच्चयैः ५ जतिशुद्धिसमायुक्तं साधुशब्दो-
पशोभितम् । पूर्वपञ्चोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितम् ६ विदशानां यथा विष्णुद्विपदां
ब्राह्मणो यथा । भूपणानां च सर्वेषां यथा चूडामणिवरः ७ यथापुत्रानां कुलिशभिर्द्विषाणां
यथा मनः । तथेह सर्वशास्त्राणां महाभारतसुतमम् ८ अत्रार्थश्चैव धर्मश्च कामो मोक्षश्च वर्णयंत ।
परस्परानुबन्धाश्च सातुबन्धाश्च ते पृथक् ९ धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठमर्थशास्त्रमिदं परम् । काम-

श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥ अतिशय शुद्धचित्त
योगिजनानां प्राप्त करून घेऊन ज्यांना वंदन केले आहे, ज्यांना प्रकट होतांनाच
क्रमाने भूलोक, भूवलोक व सुवलोक ह्यांना व्यापून टाकिले आहे आणि संसारम-
यरूप दुःखाचा नाश करण्यास जी समर्थ आहेत ती श्रीहरीची चरणकमले तुलांला
पवित्र करोत १. ज्याच्या स्वासाने उडविलेल्या उदकाच्या छाटांमुळे समुद्र भयंकर
दिसू लागतो; ज्याच्या समागमामुळे तो जसें काही नृत्य करू लागतो; क्षारसागरामध्ये
ज्याने आपली फणायुक्त काया ठेविली आहे आणि सर्व पातकांचे निरसन करण्यास
जो समर्थ आहेत तो अनंत तुमचे रक्षण करो २. पुरुषोत्तम नरनारायण, नरस्वतां
देवी आणि व्यास ह्यांना नमस्कार करून ग्रंथारंभ करावा ३. तप व वेदाव्ययन
ह्यांमध्ये गढून गेलेल्या मार्कण्डेयमहर्षींना महातेजस्वी व्यासशिष्य जैमिनि हणाला ४
“हे भगवन् महात्म्या व्यासांनीं कथिलेलं भारताख्यान निर्मल व शुद्ध अशा अनेक
शास्त्रसमुदायांनीं भरलेलं आहे ५. ते आख्यान पूर्वपक्ष व सिद्धांत ह्यांनीं युक्त असून
उत्कृष्ट शब्दांनीं भूषित आहे आणि त्यांतील आख्यानेही शुद्ध आहेत ६. देवांमध्ये
जसा विष्णु, मनुष्यांत जसा ब्राह्मण, सर्व भूषणांत जसा चूडामणि ७, आयुषांत
जसे वज्र व इंद्रियांमध्ये जसे मन तसे सर्व शास्त्रांमध्ये महाभारत उत्कृष्ट होय ८.

शास्त्रमिदं चारयं मोक्षशास्त्रं तथोक्तमम् १० धनुराश्रमधर्माणांमाचारस्थितिमाधनम् ।
 प्रोक्तमेतन्महाभाग वेदव्यासेन धीमता ११ तथा तात वृत्तं सोमशास्त्रेनोदारकर्मणा । तथा
 व्यासं महाशास्त्रं विरोधैर्नाभिभूयते १२ व्यासवाक्यजलदीपेन कुतर्कतर्ह्यारिणा । वेदसौख्यार-
 नांगेन नीरजस्कर मही कृता १३ कलजलमहाहमं महाव्यानपराप्नुजम् । कथाविस्तारो-
 गलिलं कार्णं वेदं महाहृदम् १४ तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तापतो जातु-
 कामोऽहं भगवंस्त्वाद्युपस्थितः १५ कस्मान्मालुपतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दनः । वाएदेवो
 जगत्सृष्टिभिधितसंयमकारणम् १६ कस्माद्य पाण्डुपुत्राणामेका माद्रुपदारमजा । पञ्चानां
 महिर्षी कृष्णा मत्र नः संमयो मदान् १७ वेपथं वयस्यया वलदेवो महाबलः । तं-
 यात्राप्रसङ्गेन कस्माद्यके हलायुधः १८ कथं चर्द्रापदेपास्तेऽकृतदारा महारथाः । पाण्डुनाभा
 महात्मानो वधमापुरनाधयत् १९ मत्सर्वं विस्तरजो ममाख्यानमिहाहमि । भयन्तो मूढव-
 द्दीनामवबोधरूराः सदा २० इति तस्य वचः श्रुत्वा मार्कण्डेयां महाशुनिः । दशाश्वदोपरहितो
 वक्तुं समुपचक्रमे २१ मार्कण्डेय इवाच ॥ क्रियाकान्धोऽयमस्माकं संप्राप्तो मुनिरत्तम ।
 विरतेरपि वक्तव्ये नैव कालः प्रशस्यते २२ ये तु वक्ष्यन्ति वक्ष्येयं तानहं जैमिने तव ।

परस्पर संयद्ध असलेल्या धर्मार्थकाममोक्षांचे ह्यांत वेगळें वेगळें सविस्तर वर्णन
 केलेलें आहे ९. हे महाभाग, बुद्धिमान् वेदव्यासांनीं काथिलेलें हें आख्यान दणजे
 श्रेष्ठ धर्मशास्त्र, उत्कृष्ट अर्थशास्त्र, उत्तम कामशास्त्र व सर्वोत्कृष्ट मोक्षशास्त्र असून
 चार आश्रमांचे जे धर्मतेव आचार कायम रहाण्याचे साधन होय १०, ११. वा मार्क-
 ण्डेयमुने, मोठी मोठी कर्म करणाऱ्या व्यासांनीं विरोध नयेतील अशाच रीतीनें हें मोठें
 व्यापक शास्त्र केलेलें आहे १२. वेदरूप पर्वतापासून वहात येणाऱ्या आणि कुतर्करूप
 वृक्ष हरण करणाऱ्या व्यासवाक्यरूप जलप्रवाहानें पृथ्वी निर्मल करून टाकिली
 आहे १३. हें व्यासोक्त वेदरूप सरोवर उत्कृष्ट शब्दरूप महाहंसांनीं, महाख्यानरूप
 उत्कृष्ट कमलांनीं व कथारूप प्रचंड उदकांनीं युक्त आहे १४. हे भगवन्, अनेक अर्थानीं
 भरलेलें आणि श्रुतीच्या सविस्तर अर्थानीं युक्त असलेलें हें भारताख्यान खरें खरें सम-
 जून घेण्याकरितां मी आपणाकडे आलों आहे १५. निर्गुण व जगताच्या उत्पत्तिस्थिति-
 लयांचें कारण असलेला जनार्दन वासुदेव मनुष्य कां शाला ? १६ आणि पांच पांड-
 वांची पडराणी तीं द्रुपदकन्या कृष्णा एकच कशी शाली ? ह्याविषयी आह्मांस मोठा
 संशय आहे १७. त्याचप्रमाणे महावज्राद्यं हलायुध बलदेवानें तीर्थयात्राप्रसंगानें
 ब्रह्महत्येची निष्कृति त्हां केली ? १८ आणि ते महात्मे व महारथी अविवाहित द्रौपदी-
 पुत्र, पांडवांसारखे नाथ असतांना अनाथाप्रमाणें कसे मारले गेले ? १९. हें सर्व
 आपण मला सविस्तर कथन करा. मंदमति लोकांना आपण सर्वदा ज्ञान करून
 देणारे आहा २०. हें जैमिर्नाचें भाषण ऐकून अष्टादशदोपरहित महर्षि मार्कण्डेयांनीं
 बोलल्याला आरम केला २१. ते हणाले “ हे मुनिश्रेष्ठ, आमची ही ज्ञानसंध्येची
 वेळ हल्ली आहे आणि तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे तर सविस्तर देणें योग्य आहे. तस्मात्,

तथा च नष्टमन्देहं त्यां करिष्यन्ति पक्षिणः २३ पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुमुखस्तथा ।
 द्रोणपुत्राः भगभेदास्तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः २४ वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामन्याडता मतिः ।
 विन्ध्यकन्दरमध्यस्थाम्नातुषान्य च पुच्छं च २५ एवमुक्तस्तदा तेनमार्कण्डेयेन धीमता ।
 प्रपञ्चाचारिणादौर्वा विस्मयोन्मृष्टयोचनः २६ जैमिनिश्चाच ॥ अन्यद्रुतमिदं ब्रह्मभगवा-
 निव मातुर्या । यत्पक्षिणस्ते विज्ञानमापुरत्यन्तदुर्लभम् २७ तिर्यग्योन्यां यदि भवस्तेषां ज्ञानं
 कुनोऽभवत् । कथं च द्रोणतनयाः प्रोच्यन्ते ते पतत्रिणः २८ कथं द्रोणः प्रविश्यातो यस्य
 पुत्रचतुष्टयम् । सातं गुणवर्णां तेषां यमज्ञानं महात्मनाम् २९ मार्कण्डेय उवाच ॥ शृणुष्याव-
 रितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने पुरा । शक्रस्याप्सरसां चैव नारदस्य च मंगने ३० नारदो नन्द-
 नेऽपश्यत्सुखलीगणमप्यगम् । शक्रं सुराधिराजानं तन्मुखासकलाञ्चनम् ३१ स तेनपिर्विरिष्टेन
 दृष्टमात्रः शचीपतिः । सङ्घतस्यौ स्वकं चाल्म ददावातनमादरात् ३२ तं दृष्ट्वा बलवृषभ-
 त्पितं विदमाह्वनाः । प्रप्रेतस्तांश्च देवि विनयावनताः स्थिताः ३३ ताभिरभ्यार्चितः सोऽथ
 रूपविष्टे बतक्रतौ । यथाहं कृतसंभाषः कथाश्रके मनोरमाः ३४ ततः कथान्तरे शक्रस्तनुवाच
 महाज्ञानिम् । शक्र उवाच ॥ देवज्ञां नृच्यवामासां तव यात्रिमतेति वै ३५ रम्भा वा कर्कशा

ही वेळ प्रशस्त नाही २२. तथापि हे जैमिने, त्या प्रश्नांची उत्तरं तुला सांगण्यास जे
 समर्थ आहेत ते मी तुला आज सांगतो. पक्षी तुझा संदेह नाहीसा करतील २३.
 पिङ्गाक्ष, विबोध, सुपुत्र, व सुमुख हे द्रोणपुत्र पश्यांमध्ये श्रेष्ठ असून तत्त्ववेत्ते व
 शास्त्रचिंतक आहेत २४. वेद व शास्त्र ह्यांचा अर्थ जाणव्यामध्ये त्यांची मति अकुं-
 ठित आहे व विन्ध्याद्रीच्या गुहेमध्ये त्यांचे वास्तव्य आहे. ह्यास्तव, सांच्याकडे जा आणि
 विचार ॥ २५. असे त्या विचारी मार्कण्डेयांनी सांगितले असतां विस्मयाने नेत्र प्रकुल्लित
 होऊन ते ऋषिश्रेष्ठ २६ जैमिनि हागळे “ ते पक्षी असतांना त्यांना अत्यंत दुर्लभ ज्ञान
 प्राप्त झाले आणि मनुष्यासारखी वाणी त्यांना प्राप्त झालीहो अति अद्भुत आहे २७.
 तिर्यग्योनीमध्ये उत्पत्ति असतांना त्यांना ज्ञान कसे झाले ? त्या पश्यांना द्रोणपुत्र
 ही संज्ञा कशी प्राप्त झाली ? २८. चार पुत्रांचा पिता असलेला हा द्रोग कोण ?
 व त्या गुंगी महाभ्यांता धर्मज्ञान कसे प्राप्त झाले ? ” २९. मार्कण्डेय हागतानः—
 इंद्र, अप्सरा व नारद ह्यांची एकत्र भेट झाली असतांना ‘पृथ्वी नंदनवनांत जे
 घडले आहे ते तूं एकाप्रचित्ताने श्रवण कर ३०. एकदां नंदनवनांत वेद्यांच्या सनुदा
 यामध्ये देवराज इंद्र त्यांच्या मुखाकडेच दृष्ट देऊन दस्त्याचे नारदांनी अवलोकन
 केले ३१; त्या श्रेष्ठ ऋषींनी इंद्राला अवलोकन करितां क्षणीं इंद्र उठला आणि आपले
 आसन त्याने नारदांना दिले ३२. तो इंद्र उठल्याचे पाहून अप्सरांनी त्या देवर्षाला
 प्रणम केला; आणि विनयाने नम्र होऊन त्या रम्या राहिल्या ३३. त्यांनी मान
 दिल्यानंतर व इंद्र दस्त्यानंतर योग्यतेप्रमाणे प्रशस्तरे जाल्यावर ते नारदमुनि मनो-
 हर कथा सांगू लागले असतां ३४ इंद्र मध्यंतरां त्या महाधीना हागळा “ आपण आज्ञा
 करा, हाणजे रम्भा, कर्कशा, उर्वशी, तिलोत्तमा, वृताची व मेनका ह्यांपैकी आपणाला

वाध उर्वश्यथ तिलोत्तमा । घृताचीमेनकावापि यथ वा भवतो रुचिः ३६ एतच्छ्रुत्वा द्विज-
श्रेष्ठो वाचं शक्रस्य नारदः । विचिन्त्याप्सरसः प्राद विनयाविनताः स्थिताः ३७ शुष्माकमिद-
मवारां रूपौदार्यगुणाधिकाम् । आत्मानं मन्यते या तु सा नृत्यतु ममापतः ३८ गुणरूपवि-
हीनायाः सिद्धिर्नास्त्यस्य चाम्ति वै । चार्वण्यिष्ठानवभृत्सं नृत्यमन्यद्विद्वन्मम ३९. मार्कण्डेय
उवाच ॥ तद्वाक्यसमकालं च एकैकास्ता नतास्ततः । अहं गुणाधिकान त्वं न त्वं चान्या-
श्रयीदिदम् ४० तासां संभ्रममालोक्य भगवान्पाकशासनः । पृच्छत्यतां मुनिरित्याह वक्ता यां
वो गुणाधिकाम् ४१ शक्रश्छन्दात्रयाताभिः पृष्ठस्ताभिः स नारदः । प्रोवाच यतदा वाक्यं
जैमिने तच्चिबोध्य मे ४२ तपस्यन्तं नगेन्द्रस्थं यावः क्षोभयते बलात् । दुर्वाससं मुनिश्रेष्ठं तां वो
मन्ये गुणाधिकाम् ४३ मार्कण्डेय उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वो वेपितकन्धराः । अशक्य-
मेतदस्माकमिति तावकिरे कथाः ४४ तत्राप्यसरा वपुर्नाम मुनिश्रेष्ठोभगवतिता । प्रत्युवाचा-
हयास्यानि यत्रासौ संस्थितो मुनिः ४५ अयं तं देहरूपतारं प्रयुक्तेन्द्रियवाजिनम् । स्मर-
शक्तगलद्रविम करिष्यामि कुसारथिम् ४६ ब्रह्मा जगदंगो वापि यदि या नीललोहितः ।
तमप्यय करिष्यामि कामवाणशतान्तरम् ४७ इत्युक्त्वा प्रजगामाथ प्रलेखादिं वपुस्तदा ।
मुनेस्तपःप्रभावेण प्रशान्तश्चापदाधमम् ४८ सा पुंस्कोकिलमाधुर्यां यत्रास्ते स महाश्रुतिः ।

जी अभिमत असेल ती नृत्य करील ” ३९, ३६. हे इंद्राचें भाषण ऐकून व विचार
करून, विनयांनं नत्र होऊन उन्हा असलेल्या अप्सरांना द्विजश्रेष्ठ क्षणाले ३७
“ तुझां सर्वांमध्ये रूप व गुण ह्यांत जी स्वतःला अधिकसमजत असेल तिने
माझ्या पुढें नृत्य करावें ३८. कारण, गुणहीन व रूपहीन स्त्रीच्या नृत्याचें फल
नाहीं. मनोहर स्त्रीचेंच नृत्य खरें नृत्य असून इतर नृत्य हे विडंबन होय ” ३९. मार्क-
ण्डेय क्षणतातः—नारदांच्या मुखांतून हे शब्द निघाले नाहींत तोंच नम्र झालेल्या
अप्सरांपैकीं प्रत्येकजण मी गुणांनीं अधिक आहे, तूं नाहींस, असें एकीमेकीला ह्मणूं
लागली ४०. हास्याचा गोधळ पाहून भगवान् इंद्र त्यांना क्षणाला “ नारदमुनींना
विचारा, क्षणजे तुझांमध्ये गुणांनीं अधिक कोण हें ते सांगतील ” ४१. इंद्राच्या
इच्छेप्रमाणें वागणाऱ्या त्या अप्सरांनीं प्रथम केल्यावर हे जैमिने, नारदांनीं जें सांगितलें
तें ऐक ४२. नारद क्षणाले “ परंतावर तपश्चर्या करीत वसलेल्या मुनिश्रेष्ठ दुर्वा-
साला जी आपल्या सामर्थ्यानें क्षोभ उत्पन्न करील ती मी तुमच्यांत गुणांनीं
अधिक समजेन ” ४३. मार्कण्डेय क्षणतातः—तें त्यांचें भाषण ऐकून सर्व अप्स-
रांनीं माना हालविल्या आणि हें आह्मांला अशक्य आहे असें त्या क्षणाल्या ४४.
परंतु, मुनींना क्षोभ उत्पन्न करण्यासंबंधानें गर्व वाहणारी एक वपुनामक
अप्सरा क्षणाली “ त्या मुनींकडे मी जातें ४५. देहरूप सारख्यानें आणि इंद्रियरूप
अश्वानीं युक्त असलेल्या त्या मुनिरूप रथाला मी, स्मररूप शस्त्रानें रविम तोडून,
कुंठित करीन ४६. ब्रह्मा, विष्णु अथवा महेश्वर जरी असला तरी कामवाणांनीं मी
त्याच्या मनाला आज जेवम करीन ” ४७. असें बोलून ती वपु, मुनींच्या तपःसाम-

कोशमात्रं स्थिता तस्माद्गायत वराप्सराः ४९ तद्गीतध्वनिमाकर्ण्य मुनिर्विस्मितमानसः । जगाम तत्र यशस्वे सा बाला रुचिरानना ५० तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं मुनिः संस्तभ्य मानसम् । क्षोभणायागतां ज्ञात्वा कोपामर्षसमन्वितः ५१ क्वाचेदं ततो वाक्यं महर्षिस्तां महातपाः ५२ यन्मातुःस्वार्जितस्येह तपसो विप्रकारणात् । आगतासि मदनोन्मते मम दुःस्वाय भेचरि ५३ तस्मात्सुपर्णगोत्रे त्वं मत्कोषकट्टीकृता । जन्म प्राप्स्यसि दुष्प्रभे यावद्वर्षाणि षोडश ५४ निजरूपं परित्यज्य पश्चिणीं रूपधारिणी । चत्वारस्ते च तनया जनिष्यन्तेऽथदाप्सराः ५५ अग्राप्य तेषु च प्रीतिं श्रवणं पुनर्दिवि । वाममाप्स्यसि वक्षस्यं मोत्तरं ते कथंचन ५६ इति वचनमसमं कोपसंरुद्धदृष्टिश्चलकटवत्पदां तां मानिनीं भावयित्वा । तरलतरतरङ्गां गां परित्यज्य विप्रः प्रपितगुणगणौघां संप्रयातः स्वगङ्गाय ५७ इति मार्कण्डेयपुराणे वपुशापकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ अरिष्टनेमिपुत्रोऽभूद्रहो नाम पश्चिराद् । गरुडस्याभवत्पुत्रः संपाति रिति विभुतः १ तस्याप्यासीन्सुतः शरः सुपार्श्वो वायुविक्रमः । सुपार्श्वतनयः कुन्तिः कुन्ति-पुत्रः प्रलोढपः २ तस्यापि तनयावास्तां कटुः कन्धर एव च ३ कटुः कैलासधिसरे विमुदूचेति

ध्यानं ज्यावरील आश्रमांतील श्वापदे शांत झालेली आहेत अशा प्रादेयपर्वतावर गेली ४८ आणि कोकिलपद्याप्रमाणे जिचा ध्वनि मधुर आहे अशी ती श्रेष्ठ अप्सरा त्या महर्षीपासून एका कोसावर उभी राहून गायन करून लागली असतां ४९, तिच्या गायनाचा स्वर ऐकून मुनि मनामध्ये विस्मित झाले आणि ती सुमुखी बाला जिकडे होती तिकडे गेले ५०. त्या सर्वांसुंदरीला पाहून मुनींनी मनाचे संयमन केले आणि क्षोभ उत्पन्न करण्याकरितां ती आल्याचे जाणून क्रुद्ध झालेले ५१ ते महातपस्वी महर्षि झणाले ५२ “हे मदनोन्मत्त अप्सरे, ज्याअर्थी कष्टाने संपादन केलेल्या तपाचा विघ्न आणून मला दुःख देण्याकरितां तूं आली आहेस ५३ त्याअर्थी, हे मूढे, माझ्या क्रोधाने प्रसन्न झालेली तूं सोळा वर्षेपर्यंत गरुडकुलामध्ये जन्मास येशील ५४. सारांश, स्वतःच्या रूपाचा त्याग करून तूं प्रत्यक्ष पश्चिणी होशील आणि, हे अधम अप्सरे, तुला चार पुत्र होतील ५५. परंतु, त्यांच्या ठिकाणीं तुझे प्रेम उत्पन्न न होतां तूं शस्त्राने वध पावून पुनरपि स्वर्गांत वास्तव्य करशील. ह्या माझ्या भाषणावर-तूं कांही एक उत्तर देऊं नको ५६. कोपाने नेत्र ज्यांचे उल्ल झालेले आहेत असे ते दुर्वास्समुनि, (कांपेर भरल्यामुळे) जिची हस्तभूषणे हालूं व वाजूं लागली आहेत अशा त्या गर्विष्ठ अप्सरेला ह्याप्रमाणे असह्य भाषण करून व भूमीचा त्याग करून अति चंचल लाटांनीं आणि प्रसिद्ध गुणसमुद्रायांनीं युक्त असलेल्या आकाशगंगेप्रत गेले ५७. ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतील वपुशापकथननामक पहिला अध्याय समाप्त झाला ॥ १ ॥

मार्कण्डेय झणतातः—पश्चिराज गरुड अरिष्टनेमीचा पुत्र असून संपाती १ हा त्याचा पुत्र होय. त्याचा पुत्र शूर व वायुतुल्य पराक्रमी सुपार्श्व, सुपार्श्वीचा पुत्र कुन्ति, कुन्तीचा पुत्र प्रलोढप २ आणि कंक व कंधर हे दोन त्या प्रलोढपाचे पुत्र ३. कैलास-

विभुतम् । ददर्शाम्बुजपत्राक्षं राक्षसं धनदानुगम् ४ आपानासकममलघ्नदामाम्बुज-
णम् । भार्यासहायमारीनां शिलापट्टेऽमले शुभे ५ तददृष्ट्वा कङ्केन रघुः कोपसमन्वितः ।
प्रोवाच कस्मादायातम्बुजमिहो जगदजायम ६ शीतत्रिकर्षे तिष्ठन्तं कम्मान्मामुपगतपंसि ।
नैव भयंः हृत्पूर्वाणां मिथो निष्पापवन्तु ७ कङ्क उवाच ॥ मायागणाऽयं मेदेन्द्रो यथा ८ ।
तथा मम । अन्येषां चैव जन्तूनां ममता भवतोऽत्र का । मार्कण्डेय उवाच ९ श्रुवाणमि धं
सद्गेन कष्टं चिच्छेद राक्षसः । हरत्पद्मगर्वाभत्सं विस्फुरन्तमधेतनम् १० कङ्कं विनिर्ज-
न्तुत्वा कन्धरः क्रोपमूर्च्छितः । विद्युद्रूपवधायान् मेनश्चक्रऽण्डजेऽश्वरः ११ स गत्या शैल-
शिखरं कष्टो यत्र दत्तः स्थितः । तस्य सेकलनं चक्रे धातुज्येष्ठस्य खेचरः । कोपामपर्वविहृताशो
नागेन्द्र इव निःश्वसन् १२ जगामाय स यत्रास्ते भ्रातृदा तस्य राक्षसः । पञ्चवातेन महता
चालयन्भूधरान्वरान् १३ वेगात्पयोदजालानि विधिपद्मस्तनेक्षणः । क्षणात्क्षयितशत्रुः स
पद्माभ्यां कान्तभूधरः १४ पानासकमतिं तत्र तं ददर्श निशाचरम् । आताम्रवदनयने हेमपर्य-
कुमाभितम् १५ अन्दाभापूरितधिरं हरिचन्दनभूषितम् । केतकीपत्रगर्भानैर्दन्तैर्योरतरान-
नम् १६ वामोरुमाभितां चास्य ददर्शांयतलोचनाम् । पत्नीं मदनिकां नाम पुंस्कोकिलकल-

पर्वताच्या शिखरावर विद्युद्रूपहूनून प्रसिद्ध असलेला एक कमलनयन कुबेरसेवक
राक्षस कंकाच्या दृष्टी पडला ४. तो उज्वळ माला व वस्त्रे धारण करून भार्येसह
एका निर्मल व शुभ शिळेवर मद्यपान करीत बसला होता ५. कंकांने राक्षसाला
पहातांक्षणीं राक्षस क्रुद्ध होऊन त्याला हणाला “हे अधमपक्षां, तूं येथे कां ? ६.
अरे, स्त्रीसंनिध असलेल्या माझ्याजवळ तूं कां येत आहेस ? एकांतांत गोष्टी चालल्या
असतांना तेथे जाणे हा विचारी लोकांचा धर्म नव्हे.” ७. कंक हणतो:-ह्या पर्व-
तावर तुझा, माझा व इतर प्राण्यांचा हक्क सारखाच असतांना तुशीच येथे मालकी
कशावरून ? ८. मार्कण्डेय हणतात:- ह्याप्रमाणे बोलत असलेल्या त्या कंकाला
खडगाच्या योगाने त्या राक्षसाने तोडिले. तेव्हां त्याच्या शरीरांतून भयंकर रक्त वाहू
लागले व तो तडफडत मेला ९. परंतु, कंक मारला गेल्याचे ऐकून पक्षिराज कंधर
क्रुद्ध झाला आणि विद्युद्रूपाळा मारण्याचे त्याने मनांत आणिले १०. नंतर पर्वतशि-
खरावर जेथे कंक मरून पडला होता तेथे तो गेला आणि त्याने त्या ज्येष्ठ भ्रात्याचा
देह एकत्र करून त्याचे और्ध्वदेहिक केले; क्रोधाने त्याचे डोळे फिरून गेले ११;
त्याच्या भ्रात्याला मारणारा राक्षस जिकडे होता तिकडे तो निघाला; पंखांच्या प्रचंड
वायूने तो मोठे मोठे वृक्ष कंपित करू लागला १२. वेगाच्या योगाने तो मेघसमुदायही
इकडे तिकडे टकलू लागला; एकाक्षणाभ्यं शत्रूचा वध करणारा तो पक्षी पंखांच्या
योगाने पर्वत ओलांडून गेला १३; आणि तेथे मद्यपान करीत बसलेला तो राक्षस त्याने
अवलेकन केला. त्याचे मुख व नेत्र आरक्तवर्ण असून सुवर्णमंचकाधर तो बसलेला
होता १४. त्याची शिखा पुष्पांच्या गजन्यांनी भरून गेलेली होती; चंदनाने तो भूषित
झालेला होता; आणि केवड्याच्या पानांच्या अंतर्भागाप्रमाणे असलेल्या दातांनी त्याची

स्वनाम् १६ ततो रोषपरीनात्मा कन्धरः कन्दरस्थितम् । तनुवाच सुदृष्टात्मश्रेष्ठि युध्दस्व वै
 मया १७ यस्माज्ज्येष्ठो मम भ्राता विश्वस्यो धातिव्रत्स्वया । तस्मात्त्वं मदसंसक्तं नदिष्ये यम-
 सादनम् १८ विश्वम्नधातिनां टोका ये च स्त्रीवालधनिनाम् । यास्यने निरयान्मवान्तांस्त्व-
 मत्र मया हनः १९ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्येवं पतगेन्द्रेण प्रोक्तं शंसन्निधौ तदा । रथः क्रोध-
 ममाविष्टं प्रत्यमापत पश्चिणम् २० यदि ते निहतो भ्राता पौरुषं तदि दर्शनम् । त्वामप्ययं
 हनिष्येऽहं महेनानेन सेचर २१ तिष्ठ क्षणं नात्र जीवन्पतगायम यान्त्वमि । श्लुकत्वाञ्जनपु-
 श्रामे विमर्शं मद्गम्याददे २२ ततः पतगराजस्य श्रवाविषमदम्य च । भवत् युध्दमनुष्ठं यथा
 गम्हप्रजयोः २३ नतः स राक्षसः शोषान्मद्गम्याविष्य वेगवद् । विधेय पतगेन्द्राय निर्वा-
 णाङ्गास्वचंचलम् २४ पतगेन्द्रश्च तं सङ्गं छिद्रिदुस्तस्य भूतलात् । वरेण जयाह तदा गम्हः
 पत्रगं यथा २५ वक्त्रपादतलैर्महत्वा चक्रे धोमनपाण्डजः । तस्मिन्मये ततः पद्मे बाहुयुद्ध-
 भवतंत २६ ततः पतगराजेन वधस्याक्रम्य राक्षसः । इस्तपादकैरराद्य किरमा च वियो-
 जितः २७ तस्मिन्निनिहते सा स्त्री स्वर्गं शरणमभ्यगात् । छिद्रितं जानमंत्रासा प्राह भार्या
 भवामि ते २८ नामादाय स्वगश्वेष्टः स्वकं गृहमगात्तुनः । गत्वा स निष्कृतिं धातुर्विषुद्रूपनि-

मुद्रा फारच भयंकर दिसत होती १९. नंतर कोकिलपक्ष्याप्रमाणे मंजुळ शब्द करणारी
 व दीर्घ नेत्रांनी युक्त असलेली त्याची मदनिकानामक पत्नी त्याच्या वामांकावर वस-
 लेली त्याने अवलोकन केली १९. तेव्हां कंधर अतिशय क्रुद्ध झाला आणि गुहेत वस-
 लेल्या त्या राक्षसाला हणाला “ हे दुरात्म्या, चढ, माझ्याशी युद्ध कर १७. ज्याअर्थी तूं
 माझा ज्येष्ठ भ्राता विश्वस्त असतांना मारिला आहेस त्याअर्थी मत्त झालेल्या
 तुला मी यमसदनीं पोचवितों १८. माझ्या हातून तुझा वध झाला हणजे तूं, विश्वास-
 यातकी, स्त्रीधातकी व बालवालकी ह्यांना प्राप्त होणाऱ्या प्रत्येक नरकामध्ये वास्तव्य
 करशील १९. मार्कंडेय हणतातः—ह्याप्रमाणे पक्षिराजाने छीतंनिध भाषण केलें
 असतां राक्षस क्रुद्ध होऊन त्याला हणाला २० “ हे पक्ष्या, तुझा भ्राता मारण्यांत मी
 पराक्रम दर्शविला आहे आणि तुझाही आज ह्या खड्गाने वध मी करणार आहे २१. हे
 वा यमपक्ष्या, क्षणभर थांब, तूं येथून जिवंत जाणार नाहीस.” असें बोलून त्यानें
 काजलगादीप्रमाणे कृष्णवर्ण असलेला निर्मळ खड्ग हातांत घेतला २२ व नंतर
 इंद्रगम्हांप्रमाणे पक्षिराज व राक्षसराज ह्यांमध्ये अतुल युद्ध सुरू झालें २३. नदनंतर
 त्या राक्षसाने क्रोधाने खड्ग गरगर फिरविला व बौद्धशाप्रमाणे काट्या असलेला तो
 मारला खड्ग त्यानें त्या पक्ष्यावर वेगाने टाकिला २४. परंतु, मूत लविरून किंचित्
 उदाण करून पक्षिराजाने तो खड्ग भुजंग धारण करणाऱ्या गरुडाप्रमाणे तोंडांत
 धरिला २५; चोर्चीने व पायांनी त्याचे तुकडे करून तो पक्षी क्षुब्ध झाला आणि ह्याप्र-
 माणे तो खड्ग भग्न झाल्यावर बाहुयुद्ध सुरू झालें २६. तेव्हां पक्षिराज राक्षसाच्या
 अतीवर वसला आणि मस्तकासह त्यानें त्याचे हातपाय तोडिले २७. ह्याप्रमाणे त्या
 राक्षसाचा वध झाल्यावर त्याची ती स्त्री पक्ष्याला शरण गेली आणि किंचित् भयभीत

सप्तः । धातुविधातुस्त्वथ वैश्वदेविकाः श्रुतिप्रयुक्ता विविधास्तु सान्वित्याः ६६ ॥ १२३ ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे चटकोत्पत्तिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ अहन्यहनि विप्रेन्द्र स तेषां मुनिसत्तनः । चकाराहारपयसा
तथा गुम्या च पोषणम् १ मासमात्रेण जग्मुस्ते भानोः स्थन्दनवल्ग्वनि । कौतूहलवि-
लोलाक्षैर्दृष्ट्वा मुनिकुमारकैः २ दृष्ट्वा महीं सनगरां । साम्भोनिधिसरिद्धराम् । रथचक्र-
प्रमाणां ते पुनराश्रममागताः ३ श्रमकृद्भ्रान्तरात्मानो महात्मानो वियोनिजाः ।
ज्ञानं च प्रकटीभूतं तत्र तेषां प्रभावतः ४ ऋषेः शिष्यावुकम्प्यार्थं वदतो धर्मनिधयम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं सद्यै चरणावभ्यवादयन् ५ ऊचुश्च मरणाद्दोरांन्मोक्षिताः स्मस्त्वया
मुने । आवाप्तभक्ष्यपयसां त्वं नो दाता पिता गुरुः ६ गर्भस्थानां मृता माना पित्रा
नैवापि पालिताः । त्वया नो जीवितं दत्तं शिशवो येन रक्षिताः ७ क्षितावक्षततेजास्त्वं
कृमीणामिव शुष्यताम् । गजघण्टां समुत्पाल्य कृतवान्दुःखरेचनम् ८ कथं बद्धपुरवलाः
स्वस्थान्द्रक्ष्याम्यहं कदा । कदा भूमेर्दुर्मं प्राप्तान्द्रक्ष्ये वृक्षान्तरं गतान् ९ कदा मे सहजा
कान्तिः पांसुना नाशनेष्यति । एषां पक्षानिलोत्थेन मत्समीपविचारिणाम् १० इति

ह्याना उद्देशून नानाप्रकारचीं कमें केलीं ६६. (१२३) ह्याप्रमाणें मार्कण्डेय-
पुराणांतील चटकोत्पत्तिकथननामक दुसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ २ ॥

मार्कण्डेय ह्मणतातः— हे विप्रश्रेष्ठ, त्या मुनिश्रेष्ठ शमीकांनीं त्यां पिळांना दूध
पाजून त्यांचें पालन पोषण केलें. १ एक महिना झाल्यानंतर ते आकाशामध्ये
उड्डाण करूं लागले असतां विस्मयचकित दृष्टीनें मुनिकुमार त्यांच्याकडे पाहूं
लागले २; नगरें, समुद्र व महानद्या ह्यांनीं युक्त असलेली जी पृथ्वी
ती रथचक्राएवढी दिसूं लागल्यानंतर ते महात्मे पक्षी धकडां आल्यामुळें
पुनरपि आश्रमांत येऊं लागले व त्या ठिकाणीं त्यांना स्वप्रभावामुळेंच ज्ञान
प्रकट होऊं लागलें ३, ४. एकदा शिष्यावर दया करण्याकरितां शमीकत्रापि धर्म-
निरणय सांगूं लागले असतां ते सर्वही पक्षी प्रदक्षिणापूर्वक त्यांच्या चरणांला बंदन
करून त्यांना ५ ह्मणाले “ हे मुने, घोर मरणापसून आपण आह्मांला मुक्त केलें
आहे आणि वसतिस्थान, भक्ष्य व दूध देणारे सुखी असल्यामुळें आमचे पिते
व गुरु आपणच आहां ६. आह्मी गर्भशायामध्ये असतांनाच मातामेढी व पित्या-
नेही आमचें पालन केलें नाहीं; परंतु, बालपणीं आपण आमचें रक्षण केल्या-
मुळें आह्मांला जीवदानच आपण दिलें आहे ७. कारण, हे महातेजस्वी मुने,
भूमीवर आह्मी कृमीप्रमाणें झुरत असतांना गजबंडा उपटून आपण आमच्या
दुःखाचें निरसन केलें आहे ८. “ हे बलहीन पक्षी कसे मोठे होतात, मी
ह्यांना आकाशांत उडतांना केव्हां पाहीन, भूमीवरून झाडावर व ह्या झाडा-
वरून त्या झाडावर गेलेले हे मला केव्हां दिसतील ? ९ आणि माझ्या समीप
संचार करणाऱ्या ह्यांच्या पक्षवायूनें धूळ उडून मी मलीन केव्हां होईन ” १०.

चिन्तयता तात भयता प्रतिपालिताः । ते सांप्रतं प्रवृद्धाः स्मः प्रवृद्धाः करवाम किम्
 ११ इत्युपिवचनं तेषां श्रुत्वा संस्कारवत्स्फुटम् । शिष्यैः परिवृतः सर्वैः सह पुत्रेण
 भद्रिणा १२ कौतूहलपरो भूत्वा रोमाञ्चपटसेवृतः । उवाच तत्त्वतो ब्रूत प्रवृत्तेः कार-
 णं गिरः १३ कस्य शापादियं प्राप्ता भवद्विविक्रिया परा । रूपस्य वचसश्चैव तन्मे
 वक्तुमिहाहं १४ पश्चिण ऊचुः ॥ विपुलस्त्वानिति रूपतः प्रागासीन्मुनिसत्तमः । तस्य
 पुत्रद्वयं जशं सुकृपस्तुम्बुरस्तथा १५ सुकृपस्य वयं पुत्राश्रित्वारः संयतात्मनः । तस्य-
 पर्विनयाचारभक्तिनद्याः सदैव हि १६ तपश्चरणशक्तस्य शास्यमानेन्द्रियस्य च । यथा-
 भिमत्तमस्माभिस्तदा तस्योपपादितम् १७ समित्पुण्यादिकं सर्वं यच्चैवाभ्यवहारिकम् ।
 एवं तत्राधरततां तस्यास्माकं च कानने १८ आजगाम महावर्ष्मा भग्नपक्षो जराश्रितः ।
 आताम्रनेत्रः सस्तात्मा पक्षी भूत्वा सुरेश्वरः १९ सत्यशौचक्षमाचारमतीवोदारमानसम् ।
 जिज्ञासुस्तृप्तिश्रेष्ठमस्मच्छापभवाय च २० पक्षुवाच ॥ द्विजेन्द्र मां क्षुधाविष्टं परि-
 त्राप्तमिहाहंति । भक्षणार्थं महामाग गतिर्भव ममातुला २१ विन्ध्यस्य शिखरे तिष्ठ-
 न्पत्रिपत्रैरितेन वै । पतितोऽस्मि महामाग नसनेनातिरंहता २२ सोऽहं मोहसमाविष्टो

असे चिंतन करीत करीत, हे तात, आपण ज्यांचे रक्षण केले ते आक्षी सांप्रत
 वाटलों असुन आक्षाळा समजू लागले आहे; तस्मात्, आतां आक्षी काय
 करावे ? ” ११. हे त्यांचे सुसंस्कृत व स्पष्ट भाषण ऐकून शृंगिसंज्ञक पुत्र व सर्व
 शिष्य ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या ऋषींना १२ विस्मय होऊन त्यांच्या शरीरावर
 रोमांच उठले आणि ते क्षणाले “ वाणी प्राप्त होण्याचे ” खरे कारण
 सांग १३. रूप आणि भाषण ह्यांमध्ये असलेला हा अत्यंत विरोध कोणाच्या
 शाश्वततेला प्राप्त झाला आहे हे तुम्ही मला सांग १४. पक्षी क्षणतातः— पूर्वी
 विपुलस्वान् तपून् विख्यात असलेले एक श्रेष्ठ मुनि होते; त्यांना सुकृप
 व तुम्बुर असे दोन पुत्र झाले १५. त्या जितेंद्रिय सुकृप मुनींचे आक्षी चार
 पुत्र. आक्षी विनय, आचार व भक्ति ह्यांच्या योगाने त्यांच्याशी सर्वदा नम्र-
 पणाने वागत होती १६. तपश्चर्या करणाऱ्यांपर्या समर्थ आणि इंद्रियांचे संयमन
 करणाऱ्या त्या ऋषीकडे आक्षी समिधा, पुष्पे इत्यादिक आणि भोजनसंबंधी
 मर्ष धन्यु इच्छेप्रमाणे आणीत होती. हाप्रमाणे ते व आक्षी तेथे वनांत
 रहात असतांना १७, १८ पक्ष भग्न झालेल्या, वृद्ध, विष्याड, आरक्तवर्ण
 नेत्रांनी युक्त व थकलेल्या पक्षाचे रूप घेऊन इंद्र-१९ सत्य, शौच, क्षमा,
 आचार व अत्यंत उदार बुद्धि ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या श्रेष्ठ ऋषींची
 परीक्षा करण्याकरितां आणि आक्षाळा शाय होण्याकरितां—तेथे आला २०.
 पक्षी क्षणतोः— हे द्विजश्रेष्ठ, हे महामाग, मज क्षुधिताचे तूं रक्षण कर.
 मां अन्नाधी आहे; तूं माझा अतुल आश्रय हो २१. हे महामाग, विष्याच-
 ण्या शिखरावर असतांना पदयोऽया पंथांनीं मुटलेल्या अतिवेगवान् वायूनें

भूमौ, सप्ताहमस्मरति । स्थिरस्तवाद्यमेनादा चेतनां प्राप्तवानइम् २३ प्राप्तचेनाः
 क्षुधाविद्यो भवन्तं करणं गतः । मक्ष्यार्थी विग्लानन्दो दृग्मानेन चेतसा २४ तत्तु-
 क्तवामकनते मनापायाचलां मतिम् । प्रपच्छ मक्ष्यं विप्रर्षे प्राणवाशाधर्मं मम २५
 सख्यमुक्तः प्रोवाच तमिन्द्र-पधिरुपिणम् । प्राणसन्धारणार्थाय दास्ये मक्ष्यं तवे-
 प्सितम् २६ इत्युक्त्वा पुनरप्येगमपृच्छत्स द्विजोत्तमः । आहारः कस्तवार्थाय
 उपकल्प्यो भवेन्मया । स चाह नरमांसेन तृप्तिर्भवति मे परा २७ अपिष्ट्वाच ॥
 क्रौमारं ते व्यतिक्रान्तमतीतं यौवनं च ते । वयसः परिणामस्ते वसंते नूनमन्दज २८
 यस्मिन्पराणां सर्वेषामपेक्षेच्छा निवर्तते । स कस्माद्दृढभावेऽपि सुशृङ्खलात्मको भ-
 वान् २९ क माशुपस्य पिपितं क वयश्चरनं तव । सर्वथा दुष्टभावानां प्रणमो नोप-
 पद्यते ३० अथ वा किं मद्वैतेन प्रोक्षेनास्ति प्रयोजनम् । प्रतिभुन्य सदा देयमिति नो
 भावितं मनः ३१ इत्युक्त्वा तंस त्रिप्रेन्द्रस्नयति कृतनिधयः । शीघ्रमस्मान्समाहूय गुण-
 तोजप्रपत्य च ३२ ववाच सुन्यदरयो अनिर्वाक्यं मुनिदुरन् । विनपावनतान्तवाङ्म-
 किपुष्पाङ्कताञ्जलीन् ३३ कृतात्मानो द्विजश्रेष्ठ ऋणैर्मुक्ता मया सह । जातं भेदमपत्यं

मी खाली पडलो २२. सात-दिवस मूर्च्छित व स्मृतिहीन बनून मी
 मूर्मीवर पडलो असतां आठव्या दिवशीं शुद्धीवर आलो २३ आणि शुद्धीवर येऊन
 क्षुधाक्रांत झाल्यामुळे मी आनंदरहित अनार्थी पक्षी मनामध्यं दुःखित होऊन
 तुला शरण आलो आहे २४. द्यास्तव, हे निर्मल मर्तीने युक्त विप्रर्षे, माझ्या रक्ष-
 णाविषयी पक्षा निश्चय करून माझा जीव जगण्यास योग्य असें मक्ष्य तूं मला दे
 २५. द्यावर तो ऋषि त्या पक्षिरूप इंद्राला झणाला “ प्राणरक्षणाकरितां मी तुला
 हवे असेल तें मक्ष्य देईन ” २६. इतकें बोलून त्या द्विजश्रेष्ठाने पुनरपि त्यालां
 “ तुझ्याकरितां मी कोणत्या आहाराची तयारी केली पाहिजे ? ” असें विचारिलें
 असतां “ नरमांसाने माझी उत्कृष्ट तृप्ति होते ” असें त्याने उत्तर दिलें २७.
 ऋषि झणतोः—हे पक्ष्या, कुमारविस्था व यौवन संपून खरोखर तूं आतां वृद्धाव-
 स्थेत आहेस २८. द्या अवस्थेत सर्वही नरांची सर्व इच्छा निवृत्त होत असतांना
 वृद्धावस्थेतही तूसें मन दुष्ट कसें राहिलें ? २९. अरे, नरमांस कोणीकडे व तूसें
 शेवटउें वय कोणीकडे ? तात्पर्य, दुरात्म्याचे ठिकाणीं शांति मुळीच संभवनीय
 नसते ३०. अथवा मी हे बोलल्याचे कारण काय ? कबूल केल्यावर केव्हांही
 दिलेंच पाहिजे; हा आमच्या मनाचा निश्चय आहे ३१. इतकें बोलून त्या विप्र-
 श्रेष्ठाने ‘ ठीक आहे ’ म्हणून निश्चय केल्या आणि आझाला सत्वर बोलावून व
 आमच्या गुणांची प्रशंसा करून ३२ अंतःकरणामध्ये सुन्य झालेला तो मुनि
 माझी सर्वही हात जोडून भक्तिपूर्वक विनयाने नम्र होऊन राहिलें असतां अति
 निष्ठुर भाषण आमच्याशीं करूं लागला ३३. (तो झणाला) हे निवेष्ट्रिय
 द्विजश्रेष्ठो, तुझी माझ्यासह ऋणातून मुक्त झाला आहे; कारण, हे द्विजहो,

यो यूयं मम यथा द्विजाः ३४ गुरुः पूज्यो यदि मतो भवतां परमः पिता । ततः कुत
मे वाक्यं निर्व्यालीकेन चेतसा ३५ तद्वाक्यसमकालं च प्रोक्तमस्माभिरादुतैः । यद्वक्ष्यति
मवांस्तद्वै कृतमेवावधार्यताम् ३६ अस्मिन्वाच ॥ मामेष शरणं प्राप्तो विहङ्गः श्रुत्वा-
न्वितः । पुष्पन्मांसेन येनास्य क्षणं तृप्तिर्भवेत वै ३७ तृष्णाक्षयश्च रक्तेन तथा शीघ्रं
विधीयताम् । ततो वयं प्रव्यथिताः प्रकम्पोद्भूतसाध्वसाः । कष्टं कष्टमिति प्रोच्य
नैतत्कर्मैति चानुवन् ३८ कथं परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः । विनाशयेद्-
धातयेद्वा यथा ह्यात्मा तथा सतः ३९ पितृदेवमनुष्याणां यान्मुक्तानि कृणानि वै ।
तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सतः ४० तस्मान्नैतत्करिष्यामो नो शीर्णं यत्पुरातनैः ।
जीवन्भक्ष्यमाप्नोति जीवन्पुण्यं करोति च ४१ मृतस्य देहनाशश्च धर्माशुपरतिस्तथा ।
आत्मानं सर्वतो रक्ष्यमाहुर्धर्मविदो जनाः ४२ इत्थं श्रुत्वा वंचोऽस्माकं मुनिः क्रोधा-
ग्निर उवचन् । प्रोवाच पुनरप्यस्माभिर्देहनिव लोचनैः ४३ प्रतिक्रान्तं वचो ममं यस्मा-
न्नैतत्करिष्यथ । तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनौ प्रपात्यथ ४४ एवमुक्त्वा तदा
सोत्सांस्तं विहङ्गमभगधीत् । अन्तर्देहिमात्मनः कृत्वा शाश्वतधौर्ध्वदैहिकम् ४५ भक्षयस्व

तुझी जसे मला अपत्य आहात तसें तुझालाही श्रेष्ठ अपत्य प्राप्त झालें आहे ३४ :
ह्यास्तव, तुझाला पिता व श्रेष्ठ गुरु जर पूज्य असेल तर शुद्धमनानें तुझी माझे
क्षणें शेवटास न्या ” ३५. हे शब्द त्याच्या मुखांतून निघाले नाहींत तोंच
आझी ” जें आपण सांगाल तें सिद्धीस गेलें ह्मणूनच सगळा ” असे आदरपू-
र्ण उत्तर दिलें ३६. आषि ह्मणालाः—क्षुधाक्रान्त व तृषणाक्रान्त झालेला हा पक्षी
मला शरण आला आहे, आणि तुमच्या मांसानें क्षणभर ह्याला तृप्ति होणार
असून ३७ तुमच्या रक्तानें ह्याची तहानही भागणार आहे. ह्यास्तव, तशी व्यवस्था
सत्वर करा. हें ऐकून आझी दुःखित झालों, कांपरें भरून आहोला मय उत्पन्न झालें
आणि अरेरे ! असे उद्गार फाटून आझी ह्मणालों “ हें कर्मयोग नव्हे ३८. अहो,
दुसऱ्याच्या शरीराकरितां प्राज्ञ पुरुष स्वकीय देहाचा कसा बरें नाश करील अथवा कर-
वील ! जसा आत्मा तसाच पुत्र होय ३९. पितर, देव व मानव ह्यांच्या कृणांचें निर-
सन करणें हें पुत्राचें कर्तव्य होय. दुसऱ्याकरितां स्वतःचें शरीर देणें हें पुत्राचें
कर्तव्य नव्हे ४०. तस्मात् प्राचीन लोकांनीं न केलेले हें कृत्य आझी करणार
नाहीं. प्राणी जिवंत राहिल्यास चांगले दिवस पाहतो व पुण्यकर्मही त्याच्या
हातून घडण्याचा संभव असतो ४१; परंतु, मृताच्या देहाचाच नाश होत अस-
त्यामुळे धर्मादिकांचंही समाप्ति होत असते. शिवाय सर्व प्रकारें आत्म्याचें
रक्षण करारें, असें धर्माचेत्या लोकांचें ह्मणणेंही आहे ” ४२. असे आमचें भाषण
ऐकून मुनि क्रोधानें जसा काहीं पेटूं लागला आणि नेत्रांनीं दग्ध करीत करी-
तच वीं जाय आहोला पुनरपि ह्मणाला ४३ “ मला दिलेले वचन ज्याअर्थी
तुझी शेवटास नेत नाहीं त्याअर्थी तुझी माझ्या दागानें दग्ध होऊन तिरंग्यो-

सविभ्रमो मामश्च द्विजसत्तम । आहाराकृतमेतत्ते मया देहनिहात्मनः ४६ एतावदेव
विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्ष्यते । यावत्पतंगवाद्यस्य स्वसत्त्वपरिपाटनम् ४७ न यत्रैवैषि-
णावद्विस्तृत्युष्णं प्राप्यते महत् । कर्मपान्थेन वा विप्रैर्यत्सत्त्वपरिपाटनात् ४८ इत्युपे-
वेचनं श्रुत्वा सोऽन्तर्वित्मयनिर्भरः । प्रत्युवाच मुनि शक्रः पश्चिरुपवरस्तदा ४९ योग-
मात्स्पायविप्रेन्द्र त्वजेन्द्रं स्वं कलेवरम् । जीवजन्तुं हि विप्रेन्द्र न भक्षानि कदाचन ५० तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा योगबुद्धोऽभवन्मुनिः । तंतस्य निश्चयं ज्ञात्वा शक्रोऽप्याह स्वदेहभृत् ५१ यो
मो विप्रेन्द्र बुध्यस्व बुद्ध्या सोऽप्यं दृष्टात्मकः । जिज्ञासार्थं मया द्यं ते अपराधः कृतोऽनघ ५२
तत्त्वमस्वानन्दमनेका चेष्टा किदृशां तव । पाट्यात्सन्ध्याकूपस्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ५३
अथप्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति । तपस्य तया धर्मं न ते विप्रो भविष्यति ५४
इष्टुक्त्वा तु गते शक्रे पिता कोपसन्निविनः । प्रणम्य गिरिसास्त्राभिरिदमुक्चो महाश्वनिः
५५ विन्यतां मरणात्तात त्वमस्माकं महामते । धन्तुमर्हसि दीनानां जीवितप्रियता
हि नः ५६ त्वगस्थिमांससंघावे पृथकोपितपूरिते । कर्तव्या न रनिर्द्वयं तत्रास्माक-
मिदं रतिः ५७ अयतां च महामाग दयालोक्यो विमुञ्चति । कामदोषादिभिर्दोषैरवशः प्रव-

नीनय्ये जा ” ४४. असे आह्वांला तांगून आणि स्वतःची अंत्येष्टि व और्षदेहक
यथाशास्त्र करून ते त्या पत्त्याला हणाले ४५ “ हे द्विजश्रेष्ठ, तूं अतां स्वस्व-
पणें नला खा. मी आपला देहच तुझ्या आहाराकरितां तयार केला आहे ४६. हे
पक्षिश्रेष्ठा, स्वत्वरक्षण हेंच विप्रांचे ब्राह्मणत्व होय ४७. सत्वरक्षणानें निष्कारणें
मोठें पुण्य दक्षिणासुक्त दर्शनीं अथवा इतर कर्मांनीं विप्रांना प्राप्त होत नाहीं ” ४८.
हे ऋषिवचन ऐकून तो पक्षिरूपधारी इंद्र मनंतें अतिशय विस्मित होऊन त्या
मुनीला हणाला ४९ “ हे विप्रश्रेष्ठ, समाधि लावून तूं आत्मशरीराचा त्याग कर.
हे विप्रश्रेष्ठ, मी जिवंत प्राणी कधीही खात नाहीं ” ५०. ते त्याचें वचन ऐकून
मुनि समाधि लावूं लागला. तेव्हां त्याचा तो निश्चय जाणून इंद्र स्वर्गाय रूप
घेऊन त्याला हणाला ५१ “ हे विप्रेन्द्र, हे सर्वह, माझ्या हणण्याचा बुद्धिपूर्वक
विचार करा. हे निष्पाप, आपली परीक्षा पहाण्याकरितां माझ्या हातून हा अपराध
घडला आहे ५२. हातावर, हे निरन्तर, आपण क्षमा करा; आपली काय इच्छा आहे
ती सांगा. सत्वरक्षणाला नोक आपल्यावर अति संतुष्ट झालो आहे ५३. आजपासून
आपणांला इंद्रप्रमाणें ज्ञान प्राप्त होईल, आणि आपल्या तपाला व धर्माचरणााला
विन्न येणार नाहीं ” ५४. असें बोलून इंद्र गेल्यावर क्रुद्ध पित्याला काहीं
मस्तकानें प्रणाम केला व त्या नहासुनीला काहीं हट्टले ५५ “ हे महाविचारी
तात, दृष्टुला भिष्टान्या आह्वां दोनांची जाण क्षमा करा. आह्वांला जीवित प्रिय
आहे ५६. तचा, अस्थि व नांस हांचा समुदाय असलेलें आंगिपुत्रां व रत्नां
भरलेलें जें शरीर प्रेमाळ पत नाहीं त्याचे ठिकाणीं हे अन्नचें प्रेन आहे ५७. हे
महादय, कामक्रोधादि दोषरूप प्रबल क्षत्रंमुळे ठेकांनाकता मेह पडतो हें आपण

कारिभिः ६८ प्रज्ञाप्राकारसंयुक्तमस्थिरस्थूणं परं मदत् । चर्मभित्तिमदारोर्ध्वं मांसमोजि-
तकृपनम् ६९ नवद्वारं महापासं सर्वतः आयुर्वेष्टितम् । नृपश्च पुरुषस्तत्र चेतनावानव-
स्थितः ६० मन्त्रिणौ तस्य बुद्धिश्च मनश्चैव विरोधिनी । यत्ते ते वैरनाशाय तावुमावितरेत-
रम् ६१ नृपस्य तस्य चत्वारो नाशमिच्छति विद्विषः । कामः क्रोधस्तथा लोभो मोह-
श्चान्यस्तथा रिपुः ६२ यदा तु स नृपस्तानि द्वाारण्यावृत्य तिष्ठति । तदा एतत्पट-
श्चैव निरातङ्गश्च जायते ६३ जातानुरागो भवति शत्रुभिर्नाभिभूयते ६४ यदा तु सर्वे द्वा-
राणि विवृतानि स मुञ्चति । रागो नाम तदा शत्रुनेत्रादिद्वारमृच्छति ६५ सर्वव्यापी
महाकामः पञ्चद्वारप्रवेशनः । तत्पादुमार्गं विशति तद्दे घोरं रिपुत्रयम् ६६ प्रविश्याप
स वै तत्र द्वारैरिन्द्रियसंज्ञकैः । रागः संश्लेषमायाति मनसा च सदेतरेः ६७ इन्द्रियाणि
मनश्चैव वशे कृत्वा दुरासदः । द्वाराणि च वशे कृत्वा प्राकारं नाशयत्यप ६८ मनस्त-
स्याभिर्न दृष्ट्वा बुद्धिर्नश्यति तत्क्षणम् । अमात्यरहितस्तत्र पौरवर्गोज्झितस्तथा ६९
रिपुर्मिदं व्यविहः स नृपो नाशमृच्छति । एवं रागस्तथा मोहो लोभः क्रोधस्तथैव च
७० प्रवर्तन्ते दुरात्मनो मनुष्यस्मृतिनाशकाः । रागात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्भोभोऽभिजा-
यते ७१ भोभाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविषमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाश-

ऐका ९८. प्रज्ञारूप तट, अस्थिरूप स्तंभ, चर्मरूप भित्ती, रक्तमांसरूप गिलावा,
इन्द्रियरूप नवद्वारं आणि सर्ववांजूनीं असलेलीं स्नायुरूप वेष्टनें ह्यानीं युक्त असलेल्या
हा मोठ्या प्रचंड नगरामध्ये चेतनायुक्त पुरुषरूप राजा रहात असतो ९९, ६०. मन
व बुद्धि हे त्याचे परस्पर विरोधी दोन मंत्री आहेत; व ते वैरामुळे परस्परांच्या
नाशाचा यत्न करीत असतात ६१. काम, क्रोध, लोभ व मोह हे चार द्वेषे शत्रु
त्या राजाचा नाश इच्छित असतात ६२. तो राजा जेव्हा तीं द्वारं लावून असतो
तेव्हा त्याची शक्ति चांगली असून तो निरोधी असतो ६३. त्याच्यावर प्रजेचें
प्रेम जडतें व शत्रूंच्या हातून त्याचा पराभव होत नाही ६४. परंतु, तो जेव्हा सर्व
द्वारं उघडीं टाकितो तेव्हा काम हा शत्रु नेत्रादि द्वारांनीं आंत शिरतो ६५. तो
सर्वव्यापी व महाविस्तृत काम ज्ञानेन्द्रियरूप पांच द्वारांनीं नगरांत प्रवेश करूं
लागतो व त्याच्या भागोभाग ते भयंकर तीन शत्रु जात असतात ६६. इन्द्रिय-
संज्ञक द्वारांनीं आंत प्रविष्ट झाल्यानंतर मन व इतर इन्द्रिये ह्यांच्याशीं कामाचा
संबंध जडतो ६७ आणि तो अजिंक्य काम मनासह इन्द्रियांना जिंकून व द्वारं
ताऱ्यांत ठेवून प्रज्ञारूप कोटाचा नाश करितो ६८. मनाने त्या कामाचा आश्रय
केल्याचें पाहून बुद्धि तत्क्षणीं नाहोशी होते, आणि ह्याप्रमाणें अमात्यांनीं व पौर
जनांनीं त्याग केला असतां ६९ शत्रूंना छिद्र सांपडून त्या राजाचा नाश होतो.
सारांश, काम, क्रोध, लोभ, मोह ७० हे दुष्ट व मनुष्यस्मृतिनाशक शत्रु ह्याप्रमाणें
प्रवृत्त होत असतात. कामापासून क्रोध, क्रोधापासून लोभ ७१, लोभापासून मोह,
मोहापासून स्मृतिभ्रंश, स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धिनाश व बुद्धिनाशापासून पुरुषाचा नाश

प्रणश्येति ७२ एवं प्रणष्टबुद्धीनां सनलोभानुवर्तिनाम् । जीविते च सलोभानां प्रसादं
 कुरु सत्तम ७३ योऽयं श्रापो भगवता दत्तः स न भवेत्तथा । न तानसीं गतिं कथां
 व्रजे स मुनिसत्तम ७४ ऋषिरुवाच ॥ यन्मयोक्तं न तन्मिव्या भविष्यति कदाचन । न
 मे वागवृतं प्राह यावदशेति पुत्रकाः ७५ देवमात्रं परं मन्ये धिक्पारुषमनर्थकम् ।
 अकार्यं कारितो येन बद्धदहमचिन्तितम् ७६ यस्माच्च शुष्माभिरहं प्रणिपत्य प्रमादितः ।
 तस्मात्तिर्यक्त्वमापन्नाः परं ज्ञाननवाप्स्यथ ७७ ज्ञानदग्धिनमार्गाश्च निर्दूतद्वेगकल्मषाः ।
 मत्प्रसादादसन्दिग्धाः परां मिद्धिमवाप्स्यथ ७८ एवं गताः स्म भगवन्पित्रा देववशा-
 द्युरा । ततः कालेन महता योन्यन्तरसुपागताः ७९ जाताश्च रणमध्ये वै भवता परि-
 पालिताः । वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ सगत्वं समुपागताः ८० नास्त्यसाविह संसारे यो न
 दिष्टेन बाध्यते । सर्वेषामेव जन्तूनां देवार्थीनं हि चेष्टितम् ८१ मार्कण्डेय उवाच ॥
 इति तेषां वचः श्रुत्वा शमीको भगवान्मुनिः । प्रत्युवाच महाभागः समीपस्थापिनो
 द्विजान् ८२ पूर्वमेव मया प्रोक्तं भवतां सन्निधाविदम् । सामान्यपक्षिणो नैतं केऽप्येतं
 द्विजसत्तमाः । ये पुद्गेऽपि न संग्राताः पञ्चत्वमतिमात्रे ८३ ततः प्रीतिमता तेन
 तेऽब्रूता महात्मना । जगुः जित्वरिणां श्रेष्ठं विन्ध्यं दुमलतापुतम् ८४ यावदप्य

होत असतो ७२. तस्मात्, हे सज्जनश्रेष्ठ, काम व लोभ ह्याच्या अवीन होऊन बुद्धिहीन
 वनलेल्या व जीविताविषयी लोभ धरणान्या आह्वांवर आपण कृपा करा ७३. हे
 मुनिश्रेष्ठ, आपण दिलेला हा श्रापं अमलांत येऊं नये व आह्वांला दुःखकारक
 तामसयोनि प्राप्त होऊं नये ” ७४ ऋषि क्षणतोः— पुत्र हो, आजपर्यंत माझ्या
 वाणीने असत्य भाषण झाले नसल्यामुळे मी दललेले कधीही मिथ्या होणार नाही ७५.
 अररे ! धिक्कार असो त्या व्यर्थ पारुषाला ! मी केवळ देव श्रेष्ठ समजत आहे. कारण,
 मनांत नसलेलेही अकार्य त्या देवाने माझ्या कटून वळजवरीने करविले आहे ७६.
 आतां ज्याअर्थी तुझी प्रणिपात करून मला प्रसन्न केले आहे त्याअर्थी तिर्यग्योनीत
 उत्पत्ति होऊनही तुझाला उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त होईल ७७. स्वतःसिद्ध ज्ञानानेच
 तुझाला मार्ग समजतो, अविद्यादि छेद व पातके ह्यांपासून तुझी अलिप्त रहाल,
 आणि संदेहरहित होऊन माझ्या प्रसादाने तुझाला उत्कृष्ट सिद्धि प्राप्त होईल ७८.
 हे भगवन्, ह्याप्रमाणे पूर्वी दुर्दैवानुळे आह्वांला पित्याचा श्राप झाल्यावर बराच
 काल लोटल्यानंतर आह्मी पशुयोगीमंथ्ये गेलो ७९. रणांमथ्ये जन्मास आलो
 आणि आपण आमचे रक्षण केले. सारांश, हे द्विजश्रेष्ठ, आह्मी ह्याप्रमाणे पक्षी
 झालो ८०. तात्पर्य, देवाच्या तडाख्यांत न तांपडणारा. पुरुष ह्या जगतामथ्ये
 कोणीही नाही. प्रत्येक प्राण्याची हालचाल देवाचीन आहे ८१. मार्कण्डेय क्षणतातः—
 हे त्यांचे क्षणें ऐकून महाशय भगवान् शमीकमुनि समीप असलेल्या द्विजांना
 झणाले ८२. “ हे द्विजश्रेष्ठ हो, हे सामान्य पक्षी नमून कोणी तरी मोठे आहेत;
 ह्यांमी पूर्वीच तुमच्या जखळ घोललो होतो. कारण, अमानुष युद्धांतही हे जिवंत

स्थितान्तस्मिन्नपले धर्मपक्षिणः । तपःस्वाध्यायनिरताः ममाद्यौ वृत्तनिधयाः ८५ इति मुनिवरदन्धमस्त्रियास्ते धुनितनया विहगत्वामभ्युपेताः । गिरिवरगहनेऽतिगुण्यतोये यत्-
मनसो निवसन्ति विन्ध्यपृष्ठे ८६ ॥ २०९ ॥ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे विन्ध्यप्राप्तिप्रथमं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय उवाच । एवं ते द्रोणतनयाः पक्षिणो ज्ञानिनोऽभवन् । वसन्ति ब्रह्मके
विन्ध्ये तावदास्य च पृच्छ च १ इत्युपैवेचनं श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य जैमिनिः । जगाम
विन्ध्यशिखरं यत्र ते धर्मपक्षिणः २ तत्रगासन्नभूतश्च शुभ्राय पठतां ध्वनिम् । श्रुत्वा
च विस्मयाविष्टश्चित्तपामास जैमिनिः । स्थानसौष्ठवसंपन्नं जितश्वासमविभ्रमम् । विस्पष्ट-
मपदोषं च पश्यते द्विजसत्तमैः ४ त्रियोनिमपि संप्राप्तानेताम्यनिद्रुमारकान् । चित्रमे-
तदहं मन्ये न जहाति सरस्वती ५ बन्धुवर्गस्तथा मित्रं यक्षेऽमपरं गृहे । स्वकल्या
गच्छति तत्सर्वं न जहाति सरस्वती ६ इति मंचिन्तयन्नेव विवेश गिरिकन्दरम् ।
प्रविश्य च ददर्शासौ शिष्टापदगततन्निजान् ७ पठतस्तान्समालोक्य ह्रस्वसंदोषविवर्ति-
तान् । सोऽथ शौकेन हर्षेण सर्वानेवाभ्यभाषत ८ स्वस्यस्तु वो द्विजश्रेष्ठा जैमिनि मां

राहिले आहेत ८३. तदनंतर त्यांच्यावर प्रेम करणाऱ्या त्या महाम्या शमीक
कर्पीनीं अनुज्ञा दिल्यावर वृक्ष आणि उतां ह्यांनीं भरलेल्या पर्वतश्रेष्ठ विंध्या-
चलावर ते पक्षी गेले ८४. तप व वेदाध्ययन ह्यांविषयीं तत्पर राहून समाधी-
विषयीं निश्चय करून राहिलेले ते धर्मपक्षी अद्यापि त्या पर्वतावर आहेत ८५.
ह्याप्रमाणे मुनिश्रेष्ठ शमीकांनीं उत्तम रीतीनें पालनपोषण केल्यावर पक्षी
झालेले ते मुनिपुत्र अति पवित्र उदकाने युक्त असलेल्या विंध्याचलावरील अर-
ण्यांत मनःसंयमन करून राहू लागले. ८६. (३०९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेय-
पुराणांतील धर्मपक्ष्यांना विन्ध्यप्राप्ति एतद्विषयक तिसरा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३ ॥

मार्कण्डेय क्षणतातः—ह्याप्रमाणे ते द्रोणपुत्र पक्षी ज्ञानी झाले असून विंध्याच-
लावर रहात आहेत. ह्यास्तव, त्यांच्याकडे जा, आणि त्यांना विचार १. हे मार्क-
ण्डेयमुनर्चिं भाषण ऐकून जैमिनि विन्ध्यपर्वताच्या शिखरावर त्या धर्मपक्ष्यांकडे
गेले २. तेव्हां त्या पर्वतासमीप गेल्यावर क्षणणान्यांचा ध्वनि त्यांच्या कानांवर
आला आणि ते जैमिनि विस्मित होऊन आपल्याशीं विचार करू लागले ३. “हे
श्रेष्ठ पक्षी निर्दोष, स्पष्ट, न श्रमतां व मध्यंतरीं श्वास न सोडतां वेदपठन करीत
आहेत; आणि ज्या स्थानाच्या वर्णांचा उच्चार जसा व्हवयाचा तसा ते उत्कृष्ट
रीतीनें करीत आहेत ४. मनुष्यांहून अन्ययोनींत जन्मास आलेल्या ह्या मुनिपुत्रांना
सरस्वती सोडीत नाहीं हे मला आश्चर्य वाटत आहे ५. बंधुवर्ग, मित्र व गृहामध्ये
आणखीही जे कांहीं इष्ट असते ते असें सर्व सोडून प्राणी जात असतो; परंतु,
ह्यांना सरस्वती सोडीत नाहीं ” ६. असा विचार करीत करीत ते पर्वताच्या
गुहेमध्ये शिरले असतां शिळेर वसलेले पक्षी त्यांनीं अवलोकन केले ७ आणि

निबोधत । व्यासशिष्यमनुप्राप्तं भवतां दर्शनोत्सुकम् ९ मन्थुर्न खलु कर्तव्यो यत्पित्रा-
तीवमनुप्रा । असाः सगत्वनापत्राः सर्वथा दिष्टमेव तत् १० स्वीतद्रव्ये कुले केचिज्जाताः
क्लिष्ट मनस्विनः । द्रव्यनाशे द्विजेन्द्रास्ते श्वरेण सुमान्स्त्वताः ११ दत्त्वा याचन्ति
पुष्पा इत्या वप्यन्ति चापरे । पातयित्वा च पाप्मन्ते त एव तपसः ध्यात् १२ पन-
दृष्टं श्वदृष्टो दिपरीने तथा भया । भावाभावसमुच्छेदैरजसं व्याकृतं जगत् १३ इति
संचिन्त्य मनसा न शोकं कर्तुमर्हय । ज्ञानस्य फलमेतावज्ज्येकहर्षेण्यप्यता १४ ततस्ते
जैमिनि मत्तं पाद्याप्याभ्यामपूजयन् । अनामयं च पप्रच्छुः प्रणिपत्य महासुनिम् १५
अयोधुः सगमाः सर्वे व्यासशिष्यं तपोनिधिम् । सुतोषविष्टं विश्रान्तं पश्यानिदहतुमम्
१६ पक्षिण ऊचुः ॥ अय नः सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् । यस्पस्यामः सुरैर्वन्द्यं
तव पादान्भुजद्वयम् १७ पितृकोपाग्रिष्टुतो योनौ देहेषु वर्तते । सोऽयं शान्तिं गतो विप्र
शुष्मरश्मनवारिणा १८ कश्चित् कुशलं ब्रह्मभामे मृगपश्रितु । वृधेऽथ लतागुल्मत्व-
कसारतृणजातिषु १९ अथ वा नैतदुक्तं हि सम्यगस्माभिरादृतैः । भवता संगमो येषां

मुखदोषरहित वेदपठण करीत असलेल्या त्या पक्षांना पाहून दुःखाने व हर्षाने
ते जैमिनि त्या सर्वांनाच ह्मणाले ८ “ हे द्विजश्रेष्ठहो, तुमचें कल्याण असो, मी
व्यासशिष्य जैमिनि तुमच्या दर्शनाकरिता उत्सुक होऊन येथें आलों आहे ९.
पित्यानें अति क्रुद्ध होऊन शाप दिल्यामुळे तुझी पक्षी झाला ह्याबद्दल खेद करूं
नका, तो सर्व देवाचा प्रकार आहे १०. धनधान्यसमृद्ध कुळामध्यें उत्पन्न झालेल्या
काहीं विवेकी लोकांचें सांविन, हे पक्षिश्रेष्ठहो, द्रव्यनाश झाल्यामुळे शबराळा करावें
लागलें आहे ११. दान दिल्यानंतरही पुरुषांना याचना करण्याची पाळी येत असते.
दुसऱ्यांचा वध करूनही स्वतःचा वध होण्याचा प्रसंग येत असतो आणि ज्यांनीं
इतरांना स्थानभ्रष्ट केलेले असतें त्यांनाच तप संपल्यानंतर स्थानभ्रष्ट होण्याची वेळ
येते १२. असा उलट प्रकार मी अनेक वेळां पाहिला आहे. सारांश, ह्या जगता-
मध्ये उत्पत्ति, नाश व हानि इत्यादिकांचा घडामोड एकसारखा चाललेला आहे १३.
असें मनांत आणून तुझी खेद करूं नका. शोकहर्षाच्या अधीन न होणें हेंच ज्ञान-
फल होय ” १४. ह्यावर त्या सर्वही पक्षांनीं पाद्यानें व अर्घ्यानिं जैमिनीचें पूजन
केलें; आणि त्या महर्षीला प्रणाम करून त्यांना कुशलप्रश्न केला १५. नंतर
ते तपोनिधि व्यासशिष्य विश्रान्ति घेऊन स्वस्थ वसले असतां आणि पक्षांच्या
वाण्यानें त्यांचे श्रम नाहींसे झाले असतां सर्वही पक्षी त्यांना ह्मणाले १६
“ आज आपल्या देववंश चरणकमलांचें दर्शन झाल्यामुळे आमचें जीवित व जन्म
ह्यांचिं साफल्य झाले आहे १७. हे विप्र, पितृकोपापासून उत्पन्न झालेला जो
अग्नि आमच्या देहामध्ये आहे तो आज आपल्या दर्शनरूप उदकानें शांत
झाला आहे १८. हे ब्रह्मन्, आपल्या आश्रमांतलें मृग, पक्षी, वृक्ष, लता गुल्मे
व त्वचेपेशां ज्यांच्यांत दुसरें सार नाहीं अशा तृणजाति कुशल आहेतना ? ” १९.

तेषामकुशलं कुतः २० प्रसादं च दुरुष्वान् ब्रूयागमनकारणम् । देवा तमिव मंतर्गो
भवतोऽभ्युदयो महान् । केनाम्मद्राग्यगुरुणा आनीतो दृष्टिगोचरम् २१ जैमिनिस्त्वाच ॥
श्रूयतां द्विजशार्दूलः कारणं येन कन्दरम् । विन्ध्यस्पर्शदायुता रम्यं स्वावार्तिकणोक्षितम् २२
संदेहान्भारते शान्ते तान्प्रहृणतवानदम् । मार्कण्डेयं महात्मानं पूर्वं शृणु कुलोद्भवम् २३ तदमं
पृष्ठवान्प्राप्य संदेहान्भारतं प्रति २४ स च पृष्ठो मया प्राह, सन्नि विन्ध्ये महाचले ।
द्रोणपुत्रा महारमानस्ते वश्यन्त्यर्थविस्तरम् २५ तद्वाक्यचोदितश्चेमनागतोऽहं महागिरिम् ।
तच्छृणु ध्वमशेषेण श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हस्य २६ पक्षिण उजुः ॥ विषये सति वक्ष्यामि निर्वि-
श्राद्धः शृणुष्व सत् । कथं तं वदिष्यामि यदस्मद्विदिगोचरम् २७ चतुर्व्यपि हि वेदेषु धर्म-
शास्त्रेषु चैव हि । समस्तेषु तथाङ्गेषु यथान्यद्वैतसंमितम् २८ एतेषु गोचरोऽस्माकं संदे-
हार्थाग्रणसत्तम । प्रतिज्ञां तु समाचोदुं तथापि न हि शक्नुमः २९ तस्माद्ब्रह्म विवक्ष्यं
सन्दिग्धं पदि भारतं । वक्ष्यामस्तव धर्मज्ञ न चेन्मोहो भविष्यति ३० जैमिनिस्त्वाच ॥
सन्दिग्धान्मीह वस्तुनि भारतं प्रति यानि मे । शृणु ध्वममलास्तानि श्रुत्वा व्याख्यातु-
मर्हस्य ३१ कस्मान्मानुषतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दनः । वासुदेवोऽखिलाधारः सर्व-
कारणकारणम् ३२ कस्माच्च पाण्डुप्राणामेका सा द्रुपदारमजा । पञ्चानां महिषी

अथवा आमचा हा आदरपूर्वक प्रश्न बरोबरच नाही. कारण, ज्यांचा तुमच्याशी
समागम आहे त्यांचे अकुशल असणार कोठून ? २०. कृपा करून आपण येण्याचे
कारण सांगा, आपला संसर्ग देवांप्रमाणे मोठ्या अभ्युदयाचे कारण आहे.
आमच्या काही तरी महाभाग्यामुळे आहोता आणले दर्शन घडले
आहे २१. जैमिनि क्षणतातः— हे द्विजश्रेष्ठहो, नर्मदेच्या उदकाबिंदूनीं सिंचित
झालेल्या ह्या, विंध्यपर्वताच्या रम्य गुहेमध्ये मी येण्याचे कारण आपण ऐका २२.
भारतशास्त्रांतील शंका विचारण्याकरितां मी पूर्वी, मृगुकुलश्रेष्ठ महात्म्या
मार्कण्डेयमुनीकडे गेलों होतो २३, २४. परंतु, मी प्रश्न केल्यानंतर ते क्षणाले
“ विंध्याचलावर असेलेले महामे द्रोणपुत्र तुला हें संविस्तर सांगतील २५. अशी
त्यांची आज्ञा झाल्यामुळे मी त्या महापर्वतावर आलों आहे. द्वास्तव, आपण
माझ्या सर्व शंका ऐकून घेऊन त्यांचे उत्तर द्या २६. मशी क्षणतातः—
आहोता ठाऊक असल्यास आहोी सांगुं; व आपण ते संदेह न धरितां ऐका.
आहोता जे माहित असेल ते आहोी कसे बरे सांगणार नाही ! २७. हे विप्रश्रेष्ठ,
चारवेद, सर्व धर्मशास्त्रे, अंगे व इतरही वेदतुल्य ग्रंथ ह्यांतील विषय आहोता
माहित आहेत. तथापि प्रतिज्ञा मात्र आमच्या हातून होणार नाही २८, २९.
तम्मात, भारतांत जे संदिग्ध असेल ते आपण खुशाल विचारा. हे धर्मज्ञ, मोह
न धोईल तर आहोी आपणाला याचे उत्तर देऊं ३०. जैमिनि क्षणतातः—
हे निर्मल, भारतांत ज्या गोष्टीसंबंधानें मला संदेह आहे त्या ऐकून घेऊन
तुला उत्तर द्या ३१. सर्व कारणांचेही कारण व सर्वाधार असा जनार्दन वासुदेव

कृष्णा समदानं संग्रहः ३३ भेषजं ब्रह्महत्याया बन्धो मोहाबलः । तीर्थयात्राप्रमदने
 कस्माच्चक्रे हलायुधः ३४ कथं च द्रौपदेयास्तेऽकृतदारा महारथाः । पाण्डुनाथा महा-
 त्मानो वधमापुरनायवत् ३५ एतत्सर्वं कथ्यतां मे सन्दिग्धं भारतं प्रति । कृतार्थोऽहं
 सुखं येन गच्छेयं निजमाश्रमम् ३६ पश्चिण ऊचुः ॥ नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रम-
 विष्णवे । पुरुषायाप्रमेयाय शश्वतायाभ्युधाय च ३७ चतुर्व्यूहात्मने तस्मै त्रिगुणायागुणाय
 च । वरिष्ठाय गरिष्ठाय वरेण्यायामृताय च ३८ यस्मादणुतरं नास्ति यस्माभ्रास्ति वृक्ष-
 रम् । येन विश्वमिदं व्याप्तमजेन जगदादिना ३९ आविर्भावनिरोभावदृष्टादृष्टविलक्षणम् ।
 वदन्ति यत्सृष्टमिदं तथैवान्ते च संहतम् ४० ब्रह्मणे चादिदेवाय नमस्कृत्य समाधिना ।
 ऋक्सामान्युद्गिरन्वक्त्रैर्वः पुनाति जगदयम् ४१ प्रणिपत्य तथैवानमेकवाणविनिर्जितैः ।
 यस्याश्चरणपङ्क्ता विदुष्यन्ते न यजिन्वान् ४२ प्रवक्ष्यामो मतं कृत्वा व्यासस्यादृतक-
 म्भेनः । येन भारतमुरिश्य धर्मायाः प्रकटीकृताः ४३ आपो नारा इति प्रोक्ता मुनि-
 भिस्तत्त्वदर्शभिः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ४४ स देवो भगवान्सर्वं
 व्याप्य नारायणो विभुः । चतुर्दो संस्थितो ब्रह्मन्सगुणो निर्गुणस्तथा ४५ एका शक्ति-

निर्गुण असूनही मनुष्य कसा झाला ? ३२ आणि त्याचप्रमाणे एकच रुपद-
 कन्या कृष्णा पांच पांडवांची पट्टराणी कशी झाली ? ह्याविषयी मठा फारच
 मोठा संशय आहे ३३. त्याचप्रमाणे हलायुध व महाबलाढ्य बलदेवाने ब्रह्म-
 हत्येची निष्कृति तीर्थयात्रेने कशी केली ? ३४ आणि ते अविवाहित व महारथी
 महात्मे द्रौपदीपुत्र, पांडव नाथ असतांना अनाथाप्रमाणे कसे मारले गेले ? ३५.
 हे भारतासंबंधाने माझे सर्व संदेह तुझी नाहंति करा. ह्मणजे मी कृतार्थ होऊन
 सुखाने आश्रमाप्रत जाईन ३६. पक्षी ह्मणतात : — सुरेश, विष्णू, प्रमविष्णू,
 पुरुष, अप्रमेय, शाश्वत, अव्यय, चतुर्व्यूहात्मा, त्रिगुण, निर्गुण, वरिष्ठ, गरिष्ठ,
 वरेण्य व अनृत अशा परमेश्वरांना नमस्कार करून ३७, ३८, ह्मणजे ज्याच्याहून
 स्पूळ अथवा सूक्ष्म काही एक नाही; ज्या जगत्कारण व जन्मरहित परमात्म्याने हे
 सर्व विश्व व्यापिले आहे ३९; प्रकटीभवन, तिरोभवन, दृष्ट व अदृष्ट इत्यादि विशेष
 लक्षणांनी युक्त असलेल्या ह्या जगताची उत्पत्ति व संहार जो करितो असे ह्मण-
 तात त्या परमात्म्याला नमस्कार करून ४० ऋक्, साम इत्यादि वेदांचा मुखाने
 उच्चार करित करित जो त्रैलोक्य पवित्र करित असतो त्या आदिदेव ब्रह्मदेवाला
 स्वस्यांतःकरणपूर्वक नमस्कार करून ४१ ; आणि ज्याच्या एका वाणाने असुर-
 गण जिंकले गेल्यामुळे यज्ञकर्त्यांचे यज्ञ लुप्त होत नाहंति त्या शंकराला प्रणाम
 करून ४२ ; ज्याने मरतामर्थे धर्मादि पुढ्यार्थ प्रकट केले आहेत त्या अद्भुत
 कृति करणान्या व्याप्तीचे सर्व मत आह्मी कथन करूं ४३. तत्त्ववेत्ते मुनि नरस-
 मुदायांना आर असे ह्मणतात. हे आपल्या परमात्म्याचे प्रथम निवासस्थान अस-
 त्यामुळे त्याला नारायण असे ह्मणतात ४४. हे ब्रह्मन्, सगुण, निर्गुण, विभु,

रनिर्देश्याश्च तां पश्यन्ति तां वृषाः । पञ्चालामालोपरद्धाङ्गी निष्ठा सा योगिनां परा ४६
 दूरस्था चान्तिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा । वासुदेवाभिधानोऽसौ निर्भमत्वेन
 वृषपते ४७ रूपवर्णादयस्तस्या न भावाः कल्पनामयाः । अस्त्येव सा सदा श्रद्धा धृष्ट-
 तिष्ठैकरूपिणी ४८ द्वितीया श्रुधिवी मूर्त्ता शेषालया धारयत्यथः । तामसी सा समाख्याता
 तिर्यक्त्वं समुपाभिता ४९ तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा । साख्योद्रिका तु सा
 श्रेया धर्मसंस्थानकारिणी ५० चतुर्थी जलमध्यस्था श्रेते पन्नगतल्पगा । रजस्तस्या
 गुणः सर्गं सा करोति सदैव हि ५१ या तृतीया हरेर्मूर्तिः प्रजापालनतत्परा । सा तु
 धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि ५२ प्रौढतानसुराग्दन्ति धर्मविच्छित्तिकारिणः ।
 पाति देवान्सत्तथान्यान्धर्मरक्षापरायणा ५३ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति
 जैमिने । अद्भुत्यानमधर्मस्य तदात्मानं सृजत्यसौ ५४ भूत्वा पुरा वराहेण तुण्डेनापी
 निरस्य च । एकया रंष्ट्रयोस्ताता नलिनीं वसुधरा ५५ कृत्वा नृसिंहरूपं च हिरण्यक-
 शिपुर्दत्तः । विप्रचित्तिमुखांश्चान्ये दान्वा विनिपातिताः । वामनादौस्तथैवान्यान् संख्या-
 दमिहोत्सहे । अवतारांश्च तस्यैह माधुरः सांप्रतं त्वमम् ५७ इति सा सात्त्विकी मूर्तिर-

भगवान् व देव असा तो नारायण चार रूपांनीं राहिलेला आहे ४६. त्याचें एक
 अनिर्वचनीय रूप आहे. तें शुद्धरूप ज्ञानी अवलोकन करीत असतात. पञ्चाला-
 समुदायांनीं व्याप्त असलेलें तें रूप योगिजनांचा मुख्य आश्रय होय ४६. तें
 निर्गुण रूप दूर असून जवळही आहे व वासुदेव हें त्याला नांव आहे. हें माझे
 अशी बुद्धि नार्होशी झाली क्षणजे त्या रूपाचें दर्शन होत असतें ४७. रूप, वर्ण,
 इत्यादि काल्पनिक प्रकार त्या स्वरूपाचे ठिकाणीं मुळांचेनसून तें सर्वांचा शुद्ध,
 आधारभूत व कधीही न बदलणारें असेच आहे ४८. त्याची दुसरी शेषसंज्ञक
 मूर्ति अधोभागी असून मस्तकानें पृथ्वी धारण करीत आहे; तिर्यग्योनीचें अवलंबन
 केलेल्या त्या मूर्तीला तापसी असें झणतात ४९. तिसरी मूर्ति प्रजापालनाविषयी
 सत्पर असून कर्म करीत असते. ती धर्मस्थापना करणारी मूर्ति सात्त्विक समजावी ५०.
 त्याची चतुर्थी मूर्ति उदकांमध्ये शेषशायीवर शयन करीत असते; ती रजोगुणी
 असून सर्वांदां सृष्टिकरीत असते ५१. हरीची जी तिसरी मूर्ति प्रजारक्षणाविषयी दक्ष
 असते ती भूमीवर नियमानें धर्मव्यवस्था करीत असते ५२. धर्मोच्छेद करणाऱ्या
 प्रबल असुरांचा ती वध करिते व धर्मरक्षक देवांचें व इतर सज्जनांचें ती पाळन
 करिते ५३. त्याचप्रमाणें, हे जैमिने, जेव्हां धर्माची ग्लानि होऊन अधर्माचा पगडा
 वसतो तेव्हां ही मूर्ति अवतार धारण करते ५४. पृथ्वी ह्याच मूर्तीने वराह होऊन
 व मुखानें उदकाचें निरसन करून एका दातानें पृथ्वी कमलिनीप्रमाणें समुद्रां-
 तून वर काढिली ५५. नृसिंहरूप घेऊन हिरण्यकशिपु व विप्रचित्तिप्रभृति इतर
 दानव ह्यांचा तिनें वध केला ५६. हिचे वामनप्रभृति इतर अवतार असंख्य
 आहेत आणि सांप्रत हा कृष्णवतार चालेलला आहे ५७. ह्याप्रमाणें ती सात्त्विक

वतारान्करोति वै । प्रभुमेति च सा ख्याता रथाकर्मण्यवस्थिता ५८ देवत्वेऽथ मनुष्यत्वे
तिर्यग्योनौ च संस्थिता । गृह्णाति तत्स्वभावं ; च वासुदेवेष्ट्या सदा ५९ इत्येतत्ते
समाख्यातं कृतकृत्योऽपि अत्यधुः । मानुषत्वं गतो विष्णुः स्थण्ड्यास्योत्तरं पुनः ६०
॥ २६९ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे चतुर्व्यूहावतारभूतार्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पश्चिम अक्षुः ॥ त्वष्टृपुत्रे इते पूर्वं ब्रह्मनिन्दस्य तेजसः । ब्रह्महत्याभिभूतस्य परा हा-
निरजायत २ तदहं प्रविवेद्याथ शाकतेभ्योऽपचारतः । निस्तेजाश्रामवच्छक्रो धर्मे तेजसि
निगते ३ ततः पुनर् इतं भुत्वा त्वष्टा क्रुद्धः प्रजापतिः । अवलुण्ठ्य जटामेकामिदं वच-
नमब्रवीत् ३ अयं पश्यन्तु मे वीर्यं वयो लोकाः सदेवताः । स च पश्यतु दुर्द्धर्ष-
ब्रह्मा पाकशासनः ४ स्वकर्मोभिरतो येन मत्सुतो विनिपातितः । इत्युक्त्वा कोपरकाक्षी
जटामग्नौ जुहाव ताम् ५ ततो वृत्रः समुत्तस्थौ ज्वालाभाटी महाघ्नः । महाकायो
महाहंष्टो भिन्नाङ्गनचयप्रभः ६ इन्द्रश्चक्रुरमेयात्मा स्वदृतेजोपवृद्धितः । अहन्यहनि सोऽवर्द्ध-
विपुषातं महाबलः ७ वषाय चात्मनो दृष्ट्वा वृत्रं शक्रो महाघ्नम् । प्रेषयामास सप्त-
र्षान्तिन्निभमिच्छन्मयावुरः । सख्यं चक्रुस्ततस्तस्य वृत्रेण समर्पास्तथा । ऋषयः प्रतिमनसः
सर्वमृतहिते रताः ९ सममस्थितिमुद्धृष्य यदा शक्रेण धातितः । वृत्रो हत्याभिभू-

मूर्ति अवतार धारण करीत असते. प्रभुन्न हणून ती प्रसिद्ध आहे व रक्षणाविषयी
तत्पर आहे ५८. देव, मनुष्य व तिर्यग्योनि ह्यांमध्ये ती वासुदेवाच्या इच्छेने अव-
तार धारण करीत असते ५९. प्रभु विष्णु कृतकृत्य असूनही मनुष्य कां झाला
झाचें उत्तर असें तुझाला सांगितलें. आतां पुनरपि झाचें उत्तर एका ६०. (२६९)
ह्याप्रमाणें मार्कण्डेयपुराणांतील चतुर्व्यूहावतारनामक चवथा अध्याय समाप्त झाला ॥४॥

पक्षी हणतातः— विश्वरूपाचा पूर्वी वध झाल्यामुळे ब्रह्महत्येनें मृत झालेल्या
इंद्राचें तेज नाहीसिं झालें १. ब्रह्मवधामुळे इंद्राचें तेज धर्मांमध्ये प्रविष्ट झालें
व मुळें इंद्र निस्तेज झाला २. नंतर पुत्राचा वध झाल्याचें ऐकून प्रजा-
पति स्वष्टा क्रुद्ध झाला आणि एक जटा उपटून हणाला ३. देवांसह त्रैलो-
क्याला आणि रया दुष्ट व ब्रह्मघातकी इंद्राला माझे वीर्य दृष्टी पडेल ४. इंद्रानें
माझ्या स्वकर्मनिष्ठ पुत्राचा वध केला आहे. "असें बोलून क्रोधानें लाल डोळे
झालेल्या त्या त्वष्ट्यानें त्या जटेचा अग्नीमध्ये होम केला. ५. तेव्हां तेजःपुंज, धिप्पाड,
कजलराशितुल्य आणि मोठ्या दाढांनीं युक्त असा महादैत्य वृत्र उत्पन्न झाला ६.
तो अतर्क्यस्वरूप महाबलढय इंद्रशत्रु त्वष्ट्याच्या तेजानें युक्त होऊन प्रतिदि-
वशीं वाणाच्या टप्पाइतका वाढूं लागला ७. महादैत्य वृत्र आपल्या वधाक-
रितां उत्पन्न झाल्याचें पाहून इंद्रानें भयभीत होऊन तह करण्याकरितां सप्त-
र्षीना त्याच्याकडे पाठविले ८. तेव्हां प्राणिमात्राच्या हिताविषयीं तत्पर असलेले
ऋषि प्रसन्न झाले व त्यांनीं कांहीं अटीवर इंद्राचें वृत्राशीं सख्य केलें ९. पण
अटी मोडून जेव्हां इंद्रानें वृत्रवध केला, तेव्हां ब्रह्महत्येनें मृत झालेला तो

तस्य तदा बलमशीयंत १० तच्छब्देहविभ्रष्टं बलं भारतमाविशत् । सर्वव्यापिनमव्यक्तं
बलस्यैवाधिदेवतम् ११ अहल्यां च यदा शक्रो गौतमं रूपमास्थितः । धर्पयामास देवे-
न्द्रस्तदा रूपमहीयत १२ अङ्गप्रत्यङ्गलवण्यं यदतीव मनोरमम् । विहाय दुष्टं देवेन्द्रं
नासत्यावगमत्ततः १३ धर्मेण तेजसा त्यक्तं बलदीनमरुपिणम् । जाल्या धरेण दैतेया-
स्तजये चक्रुरपमम् १४ राक्षसुद्विक्खवीर्याणां देवेन्द्रविजिगीषवः । कुलेष्वतिबला वैत्या
भजायन्त महाघुने १५ कस्यचित्त्वय कालस्य धरणी भारपीडिता । जगाम मेरुशिखरं
सरो यत्र दिवौकसाम् १६ तेषां सा कथयामास भूरिभारावपीडिता । दनुजात्मजदै-
स्योस्थं खेदकारणमात्मनः १७ एते भवद्विरधरा निहताः पृथुलौजसः । ते सर्वे मादुवे
लोके जातौ गेरेषु भूभृताम् १८ अशौहिण्यो हि बहुलास्तद्भारतां प्रजान्पथः । तथा
कुरुध्वं विदधा यथा शान्तिर्भवेन्मम १९ पथिण ऊचुः ॥ तेजोभागैस्ततो देवां अवते-
र्हिवौ महीम् । प्रजानाश्रयकारार्थं भूभारहरणाय च २० यदिन्द्रदेहजं तेजस्तन्मुमोच
स्वयं वृषः । कुल्यां जातो महोत्तेजास्ततो राजा युधिष्ठिरः २१ बलं मुमोच पवनस्ततो
भीमो म्वजायत । शक्रवीर्यापंतथैव जज्ञे पार्थो धनञ्जयः २२ उत्पन्नौ यमगौ मादृश्यां
शक्ररूपौ महायुती । पञ्चधा भगवानित्थमवतीर्णः शतक्रतुः २३ तत्स्योत्पन्ना महाभागा

निर्बलं झाला १०. इंद्राच्या देहापासून भ्रष्ट झालेलं बल सर्वव्यापी, अव्यक्त व
बलाधिदेवत वायूमध्ये प्रविष्ट झाले ११. गौतमरूप घेऊन इंद्राने अहल्येशीं
समागम केला असतां त्याचें रूप नाहसिं झाले १२. क्षणजे शरीराच्या मुख्य व
गौण अवयवांचे ठिकाणी जी अतिमनेहर कांति होती ती दुष्ट इंद्राचा त्याग
करून अश्विनीकुमारांकडे गेली १३. धर्म, तेज, बल व रूप ह्यांनीं इंद्र विपुक्त
झाल्याचें जाणून देस त्याच्या पराजयाविषयी यत्न करूं लागले १४; आणि हे
महर्षे, ते इंद्रपराजयेच्छु अतिबलाढय दैत्य महावीर्यावान् राजांचे कुलामध्ये
जन्मास आले १५. एकदां भारानें भूमि पीडित होऊन मेरूपर्वताच्या शिखरावर
देवांच्या निवासस्थानाकडे गेली १६; आणि प्रचेड भारानें पीडित झालेल्या त्या
भूमीनें दैत्यदानवजन्य स्वकीय दुःखाचें कारण त्यांना कथन केलें १७. (ती
झणाळी) तुझी ज्या महाबलाढय अंसुरांचा वध केला ते सर्व मनुष्यलोकीं राज-
कुळांत अवतीर्ण झाले आहेत १८; त्याच्या पुष्कळ अशौहिणी आहेत व त्यांच्या
भारानें मी खाली जात आहें. ह्यास्तत्र हे देवहो, मला शान्ति प्राप्त होईल अशी
व्यवस्था करा ” १९. पक्षी झणतातः—नंतर भूभारहरण व प्रजेवर उपकार
करण्याकीरतां देव आपापल्या तेजाच्या अंशानें भूमीवर अवतीर्ण झाले २०. इंद्र-
देहांतील जें तेज होतें तें धर्मानें स्वतः सोडिलें व त्याच्यापासून महोत्तेजस्वी कुंती-
पुत्र युधिष्ठिर उत्पन्न झाला २१. इंद्राचें बल वायूनें सोडिलें व त्यापासून भीम
उत्पन्न झाला, इंद्राच्या अर्च्या वीर्यापासून अर्जुन उत्पन्न झाला २२; आणि अश्वि-
नीकुमारांचे ठिकाणीं जी इंद्राची कांति गेलेली होती तिच्या योगानें माद्रीचे

पत्नी कृष्णा हुताशनात् २४ अक्षय्येकस्य मा पत्नी कृष्णा नान्यस्य कस्याचिद् । योगीश्वराः ब्रह्म-
राणि कुर्वन्ति बहुधान्यपि २५ पञ्चानामेकपत्नीत्वमित्येतत्कथितं तव । श्रूयतां बभ्रुदेवीऽपि
यथा यानः सरस्वतीम् २६ (२९२) इति मार्कण्डेयपुराणे इन्द्रविक्रियानाम पञ्चमोऽध्यायः ॥६॥

पश्चिण ऋतुः । रामः पार्थ पत्नीं प्रातिहात्वा कृष्णस्य बाहुय्यी । चिन्तयामास बहुधा किं
कृतं शुकृतं भवेत् १ कृष्णेन हि विना नाहं यास्ये दुर्योधनान्तिकम् । पाण्डवान्वा समाभिन-
कथं दुर्योधनं नृपम् २ जामातरं तथा शिष्यं घातयिष्ये नरेन्द्रवरम् । तस्मान्न पार्थ यास्यामि
नापि दुर्योधनं नृपम् ३ तर्थाप्याह्वयिष्यामि तावदात्मानमात्मना । कुरुणा पाण्डवानां च
यावदन्त्या कल्पते ४ इत्यामन्त्य दर्पाकेशं पार्थदुर्योधनावपि । हागम द्वारकां क्षीरेः
स्वसैन्यपरिवारितः ५ गत्वा द्वारवतीं रानो दृष्टपुष्टजनाकुलम् । आगन्तव्येनुरीधेषु पत्नी
पार्थं हलायुधः ६ पीनपानो जगामाप रेवतोयानमृद्धिमद् । हस्ते गृहीत्वा समृद्धं रेवती-
मप्सरोपमाम् ७ श्रीकदम्बकमध्वस्यो ययौ यतः पदास्वदन् । ददधं च वनं वीरो रमणीय-
महतमम् ८ सर्वदुःकटपुष्पाभं शास्त्राम्बुगणाकुलम् । पुण्यं पश्यन्नोपेतं सपम्बदमहाव-
मम् ९ स शृण्वन्प्रातिजननान्बहुन्मदकटाक्षुमान् । भोत्ररम्यान्ममपुराण्यश्वाय्यगमुन्ने-

ठिकाणीं महातेजस्वी नकुलसहदेव उत्पन्न झाले. ह्याप्रमाणे भगवान् इंद्र पांच रूपांनीं
अवतीर्ण झाला २३. महामाग्यवती इंद्रपत्नी अग्नीपत्नी कृष्णा ह्या नांशाने अवतीर्ण
झाली २४. ती कृष्णा एका इंद्राचीच पत्नी असून दुसरी कोणाचीही नाही. योगी-
श्वर पुष्कळ शरीरे धारण करीत असतात (त्याचप्रमाणे एकच इंद्र पांच पांड-
वांच्या रूपाने अवतीर्ण झालेला होता) २५. पांच पांडवांची एक पत्नी कशी हे
आपणाला कथन केले. आतां बलराम हा सरस्वतीला कसा गेला हे एका २६. (२९५)
ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतील इंद्रविक्रियानामक पांचवा अध्याय समाप्त झाला ॥६॥

पत्नीं ह्युतातः—अनुनायर कृष्णाचे अत्यंत प्रेम पाहून हलायुध बलराम मनामध्ये
नांनाप्रकाराने विचार करूं लागला १. “काय केले असतां दो होईल? मी कृष्णाला
सोडून दुर्योधनाकडे जाणार नाही. पांडवांना मिळून दुर्योधन राजाचा तरी २ मी वध
कसा करावा? तो जानाता, शिष्य व प्रजाविपति आहे. तस्मात् मी धर्माकडेही जात
नाही व दुर्योधन राजाकडेही जात नाही ३. मुद्दाने कौरवपांडवांचा अंत होईपर्यंत
मी तर्थायात्रा करीत राहिन ” ४. अथा विचार करून बलरामाने कृष्ण, धर्म व
दुर्योधन ह्यांचा निरोप घेतला आणि स्वसैन्यासह तो द्वारकेकडे निघाला ५. दृष्ट
व पुष्ट जनांनीं भरलेल्या द्वारकेंम गेल्यावर तर्थायात्रेस निघण्याचे पूर्व दिवशीं
बलरामाने मद्यपान केले ६; आणि अग्नेरेप्रमाणे असलेल्या मदमत्त रेवतीचा हात
घेऊन तो समृद्ध रेवतोपवनामध्ये गेला ७. स्नानमुद्रापांत अमलेल्या तो मत्त बलराम
अदृक्कृत अदृक्कृत जाऊं लागला असतां अत्युत्कृष्ट रमणीय वन त्या रीराच्या
दृष्टी पडले ८. त्या वनांत सर्व कर्तूतील फळे व पुष्पे होती; वानरगणांनीं ते
भरले होते; कमलवनाने आणि सरावरदुक्त नश्वराने ते पवित्र वन भरलेले होते ९.

रितान् १० सर्वतुङ्गलभाराश्वान्सर्वतुङ्गमुज्ज्वलान् । अपश्यत्पादपांस्तत्र विदग्धैरुत्तना-
दितान् ११ आघ्नानाघातकान्भव्याभारिकेलान्सतिन्दुकान् । आबिल्वकांस्तथा जीरान्हा-
दिमान्बीजपूरकान् १२ पनसाल्लङ्कुचान्मोचादीपांश्चातिमनोहरान् । पारावतौ कङ्कोष्ठा-
भलिनान्मण्डवेतसान् १३ भङ्गातकानामलकांस्तिन्दुकांश्च महाफलान् । इण्डान्करमर्दांश्च हरी-
तकविभीतकान् १४ एतानन्दंश्च स तस्मिन्ददं यदुनन्दनः । तर्धवातोऽपुत्रागकेतकीचकुल-
नय १५ चम्पकांस्तप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्समालतीन् । पारिजातान्कोविदारान्मन्दारा-
न्बदरांस्तथा १६ पाटलान्पुष्पताप्यभ्यान्देवदारुमांस्तथा । सालांस्तालांस्तमालांश्च किङ्कु-
कान्वज्जुलान्वरान् १७ चकोरैः शातपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुक्रैः । कोकिलैः कलविट्टैश्च हारीतै-
र्जीवजीविकैः १८ प्रियपुत्रैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः । श्रोत्ररम्यं हृमधुरं कूजद्विधाप्य-
यिषितम् १९ सराणि च मनोज्ञानि प्रसन्नसलिलानि च । कुसुदैः पुण्डरीकैश्च तथा मीढोत्पलैः
शुभैः २० कल्हारैः कमलैश्चापि आचितानि समन्ततः । कादम्बैश्चक्रवाकैश्च तथैव जलकु-
कुटैः २१ कारण्डवैः स्रग्ध्रैः कूर्मैर्मनुभिरैव च । एभिश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताजलचारिभिः
२२ क्रमेणेत्यं वनं शौरैर्वीक्ष्यमाणो मनोरमम् । जगामातुगतः श्रीभिर्दत्ताष्टमनुत्तमम् २३
स ददर्श द्विजांस्तत्र वेदवेदाङ्गपारगान् । कौशिकान्मार्गांवांश्चैव भरद्वाजान्सगौतमान् २४

जातां जारां कानालारम्य, अतिमधुर, शुभ व आनन्दकारक असे पक्ष्यांचे ध्वनि
ल्याने ऐविले १०. नंतर सर्व ऋतूतील फलभारांनी युक्त व सर्व ऋतूतील पुष्पांनी शल-
कणारे वृक्ष तेथे असून ते पक्ष्यांनी नादित झालेले आहेत असे त्याने पाहिले ११. आम्र,
भंव्य आम्रतरु, नारळ, तिंदुक, बिल्वक, जीर, दाडिम, बीजपूरक १२, पनस, लङ्कुच,
मोच, अति मनोहर नीप, पारावत, कंकोळ, नालिन, आम्लवेतस, १३, भङ्गातक,
आमलक मोठ्या फळांचे तिंदुक, इण्ड, करमर्द, हरितक व विभीतक १४,
हे व इतरही वृक्ष त्या बळरामाने पाहिले. त्याचप्रमाणे अशोक, पुन्नाग, केतकी,
वकुळ १५, चंपक, सप्तपर्णा, कर्णिकार, मालती, पारिजात, कोविदार, मंदार,
बदर १६, प्रफुल्लित पाटल, रम्य देवदारु, साल, ताल, तमाल, पलाश व उत्कृष्ट
धंजुल हे वृक्ष त्याने पाहिले १७. चकोर, शातपत्र, भृंगराज, शुक्र, कोकिल,
कलविक, हारीत, जीवजीवक १८, प्रियपुत्र, चातक आणि श्रवणेंद्रियांला रम्य व
अतिमधुर ध्वनि करणारे इतरही पक्षी त्या वनांत आहेत असे त्याच्या दृष्टी पडले
१९. त्या वनांत निर्मल लढफाने युक्त असलेली मनोहर सरोवरे-कुमुद, पुण्डरीक,
शुभ नीलोत्पल, कल्हार इत्यादि नाना प्रकारच्या कमलांनीं सभोवतीं-आसत झालेलीं
होतीं आणि कादंब, चक्रवाक, जलकुकुट २०, २१, कारण्डव, पृथ, हंस, कूर्म,
व मद्रु ह्या व इतरही जलचर प्राण्यांनीं तीं सरोवरे घ्यात होती २२. ह्याप्रमाणे
ते मनोहर वन क्रमाने पहात पहात त्रियांसद्व असलेला बळराम अनुपम लतानृ-
तांत गेला २३; तो तेथे कौशिक, भृगु, भरद्वाज, गौतम इत्यादि अनेक वंशा-
मध्ये उत्पन्न झालेले व वेदवेदांगपारंगत द्विजश्रेष्ठ मोठ्या मोठ्या कृष्णाजिनावर,

विविधेषु च संभूतान्वंशेषु द्विजमतमान् । कथाश्रवणवहोक्ताउपविष्टान्महत्सु च २६ कृष्णा-
जिनोत्तरीयेषु कुशेषु च वृसीषु च । सूनं च तेषां मध्यस्थं कथयानं कथाः दृष्टाः २६ पौरा-
णिकीः सुरर्षीणामाशानां चरिताश्रयाः । दृष्ट्वा रामं द्विजाः सर्वे मधुपानारुणेक्षणम् २७
मतोऽयमिति भन्वानाः समुत्तस्थुस्त्वरांन्विताः । पूजयन्तो हृत्पथरमृते तं सूनवंजनम् २८
ततः श्लोपसमाविष्टो हृदी सूनं महाबलः । निजयान विवृत्ताक्षः क्षोभिताशेषदानयः २९
अध्यास्यति यदं बाधं तस्मिन्मृते निपातिते । निष्क्रान्तास्ते द्विजाः सर्वे वनात्कृष्णाजि-
नान्वराः ३० अवधूतं तथात्मानं मन्यमानो हृत्पथः । चिन्तयामास शुभदन्मया पापमिदं
कृतम् ३१ ब्राह्मं स्थानं गतो श्लेष यत्तूतो विनिपातितः । तथा हीमे द्विजाः सर्वे मामवेक्ष्य
विनिर्गताः ३२ शरीरस्य च मे गन्धो लोहस्येवाहृत्पथवदः । आत्मानं चावगच्छामि ब्रह्म-
मिव कुत्सितम् ३३ धिगमयं तथा ब्रह्ममतिपानमभीष्टताम् । यैराविष्टेन शुभदन्मया पापमिदं
कृतम् ३४ तत्क्षयार्थं चरिष्यामि व्रतं द्वादशवार्षिकम् । स्वकर्मरूपापनं कुर्वन्प्रायश्चित्तमनु-
समम् ३५ अथ देयं समारण्या तीर्थयात्रा मयाधुना । एतानेव प्रयास्यामि प्रतिष्ठोमां सर-
स्वतीम् ३६ अतो जगाम रामोऽसौ प्रतिष्ठोमां सरस्वतीम् । ततः परं शृणुध्वं पाण्डवेय-

दर्मासनांवर व चटयांवर कथा ऐकण्याकरितां उत्सुक होऊन वसल्याचें व
त्याच्या मध्यमार्गी आद्य देवर्षींचीं चरित्रें ज्यांत आहेत अशा पुराणांतील शुभ कथा
सूत कथन करित असल्याचें त्यानें अवलोकन केलें. मधुपानानें नेत्र आरक्तवर्ण
झालेल्या बळरामाला पहातांक्षणीं सर्वही द्विज २४, २५, २६, २७ हा मत्त झाला आहे
असें समजून त्याचा संमान करण्याकरितां सत्वर उठले; परंतु, पौराणिक सूत
उठला नाही २८. तेव्हां सर्व दानवांना ज्यानें क्षोभ उत्पन्न केला आहे व
ज्याची दृष्टि फिरून गेलेली आहे अशा त्या महाबलादय बळरामानें कुद्द होऊन
सूताचा वध केला २९. ह्याप्रमाणें त्या सूताचा वध होऊन तो ब्रह्मलोकीं गेला
असतां कृष्णाजिन धारण करणारे ते सर्वही द्विज वनांतून बाहेर पडले ३०.
ह्याप्रमाणें स्वतःचा अपमान झाल्याचें समजून बळराम मनामध्ये हाणाला “ मी
हें फारच मोठें पातक केलें आहे ३१. कारण, मी सूताचा वध केला; हा सूत
तर ब्रह्मपर्दा जाऊन मिळाला आणि हे सर्व द्विजही माझ्याकडे पाहून चाटते
शाले ३२; इतकेंच नव्हे परंतु, माझ्या शरीराचा गंधही लोहगंधाप्रमाणें दुःखावह
होऊं लागला आहे; आणि मी स्वतःला ब्रह्मवत्तत्वाप्रमाणें नियम समजत आहे ३३.
ज्याच्या अर्धान झाल्यामुळे मी हें महापातक केलें त्या क्रोडाला, अतिपानाला
व शौर्याला धिक्कार असो; व त्याचप्रमाणें मलाही धिक्कार असो ३४. ह्यास्तव,
स्वकीय पातक सांगत सांगत मी पापक्षयार्थ द्वादशवार्षिक व्रतरूप उत्कृष्ट प्राय-
श्चित्त करीन ३५. सांप्रत मी जी ही तीर्थयात्रा आरंभिली आहे तीच शेवटास
नेण्याकरितां मी प्रतिष्ठोमां असलेल्या सरस्वतीप्रत प्रथम जाऊन शेवटास नेईन. ”
३६. असा विचार करून हा बळराम उलट हागजे भूमीमध्ये वाहणाऱ्या सरस्व-

कथाश्रयम् ३७ (३३२) इति मार्कण्डेयपुराणं बलदेवप्रह्वरयाकथनं भामवशोऽप्यायः ६ ॥
 धर्मपक्षिण ऊचुः । हरिश्चन्द्रेति राजर्षिरासितयतायुगे पुरा । धर्मात्मा वृद्धिगोपातः प्रोद्धत-
 रक्षीतिरुतमः १ न दुर्मिच्छं न च दयायिर्नाकालमरणं नृणाम् । नाधर्मं रुचयः पारास्तस्मिण्या-
 सात पार्थिवे २ वभृजुर्न तथात्मता धनं रयितपोमदैः । भाजायन्त त्रिपथं व दधिदप्राप्तयौवनाः
 ३ स गदाधिन्महाबाहुररप्येऽनुमरन्मृगम् । शुश्राव गन्धमसकृत्स्वायस्त्रेति च योऽपिताम् ४ म
 विहाय सगं राजा मा भैरित्यभाषत । मयि कामति दुर्मेषाः कोऽयमन्यायश्चरतिमान् ५ तत्त-
 म्बितावसारी च सर्वारम्भविधातकृत् । एतस्मिन्नन्तरे गौदो वित्रराट् समचिन्तयन् ६ विशा-
 मित्रोऽयमवुलं तप आरुण्य धीयवान् । प्रागसिद्धा भवादीनां विद्याः साधयति व्रती ७ माश्रय-
 माणाः धर्माभौचित्तसंयमिनाऽमुना । ता वै भयाताः क्रन्दन्ति कथं कार्थनिर्दं मया ८ नेत्रस्त्री
 कौथिकधेष्ठो ययमस्य सुदुर्बलाः । क्रोशन्त्येतास्तथा भीता दुष्पारं प्रतिभाति मे ९ अथवाज्यं
 नृपः प्राप्तो मा भैरिति वदन्मुहुः । इममेव प्रणिष्णामु साधयिष्ये यथंप्सितम् १० इति मंचिन्नप
 रौद्रेण वित्रराजेन धैततः । तेनाविद्यो नृपः कोपादिदं वचनमब्रवीत् ११ कोऽयं पशति धाम्नाते

सीची यात्रा करुं लागला. असोः आनां पांडवांच्या कथेला आधारभूत असलेला हा वृत्तांत आपण ऐका ३७. (३३२) ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतील बलदेव-
 प्रह्वरयाकथननामक सहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ६ ॥

धर्मपक्षी क्षणतातः—पूर्वी तेतायुगामध्ये हरिश्चंद्र राजर्षी होऊन गेला. तो एकूट
 मूपाल धर्मात्मा असून महाकार्त्तमान् होता १. त्या राजाच्या कारकादीत. दुर्मिच्छ,
 व्याधि, अकार्त्त, मृत्यु व प्रजेला अधर्माची आवड ह्यांचा अभाव होता २. धन, वीर्य,
 तप व मद ह्यांनी लोक उन्मत्त होत नसत; आणि यौवनावस्था प्राप्त झाल्याशिवाय
 स्त्रिया गर्भिणी होत नसत ३. एकदां तो महापराक्रमी राजा अरण्यांत मृगया करीत
 असतांना “ ब्राहि ब्राहि ” असा स्त्रियांचा शब्द अनेक वेळां त्याच्या कानांवर
 बाला ४. तेव्हां मृग सोडून तो राजा झगला “ भिऊं नको, माझ्या कारकादीत
 कोण हा दुष्ट अन्यायाने; दामत आहे ! ” ५. स्त्रियांच्या त्या ओरडण्याबरोबरच
 सर्वदेव विघातक क्रूर वित्रराजाने मनात आणिले ६ “ हा धीर्यावान् न व्रतस्थ
 मिश्रामित्र अतुल तप करून पूर्वी दिवादिकांनाही साध्य न झालेल्या विद्या प्राप्त
 करून देत आहे ७; आणि क्षमा, भौन व मनःसंयमन ह्यांनी युक्त असलेला हा
 विद्या साध्य करूं लागल्यामुळे त्या भयभीत होऊन आक्रोश करीत आहेत. तेव्हां
 येथे मी करूं कसे ! ८. हा श्रेष्ठ कुशिकवंशज मिश्रामित्र तेजस्वी असून आझी अति-
 दुर्बल आहे, असे समजून ह्याभयभीत झालेल्या विद्या आक्रोश करीत आहेत; आणि
 ह्यांना निर्भय करणें मला दुर्घट दिसत आहे ९. अथवा “ भिऊं नको ” असे वारंवार
 क्षणत क्षणत ॥ राजा येथे आला आहे; तेव्हां ह्याच्या शरीरांत प्रवेश करून मी
 इष्ट कार्य सिद्धीम नेतो ” १०. अना विचार करून क्रूर वित्रराज राजामध्ये प्रविष्ट
 झाला असता राजाक्रोधाने झगला ११ “ बलरूप उष्ण तेजोर्मे प्रदीत असलेला

पायकं पापकृतम् । वदोत्पत्तेजसा दीप्ते भवि पत्न्याद्युपस्थिते १२ सोऽयं मत्स्यामुंकाशेपवि-
दीपितदिगन्तरैः । शरीरं भित्तसर्वांगो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यति १३ विश्वामित्रस्ततः क्रुद्धः श्रुत्वा
तद्युपस्थितं च । क्रुद्धो चाक्षिरे तस्मिन्नेष्टं यथाः क्षणेन ताः १४ स चापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वा-
मित्रं श्रोतुमिच्छति । भीतः प्रावेपताम्यर्थं महत्ताश्चकथयन्वत् १५ स दुरात्मव्रित्तिं यदा मुनि-
स्तिष्ठति चावधीत् । ततः स राजा विनयात्प्रणिपत्याम्यमारत १६ भगवन्नेव धर्मो मे नाप-
राधो मनः प्रमो । न कोऽमुमहमि मुने निजधर्मरतस्य मे १७ दातव्यं रक्षितव्यं च धर्मज्ञेन मही-
मिता । चापं चोदय्य योदय्य धर्मशास्त्रादुमारतः १८ विश्वामित्र उवाच ॥ दातव्यं कथं को
दद्यात् । कैमोदय्यं चोदय्यं नृप । क्षिप्रमेतत्तममाचक्ष्व यद्यधर्ममयं तव १९ हरिश्चन्द्र उवाच ॥
दानव्यं विप्रमुह्येभ्यो ये चान्ये कृणुवन्तः । रक्षया भीताः सदा युद्धं कर्तव्यं परिपन्थिभिः २०
विश्वामित्र उवाच ॥ यदि राजा भवान्सम्यग्धाजधर्ममवेदते । निरेदुं कामो विप्रोऽहं शीयतामि-
दं हिंसा २१ पश्चिण ऊचुः । एतद्राजा वचः श्रुत्वा प्रष्टेनान्तरात्मना । पुनर्जातमिवात्मानं
मेवै प्राह च दौष्टिकम् २२ वच्यन्तां भगवन्पते दातव्यमविश्रुतम् । दत्तमित्येव तद्विदि
यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् २३ हिरण्यं वा सुवर्णं वा पुत्रः पुत्री द्रव्येभ्यः । प्राणा राज्यं पुरं लब्धी-
यंश्चिप्रैतमात्मनः २४ विश्वामित्र उवाच ॥ राजन्प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः । प्रयच्छ-

मी अविपत्तिं सौमित्र असतांनां हा कोण पायी पुरुष पदरीं आग्न वांधीत आहे ? १२.
माझ्या धनुष्यापासून सुटून दिशा प्रदौत करणाऱ्या वाणांनीं त्या पायाचें सर्व शरीर
विदीर्ण होऊन तो आज मृत्युमुखी पडेल ” १३. नंतर राजाचें तें भाषण ऐकून
विश्वामित्र क्रुद्ध झाला व तो ऋषिग्रेष्ट क्रुद्ध होतांक्षणीं त्या विद्या नाहींशा झाल्या १४.
त्या तपोनिधि विश्वामित्राला पाहून तो राजाही भिऊन गेला आणि पिंपळाच्या पाना-
प्रमाणें एकाएकी अतिशय कांपूं लागला १५. नंतर “ दुष्टा; यांच ” असें जेव्हां
मुने हाणाला तेव्हां विनयपूर्वक प्रणिपत्त करून तो राजा क्षणाला १६ “ हे प्रमो, भग-
वन्, हा माझा धर्म आहे; माझा अपराध नाहीं. हे मुने, मज स्वधर्मानिष्ठावर रागावणें
आपणांला योग्य नाहीं १७. कारण, धर्मवत्त्या राजानें दान दिलें पाहिजे, रक्षण केळें
पाहिजे आणि धनुष्य सज्ज करून धर्मशास्त्रानुसार युद्धही केळें पाहिजे ” १८. विश्वा-
मित्र हाणतोः—हे राजा, तुम्या दानास, रक्षणास व युद्धास पात्र कोण ? हाचें उत्तर,
तुझा धर्मभय असल्यास सत्वर दे १९. हरिश्चंद्र हाणतोः—ग्रेष्ट विप्र व उपजीविकेचें
साधन नसलेले इतरही विप्र दानास, भयभीत झालेले रक्षणास व शत्रु युद्धास पात्र
होत २०. विश्वामित्र हाणतोः—तूं राजा असून जर राजधर्म चांगल्या प्रकारे जाणत
असले तर मी निवाहेच्छु विप्र आहे; मला इष्ट दक्षिणा दे २१. पक्षांक्षणातः—
हे नाभण ऐकून राजा स्वतःचा पुनरिन्म झाला वस्तें समजला आणि प्रसन्न मनने
विश्वामित्राला क्षणाला २२ “ हे भगवन्, आपणांला हवें असेल तें निःशंकपणे सांगा
सांगी तें जरी अत्यंत दुर्लभ असलें तरी दिलेंच असें समजा २३. रजत, नुवणें,
पुत्र, कन्या, शरीर, प्राण, राज्य, नगर व लक्ष्मी आपैकी जें आपणांला हवें असेल

निहतकण्टकम् । अवशिष्टमिदं ब्रह्मन्च देहत्रयं मम ३७ विश्वामित्र उवाच । तथापि सद्यः
दातव्या त्वया मे यज्ञदक्षिणा । विशेषतो ब्राह्मणानां हन्त्यदत्तं प्रतिश्रुतम् ३८ यावत्तोषो
राजसूये ब्राह्मणानां भवेन्नृप । तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसूयिणी ३९ प्रतिश्रुत्य च
दातव्यं योद्धव्यं चातंतायिभिः । रक्षितव्यास्तथा चातंस्त्वयैव प्राप्प्रतिश्रुतम् ४० हरिश्चन्द्र
उवाच ॥ भगवन्सांप्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते । प्रसादं कुरु विप्रं सद्रावमनुचिन्त्य च
४१ विश्वामित्र उवाच ॥ किं प्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते जनाधिप । शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्नि-
रन्यथा त्वां प्रशस्यति ४२ हरिश्चन्द्र उवाच । मासेन तव विप्रं प्रदास्ये दक्षिणापनम् । साम्प्रतं
नास्ति मे विलम्बमुक्तं दातुमर्हसि ४३ विश्वामित्र उवाच । गच्छ गच्छ नृपश्रेष्ठ स्वधर्ममनुपा-
लय । शिवधर्मोऽध्वा भवतु या सन्तु परिपन्थिनः ४४ पश्चिण ऊचुः ॥ अतश्चातः स गच्छेति
जगाम वसुधाधिपः । पद्मधामनुचिता गन्तुमन्वगच्छत सं प्रिया ४५ तं सभायं नृपश्रेष्ठ निर्यान्तं
सम्यक्तं पुरात् । दृष्ट्वा प्रभुशुभः पौरा राजश्रेष्ठावुयायिनः ४६ द्वा माध किं जहास्यस्मान्नित्यार्ति-
परिपीडितान् । त्वं धर्मतत्परो राजन्पौरानुग्रहकृत्तथा ४७ मयास्मानपि राजपं यदि धर्ममवे-
क्षसे । इदं तंतिष्ठ राजेन्द्र भवतो मुक्तपद्मजम् ४८ पिबामो नेत्रधमरैः कदा द्रक्ष्यामहे पुनः । यस्य
प्रयातस्य पुरो यान्ति पृष्ठे च पाधिवाः ४९ तस्यानुयाति भार्ययं गृहीत्वा षाडकं सतम् । यस्य

आपणांला देऊन आज माझ्यापार्शीं हें तीन देह अवशिष्ट आहेत ३७. विश्वामित्र
क्षणतोः—तथापि, तूं मला यज्ञदक्षिणा दिलीच पाहिजे. विशेषतः ब्राह्मणांना कबूल
केलेले न दिल्यास स्वतःचा घात होतो ३८. हे राजा; जेव्हातों राजसूययागांत
ब्राह्मणांचा संतोष होईल तेवढी राजसूयदक्षिणा दिलीच पाहिजे ३९. शिवाय
कबूल केल्यावर देणें, आतंताईशीं युद्ध करणें व आर्ताचें रक्षण करणें हें स्वकर्म
क्षणून तूंच पूर्वी प्रतिज्ञेनें सांगितलें आहेस ४०. हरिश्चंद्र क्षणतोः—भगवन, सांप्रत
दक्षिणा नाही; मी आपणांला कालांतरानें देईन. हे ब्रह्मर्षे, माझे सत्यवर्तन लक्षांत
घेऊन आपण कृपा करा ४१. विश्वामित्र क्षणतोः—हे राजा, मी किती वेळ तुझी
पाट पहावी तें सत्वर सांग; नाही तर शापाग्नि तुला दग्ध करील ४२. हरिश्चंद्र
क्षणतोः—हे विप्रर्षे, आपणांला मीहिन्यानें दक्षिणा देईन. सांप्रत माझ्यापार्शीं द्रव्य
नाहीं; आपण मला अनुज्ञा करा ४३. विश्वामित्र क्षणतोः—हे नृपश्रेष्ठा, जा, जा आणि
स्वधर्मानें याग. मार्ग तुला सुखकारक होवो; व शत्रु नाहीसे होवोत ४४. पंक्षी
क्षणतातः—जा, अशी अनुज्ञा झाली असतां राजा निघाला; व पायांनीं चालण्याची
संवय नसलेली त्याची प्रियाही त्याच्या मागोमाग गेली ४५. तो नृपश्रेष्ठ स्त्रीपुत्रांसह
नगरांतून जात असल्याचें पाहून राजाचे अनुयायी व पौरजन आक्रोश करूं
लागले ४६. " हे नाथ, हे राजा, तूं स्वधर्मतत्परो व नागरिकांवर अनुग्रह करणारा
असून आझांला कायमचे दुःखांत टाकून कां वरें जात आहेस ? ४७. हे राजर्षे,
धर्माकडे लक्ष्य असेल तर तूं आझांलाही घेऊन जा. हे राजेन्द्र, क्षणमर यांचे तरी !
क्षणजे नेत्ररूप धमरांनीं आक्षीत झाल्यामुळे कमलाचें पान करूं. पुनरपि तुला आक्षी

प्रथमं तावदक्षिणां राजसूयिकीम् २५ राजीवाच ॥ अस्तमपि दास्यामि दक्षिणां भवतो-
 ह्यहम् । त्रियतां द्विजशार्दूलस्तवेष्टः प्रतिग्रहः २६ विश्वामित्र उवाच ॥ ससागरां धरामेतां स-
 मृभृद्भामपत्तनाम् । रोज्यं च सकलं वीर रथाश्वगजसंकुलम् २७ कोठागारं च कोशं च यथा-
 न्यद्विषते तव । विना भार्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ २८ धर्मं च सर्वधर्मज्ञ यो यान्तमनु-
 गच्छति । बहुना वा किञ्चिदेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् २९ पश्चिण ऊचुः ॥ प्रष्टेनैव मनसा
 सोऽविकारमुखो नृपः । तस्यैवं च न श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः ३० विश्वामित्र उवाच ॥
 सर्वस्यं यदि मे दत्तं राज्यसुर्वी बलं धनम् । प्रभुत्वं कस्य राजवं राज्यस्ये तापसे मयि ३१ हरि-
 श्चन्द्र उवाच । यस्मिन्नपि मया कोटे ब्रह्मन्दा वसुन्धरा । तस्मिन्नपि भवान्स्वामी किञ्चिताय
 महीपतिः ३२ विश्वामित्र उवाच । यदि रामस्त्वया दत्ता मम सर्वा वसुन्धरा । यत्र मे विषये
 स्वाम्यं तस्मान्निश्चान्तमुहंसि ३३ शोणीसुजादिसकलं भुक्त्वा भूपणसंग्रहम् । तत्त्वल्कल-
 मावप्य सहपत्न्या सुतेन च ३४ पश्चिण ऊचुः । तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे ।
 स्वपत्न्या शैम्यया साधे वाळकेनाग्नयेन च ३५ अजतः स ततो रक्ष्वा पन्थानं प्राह तं नृपम् ।
 क यास्यसीत्यदवा मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ३६ हरिश्चन्द्र उवाच । भगवन्राज्यमेतत्ते हत्तं
 ते आपण सांगा २४. विश्वामित्र हणतोः— हे राजा, तू दिलेला हा प्रतिग्रह मी
 स्वीकारिला आहे. परंतु, प्रथम तू मला राजसूययागाची दक्षिणा दे २५. राजा हणतोः—
 हे अज्ञान, हे द्विजश्रेष्ठ; मी आपणांला तीही दक्षिणा देईन. आपणांला जो प्रतिग्रह
 इष्ट असेल तो मागा २६. विश्वामित्र हणतोः— हे वीरा, पर्वत, गांव, शहरें व
 समुद्र हांसह ही पृथ्वी; रथ, अश्व व गज ह्यांनी भरलेलें सर्व राज्य २७; कोठी,
 खजिना, हे सर्व धर्मवेत्त्या, परलोकी जाणाऱ्या प्राण्यावरोबर जाणारा धर्म आणि
 भार्या, पुत्र व स्वकीय शरीर हांशिवाय जें काहीं तुझ्यापाशीं असेल तें अथवा फार
 कशाला, सर्व काहीं तू मला दे २८, २९. पक्षी हणतातः— त्या ऋषींचें भाषण
 ऐकूनही निर्विकार मुखानेंच युक्त असलेला तो राजा हात जोडून “ठीक आहे”
 असे प्रसन्न मनानेंच त्याला हणाला ३०. विश्वामित्र हणतोः— तू जर मला
 राज्य, पृथ्वी, सैन्य व धन असें सर्वस्य दिलें आहेस तर मी तपस्वी राज्याधिकारी
 झालों असतांना येथे प्रभुत्व कोणत्या राजाचें असणार आहे ? ३१. हरिश्चंद्र
 हणतोः— हे अज्ञान, मी जेव्हां पृथ्वी दिली तेव्हांच आपण स्वामी व भूपति झाला
 तेव्हां आतां शब्द पाहिजे कशाला ? ३२. विश्वामित्र हणतोः— हे राजा, तू जर मला
 सर्व पृथ्वी दिली आहेस तर ज्या प्रदेशांत माझे साम्य आहे तेथून तू निघून जा ३३.
 सारांश, कारगोटा वगैरे सर्व भूपणें काढून टाकून आणि पत्नी व पुत्र हांसह वृक्षपत्कळें
 नेमून तूं पाहता हो ३४. पक्षी हणतातः— नंतर “ठीक आहे” असे हणून व तसें
 करून पत्नी व अमम पुत्र हांसह राजा निघाला ३५. परंतु, जाल असलेल्या
 त्या राजाच्या मार्ग आढवून विश्वामित्र त्याला हणाला “राजसूयदक्षिणा मला
 दिल्याशिवाय मूं जाणों कोटे !” ३६. हरिश्चंद्र हणतोः— हें निर्विकटक राज्य

सुपायोऽयं लोकान्कान्तमवगच्छति ६२ येनार्यं यज्वनां भद्रः स्वराज्यादवरोपितः । कत्तु वा
मदया पूतं घृतं सोमं महाध्वरे । पीत्वा वयं प्रयास्यामो सुदं मन्त्रपुरःसरम् ६३ पश्चिण
ऊचुः ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा कौण्डिनोऽग्निहोत्रान्वितः । सभाप तान्मनुष्यत्वं सर्वं धूमन्वा-
प्स्यथ ६४ प्रसादितश्च तैः प्राह पुनरेव महासुनिः । मातुषत्वेऽपि भवतां भवित्री नैव
सन्ततैः ६५ न दारमर्गद्वयैव भविता न च मत्सरः । कामक्रोधाग्निहोत्रा भविष्यथ सुराः
पुनः ६६ ततोऽवतेरुर्गौः स्वदेवास्ते कुरुवेदमनि । द्रौपदीगर्भसम्भूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः
६७ एनस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेत्या महाहरयाः । न दारमर्गद्वं प्राप्ताः शापात्तस्य महासुनेः ६८
एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाभयम् । प्रथं चतुष्टयं गीतं किमन्यच्छांतुमिच्छामि ६९
(४०१) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे द्रौपदीयौत्पत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जैमिनिरवाच ॥ भवद्भिरिदमाख्यातं यथा प्रथममुक्तमान् । मद्भक्तौतुष्टं मेऽस्ति हारश्च-
न्द्रकथां प्रति १ अहो महात्मना सेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् । कश्चित्स्मरन्मनुप्राप्तं तादृगं द्विजो-
न्ममाः २ पश्चिण ऊचुः ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ घनैः । मैत्र्यायादुगतो दुःखी
भार्यया बालपुत्रया ३ स गत्वा बलुयापादो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् । मेया मनुष्यभोग्येति शब्द-
पाणैः परिग्रहः ४ जगाम पद्म्यां दुःखात्तः स ह पत्न्याऽकूलया । पुरीं प्रविश्य ददर्श विश्वामि-

स्वराज्यापासून घ्युत केलेल्या ह्या महापापी विश्वामित्राला कोणते लोक प्राप्त होतील
वरे ? आतां कोणाच्या महायागामध्ये श्रद्धेने काढिलेला पवित्र सोम समंवक पिऊन
आर्क्षी आनंदित व्हावे वरे ? ६२, ६३. पक्षी हणतातः—हे त्यांचे मापण ऐकून विश्वा-
मित्र अति क्रुद्ध झाला; आणि 'तुही सर्वही मनुष्य व्हाल' असा त्यांना त्याने शाप दिला
६४. परंतु, त्यांनी प्रसन्न केलून घेतल्यावर पुनरपि तो महापि हणाला "मनुष्ययोनी-
तही तुहांदा संतति होणार नाही ६५, विवाहभंवद घडणार नाही व तुमच्या ठिकाणी
मत्सरही रहाणार नाही. कामक्रोधापासून अलिप्त राहून तुम्ही पुनरपि देव व्हाल" ६६.
तदनंतर ते देव कुरुकृष्णांत स्वकीयांशांनी अवतार्ण होऊन द्रौपदीचे ठिकाणी पांच
पांडुपुत्र जन्मले ६७. असा त्या महर्षांचा शाप झाल्यामुळे महारघी पांच पांडुपुत्र अवि-
वाहित राहिले ६८. पांडवांच्या कथेशी मंत्रध्व असलेले हे सर्व चारी प्रश्न आर्क्षी कथन
केले. आतां दुसरे काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे ? ६९. (४०१) ह्याप्रमाणे श्रीमा-
र्कण्डेयपुराणांतील द्रौपदीपुत्रांच्या उत्पत्तीविषयी मातवा अद्याय सनाप्त झाला ॥ ७ ॥

जैमिनि हणतातः—आपण ही प्रश्नांची उत्तरे अनुक्रमे दिली; परंतु, हरिश्चंद्रा-
ख्यान ऐकल्यास मी उत्सुक आहे १. हे द्विन्शेप्रश्ने, त्या महाम्याला प्राप्त झालेल्या
अनुपम दुःखाप्रमाणे अनुपम सुख प्राप्त झाले होते काय ? २. पक्षी हणतातः—
विश्वामित्राचे मापण ऐकून तो दुःखी राजा हळू हळू चाकटा व त्याच्या मागोमाग
बालपुत्रांनी युक्त असलेल्या त्याची भार्या मैत्र्याकन्याही चालली ३. मार्ग उदयन
केल्यानंतर वाराणसी नगरी शंकराने स्वीकारिली असल्यामुळे मनुष्यांची त्याच्यावर
मालकी नाही असे समजून तो भूपाळ त्या दिव्य नगरीमध्ये ४ दुःखाकुल होऊन

भृत्याः प्रयातस्य यान्त्यग्रे कृत्स्नस्थिताः ५० स एष पद्भ्यां राजेन्द्रो हरिश्चन्द्रोऽय गच्छति ।
 दाराबन्धुमारं ते मुमु भुत्वन्मुषसम् ५१ पथि पांछपरिदिष्टं मूलं कीदृग्भविष्यति । तिष्ठ
 तिष्ठ हृषभेष्ट स्वधर्ममनुपालय ५२ आनृषंस्त्वं परो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः । किंरारैः किंपुत्रै-
 र्नाथं धर्मैर्योनैरथापि वा ५३ सर्वमेतत्परित्यज्य च्छायाभूतां वयं तव । इमांश्च हामहाराध
 हास्वामिन्किं लहासिनः ५४ यत्र स्वं तत्र दिव्यं तत्सर्वं यत्र वै भवान् । नगरं तदुवाच्यत्र न
 स्वर्गो यत्र नो नृपः ५५ इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः । अतिष्ठत्स तदा मार्गे
 तेषामेवाक्षकम्पया ५६ विश्वामित्रोऽपि तं दृष्ट्वा पौरवाभ्यां जुष्टीकृतम् । रोषामभंविदुत्तापः
 समामभ्य वञ्चोऽनवीत् ५७ गिरिव्यां दुष्टसम्यचारमनृतं मिथ्याभाषिणम् । मम राज्यं च दद्या
 यः पुनः प्राक्कुमिच्छसि ५८ इत्युक्तः पुरुषं तेन गच्छः प्रीतिरा वेपथुः । दुष्टत्वेन ययौ क्षीप्र-
 माक्षर्षन्दयितां करे ५९ कर्पतस्तां ततो भार्या मुकुमारी यमातुरात् । सरसा दण्डकाशेन
 साहयामास कौशिकः ६० तां तथा ताडितां दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रो मदीपतिः । गच्छाम्येत्याह
 दुःघातां नान्यत्किञ्चिद्दुःसाहसम् ६१ अथ विभे तदा देवाः पञ्च प्रादुः कृपाश्रवः । विश्वामित्रः

कर्षां पहाणारं ? जो निघाळा असतां मार्गे पुढें राजे चालत असतात ४८, ४९
 त्याच्याबरोबर अल्पवयी पुत्र घेऊन केवळ ही भार्या जात आहे, जो निघाळा असतां
 सेवक गजारूढ होऊन पुढें जात असतात ५० तो हा हरिश्चंद्र राजेंद्र आज पायांना
 जात आहे. हे राजा, उत्कृष्ट भिवया, त्वचा व नासिका धांनी युक्त असलेलें तुझें
 सुकुमार ५१ मुख मार्गामध्यें धुळीनें भरलें असतां कसें वरें होईल ? हे नृपश्रेष्ठा,
 धांब, धांब, स्वधर्मानें वाग ५२. सुजनता हा विशेषतः क्षत्रियांचा मुख्य धर्म होय.
 हे नाथ, स्त्री, पुत्र, धन व धान्य हांच्यांशीं आझांढा काय कर्तव्य आहे ? ५३. हें
 सर्व सोडून आक्षी द्यायेप्रमाणें तुझ्याबरोबर येणार. हे महाराज, हे नाथ, हे प्रभो,
 मूं द्याझांढा कां सोडीत आहेस ? ५४. जेथें तूं तेथें आर्ही; जिण्डे तूं तिण्डेच
 आझांढा शुख; जेथे तूं तेच आमचे नगर आणि जेथें आमचा राजा तोच स्वर्ग ५५.
 असें नागरिकांचें भाषण ऐकून राजा शोकाकुल झाला आणि त्यांचीच दया अस-
 ल्यामुळे मार्गांत उभा राहिला ५६. परंतु, नागरिकांच्या भाषणानें राजा व्याकुल
 झालेला पाहून विश्वामित्राने नेत्र श्रोधानें चट्टन गेले व तेथें येऊन तो क्षणाळा ५७.
 "दुराचारी, असत्य व कपटयुक्त भाषण करणारा जो तूं त्या तुला विद्धार असो.
 गटाराज्य देऊन पुनरपि तें घेण्याची इच्छा करीत आहेस काय ? " ५८. त्यानें
 असें कठोर भाषण केल्यावर राजा प्रियेला हातीं धरून 'जातो' असें दणत दण-
 तच थरथर कांपत-कांपत मत्वर निघाळा ५९. सांप्रमाणें तो श्रमानें व्याकुल
 झालेल्या आपल्या सुकुमार माथेंला ओढीत चालला असतां विश्वामित्रानें एकाएकीं
 निला दंड मारिला ६०. तां त्याप्रमाणें ताडित झाल्याचें पाहून दुःखाकुल झालेला
 हरिश्चंद्र आपले दुमरें काढीं एक न बोलतां 'जातो' एवढेंच क्षणाळा ६१. तेथें
 पांच कृपाश्रु विश्वदेव क्षणाळे "ज्यानें यज्ञ करणाऱ्यामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या हा राजाला

सुपापोऽयं लोकान्कान्समवाप्स्यति ६२ येनायं यज्वनां श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः । कस्य वा भद्रया पूतं घृतं सोमं महाधरे । पीत्वा वयं प्रयास्यामो शुद्धं मन्त्रपुरःसरम् ६३ पश्चिण ऊजुः ॥ शते तेषां वचः श्रुत्वा कौण्डिन्नेन्द्रोऽनेन्द्रान्वेतः । शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वं पृथग्वाप्स्यथ ६४ प्रसादितश्च तेः प्राह पुनरेव महासुनिः । मानुषत्वेऽपि भवतां भविषी नैव सन्तानेः ६५ न दारमंग्रहश्चैव भविता न च मत्सरः । कामक्रोधाविनिर्मुक्ता भविष्यथ सराः पुनः ६६ तनोऽवतेरुचैः स्वदेवास्ते कुरु वेदमनि । द्रौपदीगर्भसम्भूताः पञ्च वै पाण्डुनन्दनाः ६७ एतस्मात्कारणात्पञ्च पाण्डवेभ्यो महारथाः । न दारमंग्रहं प्राप्ताः शापानस्य महासुनेः ६८ एतत्ते सर्वमाख्यातं पाण्डवेयकथाश्रयम् । प्रभं चतुष्टयं गीनं किमन्यच्छांतुमिच्छसि ६९ (४०१) शते श्रीमार्कण्डेयपुराणे द्रौपदेयोत्पत्तिकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

जैमिनिस्त्राय ॥ भवद्विदिमाख्यातं यथा प्रथममुक्तमान् । महत्कौण्डिलं मेऽस्ति हारध-
म्भकथां प्रति १ अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रमनुत्तमम् । कश्चित्पुनश्चतुर्प्रातः सादृगं व द्विजो-
न्मताः २ पश्चिण ऊजुः ॥ विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ धनैः । कैवल्यातुगतो दुःखी
भार्यया बाणपुत्रया ३ स गत्वा वसुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् । मैत्रा मनुष्यभोग्येति शल-
पाणेः परिग्रहः ४ जगाम पद्भ्यां दुःश्यातः सह पत्न्यानुकूल्या । पुरीं प्रविश्य ददर्श विश्वामि-

स्वराज्यापासून च्युत केले त्या ह्या महापापा विश्वामित्राला कोणते लोक प्राप्त होतील
वरं ? आतां कोणाच्या महायागामध्ये श्रद्धेने काढिलेला पवित्र सोम समंवक पिऊन
आर्क्षी आनंदित व्हावे वरं ? १२, १३. पक्षी हगतातः—हे त्यांचे मापण ऐकून विश्वा-
मित्र अति क्रुद्ध झाला; आणि 'तुझी सर्वही मनुष्य व्हाल' असा त्यांना त्याने शाप दिला
६४. परंतु, त्यांनी प्रतज्ञ करून घेतल्यावर पुनरपि तो महर्षि हगताला "मनुष्यपौर्णी-
तही तुझाला संतति हांगार नाही ६५, विवाहमंत्रं घडणार नाही व तुमच्या ठिकाणी
मत्सरही रहाणार नाही. कामक्रोधापासून अलिप्त राहून तुम्ही पुनरपि देव व्हाल" ६६.
तदनंतर ते देव कुरुकुलांत स्वर्गीयांशांनी अवतीर्ण होऊन द्रौपदीचे ठिकाणी पांच
पांडुमुत्र जन्मले ६७. असा त्या महर्षांचा शाप झाल्यामुळे मद्राधी पांच पांडुमुत्र अवि-
द्याहित राहिले ६८. पांडवांच्या कथेशी मंत्रं अमलेले हे सर्व चारी प्रश्न साक्षी कथन
केले. आतां दुसरे काय ऐकण्याची आपली इच्छा आहे ? ६९. (४०१) ह्याप्रमाणे श्रीमा-
र्कण्डेयपुराणातील द्रौपदीपुत्रांच्या उत्पत्तीविषयी मातत्रा अध्याय समाप्त झाला ॥ ७॥

जैमिनि हगतातः—आपण ही प्रश्नांची उत्तरे अनुक्रमे दिली; परंतु, हरिश्चंद्रा-
च्यान ऐकण्यास मी अनुकूल आहे ? हे द्विजश्रेष्ठे, त्या मद्राच्याला प्राप्त झालेल्या
अनुपम दुःखाप्रमाणे अनुपम सुख प्राप्त झाले होते कथं ? २. पक्षी हगतातः—
विश्वामित्राचे मापण ऐकून तो दुःखी राजा हळू हळू चमड्या व त्याच्या मागोमाग
बाणपुत्राने मुक्त झालेली त्याची भार्या गैर्यक्त्याही चालली ३. मार्ग उत्तयन
केल्यानंतर वाराणसी नगरी शंकराने स्वीकारिली असल्यामुळे मनुष्यांची त्यानगर
माळही नाही असे समजून तो मगल त्या दिव्य नगरीमध्ये ४ दुःखाकुल होऊन

ब्रह्मपण्डितम् ५ ते दृष्ट्वा संमनुप्राप्तं विनयावनतोऽभवत् । प्राह चैवाजलिं कृत्वा हरिश्चन्द्रो
मदाशुनिम् ६ इमे प्राणाः सतथायामिदं पत्नी मुने मम । येन ते कृत्यमस्त्यागु तद्गुणार्घ्यमु-
त्तमम् ७ यद्वाग्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ८ विश्वामित्र उवाच । पूर्णः स मासो राजर्षे
दीयतां मम दक्षिणा । राजसूयानिमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो यदि ९ हरिश्चन्द्र उवाच । ब्रह्मर्षय
संपूर्णो मासोऽम्भानतपोधन । तिष्ठत्येतादिनापि यत्तत्प्रतोऽस्व मा चिरम् १० विश्वामित्र
उवाच । एवमस्तु महाराज आगमिष्याम्यहं पुनः । शपथं तव प्रदास्यामि न चेदयं प्रदास्यसि ११
पक्षिण ऊचुः ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा । कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा
या प्रतिभुता १२ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः सांप्रतं मम । प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे माहं याया-
म्यः कथम् १३ किञ्च प्राणान्विबुध्यामि कां दिशं याम्यकिञ्चनः । यदि नाशं गमिष्यामि
अप्रदाय प्रतिभुतम् १४ ब्रह्मस्वहृदकुमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः । अपवा प्रेयतां
यास्ये वरमेवात्मविक्रयः १५ पक्षिण ऊचुः ॥ राजानं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् ।
प्रत्युवाच तदा पत्नी चाप्यगदददया गिरा १६ तज्ज चिन्तां महाराज स्वतत्पत्न्यनुपायम् ।
श्मशानवद्वर्जनीयो नरः सत्यवादिष्कृतः १७ नातः परतरं धर्मं वदस्ति पुरुषस्य तु । यादृशं

पापानीच मर्जाप्रमाणे वागणान्या पत्नीसह गेला. परंतु, नगरींत प्रवेश करिता-
क्षणीं विश्वामित्रही तेथें आल्याचें त्याने पाहिलें ९. तो आल्याचें पाहून हरिश्चंद्र
विनयानें नम्र झाला व हात जोडून त्या महर्षीला क्षणाळा ६ “हे मुने, हे प्राण,
हा पुत्र व ही माक्षी पत्नी ह्यांपैकी ज्याने आपलें कार्य होत असेल तें उत्कृष्ट द्रव्य
आपण सत्वर उत्तलं ७. अथवा आह्मी दुसरें कांहीं करावें असे वाटत असल्यास तें
करण्याची आज्ञा द्या ” ८. विश्वामित्र क्षणतोः—राजसूयसंबंधीं स्ववचन आठवतं
असल्यास मला दक्षिणा दे; तो महिना संपला ९. हरिश्चंद्र क्षणतोः—हे ब्रह्मन्, हे
तेजस्वी तपोधन, आजच महिना भरला; परंतु, हा अर्धा दिवस राहिला आहे
तोंपर्यंत वाट पहा. फार वेळ थांबू नका १०. विश्वामित्र क्षणतोः—हं महाराज, मी
पुनरपि येईन; आणि आज दक्षिणा न देशील तर शपथ देईन ११. पक्षी क्षणतातः—
असें श्रावून विप्र निवून गेला; परंतु, राजा विचार करूं लागला “कवूल केलेली
दक्षिणा त्याला पायी कशा ? १२. संपन्न मित्रकोटिं आहेत आणि सांप्रत मला द्रव्य
कोटून मिळणार ! प्रतिग्रह मला निषिद्ध आहे. तो वेतल्याने मला अधःपात कसा प्राप्त
होणार नाही ? १३ प्राणत्याग करूं किंवा काय ? मी द्रव्यहीन जाऊं तरी कोणत्या
दिशेला ! कवूल केलेलें न देतां मेलों तर १४ ब्रह्मस्व हरणकरणां मी अधमाधम
पायी कळी होईन ! अथवा दास होणें बरें. कारण, स्वतःला विकून घेणें फार चांगलें ”
१५. पक्षी क्षणतातः—खालीं मान घालून चिताप्रांत असलेला राजा व्याकुल व
दीन झाल्याचें पाहून पत्नीचा कंठ दाटून आला; आणि सहृदित वाणीनें ती
क्षणात्नी १६ “महाराज, चिंता सोडा आणि सत्यरक्षण करा. कारण, सत्यपरा-
दमुक्त पुरुष श्मशानाप्रमाणें वर्ज्य होय १७. हे पुरुषश्रेष्ठ, सत्यरक्षणापेक्षां पुरुषाळा

पुरुषव्याघ्र स्वसत्यपरिपाठनम् १८ अग्निहोत्रमवीतं वा दानायाश्चाखिलाः क्रियाः । भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमङ्कारणम् १९ सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मगच्छपु धीमताम् । तारणा-
यानृतं तद्वत्पातनायाकृतात्मनाम् २० सप्ताभमेधानादृत्य राजमयं च पार्थिवः । कृतिर्नाम
च्युतः स्वर्गादसत्यवचनात्सकृद् २१ राजजातमपत्यं मे इत्युक्त्वा प्ररुद ह । चाप्ताम्बुज-
तनेत्रां तामुवाचेंदं महीपतिः २२ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ विमुञ्च भद्रे संतापमयं तिष्ठति बालकः ।
व्ययतां यत्कुक्कामासि यद्वा त्वं गजगामिनि २३ पत्न्युवाच ॥ राजजातमपत्यं मे सतां पुत्र-
फलाः स्त्रियः । स मां प्रदाय वित्तेन देहि विप्राय दक्षिणाम् २४ पक्षिण ऊचुः । एतद्वाक्यमुप-
श्रुत्य ययौ मोहं महीपतिः । प्रतिलभ्य च संग्रामं स विजयपातिदुःखितः २५ महर्षिः खमिदं भद्रे
यत्त्वमेवं ब्रवीषि माम् । किं तव स्मितसङ्घोषां मम पापस्य विस्मृताः २६ हा हा कथं त्वया शक्यं
वक्तुमेतच्छिस्मिते । दुर्वाच्यमेतद्बचनं कर्तुं शक्नोम्यहं कथम् २७ इत्युक्त्वा स नरभेदो
धिग्विगित्यसकृद्बुवनं निपपात महीपृष्ठे मूर्च्छयाभिपरिद्रुतः २८ शयानं भुवि तं दृष्ट्वा हरिश्चन्द्रं
महीपतिम् । उवाचेदं सकरणं राजपत्नी सुदुःखिता २९ पत्न्युवाच ॥ हा महाराज कल्पेदम-
पध्यानमुपस्थितम् । यत्वं निपतितो भूमौ राहवास्तरणोचितः ३० येन कोट्यप्रगो विस्तं

अधिक श्रेष्ठ धर्म नार्हा असे क्षणतात १८. ज्याचे भाषण निष्फल असतें त्याचे
अग्निहोत्र, अध्ययन व दानादि सर्व कर्म निष्फल होतात १९. सत्य हेच विचारी
पुरुषांना तारणारें उत्कृष्ट साधन आणि असत्य हेच अजितेंद्रिय पुरुषांना नरकप्राप्तीचें
मुख्य साधन होय; असें धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे २०. कृतिराजा सात अश्व-
मेध व एक राजसूय करून एकदां खोटे बोलल्यामुळे स्वर्गापासून च्युत झाला २१.
हे राजा, मला अपत्य झालें आहे.” इतकें बोलून ती रहूं लागली. तेव्हां अश्रूंनीं
नेत्र भरून आलेल्या पत्नीला भूपति हरिश्चंद्र क्षणाला २२ “हे भद्रे, शोक करूं
नको. हा बालक आहे. अथवा हे गजगामिनि, तुला काय बोल्यावयाचें आहे तें
बोल.” २३. पत्नी क्षणतेः—हे राजा, मला अपत्य झालें आहे; आणि पुत्र हेंच
सज्जनांना स्त्रियांचें फळ आहे. ह्यास्तव, मला आपण वित्त घेऊन विका आणि
ब्राह्मणाला दक्षिणा द्या २४. पक्षी क्षणतातः—हें भाषण ऐकून तो अति दुःखी
राजा मूर्च्छित झाला आणि शुद्धीवर येऊन विलाप करूं लागला २५. “हे कल्याणि,
माझ्याशीं तुझे हें भाषण फारच दुःखकारक आहे. तुझा हास्यपूर्वक भाषणेमी पापां
विसरलों काय ? २६. हे सहस्यवदने, तुला हें भाषण करणें शक्य कसें झालें ? हें
अनिर्वाच्य क्षणें शेवटास नेण्यास मी कसा समर्थ होईन ? ” २७. असें बोलून
धिक्कार ! धिक्कार !! असें वारंवार क्षणत तो राजा मूर्च्छित होऊन भूतलावर
पडला २८. तेव्हां भूमीवर पडलेल्या त्या हरिश्चंद्र भूपतीला पाहून अति दुःखित
झालेली राजपत्नी करुण स्वरानें क्षणाली २९ “हे महाराज, रंकुसंज्ञक मृगरोमांच्या
लुसलुशीत आस्तरणावर पडण्याची संवय असल्यामुळे आपण ज्याअर्थां भूमीवर
पडलां आहां त्याअर्थी हा योगाचा शाप उभा राहिला वरें ? ३०. ज्यानें कोट्यवधि

विप्राणामपवर्जितम् । स एष पृथिवीनाम् भूमौ स्वपति मे पतिः ३१ हा कष्टं किं तवानेन कृतं
 देयं महोदधता । यद्दिन्द्रोपेन्द्रतुल्योऽयं नीतः पापामिमां दनाम् ३२ इत्युक्त्वा गाविं सुश्रोणी
 मूर्च्छितानिपप्रातः ६ । भर्तुदुःस्महाभारेणासद्येन निपीडिता ३३ तौ तथा पतितौ भूमां-
 नापौ पितरौ शिशुः । दृष्ट्वात्यन्तद्वयाविष्टः प्राह वाक्यं सुदुःखितः ३४ तात तात दद-
 स्वात्ममन्वाभ्य भोजनं दद । क्षुन्मे बलवती जाता जिह्वायं क्षुण्यते तथा ३५ पक्षिण उचुः ॥
 प्रतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते विश्वामित्रो महातपाः । कालकल्प इव बुद्धो धनं संमार्गितुं तदा । दृष्ट्वा
 तु तं हरिश्चन्द्रः पतितो भुवि मूर्च्छितः ३६ स वारिणा समन्गुश्व राजानमिदमब्रवीत् ।
 इतिद्योत्तिष्ठ राजेन्द्र त्वं ददस्वैष्टदक्षिणाम् ३७ कृणु धारयतो दुःखमहन्पहनि वर्द्धते । आप्या-
 यमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा ३८ अवाप्य चेतनां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च । पुन-
 र्मोहं समापेद स च कांशं ययौ मुनिः ३९ स समाश्वास्य राजानं वाक्यमाह द्विजात्मनः ।
 क्षीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ४० सत्येनाहं प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी ।
 मृत्युं शोकं परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतद्वितः ४१ अश्वमेधसहस्रं च सत्ये च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ४२ अपवा किं ममेतेन साक्षा प्रोक्तेन कारणम् ।
 अनार्यं पापसंकल्पे क्रूरे चानृतवादिनि ४३ त्वयि रात्रि प्रभवति सद्भावः श्रूयतामयम् । अश्व-

वित्तं ब्राह्मणानां दिलें तो हा भूपति माझा नाथ । भूमीवर शयन करीत आहे ३१.
 अरेरे ! हे देवा, इंद्र व उपेंद्र ह्यांची बरोबरी करणाऱ्याही ह्या राजाळा ज्याअर्थी ही
 शोचनीय अवस्था प्राप्त झाली आहे त्याअर्थी ह्याने तुझे काय रे केले आहे ? ३२.
 अमे बोलून तीही सुंदरी भर्तुदुःखाच्या प्रचंड व असह्य भाराने पीडित झाल्यामुळे
 मूर्च्छित होऊन पडली ३३. ते अनाथ मातापितर भूमीवर पडलेले पाहून अत्यंत
 क्षुभित व दुःखित झालेले वालक क्षणाला ३४ “ वाधा बाबा, अन्न द्या. आई आई,
 भोजन घाल, मला फार भूक लागली आहे व जिव्हाप्रही कोरडे पडले आहे ” ३५.
 पक्षी क्षणतातः—इतक्यात महातपस्वी विश्वामित्र द्रव्य मागण्याकरिता काळाप्रमाणे
 क्रुद्ध होऊन आला व तो दृष्टी पडताक्षणीं हरिश्चंद्र मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला ३६.
 तथापि, राजावर उदक सिंचन करून विश्वामित्र क्षणाला “ हे राजेद्रा, उठ, उठ,
 ती इष्ट दक्षिणा दे ३७. कारण, कर्जवागारी पुरुषाचे दुःख प्रत्यहो वृद्धिंगत होत
 असते ”. वर्षाप्रमाणे शीत असलेले उदक शरीरावर पडू लागले असता ३८ राजा
 शुद्धीवर आला; परंतु, विश्वामित्राला पाहून पुनरपि मूर्च्छित झाला व तो मुनि क्रुद्ध
 झाला ३९. नंतर राजाला सावध करून तो द्विजश्रेष्ठ क्षणाला “ धर्माकडे लक्ष्य
 असल्यास माझी ती दक्षिणा दे ४०. अरे सूर्य सत्याने प्रकाशित असून पृथ्वी सत्या-
 मुळे कायम् राहिली आहे; आणि सत्य हाच उत्कृष्ट धर्म-कडज असून-रत्नही
 सत्यावरच अवलंबून आहे ४१. सहस्र अश्वमेध आणि सस्र यजन केले असतां
 सहस्र अश्वमेधांपेक्षा सत्यच-जड भरते ४२. अथवा अनार्य, पापबुद्धि, क्रूर व अस-
 त्ववचनी असलेल्या तुझ राजाशी हं गोड भाषण करण्याचें मला कारण काय आहे ?

मे दक्षिणां राज्ञः दास्यति भवान्यदि ४४ अस्ताचलं प्रयातेऽर्के शप्स्यामि त्वां ततो ध्रुवम् ।
इत्युक्त्वा स ययौ विप्रो राजा चासीद्भ्यातुरः ४५ कान्दिग्भूतोऽधनो निःस्त्रो नृशंसपनिना-
दितः । भार्योऽस्य भूयः प्राहेदं क्रियतां वचनं मम ४६ मा शापानलनिर्दग्धः पञ्चत्वमुपयास्यति ।
स तया चोद्यमानस्तु राजा पत्न्या पुनः पुनः ४७ प्राह भद्रे करोम्येष विक्रयं तव निर्वृणः ।
नृशंसरपि यत्कर्तुं न शक्यं तत्करोम्यहम् ४८ यदि मे शक्यते वाणी वक्तुमीदृक्छुद्रवचः ४९
एवमुक्त्वा ततो भार्या गत्वा नगरमातुरः । वाण्यापिहितकण्ठाश्चततो वचनमब्रवीत् ५०
राजोवाच ॥ भो भो नागरिकाः सर्वे शृणुध्वं वचनं मम । किं मां पृच्छथ कस्त्वं भो नृशंसोऽहम्-
मातुषः ५१ राजसो वातिकठिनस्ततः पापतरोऽपि वा । विक्रेतुं दयितां प्राप्तो यो न प्राणांस्त्य-
जाम्यहम् ५२ यदि वः कस्यचित्कार्यं दास्या प्राणेष्वपि मम । स ब्रवीतु त्वरायुक्तो पावत्सन्धार-
याम्यहम् ५३ पश्चिण ऊचुः ॥ अथ वृद्धो द्विजः कथिद्वागत्याह नराधिपम् । समर्पयस्व मे दासी-
महं केता धनप्रदः ५४ अस्ति मे वित्तमस्तोर्कं सुकुमारी च मे प्रिया । गृहकर्म न शक्नोति कर्तुं-
मस्मात्प्रयच्छ मे ५५ कर्मण्यतावयोरूपशीलानां तत्र योषितः । अनुरूपमिदं वित्तं गृहाणार्पय
मेऽबलाम् ५६ एवमुक्तस्य विप्रेण हरिश्चन्द्रस्य भूपतेः । व्यदीप्यत मनो दुःखान्नैनं किञ्चिदप्राप-

॥ सत्यं भाषणं आतां एक. हे राजा, आजं जर मला दक्षिणा न देशील ४३, ४४ तर
सूर्यास्त होतांक्षणीं मी तुला निःसंशय शाप देईन". अमें बोलून तो विप्र निघून गेला;
राजा भयानें व्याकूल झाला ४५ आणि द्रव्य अथवा सत्तेचा कोणताही पदार्थ जवळ
उरला नसून दुष्ट सावकारानें दुःख दिल्यामुळे तो गोंधळून गेला. तेव्हां भार्या
पुनरपि त्याला झणाली " हे, माझे झणणें आपण शेवटास न्या ४६. शापानीनें दग्ध
होऊन नाश पावूं नका. " ह्याप्रमाणे पत्नी वारंवार आग्रह करूं लागली असतां
राजा ४७ झणाला " हे कस्याणि, हा मी निर्दय होऊन तुझा विक्रय करितों. असें
दुर्भाषण उच्चारण्यास जर माझी वाणी समर्थ होईल तर दुष्टानाही करण्यास अशक्य
असलेली ही गोष्ट मी करितों " ४८, ४९. असें भार्येला सांगून तो दुःखाकूल राजा
नगरांत गेला; त्याचा अश्रूनीकंड दाटून आला व तो झणाला ५० " हे सर्व नाग-
रिक हो, माझे झणणें एका. तूं कोण झणून मला विचारितां काय ? अमानुष कर्म
करणारा मी दुष्ट आहे ५१; अतिकूर राक्षस आहे; किंवा प्राणत्याग न करितां
ज्याअर्थी मी प्रिय भार्या विकण्यास तयार झालों आहे त्याअर्थी मी कूर राक्षसापेक्षांही
अधिक दुष्ट आहे ५२. जर कोणाला दासी झणून माझी प्राणीप्रिया हवी असेल तर
त्यानें मीं जिंकत आहे तोंच सत्वर बोलवे " ५३. पक्षी झणतस्तः—इतक्यांत कोणीएक
वृद्ध ब्राह्मण राजाजवळ येऊन झणाला " मला दासी दे. मी द्रव्य देऊन विकत घेणारा
आहे ५४; माझ्यापार्शी वित्त पुष्कळ आहे. परंतु, माझी भार्या सुकुमार आहे; गृहकर्म
करण्यास ती समर्थ नाही. ह्यास्तव; तें करण्याकरितां मला दासी दे ५५. तुझ्या र्त्तीचें
कर्मसामर्थ्य, वय, रूप वशील ह्यांना अनुरूप असलेलें हे वित्त घेऊन मला अदला
दे " ५६. विप्रानें अमें हरिश्चंद्र राजाला सांगितले अमनां त्याचें मन दुःखानें विदीर्ण

वीत् ५० ततः स विप्रो नृपतेर्वल्कलान्ते दृष्टं धनम् । यद्वा केकेष्वधादाय नृपपत्नीमकपयत् ५८
 ५८ शरोद रोहितास्योऽपि दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम् । हस्तेन वक्षमाकपन्काकपक्षपरः शिशुः
 ५९ मुञ्चार्थं मुञ्च तावन्मां यावत्पश्याम्यहं शिशुम् । दुर्लभं दर्शनं तात पुनरस्य भविष्यति ६०
 पश्येहि वत्सा मामेवं मातरं दास्यतां गताम् । मां मा स्म्राधी राजपुत्र अस्पृश्याह तवाधुना ६१
 ततः स बालः सदसा दृष्ट्वा कृष्टां तु मातरम् । समम्यधावदम्येति रुदन्नाविलक्षणः ६२
 तमागतं द्विजः श्रोधाद्वालमभ्याहनेत्यदा । वदंस्तथापि सोऽम्येति नैवासुप्तत मातरम् ६३
 राजपत्न्युवाच ॥ प्रसादं कुरु मे नाथ कीर्णीष्वेवं च बालकम् । कीर्तापि नाहं भवतो विनैनं
 कार्यं साधिका ६४ इत्थं ममाल्पभाग्यायाः प्रसादसुखो भव । मां संयोजय बालेन पत्सेनेव
 पयस्विनीम् ६५ ब्राह्मण उवाच ॥ गृह्यतां वित्तमेतत्ते दीयतां बालको मम । श्रीपुंसोऽर्धमश्वराजैः
 कृतमेव हि वेंतनम् । शतं सदसं लब्धं च कोटिमूल्यं तथापरैः ६६ पाक्षिण ऊचुः ॥ तथैव तस्य
 सादितं बडोत्तरपदे ततः । प्रगूरा बालकं मात्रा सहैकस्थमभ्यन्वयत् ६७ नीयमानौ तु तौ दृष्ट्वा
 भार्यापुत्रौ स पार्थिवः । विललाप सुदुःखात्तो निःचस्योष्णं पुनः पुनः ६८ यो न वायुर्न चा-
 दित्यो नेन्दुर्न च पृथग्जनः । दृष्टवन्तः पुरा पर्वां सेपं दासीत्वमागता ६९ सूर्यवंशप्रसूतोऽयं
 सुकुमारकराङ्गुलिः । संप्राप्तो विक्रयं बालो धिक्मामस्तु सुदुर्मतिम् ७० हा प्रिये हा शिशो वत्स

हात्यामुळे तो विप्राला कांहीं एक बोलला नाही ५७. तेव्हां राजाच्या पदरीं द्रव्य घट्ट बांधून वं राजपत्नीचें केंस धरून तो ब्राह्मण तिळा ओढूं लागला ५८. मातेला ओढल्याचें पाहून रोहितास्यही रुडूं लागला आणि झुलपें असणारा तो बालक हातानें लुगडें ओढूं लागला ५९. (ह्यानंतर राजपत्नी क्षणाळी) हे आर्य, ह्या बालकाला पाहीपर्यंत मला सोड; वाचारे, पुनरपि ह्याचें दर्शन होणें दुर्बट आहे ६०. हे वत्सा, ये, आणि दासी झालेल्या मज मातेला पहा. हे राजपुत्रा, मला शिवूं नको. आतां मी तुला अस्पृश्य झालें आहे ॥ ६१. तदंगंतर विप्रानें माता ओढिल्याचें पाहून त्या बालकाचें नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व आई, आई, क्षणतः क्षणतः तो एकाएकी धांवला ६२. जवळ आत्रेयां त्या बालकाला द्विजानें क्रोधपूर्वक लाथ मारिली; तथापि आई आई क्षणत त्यानें मातेला सोडिलें नाही ६३. राजपत्नी क्षणतः— हे नाथ, कृपा करून हे माझे बालक विकत घ्या. ह्याशिवाय मला घेऊन आपला उपयोग होणार नाही ६४. हास्तय, मज भाग्यहीन दासीवर आपण कृपा करा; आणि धेनूपाशीं अस-जान्या वत्साप्रमाणें हें बालक माझ्यापार्शीं असूं या ६५. ब्राह्मण क्षणतोः— हे द्रव्य घेऊन तुला बालक मला दे. धर्मशास्त्रेवच्यांनीं स्त्रीपुरुषांचीं किंमत कोणी शंभर, दोणी सहस्र, व कोणी कोणी कोटि अशी केलेली आहे ६६. पक्षी क्षणतातः— त्याचप्रमाणें तें वित्त विप्रानें त्याच्या पदरीं बांधिलें आणि बालक घेऊन त्यानें मातेला त्याला जराडून टाकिलें ६७. तो विप्र त्या स्त्रीपुत्रांना नेत असल्याचें पाहून अति दुःखाकुल झालेला तो राजा वारंवार उष्ण सुस्कारे टाकून विलाप करूं लागला ६८. “ वायु, सूर्य, चंद्र व सामान्य जन तांच्या दृष्टीं पृथी पडत नसलेली ही पत्नी दासी झाली

ममानार्यस्य दुर्नयैः । देवार्पणं दद्यां प्राप्तो न मृतोऽस्मि तथापि धिक् ७१ पश्चिण ऊचुः ॥ एवं
 विलपतो राज्ञः स विप्रोऽन्तरधीयत । वृत्रगेहादिमिस्तु द्वैस्तावादाय त्वरान्वितः ७२ विश्व-
 मित्रस्ततः प्राप्तो नृपं वित्तमयाचत । तस्मै समर्पयामास हरिश्चन्द्रोऽपि तदनम् ७३ तद्वित्तं
 स्तोत्रमालोक्य दारविक्रयसंभवम् । शोकाभिभूतं राजानं कुपितः कौशिकोऽब्रवीत् ७४ धन-
 वन्धो मममां त्वं सदृशीं यज्ञदक्षिणाम् । मन्यसे यदि तत्स्त्रियं पश्य त्वं मे वलं पश्य ७५ तप-
 सोऽत्र सुततस्य धाम्नायस्यामलस्य च । मत्प्रभावस्य चोपस्य शुद्धस्याध्ययनस्य च ७६ राजो-
 वाच ॥ अन्यां दास्यामि भगवन्कालः कथितप्रतीक्ष्यताम् । साम्प्रतं नास्ति विक्रीता पत्नी
 पुत्रश्च बालकः ७७ विश्वामित्र उवाच ॥ चतुर्मासः स्थितो योऽयं दिवसस्य नराधिप । एष
 एव प्रतीक्ष्यो मे वक्तव्यं नोत्तरं त्वया ७८ पश्चिण ऊचुः ॥ तमेव मुक्त्वा राजेन्द्रं निरुरं निर्वृण
 वचः । तदादाय पनं तूष्णं कुपितः कौशिको ययौ ७९ विश्वामित्रं गते राजा भयशोकादिम-
 प्यगः । स्वविक्रयं विनिधीय प्रोवाचोत्थैरधोमुत्तैः ८० वित्तकृतेन यो व्यर्थी मया प्रेव्येण
 मानवः । स शयीतु त्वरायुक्तो यावत्तपति भास्करः ८१ अयाजगाम त्वरितो धर्मधण्डा-
 रूपधृक् । दुर्गन्धो विहृतो रुधः शर्मभूलो दन्तुरो घृणी ८२ कृष्णो उम्बोदरः पिङ्गश्चाक्षः

आहे ! ६९. सूर्यवंशांत उत्पन्न झालेला आणि सुकुमार बोटानीं युक्त असलेला हा बालक
 विकला गेला आहे. तस्मात्, मज दुर्बुद्धीला धिक्कार असो ! ७०. हे प्रिये, हे शिशो, हे
 वत्स, मज दुष्टाच्या अपराधामुळे तुलांला दुर्दैवाने ही दशा प्राप्त झाली असूनही ज्या-
 अर्थी मी मेलों नाहीं त्याअर्थी मला धिक्कार असो ! ” ७१. पक्षी क्षणतातः—द्याप्रमाणें
 राजा विलाप करित असतांना उच्च वृक्ष व गृहें इत्यादिक आड आल्यामुळे दिसैनासा
 झालेला तो विप्र त्यांना घेऊन सत्वर गेला ७२. इतक्यांत विश्वामित्र राजाकडे येऊन
 वित्त मागू लागला व हरिश्चंद्रानेही त्याला तें द्रव्य दिलें ७३. स्त्रीपुत्र मिळून
 आलेले तें वित्त थोडें पाहून शोकाकृत झालेल्या राजाला विश्वामित्र शुद्ध होऊन
 झगाला ७४ “हे क्षत्रबंधो, ही यज्ञ दक्षिणा मला योग्य आहे असे समजत असशील
 तर माझे प्रचंड सामर्थ्य सत्वरच तुझ्या दृष्टी पडेल ७५. उत्कृष्ट रीतीने केलेले तप,
 निर्मल ब्राह्मण्य, प्रचंड प्रभाव व शुद्ध अध्ययन ह्यांचे सामर्थ्य तुझ्या दृष्टी पडेल ”
 ७६. राजा क्षणतोः— भगवन्, दुसरी दक्षिणा देईन; कांहीं वेळ थांबा. स्त्रीपुत्र
 मिळूनही सांप्रत दक्षिणा नाहीं ७७. विश्वामित्र क्षणतोः— राजा, पुढे बोटून नको
 दिवसाचा हा चतुर्थीस संपेपर्यंतच मी वाट पाहिन ” ७८. पक्षी क्षणतातः— असे
 निरुर व निर्दय भाटण त्या राजेद्राशीं करून ते द्रव्य घेऊन विश्वामित्र रागाने सत्वर
 निघून गेला ७९. तो गेल्यावर भयशोकादिकांनीं प्रस्न झालेला तो राजा स्वतःच्या
 विक्रीचा निधय करून व खात्री मान घाटून उच्च स्वरांनीं झगाला ८० “ ज्या मनु-
 ष्याला दास झणून मला द्रव्याने विकत घेगे अमेळ त्यानें सूर्य आहे तोपर्यंत मन्त्र
 सांगों ” ८१. नंतर चांडालरूप धारण केलेला धर्म सत्वर देखें आला. त्याच्या शरीराच्या
 धाण येत होती, तो अक्राळ त्रक्राळ दिसत होता, त्याची दंतू बाटलेली होती, त्याचे

वरुणाक्षरः । श्रुतीतपक्षिपुञ्जश्च श्वमात्पैरलंकृतः ८३ कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवोऽतिवद-
न्मृदुः । श्वगणाभिहतो घोरो यद्विहस्तो निराकृतिः ८४ चण्डाल उवाच ॥ अहमर्थी त्वया
शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनम् । स्तोकेन बहुना वापि येन वै लभ्यते भवान् ८५ पाश्रेण ऊचुः ॥
ते तादृशमपालक्ष्य क्रूरदृष्टिं घनिष्ठुरम् । वदन्तमतिदुःशीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ८६
चण्डाल उवाच ॥ चण्डालोऽहमिह ख्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे । विख्यातो वध्यवधको मृत-
कन्वलहारकः ८७ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ नाहं चण्डालदास्यत्वमित्येयं सविगर्हितम् । वरं शापा-
ग्रिनां दग्धो न चण्डालवशं गतः ८८ पक्षिण ऊचुः ॥ तस्यैवं वदतः प्राप्तो विश्वामित्रस्तपो-
निधिः । कोपामपर्वविद्वत्तावः प्राह चेदं नराधिपम् ८९ विश्वामित्र उवाच ॥ चण्डालोऽयम-
नरुपं ते दातुं वित्तमुपस्थितः । कस्मात् दीयते यक्षमशेषा यज्ञदक्षिणा ९० हरिश्चन्द्र उवाच ॥
भगवन्स्पर्शलोत्थमात्मानं वेधि कौशिक । कथं चण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकाक्षकः ९१
विश्वामित्र उवाच ॥ यदि चण्डालवित्तं त्वमात्मविक्रयनं मम । न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि
स्वामसंशयम् ९२ पक्षिण ऊचुः ॥ हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितगीवितः । प्रसीदेति
वदन्पादादृपेर्ग्राहं विव्हलः ९३ दासोऽस्मात्तोऽस्मि भीतोऽस्मि स्वद्वकथं विशेषतः । कुरु

दांत मोठे मोठे होते, तो दिसण्यांत निर्दय ८२, काळा, लांबपोढ्या व घाण्या डोळ्यांच
असून त्याचा स्वर कठोर होता; पक्षिसमुदाय त्याच्या जवळ असून शत्र्यांच्या पुष्पांनी
तो भूषित झालेला होता. ८३; त्याचे तांड लांबट असून तो उग्र चांडाल एकसारखे
तोंडाने कांहीं तरी बडबडत होता; त्याच्या हातांत नरकपाल होते; श्वानसमुदायाने तो
परिवेष्टित होता; त्या उग्र चांडालाच्या हातांत काठी होती व तो निस्तेज होता ८४.
चांडाल क्षणतोः—मला तुझी गरज आहे; तूं आपली किंमत सांग, धोडें अथवा
पुष्कळ द्रव्य तूं मला सांग, ह्मणजे त्याच्या योगाने मी तुला विकत घेईन ८५. पक्षी
क्षणतातः—क्रूर दृष्ट, निष्ठुरता व अत्यंत दुःशीलता ह्यांनी युक्त असलेला तो चांडाल
बोद्धत असल्याचे पाहून “ तूं कोण ? ” असें राजाने विचारिलें ८६. चांडाल
क्षणतोः—आश्रेष्ठ नगरांत प्रवीर ह्मणून मी विख्यात, चांडाल आहे; व मृतांचीं वस्त्रें
घेऊन वध्यांचा वध करणारा ह्मणून माझी प्रसिद्धि आहे ८७. हरिश्चंद्र क्षणतोः—असि,
निंद्य चांडालदास्य मला नको; चांडालाधीन होण्यापेक्षा शापाग्रिनें दग्ध होणें बरें.
८८. पक्षी क्षणतातः—तो असें ह्मणत आहे तोच कोधानें नेत्र फिरून गेलेला तपोनिधि
विश्वामित्र तेथें आला आणि राजाला ह्मणाला ८९. हा चांडाल तुला पुष्कळ द्रव्य
देण्यास तयार असतांना सर्व यज्ञदक्षिणा तूं मला कां देत नाहींस ? ” ९०. हरिश्चंद्र
क्षणतोः—भगवन् कौशिकमुने, मी सूर्यवंशांतील आहे. तेव्हां द्रव्यलोभानें चांडाल-
दास कसा होऊं ? ९१ विश्वामित्र क्षणतोः—स्वतःला विकून जर तूं चांडालवित्त मला
वेळेवर न देशील तर मी तुला निःसंशय शाप देईन ९२. पक्षी क्षणतातः—तेव्हां
हरिश्चंद्र राजा चिन्ताक्रांत व विव्हल झाला आणि कुरा करा असें ह्मणत ह्मणत त्यानें
विश्वामित्राचे पाय धरिले ९३, आणि ह्मणाला “ मी दास आहे; भक्तीने व्याकुल झालों

प्रसादं विप्रप्रे कथयन्डाळसङ्करः ९४ भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्मकरो वयः । तत्रैव मुनिगार्हृष्ठ
प्रेष्यधित्ताववर्तकः ९५ विश्वामित्र उवाच ॥ यदि प्रेष्यो मम भवान्धण्डालाप ततो मया ।
दासभावनमुप्राप्तो दत्तो वित्तावुदेन वै ९६ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ यद्यसौ शक्यते विप्रः कौशिकः
परितोषितुम् । ततो गृहाण मामप दासस्वं ते करोम्यहम् ९७ चण्डाल उवाच ॥ शतयोज-
नविस्तीर्णानानाग्रामैरलंकृतम् । भूमिं रक्षामयीं कृत्वा दास्येह कौशिकं प्रति ९८ पन्निष
ऋषुः ॥ एवमुक्ते तदा तेन श्वपाको दृष्टमानसः ॥ विश्वामित्राय तद्रूपं दत्त्वा यद्दद्या नरेभ-
रम् ९९ षष्ठप्रहारासंभान्तमतीव व्याकुलेन्द्रियम् । दृष्टबन्धुवियोगार्तमनयत्रिजपकणम् १००
हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसंभण्डालपक्षणे । प्रातर्मध्याह्नसमये सायं चैतदगापत १ बालां दीन-
हृत्वा दृष्ट्वा बालं दीनहृत्वं पुरः । मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति ॥ नृपः २ उपात्तवित्तो
विप्राय दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम् । न सा मां मृगयावाधी वेत्ति पापतरं कृतम् ३ राज्यनाशः
सुहृदायागो भार्यातनयविक्रयः । प्राप्ता चण्डालता चैव महो दुःखपरम्परा ४ एवं स निवसन्नित्यं
सस्मार दयितं सतम् । भार्या चात्मसमाविष्टा दृष्टसर्वस्व आतुरः ५ कस्यचित्त्वय कालस्य
मृतचैलापहारकः । हरिश्चन्द्रोऽभवद्राजा दमयाने तद्वशादगः ६ चण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचैला-

आहे आणि विशेषतः आपला भक्त आहे. द्यास्तव, हे विप्रप्रे, कृपा करा, चंडालसंकर
दुःखावह होय ९४. हे मुनिश्रेष्ठ, मज्जीप्रमाणे वागणारा मी आपलाच दास होऊन
आपल्या अधीन राहीन आणि हवे तें काम करून वित्ताची तूट भरून काढीन" ९५.
विश्वामित्र हणतोः—जर तूं माझा दास झाला आहेस तर मी एक कोटि द्रव्य घेऊन
तुज दासाला चांडालाप्रत अर्पण केलें आहे ९६. हरिश्चंद्र हणतोः—हा कौशिक विप्र
संतुष्ट होणें शक्य असेल तर तूं आज मला ने. मी तुझे दास्य करीन ९७. चंडाल
हणतोः—दांभर योजने विस्तीर्ण व अनेक प्रकारच्या गांवांनी भूषित अशी भूमि, रक्ष-
णाचा बंदोबस्त करून मी कौशिकाला देईन ९८. पक्षी हणतातः—“ठीक आहे!”
असें विश्वामित्रानें झटलें असतां चंडाल आनंदित झाला; विश्वामित्राला तें द्रव्य
देऊन त्यानें राजाला बांधिलें ९९; आणि दंडप्रहारानें गोंधळून गेलेल्या, अत्यंत
मिन्न झालेल्या व दृष्टबन्धुवियोगानें व्याकुळ झालेल्या राजाला तो आपल्या घरीं
घेऊन गेला १००. नंतर चंडालगृहीं राहूं लागलेला हरिश्चंद्र राजा प्रातःकाली,
मध्याह्नसमयी व सायंकाळीं दीनमुखी पत्नी व दीनमुख बालक आपल्यापुढें उभे
आहेत असे वाटून पुढील उद्गार काढीत असे. “माझ्याला द्रव्य देऊन राजा
आझाला मुक्त करील असें ती दुःखित भार्या मला उद्देशून मनांत आणीत असेल.
परंतु, फगूळ केल्यापेक्षां अधिक द्रव्य देऊनही मी अधिक पापी बनल्याचें त्या मृग-
नयनेला ठाऊक नाहीं. १, २, ३. राज्यनाश, मित्रत्याग, स्त्रीपुत्रविक्रय आणि प्रात
झालेले चंडालत्व हीं कायहो दुःखपरंपरा !” ४. सर्वस्व हरण होऊन व्याकुळ झालेला
तो राजा ह्याप्रमाणें नेहेमी प्रियपुत्राची व मनांत खिळून राहिलेल्या स्त्रीची आठ-
वण करीत असे ५. कांहीं काळ लोटल्यानंतर हरिश्चंद्र राजा चंडालार्थीन झाल्या-

पदरिणा । श्वागमनमन्विच्छन्निह तिष्ठन्दिवानिशम् ७ इदं रात्रेऽपि देयं च पद्मागतं तु श्वं प्रति । त्रयस्तु मम यागाः स्युर्द्वौ भागौ तव वेतनम् ८ इति प्रतिसमादिष्टो जगाम श्वमन्विरम् । दिशं तु दक्षिणां यत्र वाराणस्यां स्थितं तदा ९ श्मशानं घोरसंनादं शिवाशतसमाकुलम् । श्वमौलिसमाकीर्णं दुर्गन्धबहुधूमकम् १० पिशाचभूतवेतालडाकिनीपङ्क्तिकुलम् । महागणमहाभूतस्वनकोलाहलायुतम् ११ गृध्रगोमायुसंकीर्णं शब्दन्दपरिवारितम् । अस्थिसंघातसंकीर्णं महादुर्गन्धसंकुलम् १२ नानाभूतसहस्रादौदकोलाहलायुतम् । हा पुत्र मित्र हा वन्द्यो भ्रातृवत्स प्रियाय मे १३ हा पते भगिनि मातहो मातुल पितामह । मातामह पितः पौत्र ह गतोऽस्येहि बान्धव १४ इत्येवं वदतां यत्र ध्वनिः संश्रूयते महान् । यत्र नेत्रैरनिमिषैः श्वाभयमिवाविशन् १५ निमोलितैश्च मन्यैर्वन्धुचिन्तापथे स्थिताः । एवढन्मांसवसामेदश्मच्छमितसंकुलम् १६ अर्धवट्याः श्वाः श्यामाः विकसन्तपङ्क्तयः । हसन्त्येवाग्निमध्यस्थाः कायत्वेयं दशा त्विति १७ अग्नेश्वरचटाशब्दो वयसामस्थिपङ्क्तिषु । बान्धवाक्रन्दशब्दश्च पुष्कलेषु प्रहर्षजः १८ गायतां भूतवेतालपिशाचगणरथसाम् । श्रूयते सुमहान्घोरः कल्पान्त

मुळे श्मशानामप्ये मृतांचीं वस्त्रे घेऊं लागला ६. मृतवस्त्र हरण करणारा चंडाल त्याला 'हणाला' 'प्रेतें येण्याची वाट पहात तूं येथें रात्रंदिवस रहात जा ७; शशसंबंधीं पट्टांश - राजाला देत जा; तीन भांग माझे ठेवीत जा; व दोन भांग वेतन हणून तुझे राहतील " ८. अशी चंडालाची आज्ञा झाल्यामुळे वाराणसीच्या दक्षिणेस असलेल्या श्मशानांत राजा जात असे ९. तें श्मशानं घोर ध्वनि, शेंकडों भाळू, प्रेतांचीं मस्तकें, दुर्गंध प्रचंड धूर १०, पिशाच, भूत, वेताल, डाकिनी व यक्ष ह्यांनीं व्याप्त असून मोठे मोठे प्राणिगण व भूतगण ह्यांच्या ध्वनीने व कोलाहलानें तें नादित झालेलें होतें ११. गिधाडें, कोल्हीं व श्वानसमुदाय ह्यांनीं तें व्याप्त झालेलें असून जिकडे तिकडे अस्थिसमुदाय तेथें पसरलेले होते; अतिशय दुर्गंध तेथें सुटली होती १२; मृतांच्या मुहदनांनीं केलेल्या अनेक प्रकारच्या नाटांनीं व भयंकर कोलाहलानें तें युक्त होतें. हे मित्रा, हे बंधो, हे आत्या, हे वत्सा १३, हे प्रिया, हे पते, हे भगिनि, हे माते, हे मातुल, हे पितामह, हे मातामह, हे तात, हे पौत्र, हे बांधव, कोठे रे गेलास ! इकडे येरे ! १४ असें बोलणाऱ्या लोकांच्या प्रचंड ध्वनि तेथें कानांवर येत होता. डोळे पापण्या न हालतां उघडे राहिल्यामुळे तेथें प्रेतं मन्यर्भक्त झाल्यासारख्यां दिसत असत १५ आणि डोळे मिटलेलीं प्रेतं बांधवांचीं काळजी करीत आहेत असें वाटे; मांस, वसां व मेद जळत असल्यामुळे तेथें छम् छम् असा शब्द होत असे १६; अर्धवट जळलेल्या श्यामवर्ण प्रेतांचीं दंतपीक उघटी झाल्यामुळे " कायदी देहाची दशा " असें समजून ती अर्पित हंसत आहेत असें वाटे १७. अग्नीचा चट्टचट्ट शब्द, अस्थिसमुदाय पाहून आनंदित झालेल्या पक्ष्यांचा ध्वनि, बांधवांचा आक्रोश व चंडालांचा हर्षध्वनि तेथें दोन ऐसे १८; आणि भूत, वेताल, पिशाचगण व राक्षस गात असल्यामुळे

इव निःस्वनः १९ महामहिषकारीपगोशकुद्राभिसंकुटम् । तदुत्पन्नस्मकूटं हृतं सास्थिभिरु-
न्नतैः २० नानोपहारस्मदीपकाकविशेषसंकुटम् । अनेकशब्दबहुलं श्मशानं नरकायते २१ स
वह्निगर्भैरतिगैः शिवाहूतैर्निनादितं भीषणरावगह्वरम् । मयं भयस्यापुपसंजनैर्भृशं श्मशा-
नमात्रन्दविराददारुणम् २२ स राजा तत्र संप्राप्तो दुःखितः शोचनोद्यतः । हा भृत्या मंत्रिणो
विप्राः कृतशम्यं विधे गतम् २३ हा शैव्ये पुत्र ह वात मां त्यक्त्वा मन्दभाग्यकम् । विश्वामि-
त्रस्य शोषेण गताः कुत्रापि ते मम २४ इत्येवं चिन्तयन्तत्र चण्डालोक्तं पुनः पुनः । मलिनो
वपस्वर्वाङ्गः केशवान्गन्धवान्ध्वजी २५ टपुटी कालकल्पश्च धावन्थापि ततस्ततः । अस्मिप्याव
इदं मूल्यं प्राप्तं प्राप्स्यामि चाप्युत २६ इदं मम इदं राते मुख्यचण्डालके त्विदम् । इति धाव-
न्निदो राजा जीवन्मृत्योन्तरं गतः २७ जीर्णकपटसुषण्णिकृतकन्यापरिग्रहः । चितामस्म-
रजोतिस्तप्तबाहुदत्ताग्रिकः २८ नानामेशोवर्त्तामज्जलितपाण्यहुतिः वसन् । नानावद्वीर-
कृताहारतृप्तिपरायणः २९ तदीयमात्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डनः । न रात्रौ न दिवा शैते हाहेनि
प्रवदन्त्यदुः ३० एवं द्वादशमासास्तु नीताः शतसमोपमाः । स कदाचिन्मृपथैः आन्तो यन्धु-

कर्त्वातकालाप्रमाणे त्यांचा अति भयंकर ध्वनि कानांवर पडत असे १९. मोठे मोठे
रेडे व वैल ह्यांच्या शेणांच्या राशींनी व त्यापासून वनलेल्या अस्थिसुक्तं उंच उंच भस्म-
राशींनी तें श्मशान व्याप्त झालेलें होतें २० आणि नानाप्रकारचे बलि, माळा, दीप,
झडप घालणारे कांबळे आणि अनेक प्रकारचे ध्वनि ह्यांनी गजवजलेले तें श्मशान नर-
काप्रमाणें भासत होतें २१. अग्निज्वालायुक्त व अशुभ अशा मालूंच्या ध्वनींनी तें
श्मशान नादित झालेलें होतें; भयंकर ध्वनींनी गजवजून गेलेले होतें; भयालाही भय
उत्पन्न करणारे ध्वनि तेथें होत होते आणि आक्रोश व विलाप ह्यांनी तें अति भयंकर
झालें होतें २२. तेथें प्राप्त झालेला तो राजा दुःखित झाला आणि शोक करूं लागला
“अरेरे! हे नशिवा, सेवक, मंत्री, विप्र व राज्य कोठें गेलें! २३. हे शैव्यकन्ये, हे बालका
पुत्रा, विश्वामित्राच्या दोषामुळे मज भाग्यहीनाला सोडून माझे ते आप्तही कोठेंतरी नि-
घून गेले !” २४. ह्याप्रमाणें विलाप करीत बसलेल्या त्या राजाला चंडालाच्या आड्ढेची
वारंवार आठवण होत असे. मलिन, सर्व शरीराचे ठिकाणीं रुक्षता, केंस, दुर्गंध, ध्वज
२५ व सोटा ह्यांनी युक्त असलेला तो कालतुल्य राजा श्मशानांत इकडे तिकडे धांवत
असे. “ ह्या प्रेतावदल इतकें द्रव्य मिळालें, इतकें आणखी मिळेल २६, हें माझे, हें
राजाचें ॥ हें मुख्य चंडालाचें ” असें चिंतन करीत करीत जिवंतपर्णांचि अन्ययोनींत
गेलेला तो राजा चोहोंकडे धांवाधांव करीत असे २७. जुन्या रंगटयांना अतिशय गांठी
देऊन तयार केलेली वाकळ त्यानें घेतलेली होती. त्याचें मुख, हात, पाय व पोटा चिता-
मस्यानें व घुळीनें भरून गेले होतें २८; नानाप्रकारचे मेद, वसा व मज्जा ह्यांनी त्याच्या
हाताचीं बोटे बरबटलेलीं होती. प्रेतांना उद्देशून ठेविलेलीं अनेकप्रकारचीं ओदनें घेऊन
तो पोटा भरीत असून मुस्कारे टाकीत असे २९. प्रेतांच्या पुण्यांनी तो आपले मस्तक
शंगारीत होता; आणि वारंवार हाहाकार करीत असलेला तो राजा रात्री व दिवस

वियोगवान् ३१ निद्राभिभूतो रूक्षाद्गो निधेष्टः प्लुत एव च । सवापि भयनीये न दृष्टवान् दूतं
 मदन् ३२ श्मशानाभ्याशयणेन देवस्य यत्नस्तथा । अन्यदेवेन दाशः तु गुरवे गुरुदक्षिणाम्
 ३३ तदा द्वादश वर्षाणि दुःखदानानु निष्कृतिः । आत्मानं स ददत्ताय पुण्यार्त्तागर्भसंभवम्
 ३४ तत्रत्यभ्राण्यसौ राजा सोऽचिन्तयदिदं तदा । इतो निष्पन्नान्तमात्रो हि दानधर्मवशोऽप्यरम्
 ३५ अनन्तरं स जातस्तु तदा पुनर्कंसशालकः । श्मशानमृतमस्कारकरणेन मुदोनतः ३६
 प्राप्ते तु सप्तमे वर्षे श्मशानेऽप्य मृतो द्विजः । आनीतो बन्धुभिर्दृष्टस्तेन तयापनो गुणी ३७
 मूल्यायना तु येनापि परिभूतास्तु ब्राह्मणाः । ऊचुस्ते ब्राह्मणास्तत्र विश्वामित्रस्य चेष्टितम्
 ३८ पापिष्ठमयं कर्म कुरु त्वं पापकारक । हरिश्चन्द्रः पुरा राजा विश्वामित्रेण पुनकमः ३९
 कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्वापनाशनात् । यदा न यमते तेषां तैः ॥ जतो दश तदा ४०
 गच्छ त्वं नरकं पोरमधुनैव नराधम । इत्युक्तमात्रे यत्नेन स्वप्रस्थः स भूपतश्च ४१ अपदपथ-
 मदृतायै पाशहस्तान्भयावहान् । तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानं तदा बलात् ४२ पश्यति श्म-
 श्रुतं बिभ्रो हा भातः पितरथ मे । एवं वादी स नरके तैलद्रोण्यां निपातितः ४३ ककचैः पादप-
 मानस्तु क्षुरचाराभिरप्यथः । अन्धे तमसि दुःखार्तः पूषधोणितभोजनः ४४ सप्तवर्षमृताः

जागाच रहात होता ३०. ह्याप्रमाणे त्याने वारा मीहने नेले य ते त्याला शंभर वर्षांप्रमाणे
 झाले. एकदा तो बांधवांपासून वियुक्त झालेला श्रेष्ठ राजा श्रमंत्यामुळे ३१ निद्रेने प्रस्त
 झाला आणि रूक्ष शरीराने युक्त झालेला तो राजा निधेष्ट निजला; परंतु, त्याला श्मशान
 जवळ असल्यामुळे व देव बलवत्तर असल्यामुळे मोठे अद्भुत स्वप्न पडले. गुरूला अन्य
 देहाने त्याने गुरुदक्षिणा दिली ३२, ३३ आणि वारा वर्षे झाल्यानंतर दुःखापासून त्याची
 मुक्तता झाली. नंतर चंडालस्त्रीच्या उदरांत गर्भरूपाने असल्याचे त्याने स्वताःला अव-
 लोकेन केले ३४ आणि “येथून बाहेर पडतांक्षणीं मी दानधर्म करीन ” असा त्या
 राजाने गर्भामध्ये असतांनाच विचार केला ३५. नंतर तो चंडालपुत्र जन्मला आणि
 श्मशानामध्ये प्रेतांची व्यवस्था करण्याविषयी सर्वदा तत्पर होऊन राहिला ३६. सातवें
 वर्षे लागल्यावर तो श्मशानामध्ये असतांना एक मेलेला निर्धन व गुणी ब्राह्मण बंधुज-
 नांनीं तेथे आणि त्याचे त्याने पाहिले ३७. राजानेही त्यावेळीं मूल्य घेण्याकरितां ब्राह्म-
 णांचा अपमान केला. तेव्हां त्या ब्राह्मणांनीं तेथे विश्वामित्राच्या चरित्राचा उल्लेख केला
 ३८. (ते झाले) “हे पाप्या, तूं पापिष्ठ व अशुभ कर्मच करीत रहा. विश्वामित्राने पूर्वी
 हरिश्चंद्र राजाला, ब्राह्मणांची शोप मोडिल्याने पुण्य नष्ट झाल्यामुळे, चांडाल करून
 टाकिला होता. ” असे बोलणाऱ्या ब्राह्मणांची जेव्हां राजा क्षमा करीना तेव्हां “हे
 नराधमा, तूं आतांच घोर नरकांत जा ” झणून त्यांनीं क्रोधाने शपथ दिली. इतके
 बोलणे संपतांक्षणीं हातांत पाश घेऊन आलेले भयंकर यमदूत त्या शोपेंत असलेल्या
 राजाने अवलोकन केले. नंतर हे आपल्याला बलात्काराने बांधून नेत आहेत असेही
 त्याने ३९, ४०, ४१, ४२ पाहिले. तेव्हां तो अतिशय खिन्न झाला आणि “हे माते, हे
 सात, आज मला ” इतके बोलत आहे तोच नरकामध्ये तेलाच्या टाकींत यादूतांनीं

त्मानं पुनः मत्वे दृष्टं ह । दिनं दिनं तु नरके गते पच्यतेऽन्यतः ४६ विद्यते क्षोभ्यतेऽन्यत्र
 मार्यते पादधनेऽन्यतः । धार्यते दीप्यतेऽन्यत्र घातवताहनोऽन्यतः ४६ एकं दिनं वर्षगतप्र-
 माणं नरके भवत् । तथा वर्षगतं तत्र आवितं नरके भवैः ४७ ततो निपातितो भूमौ विद्यमानो
 भाष्यजायत । वान्तायी घातदग्धश्च मासमात्रे भूतोऽपि सः ४८ अपापद्वत्यरं देहं दृष्टितं
 वानरं पश्यत् । छागं विहातं कुरुं च गानविं पशुपि कृमिम् ४९ मत्स्यं कूर्मं वराहं च गविषं
 कुक्षुटं भुक्त्वा । शारिकां स्थावरांश्चैव मर्षमन्यांश्च देहिनः ५० दिवसे दिवसे जन्म प्राणिनः
 प्राणिनस्तदा । अपश्यत् पुनस्तन्मो दिनं वर्षगतं तथा ५१ एवं वर्षगतं पूर्णं गतं तत्र कृयो-
 मिषु । अपश्यत् कदाचित्स राजा तत्त्वकुलोद्भवम् ५२ तत्र स्थितस्य तस्यापि पञ्च पुत्रेव
 हारितम् । मायां हता च पुत्रश्च मरुकादी वनं गतः ५३ तत्रापश्यन्त्स सिद्धं वै व्यादितास्यं
 मयावहम् । विमर्शयिषुमायान्नं शरभेण समन्वितम् ५४ पुनश्च भक्षितः सोऽपि मायां शोचि-
 त्तुष्यतः । हा वैष्ये क्व गतास्त्वय मामिहापास्य दुःखितम् ५५ अपश्यत् पुनरेव मायां स्वां
 हतपुत्रकाम् । त्रायस्व त्व हरिश्चन्द्र किं मृतेन तव प्रभो ५६ पुनस्तं शोच्यतां प्राप्तो मार्यता

त्याला टाकिले. ४३. करवतांनीं त्याला ३ कापू लागले; अयोभागीं वस्त्यानें छेदू
 लागले आणि पूव रक्त तोंडांत कोवून त्या दुःखाकुळ राजाला त्यांनीं गाढ अंधकारांत
 सोटिले ४४. चंडालजातीत उत्पन्न होऊन सात वर्षे शाल्यानंतर राजाने स्वतःला
 मेह्याचे पाहिले व ह्याप्रमाणे प्रत्यही नरकांत व इतर ठिकाणीही त्याला दुःख
 भोगावे लागले ४५. यमदूत त्याला खेद व क्षोभ उत्पन्न करीत असत; कोठें तरी नेऊन
 मारीत असत; दुसरीकडे नेऊन फाडीत असत; जखमेवर ते क्षार टाकात; एखाद्या
 ठिकाणी नेऊन त्याला जाळू लागत आणि दुसरे ठिकाणी ते त्याला गार वान्याच्या
 सोसाट्यांत ठेवीत ४६. नरकांतले एक दिवस त्याला शंभर वर्षांप्रमाणे झाला आणि
 अशी शंभर वर्षे नरकामध्ये त्याला यमदूतांनीं दुःख दिले ४७. नंतर तो भूमीवर मरून
 पडून श्वानाच्या जन्मास आला आणि विष्टा व ओक खाऊं लागला. परंतु, धंडीचा
 कडाका वसल्यामुळे तो एका महिन्यांतच मेला ४८. नंतर गर्दभ, गज, वानर,
 पशु, बोकड, माजीर, कंक, गाय, मेंढा, पक्षी, कृमि ४९, मासा, कांतव, सुत्तर, साळ,
 कोवडा, राघु, सारिका, वृक्ष, सर्प व इतर प्राणी ५० ह्यांचे देह प्रत्यही भिन्न भिन्न
 स्वतः प्रातः शाल्याचे क्षणजे त्या त्या योनीत स्वतः जन्मास आल्याचे त्याने अवलोकन
 केले व दुःखाने संतप्त झाल्यामुळे एक एक दिवस त्याने शंभर वर्षांप्रमाणे कांदिला ५१.
 ह्याप्रमाणे निच योनींमध्ये त्याची पुरी शंभर वर्षे गेली. एकदां सूर्यवंशांत स्वतः उत्पन्न
 झाल्याचेही त्याने अवलोकन केले. तेथे जन्तूना दृष्टानुळे त्याचे राज्य, माया व पुत्र
 ह्यांचे हरण होऊन तो एकटा वनांत गेला ५२, ५३; तेथे आपत्तरटेला मयंकर सिंह
 आपल्याला खान्याकरिता येत असल्याचे व त्याच्या मागे शरभ लागल्याचे त्याने पाहिले
 ५४. इतक्यांत त्या सिंहालाही त्या शरभाने खाऊन टाकिले व तो राजा मार्यविषयां
 शोचत कुरुं लागला. “हे शैवज्ञान्ये, आज मज दुःखिताला येथे टाकून तूं कोठें गेली

चैव्यया सह । ॥ नापश्यत्युनरपि धावमानः पुनः पुनः ५७ अपापश्यत्युनरपि स्वर्गस्थः स
नराधिपः । नीयते शुककेशी सा दीनाविवसना बलात् ५८ हाहा वाक्यं प्रमुञ्चन्ती प्रापस्वेत्यस-
कृत्स्वना । अपापश्यत्युनस्तत्र धर्मराजस्य शासनात् ५९ आक्रन्दन्त्यन्तरिक्षस्था आगच्छे
नराधिप । विश्वामित्रेण विष्णो यमो राजंस्तवार्थतः ६० इत्युक्त्वा सर्पपाशैस्तु नीयते बह-
वद्भिभुः । आह्रदेवेन कथितं विश्वामित्रस्य चेष्टितम् ६१ तत्रापि तस्य विकृतिर्नाथमोत्थाप्यव-
र्षत । एताः सर्वा दशास्तस्य याः स्वप्ने संप्रदर्शिताः ६२ सर्वास्तास्तेन संभुक्ता यावद्द्रोणि
द्वादश । अतीति द्वादशे वर्षे नीयमानो भटैर्बलात् ६३ यमं सोऽपश्यदाकाराद्वाच च नराधि-
पम् । विश्वामित्रस्य कोपोऽयं दुर्निवार्यो महात्मनः ६४ पुत्रस्य ते मृत्युमपि प्रदास्यति स
कौशिकः । गच्छ त्वं मानुषं लोकं दुःस्वप्ने च शुंक्त्व वै ६५ गतस्य तत्र राजेन्द्र भयेस्तव भवि-
ष्यति ६६ व्यतीति द्वादशे वर्षे दुःस्वस्यान्ते नराधिपः । अन्तरिक्षाच्च पतितो यमदूतैः प्रणोदितः
६७ पतितो यमलोकाच्च विबुद्धो भयसंभ्रमात् । अहो कष्टमिति ध्यात्वा क्षते धारावत्सेचनम्
६८ स्वप्ने दुःखं महद्दृष्टं यस्यान्तो नोपलभ्यते । स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किन्तु मे द्वादशीः समाः ६९

आहेस ? ५९. 'इतकें बोलत आहे तोंच पुत्रमृत झालेला भार्या, "हे हरिश्चंद्रा, हे प्रभो,
माझे रक्षण कर. शूताचा तुला काय उपयोग आहे ? ५६. शैव्यकन्या भार्येसह तुझ्या
पुत्राला शोचनीय अवस्था प्राप्त झाली आहे " असा आक्रोश करीत असल्याचे त्याने
अवलोकन केले, परंतु, पुनरपि ती दृष्टी पडेनाशी झाल्यामुळे तो एकसारखी धावा-
धांव करू लागला ५७. इतक्यांत आपण स्वर्गात असून वस्त्ररहित व कैस मोकळे
असलेल्या आपल्या दीन भार्येला "ताहि प्राहि " असे धारंवार झणत ती हाहाकार
करीत असतांना यमदूत बलात्काराने नेत आहेत असे त्याने अवलोकन केले ५८.
इतक्यांत धर्मराजाच्या आज्ञेने दुसरा प्रकार त्याच्या दृष्टी पडला ५९. " हे राजा,
इकडे ये, हे प्रभो, तुझ्या कारितां विश्वामित्राने यमांची प्रार्थना केली आहे " असे
अंतरिक्षस्थ प्राणी ओरडत असल्याचे त्याने पाहिले ६०. इतकेंच अंतरिक्षातील
प्राण्यांचे भाषण झाल्यानंतर सर्पपाशांनी जखमून त्या प्रभु हरिश्चंद्राला यमदूत
बलात्काराने नेऊं लागले व ॥ कृत्य विश्वामित्राचे आहे असे श्राद्धदेवाने त्याला
सांगितले ६१. तथापि अधर्मजन्य विकार त्याच्या ठिकाणी दृष्टी पडला नाही. ॥
स्वप्नांत दृष्टी पडलेल्या सर्व देशांचा उपभोग त्याने बारा वर्षे घेतला; आणि बारावे वर्ष
संपल्यावर यमदूत त्याला बलात्काराने नेऊं लागले असतां ६२, ६३ प्रत्यक्ष यमाचे
त्याला दर्शन झाले. तेव्हां तो राजाला झगला " महात्म्या विश्वामित्राचा हा अनिवार
कोप आहे ६४. तो मुनि तुझ्या पुत्रालाही मारील; आतां तूं मनुष्यलोकीं जाऊन अशिश्ट
दुःखाचा उपभोग घे. हे राजा, तूं तेथें गेल्यावर तुझे कल्याण होईल ६५, ६६. बारावे
वर्ष टोटल्यावर दुःख संपले असतां यमदूतांनी टोटल्यामुळे राजा आकाशातून पडला
६७; आणि यमलोकांतून पडून भीतीने जागा झाल्यावर " भरेरे, काय हे जलमेवर
धारसिचन ! ६८. स्वप्नांत पाहिलेल्या मोठ्या दुःखाचा भेत नाही. मीं हे स्वप्नांत पाहिले;

गतेत्यपृच्छतत्रस्थान्युत्कसांस्तु स संभमात् । नेत्युचुः केचित्तत्रस्था एवमेवापरेऽब्रुवन् ७०
 भुत्वा दुःखी तदा राजा देवाभ्यरणमीयिवान् । स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः श्रेय्याया बालकस्य
 च ७१ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेपथे । परावराय ह्यदाय पुराणाय ध्याय ७२
 नमो नृदस्यते तुभ्यं नमस्ते वासवाय च । एवमुक्त्वा स राजा तु युक्तः पुल्कसकर्मणि ७३
 श्वानां मूल्यकरणे पुनर्नष्टस्युतिर्यथा । मलिनो जटिलः कृष्णो द्युग्री विन्धलो नृपः ७४
 नैव पुत्रो न भार्या तु तस्य वै स्मृतिगोचरे । नद्योत्साहो राज्यनाशच्छ्रमशाने निवसंस्तदा ७५
 अभाजगाम स्वस्रतं मृतमादाय लापिनी । भार्या तस्य नरेन्द्रस्य सर्पदंष्ट्रि बाटकम् ७६
 ॥ वत्स हा पुत्र शिशो इत्थं वै वदती श्रुष्टः । कृशा विवर्णा विमनाः पांस्रज्वस्तशिरोरुहा ७७
 राजपत्न्ययाच ॥ हा राजन् य बालं त्वं पश्यसीमं महीतले । रममाणं पुरा दृष्टं दष्टं पुष्ट-
 दिना मृतम् ७८ तस्या विलापशब्दं तमाकर्ण्य स नराधिपः । जगाम स्वरितोऽब्रवीत् भविता
 मृतकम्बलः ७९ स तां रोक्ष्यतीं भार्या नाम्न्यजानात् पार्थिवः । चिरप्रवाससन्तप्तो
 पुनर्जातामिवाबलाम् ८० सापि तं चारुकेशान्तं पुरा दृष्ट्वा जटालकम् । नाम्न्यजानात्प-
 ष्चता शुष्कशृङ्गोपमं नृपम् ८१ सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वा शीविषपीडितम् । नरेन्द्रलक्ष्मणो-
 पेत्तं चिन्तामाप नरेवरः ८२ तस्यास्य चंद्रबिम्बाभं सुधुरम्यं सञ्चक्षतम् । नीलाः केशाः

परंतु, मला येथे वारा वर्षे लोटली किंवा काय ? ६९ असे त्याने तेथील चांडालांना
 गोंधळून विचारिले असता, नाही असे तेथील चांडाल झणाले व दुसऱ्यांचेही असेच
 झणणे पडले ७०. ते ऐकून दुःखी राजा देवांना शरण गेला आणि झणाला “ देवांनी
 बालक व पानी ह्यांसह माझे कल्याण करावे ७१. महाधर्म, विश्वोत्पादक, सर्वोत्कृष्ट,
 शुद्ध, पुरातन व अमर असणारा ७२, बृहस्पति व इंद्र ह्या तुहाला नमस्कार असो”.
 असे बोलून तो राजा शंवांचे मूल्य करणे ह्या चांडालकमीला लागला असता ७३ त्याला
 सर्व विस्मरण पडले. सारांश, मळ, जटा व सोटा ह्यांनी युक्त असलेला तो कृष्णवर्ण
 राजा विन्धळ होऊन काम करू लागला असता पुत्राचे व भार्येचे त्याला स्मरणही झाले
 नाही व स्मशानांत असलेल्या त्या राजांचे राज्य नाहीसे झाल्यामुळे त्याचा उत्साहही
 नाहीसा झाला होता ७४, ७५. नंतर कृशा, निस्तेज धुळाने केस अस्ताव्यस्त झालेही
 व खिन्न अशी त्या राजाची भार्या “ हे वत्सा, हे पुत्रा, हे शिशो,” असे वारंवार झणत व
 विलाप करीत सर्पदंशाने मेलेला आपला पुत्र घेऊन तेथे आली. ७६, ७७ आणि
 झणाली “ हे राजा, पूर्वी खेळतांना दृष्टी पडलेल्या ह्या बालकाला तूं आज पृष्ट सर्पाने
 दंश केल्यामुळे मृतलावर मृत झाल्याचे अवलोकन करीत आहेस” ७८. तिचा विलाप-
 शब्द ऐकून तो राजा प्रेताचे वस्त्र मिटेल ह्या उद्देशाने सत्वर तेथे आला ७९. परंतु,
 चिरकाल प्रवासाने संतप्त झाल्यामुळे पुनर्जन्म झाल्यासारखी ती स्त्री रोदन करीत
 असतांना राजाने ओळखिली नाही ८० व तिनेही मनोहर केशांप्रानी युक्त असलेला
 रंजित पूर्वी पाहिल्यामुळे जटाधारण करून शुष्कशृङ्गस्य वनलेल्या त्याला ओळखिले
 नाही ८१. परंतु, कृष्णवर्णात सर्पदंश झालेले बालक राजचिन्हांकित भावे असे पाहून

कुञ्चित्ताथ समा दीर्घास्तरद्विताः ८३ राजीवनेत्रयुगुलो विम्बोष्ठपुटसंदतः । चतुर्दंष्ट्रधनुःकि-
 प्फुरदीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ८४ घतुंटेयः करो मत्स्ययवयुक्चैकपर्वतः । शिरालुपादो गम्भीरः
 सूक्ष्मत्वक् त्रिवलीधरः ८५ अहो कष्टं नरेन्द्रस्य कस्याप्येव कुले सिन्धुः जातो नीतः कृतान्तेव
 कामप्याशां दुरात्मना ८६ एवं दृष्ट्वा हितं बालं मातुदत्तसङ्गमयिनम् । स्मृतिमभ्यागतो बाणो
 रोहितास्योऽञ्जलोचनः ८७ सोऽप्येतमिव मे वत्सो वयोवस्थाशुभागतः । नीतो यदि न बोरेण
 कृतान्तेर्नात्मनो वशम् ८८ राजपत्न्युवाच ॥ हा वत्स कस्य पापस्य अपघ्यानादिरे महद् ।
 इत्स्वमापतितं घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते ८९ हानाय राजन्भवता मामनाशस्य दुःसिताम् ।
 क्वापि सन्तिष्ठता स्थाने विश्रब्धं स्वीयते कथम् ९० राज्यनाशः सुहृद्यागो भाषांतन-
 विक्रयः हरिश्चन्द्रस्य राजपेः किं विधे न कृतं त्वया ९१ इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्या-
 वतश्च्युतः । प्रत्यभिज्ञाय द्रपितां पुत्रं च निधनं गतम् ९२ कैषा नाम गृहे युक्ता मम योपिदृष्ट
 भवेद् । बालश्च स मृतः कः स्यादिति राजा विचारयन् ९३ कष्टं श्रैव्येयमेवा हि स बाळोऽय-
 मितीरयन् । शरीरदुःखसन्तप्तो घृष्टजंमभिजगाम च ९४ सा च तं प्रत्यभिज्ञाय तामवस्था-
 श्रुत्वा गतम् । मूर्च्छितां निपपातातां निश्रेष्ठा चरणीतले ९५ चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राज-

तो चिंतांकांत झाला ८९. उंकेष्ट भिवया वनासिका ह्यानीं युक्त व चंद्रबिंबतुल्य असे
 रम्य मुख, केश कुंचित, काळे कुंडकुळीत, एकसारखे लांबट व लाटाप्रमाणे असलेले
 ८३, कमलतुल्य नेत्र, तोंडल्याप्रमाणे आरक्तवर्ण ओठ, चार दाढा, चार हात लांबी,
 लांबट तोंडावळ्या, दीर्घ बाहू ८४, चार रेषां, मत्स्याकृति यव व एक पर्वत-ह्यानीं युक्त
 असा हात, शिरायुक्त पाद, सूक्ष्म त्वचा आणि तीन वळ्या ह्यानीं युक्त असा गंभीर
 बालक पाहून राजा मनांत क्षणाला ८५. “अरेरे ! हा कोणत्या तरी राजाच्या कुलामध्ये
 उत्पन्न झालेला पुत्र असून दुष्ट कृतांताने ह्याला कोणीकडे घरे नेले आहे ! ८६ ह्याप्रमाणे
 मातेच्या अंकावर पडलेल्या त्या बालकाला पाहून त्याला कमलनयन रोहितास्याचे
 स्मरण झाले ८७; आणि “तो माझा बालकही इतक्याच ययाचा होता; परंतु, घोर
 कृतांताच्या तायर्डात सांपडला नसला तर बरे असे त्याने मनांत आणिले ” ८८.
 राजपत्नी क्षणतः—हे वत्सा, कोणत्या पाप्याच्या वाईट चिंतनामुळे हे मोठे घोर
 अनंत दुःख प्राप्त झाले आहे ८९ ! हे नाथ, हे राजा; मज दुःसितेचे सात्वत न करितां
 तूं धृष्टस्य स्थानामये स्वस्य कसा राहिला आहेस ! ९० अरे देवा ! राज्यनाश, मित्रत्याग
 पत्नीपुत्रभिरप्य तूं हरिश्चंद्रराजाचा घटवून आणिलास. आतां काय बरे करत्याचे
 ऐमिले आहेस ! ” ९१. हे तिचे बोलणे ऐकून राजा पूर्वस्थितीवर आला आणि त्याला
 स्त्रीची व मृतपुत्राची ओळख पटूं लागली ९२. “कोण ही ! कोणाच्या तरी घरी
 राहिलेली माझी ग्रेष्ट स्त्री तर नव्हेना ! ती मेलेली बालकतरी कोण बरे असावा ! ”
 असा विचार राजा करूं लागला ९३; “अरेरे ! तीही पत्नी व तोच हा
 बालक ” असे क्षणत क्षणत तो रडूं लागला; आणि दुःखसंतप्त होऊन मूर्च्छित
 झाला ९४. इतक्यांत तरी अवस्था प्राप्त झालेल्या राजाचा हौतिने ओळखिल व ती

पत्नी च तौ समम् । मिलेपतुः सुसन्तप्तौ शोकभारातिपीडितौ ९६ राजोवाच ॥ हा वत्स-
सुकुमारं ते स्वधिभूनासिकाटकम् । पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ९७ तात तातेति
मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् । उपगुह्य वदित्वे कं वत्स वत्सेति सौहृदात् ९८ कस्य जानुप्रणातेन
पिङ्गेन श्रितिरेषुना । ममांतरीयसुत्सङ्गं तथा ह्नुभलमेप्यति ९९ अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतो मनोद्द-
यनन्दनः । मया कुपित्रा हा वत्स विक्रीतो येन वत्सुपत् १०० हत्वा राज्यमशेषं मे सचान्धव-
पनं महत् । दैवादिना नृशंसेन दष्टो मे, तनयस्ततः १ अहं दैवारिदंष्ट्य पुत्रस्याननपङ्कजम् ।
निरीधमपि पोरेण विप्रेणान्पीडितोऽपुना २ स्वमुक्त्वा तमादाय वाटकं बाष्पगद्गदः । परि-
प्यज्य च निशेधो मूर्च्छया निपपात ह ३ राजपत्न्युवाच ॥ अयं स पुरुषध्यात्रः स्वरेणैवोप-
हृत्यते । विद्वज्जनमनश्चन्द्रो हरिश्चन्द्रो न संशयः शतयास्य नासिका तुङ्गा अपतोऽपोसुखं गता ।
इन्ताश्च सुकुलप्रख्याः ख्यातकीर्तमंहात्मनः ४ श्मशानमागतः कस्मादशेष स नरेवरः । अप-
हाय पुत्रशोकं सापश्यत्पतितं पतिम् ६ प्रहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्रापिपीडिता । वीक्षन्ती
साः ७ उपस्यद्गदं दण्डं जुगुप्सितम् ८ श्वाकाहं मनो मोहं जगामायतलोचना । प्राप्य चेतश्च
शनैः सगद्गदमभाषत ९ धिक्त्वा दैवात्यकरणं निर्मयादं जुगुप्सितम् । येनायममरप्रलपो

मूर्च्छित होऊन भूमीवर निशेध पडली ९९. नंतर राजा व राजपत्नी हे दोघेही
साथच झाल्यावर अतिशोकाने पीडित व संतप्त झाल्यामुळे विलाप करू लागले ९६.
राजा क्षणतो " हे वत्सा, उत्कृष्ट नेत्र, भिक्वा, नासिका व केश ह्यांना युक्त अस-
लेले मुख दीन अवलोकन करून माझे हृदय विदीर्ण कां होत नाही ? ९७ आतां
मी, " बाबा बाबा, " असे मधुर भाषण करित आपण होऊन आलेल्या कोणाळा बरे
आळिगन देऊन वाळा, वाळा, असे क्षणं ? ९८ आतां कोणाच्या बरे गुड्यांच्या
पिंगट घुळीने माझे अंगप्रत्यङ्ग, अंक व शरीर मलिन होणार आहे ? ९९ मन व
हृदय आनंदित करणाऱ्या तुला हे वत्सा, मी निघ बापांने वस्तुप्रमाणे विकून
टाकिले १०० । बंधु व धन ह्यांसह माझे सर्व प्रचंड राज्य हरण करून दैवरूप दुष्ट
सर्पाने माझ्या पुत्रांलाही दंश केला १; व दैवरूप सर्पांने दंश केलेल्या पुत्रांचे मुख-
कमळ पहातां पहातां मीही घोर विषाने सांप्रत गंन झालों आहे । " २. असे गद्ग-
दस्वराने बोलून व वाटकाळा कवटाळून घेऊन राजा-मूर्च्छेने निशेध पडला ३.
राजपत्नी क्षणतः—विद्वज्जनांच्या मनला चंद्राप्रमाणे आल्हाद देणारा तो पुरुषश्रेष्ठ
हरिश्चंद्र स्वरावरून निःसंशय हाच भास्त आहे ४. कारण, त्या महात्म्या कीर्तिमान्
सजाचे दंत अनेक कळ्यांप्रमाणे असून नासिकाही अशीच उत्कृष्ट व शेंडा खाली
वळलेली आहे ५. परंतु, हा जर तो राजा असेल तर श्मशानांत कां बरे आला आहे ? "
हावेळी पुत्रशोक वाजूला ठेवून ती, भूमीवर पडलेल्या पतीकडे विस्मित व हर्षयुक्त
होऊन पाहू लागली. तो पति व पुत्र ह्यांच्या काळजीने दीन होऊन पहात असलेल्या
त्या तारामतीची दृष्टि मर्याच्या चांडाल्योन्य निघ दंडाकडे गेली; आणि ती मुलेच ना
मोहित झाली. नंतर शुद्धीवर येऊन गद्गदस्वराने ती क्षणाली ६, ७, ८. " हे "

नीतो राजा स्वपाशताम ५ राज्यवानं घृष्टयागं भार्यातनयविक्रयम् । प्रारपित्वापि नो ह्य-
 भण्डाद्योऽयं कृतो नृपः १० हा राजाज्ञातमन्तापामिस्थं मां धरणीतलान् । वरपाप्य नाय पर्व-
 ह्वामोदति किमुच्यते ११ नाय पश्यामि ते छत्रं चट्टातमपवा पुनः । चामरं ध्वजनं चापि
 कोऽयं विधिशिपरयः १२ वरपाये प्रजतः पूर्वं गगानो भूयतां गताः । न्योत्तरीयैर्कुर्वन्त नरि-
 जम्कं महीतलम् १३ गोऽयं कपालमंलप्रपटीष्टनिरन्तरे । मृगनिर्माण्यमृगान्तर्गतेऽप्येव हृदा-
 र्णो १४ गगानिप्यन्देगं मुक्तमर्दोत्तकमण्डिते । भरमाङ्गारादंशपात्तिमज्जामंघ्रिभरणे १५
 मृदगोसायनादानेन द्रष्टुं विदुमे । विनाभूमायितरचा नीर्यादृशदिगन्तरे १६ कुणपाश्याद-
 मनुदा तं प्रहृष्टनिशाचरे । चरत्यमेध्यं गजेन्द्रः श्मशाने दुःखपीडितः १७ एवमुक्त्वा समा-
 श्लिष्य कण्ठं राशो नृपारमजा । कष्टशोकयतापारा शिखलापातंपा गिरा १८ राजपत्न्युवाचा ।
 राजस्वप्रोन्ध तप्य वा यदेतन्मन्यते भवान् । तत्कथ्यतां महाभाग मनो वै क्षयते मम १९
 यद्येतदेवं धमेन गमितं ममै सदायता । तथैव विप्रदेवादिपूजने पालने भुवः २० मार्गित धर्मः
 कुतः सरयमाजं वं चानृक्षतता । यय त्वं धर्मपरमः स्वराज्याखरोपितः २१ इति वत्सा वचः

तुला धिक्कार असो ! ता देयतुल्य राजालाहीजर तूं चांटाळ केलें आहेस तर तूं अति
 निर्दय, मर्यादारहित व निरा आहेस ९. राज्यनाश, मित्रत्याग व स्त्रीपुत्रविक्रय सोमू-
 नहीं सुटका न करितां ह्या राजाला तूं चांटाळ केलें आहेस ! २१०. हे राजा, ह्याप्र-
 माणे संतप्त झालेल्या मला भूतलावरून उठवून आज मंचकावर चढवीत नाहीस ह्याला
 काय बरें क्षणावें ! ११. अरेरे ! काय हा देवाचा फेरा ! तुझे छत्र, शृंगार, विज्ञोणा,
 अथवा चामर आज माझ्या दृष्टी पडत नाही १२. जो जाऊं लागला असतां पूर्वी सेवक
 वनलेले राजे ज्याच्यापुढें जाऊन आपल्या वस्त्रांनीं रस्ते झाडीत असत १३ तो हा
 राजेंद्र दुःखपीडित होऊन आज अपवित्र श्मशानामध्ये संचार करीत आहे. हें श्मशान
 कवचांचा स्पर्श झालेल्या मटक्यांनीं भरलेलें आहे. ह्या भयंकर श्मशानांत प्रेतांच्य
 गळ्यांतीळ काढून टाकिलेल्या माळांचे सूत्ररूप गुंतवळ रतून वसलेले आहेत; वसेच्या
 स्वाधानें ह्यांतीळ शुष्क स्थलें भूषित झालेलीं आहेत; राख, निखारे, अर्धवट जळलेलीं
 हाडें व मज्जा ह्यांचा खच पडल्यामुळें हें भयंकर झालेलें आहे; गृध्र व कोल्हां ह्यांच्या
 नादानें भिकून येथील क्षुद्र पक्षी नाहीसे झाले आहेत; आणि चिताभूमानें येथील दिशा
 नीलवर्ण झालेल्या असून शवगंधानें निशाचर आनंदित झालेले आहेत ” १४, १५,
 १६, १७. असें वोलून दुःख व शोक ह्यांनीं व्याप्त झालेली राजपत्नी राजाच्या गळ्याला
 मिठी घालून आर्त वाणीनें विलाप करूं लागली १८. राजपत्नी क्षणाळीः—हे राजा, हें
 स्वप्न आहे किंवा सत्य आहे ? आपण काय समजत आहां तें सांगा. हे महाभाग, माझे
 मन गोंधळून गेलें आहे १९. असें जर असेल तर, हे धर्मज्ञ, धर्माचरण, देवब्राह्मणा-
 दिकांचें पूजन व पृथ्वीचें पालन ह्या कृत्यांना देवांचें साहाय्यच नाही ! २२०. आपण
 धर्मनिष्ठही ज्यामयी स्वराज्यापासून अष्ट झाला आहा त्यामयी धर्म निष्कलच होय.
 मग सत्य; सरळपणा व सौजन्य ह्यांची गोष्ट पाहिजे कसाला ! ” २१. हें तिचें भाषण

श्रुत्वा निःश्वस्योष्णं समग्रद्रुमम् । कपयामास नन्दङ्गवायया प्राप्ता श्वाकता २२ रडित्वा
सापि सुचिरं निःश्वस्योष्णं च दुःखिता । स्वपुत्रमरणं भीरुपथा दृष्टं स्वदेदपत्र २३ श्रुत्वा
राजा तदा वाक्यं निपपात महीतले । मृतस्य पुत्रस्य तदा जिह्वा लोलिहन्मुखम् २४ राजो-
वाच ॥ यमस्य भिक्षां याचावः कृपणौ पुत्रगर्दिनौ । तस्माच्छीघ्रं त्रयावोऽयं पुत्रो यत्र प्रियो
गतः २५ प्रिये न रोचये दीर्घं कालं हेमसुपामितम् । नात्मायतश्च तन्वद्भि पश्य मे मन्द-
भाग्यताम् २६ चण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेश्ये ज्वलनं यदि । चाण्डालद्वामतां यास्ये पुत्रमप्य-
न्यजन्मनि २७ नरके च पतिष्यामि कीटकः कृमिभोजनः । वैतरण्यां महापूयवसानृक्पा-
शुपिच्छिते २८ असिपत्रवने प्राप्य देहं प्राप्स्यामि दारणम् । तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महा-
सौरवरौ २९ मयस्य दुःखजलधौ पारः प्राणविदो जनम् । एकोऽपि बालको योयमासीदङ्ग-
करः सुतः ३० मम देवान्स्ववेगेन मग्नः सोऽपि बलीयसा । कथं प्राणान्विमुञ्चामि पश्यतोऽस्मि
दुर्गतः ३१ अथवा नार्तिना द्विदो नरः पापमवेशते । तिर्यक्त्वेनास्मि तदुःखं नासिपत्रवने
तथा ३२ वैतरण्यां इतस्तादृग्पादृशं पुत्रविग्रहे । सोऽहं सुनशरीरेण शीप्यमाने हताशने ३३
निपतिष्यामि तन्वद्भि क्षन्तव्यं कुतश्च मम । अनुज्ञाता च गच्छ त्वं विप्रवेश्य शुचिस्मिते ३४
मम वाक्यं च तन्वद्भि निबोधादृतभाषसा । यदि दत्तं यदि हुतं मुखो यदि घोषिताः ३५

ऐकून राजाने उष्ण सुस्कारा टाकिला आणि चांडालत्य कसे प्राप्त झाले ते त्याने
तिला सद्गदित होऊन सांगितले २२. तेव्हां तीही दुःखित स्त्री पुष्कळ रडली; आणि
उष्ण सुस्कारा टाकून त्या अवलेनेही पुत्रमरणाची हकीकत कळविली २३. ती ऐकून
राजा मृत पुत्राचे मुख चाटीत असतांना भूमीवर पडला २४. राजा ह्मणतोः— आपण
पुत्रवत्सल व दीन स्त्रीपुरुष यमापाशीं भिक्षा मागूं आणि आजच प्रियपुत्राकडे जाऊं
२५. हे प्रिये, पार वेळ हेच भोगणें मला आवडत नाहीं. परंतु, दुःखमोक्ष माझ्या हातीं
नाहीं. तेव्हां हे सुंदरि; वय हे माझे दुंदुब । २६. चंडालाच्या आदेशावाय अप्रिप्रवेश
केल्यास अन्य जन्मांत मी पुनरपि चांडालदास होईन २७; इतकेंच नव्हे परंतु, कृमिभ-
क्षक कीटक बनून मी पू, वसा, रक्त व स्नायु ह्यांनीं कुळकुळीत झालेल्या नरकामये
किंवा वैतरणी नदींत पडेन २८. असिपत्रवनांत जाऊन मला भयंकर देह प्राप्त होईल
किंवा महारीवनरक प्राप्त होऊन मला ताप प्राप्त होईल २९. तथापि दुःखसगरांत मग्न
झालेल्याची मृत्यु हीच सुटका होय. ओरे ! वंश चालविणारा जो हा एकच बालक
होता ३० तेही माझ्या देवरूप प्रचंड जलप्रवाहामुलें बुडून गेला. परार्थीन व ह्मणूनच
दुःस्थितति असलेला मी प्राण तरी कसा देऊं ! ३१ अथवा दुःखाने मग्न झालेला पुरुष
पापाकडे लक्ष्य देत नसतो. कारण, पुत्रनाशामुळे जसे दुःख प्राप्त होते तसे दुःख तिर्य-
ग्योनि, असिपत्रवन, अथवा वैतरणी प्राप्त झाल्यानेही होत नाहीं. तस्मात्, हे सुंदरि,
तूं दुर्वर्तनावदल मला क्षमा कर. मी आतां पुत्रदेहासह प्रचलित अग्नीनये लढी
घालितों. हे महास्वदने, तूं माझ्या आज्ञेने विप्रगृहीत ३२, ३३, ३४. हे सुंदरि,
आदरपूर्वक हे माझे ह्मणें लक्षांत ठेव. माझ्या हातून जर दान, मुकूननांचा संतोष

परत्र संज्ञमो भूयात्पुत्रेण सह च स्वया । इहलोके कुतस्वेतद्रविष्यति ममेद्विजितम् ३६ न्वया
सह ममभयो गमनं पुत्रमार्गणे । यन्मया दमता किञ्चिद्दह्म्ये या शुचिर्मिते ३७ अश्लीलमुक्ते
तत्सर्वं धन्तज्यं मम यापतः । राजपत्नीति गर्वेण नः प्रहंस्यः स ते द्विजः । सर्वपरनेन ते
तोष्यः स्वामी देवतवच्छ्रमे ३८ राजपत्न्युवाच ॥ अदम्यन् राजर्षे दीप्यमाने हुताग्ने ।
दुःखभारसदायैव सह यास्यामि वै स्वया ३९ एह स्वर्गं च नरकं सहैवागं हि भुञ्क्ष्वहे ।
श्रुत्वा राजा भदोवाच एवमस्तु पतिव्रते ४० शशि उवाच ॥ ततः कृत्वा चित्तां राजा भारोन्म
तनयं स्वकम् । भार्यया सहितश्चासौ बडाज्जलिपुटस्तदा ४१ दिनः पन्पन्मातमानभीतं
नारायणं हरिम् । हल्कोटरगुहासीनं वासुदेवं छरेभरम् ४२ अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पद्मा-
म्बरं शुभम् । तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सयामवाः ४३ धर्मं प्रश्रुयतः कृत्वा समाभामु-
स्त्वरान्विताः । आगत्य सर्वे प्रोचुस्ते भो भो राजक्युण्ठण प्रभो ४४ अयं पितामहः साक्षादहमं
भगवान्स्वयम् ४५ साध्याथ विश्वे मरुतो लोकपालाः सचारणाः । नागाः सिद्धाः सगन्धर्वा
रुद्राश्चैव तथाऽग्निर्गौ ४६ एते चान्ये च यद्व्यो विश्वामित्रस्तथैव च । विश्वत्रयेण यो मित्रं कर्तुं वै
भाचकत्पुत्रा ४७ विश्वामित्रस्तु ते मैत्रीमित्रं चाहतुमिच्छति । आरुरोह ततः प्राप्तो धर्मः
ब्रह्मोऽथ गाधिजः ४८ धर्मं उवाच ॥ मा राजन्साहसं कार्ष्णिर्मर्षोऽहं त्वाद्युपागतः । तितिक्षा-

अथवा हवन झालें असेल ३५ तर पुत्रासह मी तुला परलोकीं भेटेन. इहलोकीं ही
माक्षी इच्छा कोटून सफल होणार ! ३६. पुत्राच्या शोधाकरितां तुझ्यासह माझे जाणें
श्रेयस्कर आहे. (परंतु, हें घडणार कसें ?) असो. हे सुहास्पदने, मी हंसत हंसत
किंवा एकांतामध्ये ३७ जें काहीं अश्लील भाषण केले असेल त्या सर्वांबद्दल प्रार्थना
करणान्या मला तूं क्षमा कर. मी राजपत्नी अशा गर्वानें तूं त्या द्विजाचा धनमान
करूं नको. हे कल्याणि, त्या मालकाला तूं देवाप्रमाणें सर्व प्रयत्नांनीं संतुष्ट ठेवीत
जा. ३८ राजपत्नीं क्षणतेः— हे राजर्षे, दुःखभार मला सहन होत नसल्यामुळे मी
आजच आपल्यागरोबर प्रज्वलित अग्नीमध्ये येतें ३९. आपण, स्वर्ग अथवा नरक एक-
प्रच भोगूं. हें ऐकून राजा क्षणाला “ हे पतिव्रते, ठीक आहे ”. २४०. पक्षी क्षण-
तातः—नंतर चिता रत्न व पुत्र घर ठेवून भार्येसह राजानें हात जोडिले ४१; आणि
ब्रह्मरूप, अनाद्यनंत, देवाधिदेव, हृदयरूप गुहेमध्ये वास्तव्य करणारा, सर्वेश्वर,
पीतांबरधारी, मंगलस्वरूप, दुःखहारक, आणि कृष्ण, नारायण व ब्रह्म ह्या संज्ञांनीं
युक्त अशा परमात्म्या वासुदेवाचें तो चितन करूं लागला. तेव्हां इंद्रासह सर्वही देव
४२, ४३ धर्मीला पुढें घालून सत्वर तेथें आले आणि ते सर्वही त्याला क्षणाले “ हे
राजा, हे प्रभो, ऐक ४४. हा साक्षात् ब्रह्मदेव व हा स्वतः भगवान् धर्म ४५, साध्य,
विश्वेदेव, मरुद्गण, लोकपाल, चारण, नाग, सिद्ध, रुद्र, अश्विनीकुमार ४६ हे व इतरही
असंख्य देव आणि विश्वामित्र हे येथें आले आहेत. त्रैलोक्याशीही जो पूर्वी मैत्री कर-
ण्यास समर्थ झाला नाही ४७ तो विश्वामित्र तुझ्या मैत्रीची व तुझा मनोरथ पूर्ण कर-
ण्याची इच्छा करीत आहे ”. असें देव सांगत आहेत तोंच राजा चितेवर चढला असतां

समुख यत्नां प्रवीमि प्रथयान्वितः ६१ मच्छोकमग्रमनसः कोसलानगरे जनाः । तिष्ठन्ति
 सानपोद्गाय कथं यास्याम्यहं दिवम् ६२ ब्रह्महत्या गुरोरोत्तो गोवधः स्त्रीयधस्तथा । तुल्यमे-
 मिर्महापापं भक्त्यागोऽप्युदाहृतम् ६३ भजन्तं भक्तमस्याज्यमदुष्टं न्यजतः सुधम् । नेह
 पापत्रयं पदयामि तस्माच्छुक्रं दिवं व्रज ६४ यदि ते सहिताः स्वर्गं मया यान्ति सुरेश्वर । ततोऽहं-
 मपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ६५ इन्द्र उवाच ॥ बहूनि पुण्यपापानि तेषां भिन्नानि वै
 पृथक् । कथं संपातयोग्यं त्वं भूयः स्वर्गमवाप्स्यसि ६६ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ शक्र भुंक्ते नृपो
 राज्यं प्रभावेण कुटुम्बिनाम् । यजते च महायज्ञैः कर्म पौतं करोति च ६७ तस्य तेषां प्रभावेण
 मया सर्वमनुष्ठितम् । उपकर्तुं न सन्त्यस्ये तानहं स्वर्गोऽपि तस्या ६८ तस्माद्यन्मम देवेश किञ्चि-
 दस्ति सुचेष्टितम् । इत्तमिष्टमथो जप्तं सामान्यं तेस्तदस्तु नः ६९ बहुकालोपभोग्यं हि पार्थ
 यन्मम कर्मणः । तदस्तु दिनमप्येकं तैः समं स्वत्प्रसादतः ७० पश्चिण जघुः ॥ एवं मविष्यती-
 त्युक्त्वा शक्रश्चिमुक्ते ७१ । प्रसन्नचेता धर्मश्च विश्वामित्रश्च गाधिजः ७२ गत्वाद्यु नगरं सर्वे
 चातुर्वर्ण्यसंभायुतम् । हरिश्चन्द्रस्य निकटे प्रोवाच विभुपापिपः ७३ आगच्छन्तु जनाः शीघ्रं
 स्वर्गलोके सदुर्लभम् । धर्मप्रसादात्संप्राप्तं सर्वं बुभुष्याभिरेव तु ७४ विमानकोटिसंबद्धं स्वर्गलो-
 कान्महीतलम् । गत्वाऽऽयोध्याजनं प्राह दिवमारुह्यतामिति ७५ तं दिव्यस्य वधः भुत्वा प्रीत्या

तुलां मी विनयाने सांगत आहे ते ऐक ६१. माझ्या शोकांने प्रसन्न झालेले लोक अयो-
 ध्येत असतांना त्यांना सोडून आज मी स्वर्गाला कसा येऊं ? ६२. ब्रह्महत्या, गुरुहत्या,
 स्त्रीहत्या व गोहत्या ह्यांच्या बरोबरीचे महापातक भक्त्यागाविपर्या सांगितले आहे
 ६३. सेवा करणाऱ्या आणि क्षणूनच त्यागास अयोग्य असणाऱ्या निर्दोष भक्ताचा
 त्याग करण्याला इहलोकीं अथवा परलोकीं मला सुख दिसत नसल्यामुळे, हे इंद्रा,
 तूं स्वर्गाला जा ६४. हे देवराज, ते प्रजाजन जर माझ्या बरोबर येतील तर मीही
 स्वर्गास जाईन किंवा त्यांच्याबरोबर नरकांतही पडेन ६५. इंद्र क्षणतोः—त्यांचीं
 पुण्यपापे प्रत्येकीं भिन्न भिन्न आहेत. तेव्हां समुदायाने भोग्य असा स्वर्ग तुला मिळेल
 कसा ? ६६. हरिश्चंद्र क्षणतोः—हे इंद्रा, कुटुंबी जनांच्या प्रभावाने राजा-राज्य,
 महायज्ञ व पूर्तकर्म—करीत असतो ६७; आणि त्यांच्या प्रभावाने ते सर्व मी केले आहे.
 तस्मात्, स्वर्गाच्या इच्छेने मी त्या उपकार करणाऱ्यांना सोडणार नाही ६८. ह्यास्तव,
 हे सुरेश्वर, माझे जर कांहीं सदाचरण, दान, याग, अथवा जप असेल तर त्याचे फल
 त्यांच्यासह मला विभागून मिळवें ६९. माझ्या कर्मांचे फल जर बहुकालपर्यंत टिक-
 णारे असेल तर तुझ्या प्रसादाने ते त्यांच्याबरोबर मला एकच दिवस मिळो ७०.
 पक्षी क्षणतातः—नंतर “ठीक आहे” असे त्रैलोक्याधिपति इंद्राने, संतुष्ट धर्माने
 व गाधिपुत्र विश्वामित्राने सांगितले ७१ आणि ते सर्व चातुर्वर्ण्याने युक्त असलेल्या
 अयोध्या नगरांत सत्वर गेले. नंतर हरिश्चंद्राच्या समीप इंद्र क्षणाला ७२, धर्मप्रसा-
 दाने तुला सर्वानाच अतिदुर्लभ स्वर्गलोक प्राप्त झाला आहे. ह्यास्तव, प्रजाजनानां
 सत्वर स्वर्गाला चलयें ७३. इतक्यांत कोट्यवधि विमाने स्वर्गलोकांतून भूतलावर

तस्य च मृतः । आनीय रोहितास्यं च विश्वामित्रो महातपाः ७६ अयोध्यास्थे पुरे रम्ये सोऽ-
 म्यपि ब्रह्मपुत्रात्मजम् । देवैश्च भुविभिः सिद्धैरभिषिच्य नरापि ७६ राजा सह तदा सर्वे इष्टपु-
 ष्पद्वयनाः । स पुत्रभृत्यदारास्ते दिवमारुह्यर्जुनाः ७७ पदे पदे विमानात्ते विमानमममन्त्राः ।
 तदा संभृतदण्डौ हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ७८ संप्राप्य भूतिमतुलां विमानैः समहीपति । भासां-
 चक्रे पुराकारे वप्रप्राकारसंघटे ७९ ततस्तत्स्यार्दिमाटोक्त्य श्लोकं तत्रोन्नना जगौ । इत्याचार्यो
 महामागः सर्वेष्टाप्रपंतविविध ८० शुभ उवाच ॥ हरिश्चन्द्रसमो राजा न भूतो न भविष्यति ।
 यश्चैतच्छृणुयाद्भक्त्या नैरन्तर्येण मानवः ८१ तेन वेदाः पुराणानि सर्वे मन्त्राः सुसंग्रहाः । पुष्टाः
 स्युः पुष्करे तीर्थे प्रयत्नो सिन्धुसागरे ८२ देवागारे कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां विशेषतः । विपु-
 ष्पद्वये चैव यस्फलं जपतो, लभेत् ८३ तत्फलं द्विगुणं चैव संयतात्मा शृणोति यः । भुत्वा तु
 पूजयेत्कस्तदा पुराणं द्विजोत्तमम् ८४ गोभूहिर्षण्वचैश्च तथैवानेन जैमिने । येनैव यत्कृतं
 पुण्यं तच्छुभं न भयोदितम् ८५ भद्रो तितिक्षामाहात्म्यमहो दानफलं महत् । यदागतौ हरिः
 बन्धः मुरीं वेन्दस्वमात्मवान् ८६ पथिष्य ऊचुः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रविषेदितम् ॥

आली असतां इंद्र "स्वर्गारोहण करा" झणून अयोध्यावासी लोकांना झणाला ७४;
 ते इंद्राचे व त्या राजाचे भाषण आनंदाने ऐकून महातपस्वी विश्वामित्राने राजकुमार
 रोहितास्याला आणून रम्य अयोध्यानगरांत अभिषेक केला. ह्याप्रमाणे अभिषेक
 केल्यावर देव, मुनि व सिद्ध ह्यांसह राजा जाण्यास निघाला ७५, ७६. तेव्हां दृष्ट व
 पुष्ट असे सर्वही सुदृजन आणि पुत्र, सेवक व स्त्रिया ह्यांसह सर्वही प्रजाजन राजाव-
 रोवर स्वर्गाला गेले ७७ आणि ते लोक पदोपरीं ह्या विमानांतून त्या विमानांत जाऊं
 लागले. तेव्हां हरिश्चंद्र राजा आनंदित झाला ७८ आणि अनुल ऐश्वर्य प्राप्त झालें
 असतां विमानांच्या योगाने वेदी व तट ह्यांनीं व्याप्त असलेल्या नगराप्रमाणे वन-
 लेल्या विमानसमुदायान्त्ये तो आपल्या विमानांत असून चालला ७९. तेव्हां त्याचें तें
 ऐश्वर्य पाहून सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववेत्त्या महामात्मवान् दैत्यगुरु शुक्राचार्याने त्याचें वर्णन
 केलें ८०. शुक्राचार्य झणतातः—हरिश्चंद्रतुल्य राजा झाला नाही व होणार नाही.
 हे आख्यान जो मानव निरंतर भक्तिपूर्वक श्रवण करील ८१ त्याला वेद, पुराणे व
 सर्वमंत्र पठन केल्याचे फल प्राप्त होईल. पुष्करतीर्थ, प्रयाग, सिंधुसागर ८२, देवालय,
 कुरुक्षेत्र व विशेषतः वाराणसी द्वाष्टिकाणीं विपुष्पकाटीं व ग्रहणसमयी जप केल्याने जें
 फल प्राप्त होतें ८३ त्याच्या द्विगुणित फल जितेंद्रिय राहून हे आख्यान श्रवण कर-
 णाच्याष्टा प्राप्त होतें. श्रवण झाल्यानंतर पुराणवेत्त्या द्विजोत्तमांचे गाथ, भूमि, सुवर्ण,
 वस्त्र व अन्न ह्यांच्या योगाने भक्तिपूर्वक, हे जैमिने, पूजन करावें. जो असे वरील
 त्याला प्राप्त होणारे पुण्य मला सांगतां येणें शक्य नाही ८४, ८५. कायहो, हे तिति-
 क्षेचे माहात्म्य आहे ! कायहो हे दानाचे मोठे फल आहे ! अहो, हरिश्चंद्र त्यामुळे
 राजधानींत परत आला ! त्याच्या इंद्रपद प्राप्त झाले ! ८६ पक्षी झणतातः—हे सर्व
 हरिश्चंद्राख्यान आपणांला कथन केले आहे. जो अतिदुःसाकृष्ट पुरुष हें श्रवण

यः शृणोति हृदःस्वार्तः सखलं महामुयात् ८० स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं पुत्रार्थी पुत्रमाप्नुयात् ।
भार्याार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् ८८ अतः परं कथाशेषः श्रूयतां मुनिसत्तम ।
विपाको राजसूयस्य पृथिवीक्षयकारणम् । तद्विपाकनिमित्तं च बृहन्नाडिविकं महत् २८९
(६९०) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

१. पश्चिम ऊजुः ॥ राज्यच्युते हरिश्चन्द्रे गते च विद्वन्नाडयम् । निश्चयम् महातेजा जलवा-
सात्पुरोहितः १ वसिष्ठो द्वादशाब्दान्ते गङ्गापर्युषितो मुनिः । शुश्राव च समस्तं तु विश्वामि-
त्रविचेष्टितम् २ हरिश्चन्द्रस्य नाशं च राजश्रोदारकर्मणः । चण्डालसंश्रयेण च भार्यातनयवि-
क्रयम् ३ स भुत्वा समहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ । चकार कोपं तेजस्वी विश्वामित्रमृषिं
प्रति ४ वसिष्ठ उवाच ॥ मम पुत्रवत्तं तेन विश्वामित्रेण धातितम् । तत्रापि नाभिवत्क्रोपंस्ता-
दृशो यादृशोऽयं मे ५ भुत्वा नराधिपमिमं स्वराज्यादवरोपितम् । महात्मानं महाभागं देव-
ब्राह्मणपूजकम् ६ यस्मात्स सत्यवाक्यान्तः शत्रावपि विमत्सरः । अनागात्रैव धर्मोत्सा
अप्रमत्तो महाभयः ७ सपत्नीभृत्यपुत्रस्तु प्रापितोऽन्यां दत्तां वृषः । स राज्याभ्यावितोऽनेन
बह्वृषश्च विहीकृतः ८ तस्मादुरात्मा ब्रह्मद्विद् यज्विनामवरोपकः । मच्छापोपहतो मूढः स
वक्तव्यमवाप्स्यति ९ पश्चिम ऊजुः ॥ भुत्वा शपं महातेजा विश्वामित्रोऽपि कौशिकः । स्वम-

करील त्याळा मोठें मुख प्राप्त होईल ८७. इतकेंच नव्हे परंतु, तो स्वर्गेच्छु अस-
ल्यास त्याळा स्वर्ग, पुत्रेच्छु असल्यास त्याळा पुत्र, स्त्रीच्छु असल्यास त्याळा स्त्री अथवा
राज्येच्छु असल्यास त्याळा राज्य प्राप्त होईल ८८. आतां ॥ मुनिश्रेष्ठ, अवशिष्ट कथा
क्षणजे पृथ्वीक्षयकारक असा राजसूयाचा परिणाम आणि त्याच निमित्तानें झालेले
प्रचंड आडिवकयुद्ध आपण श्रवण करावें २८९. (६९०) ह्याप्रमाणें मार्कण्डेयपु-
राणांतील हरिश्चंद्रोपाख्याननामक आठवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ८ ॥

पक्षी क्षणतातः—हरिश्चंद्र राज्यभ्रष्ट होऊन स्वर्गी गेल्यावर महातेजस्वी पुरोहित
वसिष्ठ उदकांतून माहेर निघाले १. ते मुनि वारा वर्षे गंगेचे टिकणीं राहिले असून
तेथे त्यानीं विश्वामित्राची सर्प कृति २ व त्यामुळे उदारकर्मी हरिश्चंद्र राजाचा नाश,
स्त्रीपुत्रविक्रय व चण्डालसंश्रय हीं ऐकिलीं ३. ऐकितानंतर ते महाभाग्यान् तेजस्वी
वसिष्ठमुनि हरिश्चंद्र प्रिय असल्यामुळे त्या विश्वामित्रावर क्रुद्ध झाले ४. वसिष्ठ
क्षणाटेः—त्या विश्वामित्राने माझे शोभर पुत्र मारिले; परंतु, आज द्यादेवब्राह्मण-
पूजक महात्म्या व महाभाग्यान् राजाला, स्वराज्यापासून भ्रष्ट केल्याचें ऐकून जसा
मला क्रोध आला असे तसा तेव्हां आला नव्हेना ५, ६. सत्यवत्ता, शांत, दानशील
मात्सरहित, निरुपद्रवी, धर्मनिष्ठ, माझ्या आश्रयाने रहाणारा व मदरहित असा जो
हरिश्चंद्र राजा त्याळा स्त्री, सेवक व पुत्र दासद अलंत वाईट स्थिति गाणून व राज्या-
पासून श्रुत करून ज्याअर्थी त्याने त्याळा अति दुःख दिलें आहे, त्याअर्थी ७, ८.
हा यागकर्त्यांना दुःख देणारा दुरात्मा, ब्रह्मद्वेषी व मूढ माझ्या शापाने दग्ध होऊन
धागळा होईल ९. पक्षी क्षणतातः—हा आपण ऐकून महातेजस्वी कौशिक

प्यादिर्भवंस्वेति प्रतिज्ञापमवच्छेदः १० अन्योन्यंशापांतौ प्राप्ताौ तिर्यक्त्वं परमपुती । वसिष्ठः
 स महातेजा विश्वामित्रश्च कौशिकः ११ अन्यजातिसमायोगं गतावप्यमितैर्जसौ । पुपुषा-
 तेऽतिसंख्यौ महाबलपराक्रमौ १२ योजनानां सहेखे द्वे प्रमाणे नादिरुच्यतः । पण्णवत्य-
 धिकं ब्रह्मन्सहस्रत्रितयं बकः १३ तौ तु पञ्चप्रहाराभ्यामेन्योन्येत्योर्ध्विकमौ । प्रहरन्तौ मयं
 तीव्रं प्रजानां चक्रतस्तदा १४ विधूय पक्षाणि बको रकोद्रुताक्षिराहनत् । आदिं सोऽप्युज-
 तप्रीवो बकं पद्मशमतादयत् १५ तयोः पञ्चानिटापास्ताः प्रपेतुर्गिरयो मुनि । गिरिप्रपाता-
 भिहता चकम्पे च वसुन्वरा १६ इमा कम्पमाना जंघधीनुद्रुताम्बुशकार च । ननाम चैक-
 पांशेन पातालगमनोन्मुखा १७ केचिद्रिनिपातेन केचिद्रभ्योधिवारिणा । केचिन्माहीसंघ-
 कनारप्रयंशुः प्राणिनः क्षयम् १८ इति सर्वं परिब्रूतं हाहाभूतमचेतनम् । जगदासीत्सुसं-
 भान्तं पर्यस्तक्षितमण्डलम् १९ हावत्स हा कान्त विद्यो प्रयाद्येयोऽस्मि संस्थितः । हा प्रिये
 कान्त छेदोऽयं पतत्याद्य पठायताम् २० इत्याकुटीकृते लोके संश्रसविमुचे तदा । हरेः परि-
 ब्रूतः सर्वैरागताम पितामहः २१ प्रत्युवांच च विषेकस्तापुभावति कोपितौ । युद्धं वां विरम-
 स्वेतल्लोकाः स्वास्थ्यं क्रजेन्तु २२ मृण्वन्तावपि तौ वाक्यं ब्रह्मणोऽप्यकृतमन्मनः । कोषामर्ष-
 समाविष्टौ पुपुषातेन तत्पुत्रः २३ ततः पितामहो देवतां दृष्ट्वा लोकसंघपम् । तयोश्च हितम्-

विश्वामित्राने. "तूही आडि हो " हणून उलट शापदिला १०; परस्परशापामुळे ते
 महोतेजस्वी वसिष्ठविश्वामित्र तिर्यक्योनीप्रत गेले ११; आणि अन्य जातींत गेलेले ते
 महाबलदाय, महापराक्रमी व महोतेजस्वी वसिष्ठविश्वामित्र अतिक्षुब्ध होऊन युद्ध
 करूं लागले १२. आडि दोन हजार योजनें उंच होता व, हे विप्र, बकतीन हजार शहा-
 ण्णय योजनें उंच होता १३. ते उभयतां महापराक्रमी आडिवक एकमेकांना पक्षप्र-
 हार करूं लागले असतां प्रजाजंजनाला मोठे मय उत्पन्न झाले १४. पंख हालवून व
 आपले लाल डोळे फिचवून बक आडीला प्रहार करीत असे व तोही मान उंच
 करून पायांनीं बगब्याला ताडून करीत असे १५. त्यांच्या पक्षवायूनें पर्वत भूमीवर
 उडवून पडूं लागले व पर्वतपतनाचा धका बसून भूकंप होऊं लागला १६. भूकंपा-
 मुळे समुद्रांतोळ उदक अमर्याद असतूं लागले व पृथ्वी एका बाजूनें चापट होऊन
 जशी काही पत्तालांतच जाण्याविषयीं उत्सुक झाली १७. कांही प्राणी पर्वतपतामुळे,
 कांही समुद्रजंजनां व कांही भूकंपामुळे मृत्यु पावले १८. हाप्रमाणे जिकडे तिकडे
 हाहाकार उडून सर्व जगत् त्रस्त, भात व निषेध झाले आणि सर्व भूमंडलाची उलथा-
 पाळथ झाली १९. "हे वत्सा, हे प्रियेदारा, जा, हा भीमेला. हे प्रिये, हे कांत, हा पर्वत
 पडत आहे. सत्वर पळा " २०. अशरीराने जगत् व्याकृत होऊन त्रास सोसल्यास
 असमर्थ झाले असतां ब्रह्मदेव सर्व देवांसह आला २१; आणि तो विश्वाधिपति त्या
 उभयतां अति क्रुद्ध मुनींना झगला " तुमचे हे युद्ध पुरे; लोकस्वस्थ होऊं या " २२.
 त्याची उत्पत्ति प्रसिद्ध नाही त्या ब्रह्मदेवाचे हणणे ऐकत असूनही त्या क्रुद्ध मुनींनीं
 न. यांतांच युद्ध सुरू ठेविले २३. तेव्हां तो लोकनाश पाहून त्या उभयतांचे हित

सुगुरुण्यपि ६ भक्ष्याणि तत्र नो जन्तुर्जीयते कथमल्पकः । कथं भोक्ता स सर्वस्य कर्मणः
 स्रष्टृतस्य वै ६ पतन्मे व्रतं सकलं सन्देहोक्तिविभजितम् । तदेतत्परमं गुह्यं यत्र सुशान्ति
 जन्तवः ७ पश्चिण ऊचुः ॥ प्रभभारोज्यमतुलस्त्वयास्मात्तु निवेशितः । दुर्भाष्यः सर्वभूतानां
 भावाभावं समाधितः ८ तं शृणुष्व महामागं यथा प्राह पितुः पुरा । पुत्रः परमधर्मात्मा सुमति-
 नाम नामतः ९ ब्राह्मणो मार्गवः कथितस्तमाह महामतिः । कृतोपनयनं शान्तं समितिं जट-
 रूपिणम् १० वेदानपीष्व समते यथावत्क्रममादितः । गुरुशुश्रूषणे व्यधो मैशान् हतमो-
 जनः ११ ततो गार्हस्थ्यामास्थाय चेष्टा यज्ञाननुत्तमान् । इष्टमुत्पादवापन्यमाश्रयेथा वर्नं
 ततः १२ वनस्थश्च ततो वत्स परित्राह्निष्परिग्रहः । स्वमाप्स्यसि तद्ब्रह्म यत्र गत्वा भ-
 योन्नसि १३ पश्चिण ऊचुः ॥ इत्येयमुक्तो बहुशो जडत्वान् ह किञ्चन । पितापि स सुव-
 द्बुधः प्राह प्रीत्या पुनः पुनः १४ इति पित्रा सुतज्ज्ञेहास्त्यलोमि मधुराक्षरम् । स चोपमागो
 बहुशः प्रहस्येदं भगवती १५ तातैतद्बहुशोभ्यस्ते यं त्वया चोपदिश्यते । तथैवाभ्यानि शास्त्राणि
 शिल्पानि विविधानि च १६ जन्मनामयुतं साधं मम स्मृतिपथं गतम् । वत्पन्नज्ञान-

बाला-पापपुण्य कसे भोगावे लागते ? ती मापपुण्ये त्याळा फल कसे कसे देतात ?
 ४ स्त्रीच्या फौज्यांत अतिजड देखील भक्ष्य पदार्थ सेविलेले जिरत असतांना हा पिंड-
 रूप अल्प प्राणी गर्भाशयांत जिरत कसा नाहीं ? आणि हा प्राणी सर्व प्रकारच्या सुकृत-
 दुष्कृतांचा उपभोग कसा घेतो ? ५, ६. हे सर्व आपण मला निःसंशय सांगा !
 कारण, हे अति गुह्य असून ह्याविषयी प्राणी मोहित होत असतात ७. पक्षी क्षण-
 तातः—हा जन्ममरणसंक्रांती फारच मोठा अवतल प्रश्न आपण आक्षोला केला
 असून सर्व प्राण्यांना तो संमजण्यासारखा नाहीं ८. तथापि, हे महाभाग्यवान् मुने,
 सुमतिनामक परम धर्मनिष्ठ पुत्राने पूर्वी पित्याला जे ह्या प्रश्नाचे उत्तर सांगितले
 आहे ते आपण एका ९. कोणी एक महाविचारी शृगुकुशोत्पन्न ब्राह्मण आपल्या
 उपनयन झालेल्या परंतु, जडत्वान्न व शांत असलेल्या सुमतिनामक पुत्राला
 झगाला १० " हे सुमते, अनुक्रमाने तूं वेद पठ; गुरुशुश्रूषेविषयी तत्पर रहा
 आणि भिक्षेवर निर्वाह करीत जा ११. नंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारून उत्कृष्ट यज्ञ-
 कर; व इष्ट अपन्न उत्पन्न करून वनांत जा १२. वानप्रस्थ झाल्यावर, हे वत्सा,
 तूं काहीएक न स्वीकारितां संन्यासी हो. सणजे तुला ब्रह्मप्राप्ति होईल १३ " ती
 शाल्यावर शोक होणार नाहीं १४. पक्षी क्षणतातः—असे अनेक वेळां सांगि-
 तले तरी जडत्वामुळे पुत्र काहीएक बोलेना. परंतु, पिता त्याला वारंवार प्रमाने तसेंच
 सांगत असे १४. ह्याप्रमाणे पुत्रस्नेहानुळे पिता मधुर शब्दांनी त्याच्याशी लोभाचे
 भाषण करीत असे. परंतु, असे वारंवार तो बोलूं लागला असतां पुत्र हास्य करून
 झगाला १५ " हे तात, तूं जे आज सांगत आहेस ते मी अनेकवेळां आचरिले
 आहे; आणि त्याप्रमाणे इतर शास्त्रे व विविध शिल्पे मी संपादन केलेली आहेत १६;
 संपूर्ण दहा हजार जन्म मला आटवत आहेत व मला ज्ञान प्राप्त झाले आहे. तेव्हां

रसहर्षमयोद्वेगकोषामर्षजवायुरा । विज्ञातानृमृगधाहिसंधपाशधताकुला ३१ तस्मादास्या-
म्यहं तात स्वकत्वेमांहुःस्वसन्ततिम् । त्रयीधर्ममयमांश्वं किं पापफलसन्निभम् ३२ पक्षिण
कषुः ॥ तस्य सद्रचनं श्रुत्वा हर्षविस्मयगद्गद्म् । पिता प्राह महाभागः स्वसुतं दृष्टमानसः
३३ पितोवाच ॥ किमेतद्दत्ते वत्स कुतस्ते ज्ञानसम्भवः । केन ते जडता पूर्वमिदानीं च
प्रवृद्धता ३४ किं नृ आपत्तिकारोऽयं मुनिदेवकृतस्तव । यत्ते ज्ञानं तिरोभूतमायिर्भावक्षपा-
गतम् ३५ पुनः शवाच ॥ शृणु तात यथावृत्तं ममेदं सुखदुःखदम् । यथाहमासमन्यस्मि ज-
न्मन्मस्यात्परेद्यु यत् ३६ अहमासं पुरा विप्रो न्यस्तात्मा परमात्मनि । आत्मविद्याविचा-
रेषु परां विद्यामुपागतः ३७ सततं योगयुक्तस्य सतताभ्याससद्गमात् । सत्संयोगात्स्वस्व-
भावाद्द्विचारविषयोपनात् ३८ तस्मिन्नेव परा प्रीतिर्ममासीद्युजतः सदा । आचार्यतां च
संप्राप्तः शिष्यसन्देहहृततमः ३९ तातः काटेन सहता ऐकान्तिकमुपागतः । अज्ञानाद्भूत-
द्वाभो विपश्यन् प्रमादतः ४० वत्कान्तिकाटाशरम्य स्फुटिलोपो न मेऽभवत् ।
यावद्दृष्टं गतं चैव जन्मनां स्फुटिमागतम् ४१ पूर्वाम्यासेन तेनैव सोऽहं तात
जितेन्द्रियः । यतिप्यामि तथा कर्तुं न भविष्ये यथा पुनः ४२ ज्ञानदानफलं भूत-

प्राप्तः होणार आहे ३०. रस, हर्ष, मय, उद्वेग, क्रोध व असहिष्णुता ह्यांपासून उत्पन्न
झालेली वायुरा नररूप मृग पकडणाऱ्या शेंकेडो पाशांनीं युक्त असलेली. मी ओळखि-
ली आहे ३१. तस्मात्, हे तात, ही दुःखपरंपरा सोडून मी जाणार आहे. पापफलतुल्य
असलेला हा अधर्मप्रचुर वेदधर्म मला हवा कशाळा ? ३२. पक्षी क्षणतांतः—तें
त्याचें हर्षविस्मययुक्त संव्रद्धित आपण ऐकून महामाग्यवान् पिता प्रसन्न मनांनै पुत्राला
क्षणाळा ३३ “हे वत्सा, हें काय बोलत आहेस ? तुला ज्ञान कसे झालें ? पूर्वी जाळ्य
असतांना सांप्रत ज्ञान कशामुळें झालें आहे ३४ ? तुझे ज्ञान गुप्त होऊन ज्याअर्थी
प्रकट झालें आहे त्याअर्थी मुनिदेवकृत शापाचा हा परिणाम आहे किंवा काय.” ३५.
पुत्र क्षणतोः—हे तात, झाडून भिन्न जो अन्य जन्म त्या जन्मीं मी कोण होतो हें
माझे सुखदुःखदायक वृत्त आपण अंवलण करावें ३६. मी पूर्वी परमात्म्याचे ठिकाणीं
अंतःकरणाचें लय लाविलेला विप्र होतो व अध्यात्मज्ञानसंबंधी विचारामध्येच मी
एकसारखा गढून गेलों होतो ३७. सर्वदा योगाचें अवलंबन असल्यामुळे, सतत
अभ्यासामुळे, संतसमागमामुळे, संतस्वभावामुळे, शुद्धविचारामुळे ३८ आणि पर-
मात्म्याच्या ठिकाणीं सर्वदा चित्ताची एकाग्रता असल्यामुळे त्याच्याच विषयीं माझे
ठिकाणीं पराकाष्ठेचें प्रेम उत्पन्न झालें होतें व शिष्यसंदेह निवृत्त करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ
असा आचार्यही मी झालों होतो ३९. नंतर वराच काळ लोटला असतां मी पर-
मात्मनिष्ठ झालों; परंतु, प्रमादामुळे मी मायाभोहित होऊन मृत झालों ४०. तथापि,
मरणकाळापासून माझे स्मरण नष्ट झालें नाहीं. शेवटल्या वर्षापर्यंत सर्व कांहीं मला
जन्मासंबंधाने आठवत आहे ४१. हे तात, पूर्वाम्यासमुळे मी जितेन्द्रिय-आहे व
पुनर्जन्म प्राप्त न होण्याविषयी मी यत्न करणार आहे ४२. हे तात, पूर्वजन्मस्मृति

यज्जातिस्मरणं मय । न द्योतयाम्यपि तात त्रयाधर्माश्रितैरैः ४३ सोऽहं पूर्वोद्यमो देव
 निष्ठाधर्ममुपाश्रितः । एकान्तित्वमुपागम्य यतिष्याम्यात्ममोक्षणे ४४ । तद्गृहि त्वं महा-
 भाग यत्ते सांशयिकं हृदि । एतावतापि ते प्रीतिमुत्पाप्यानुष्णमाप्नुयाम् ४५ पश्चिण कबुः ॥
 पिता प्राह ततः पुत्रं श्रद्धयन्तस्य तद्वचः । भवता येद्वयं पृष्टाः संसारग्रहणाध्वयम् ४६ पुत्र-
 उवाच ॥ शृणु तात यथा तत्त्वमनुमृतं मयाऽसकृत् । संसारचक्रमजरं स्थितिर्नस्य न निच्यते
 ४७ सोऽहं यदामि ते सर्वं तवैवाउद्यया पितः । उत्क्रान्तिकालादारभ्य यथा नान्यो वदि-
 श्यति ४८ जम्मा प्रकुपितः काये तीव्रवायुसमीरितः । मिम्रति मर्मस्थानानि दीप्यमानो
 निरिन्धनः ४९ वदानो नाम पवनस्ततश्चोर्ध्वं प्रवर्तते । शुक्लानामम्बुमश्याणामधोगतिनि-
 रोपकृत् ५० ततो येनाम्बुदानानि कृतान्यत्ररसास्तथा । दत्ताः स तस्य आल्हादमापदि प्रति-
 पद्यते ५१ अन्नानि येन दत्तानि भद्रापूतेन चेतसा । सोऽपि हृत्सिमवामोति विनाप्यत्रेन वै तदा
 ५२ येनानृतानि मोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च । आस्तिकः श्रद्धयानश्च स सुखं मृत्युमुच्छति
 ५३ देवब्राह्मणपूजायां ये रता नोनसूयवः । शुक्ला वदान्या हीमन्तस्ते नराः सुखमृत्यवः ५४ यो-
 नकामाज्ज संरम्भाज्ज द्वेषादर्ममुत्सृजेत् । ययौककारि सौम्यश्च स सुखं मृत्युमुच्छति ५५

हे ज्ञानदानार्थे फल आहे. केवल कर्मावलंबी मनुष्यांना हे फल प्राप्त होत नसते
 ४३. सारांश, ब्रह्मचर्यापासून मी निवृत्तिनिष्ठ आहे आणि त्या मार्गाविषयीच मी तत्पर
 राहून आत्ममुक्तीकरिता यत्न करणार आहे ४४. ह्यास्तव; हे; महाशय, आपल्या
 मनांत जो संशय असेल तो आपण मला विचारा हणजे (त्याचे निरसन करणे)
 एवढ्यानेही मी तुम्हाला संतुष्ट करून तुमच्या ऋणांतून मुक्त होईन ४५. पक्षी हण-
 तातः—या पुत्राच्या त्या मोपणावर विश्वास ठेवून पिता त्याला हणाला ! ज्याअर्थी
 तू आह्माला पृच्छा करण्याविषयी सांगत आहेस त्याअर्थी प्राण्याला प्राप्त होणाऱ्या
 संसारासंबंधानेच तू आह्माला सांग ४६. पुत्र हणतोः—हे तात, बारंबार मी अनु-
 भविलेल्या ह्या अक्षय्य संसारचक्राविषयी आपण तत्त्वतः हकीकत श्रवण करा;
 ह्याला स्थैर्य नाही ४७; हे तात, आपल्या अंजेने मी आपणाला मरणसमया-
 पासून सर्व कथन करितो; हे दुसऱ्याला सांगतो—येणार नाही ४८; तीव्र
 वायूने प्रेरित झालेला अग्नि देहाचे ठिकाणी कुपित होतो आणि तो देदी-
 प्यमान अग्नि इंधनरहित झाल्यामुळे मर्मस्थाने फोडू लागतो ४९; तेव्हा उदानवायु
 ऊर्ध्वभागी प्रदीप्त होतो आणि सेवन केलेल्या अन्नपानांना तो खाली जाऊ देत
 नाही ५०. परंतु, ज्याने अन्नोदक दिले असेल त्याला तो उदानवायु मरणस-
 मयीही आल्हादच देतो ५१. श्रद्धायुक्त मनाने ज्याने अन्नदान केले असेल तो
 त्यावेळी अन्नाचाचूनही तृप्त होतो ५२. ज्याने असत्य भाषण केले नसेल व प्रीति-
 भंग केला नसेल त्या आस्तिक व श्रद्धालु पुरुषाला सुखाने मरण येते ५३. देवब्रा-
 ह्मणपूजनतत्पर, निर्मसर, निष्कलंक, उदार व पापमूख पुरुषांना सुखाने मरण येते
 ५४. कामाने, क्रोधाने व द्वेषाने धर्मत्याग न करितां विहितं कर्म करणाऱ्या सौम्य

अवारिदायिनो दाहं क्षुपां चान्नदायिनः । प्राप्नुवन्ति नराः काष्ठे तस्मिन्मृत्यावुपास्थिते
 ५६ शीतं जयन्ति धनदास्तापं चन्दनदायिनः । प्राणघ्नीं वेदनां कष्टं ये चातुर्वेगकारिणः ५७
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् । वेदनाभिरुदयाभिः प्रपीडयन्तेऽयमा नराः ५८
 कूटसाक्षी मृपावादी यथासदनुवाति वै । ते मोहमृत्युदः सर्वे तथान्ये वेदनिन्दकाः ५९ विभी-
 षणाः । पूतिगन्धाः कूटमुद्गरपाणयः । आगच्छन्ति दुरात्मानो यमस्य । पुष्ट्यास्तदा ६०
 प्राप्तेषु दुःखपथं जेतुं जायते तस्य वेषयुः । क्रन्दत्यविरतं सोऽथ चातुमावृसतानथ ६१ सास्य
 वागस्कृष्टा तत एकवर्णा विभाव्यते । दृष्टिश्च धाम्यते त्रासाच्छासाच्छुष्यत्यथाननम् ६२
 ऊर्ध्वं श्वासान्वितः सोऽथ दृष्टिभङ्गसमन्वितः । ततः स वेदनाविष्टस्तच्छरीरं विमुञ्चति ६३
 श्वाप्सवसारी तद्रूपं देहमन्यत्यपच्यते । तत्कर्मजं यातनार्थं न भावयितुं संभवम् । तत्प्रमा-
 णवयोवस्थासंस्थानैः प्राग्भवे यथा ६४ ततो दूतो यमस्याशु पाशेन प्राति दारुणैः । इन्द्रप्र-
 हारसंभ्रान्तं ऋषेते दक्षिणां दिशम् ६५ कुशकण्टकवल्मीकचक्रपाषाणकवचैः । तथा प्रदीप्त-
 श्ववलेन कषिपुश्च यतोत्कट ६६ प्रदीप्तादित्यतस्तेन दक्षमनेन दंष्ट्रभिः । कृष्यते यमदूतैश्च
 जिवास्तन्नादमीपणैः ६७ विहस्यमाणस्तैर्घोरैर्भक्ष्यमाणः शिवाशतैः । प्रयाति दारुणं मार्गं

पुरुषाला सुखाने मरणं येते ५५. मृत्युं जवन्तः स्यान्ति असतां असौदक न-देणारे लोका
 त्यावेर्ळां क्षुधेने व तृपेने पीडितं होतात ५६. द्रव्यप्रदः, चन्दनप्रदः व कोणालाही
 संताप न आणणान्या लोकांना अनुक्रमेण शैल्यपीडा, ताप व प्राणघातकः असद्य वेदनां
 प्राप्त होत नार्हति ५७. मोह व अज्ञान देणान्यांना मोठे भय प्राप्त होते आणि त्या
 नराधर्मांना असद्य वेदना होऊं लागतात ५८. कपटाने साक्ष देणारा, असत्यव-
 चनी, अहितोपदेशक व वेदनिन्दक ह्या सर्वांना मोहयुक्त मरण प्राप्त होते ५९. भयंकर,
 दुर्गंधयुक्त व हातामये कूटमुद्गर घेतलेले दुरात्मे. यमदूत त्यावेर्ळां येतात ६०. ते दृष्टी
 पडतांक्षणीं प्राण्याला कंफ सुटतो आणि तो बंधु, माता व पुत्र ह्यांच्या नांवाने आक्रोश
 करू लागतो ६१. हे तात, त्याची याणी अस्पष्ट होते व एकच वर्ण निवू लागतो; भयाने
 दृष्टि गंगरंग फिरू लागते; श्वासाने मुख कोरडे पडते ६२; ऊर्ध्व होऊन दृष्टिनाश
 झाला असतां वेदना होऊं लागतात व प्राणी ते शरीर सोडून जातो ६३; परंतु,
 वायूला अनुसरून असणान्या त्या प्राण्याला दुसरा कर्मजन्य देह यातना भोग-
 ण्यस्फुरितां प्राप्त होत असतो; तो मातापितरांपासून उत्पन्न झालेला नसतो. त्या
 देहाचा आकार वयोवस्था व प्रमाण ही पूर्वाच्याच देहाप्रमाणे असतात ६४. नंतर,
 यमदूत दारुण पाशांनी त्याला सत्वर बांधून दंडप्रहाराने मूर्छित होत असलेल्या
 त्याला दक्षिण दिशेस ओढून नेतात ६५. दर्माची कुसळें, वारुळें, खिळें व खडे ह्यांनी
 तो मार्ग कोठें कोठें दुःखप्रद झालेला असतो, कोठें कोठें मार्गात अग्नि पेटलेला
 असतो व कोठें कोठें मार्गात शेंकडों खडे असतात ६६. प्रखर सूर्याने तप्त झाल्यामुळे
 दाह करणाऱ्या मार्गावरून यमदूत त्याला सांडसांनी ओढीत असतात आणि मातूंच्या
 म्वनीमुळे ते भयंकर मासतात ६७. तथापि, ते घोर यमदूत त्याला ओढीत असतांना

पापकर्मो यमधेयम् ६८ छत्रोपानत्यदातारो ये च यक्षप्रदो नराः । ते यांन्ति मनुजा मार्गं
 तं एवमेव तयाधदाः ६९ विमानैः सौम्यैर्यांन्ति भूमिदानप्रदा नराः । एवं द्वेक्षाननुभव-
 वशः पापपीडितः । नीयते द्वादशादेन भयैराजपुरं नरः ७० कटेवरे दहमाने मदन्तं दाह-
 मृच्छति । तादर्थ्यमाने तथैवाति क्षिप्तमाने च दारुणाम् ७१ द्विष्टमाने चिरतरं जन्तुर्दुःखम-
 धामुते । स्वेन कर्मविपाकेन देदान्तरमतोऽपि सन् ७२ तत्र यद्वान्धवास्तोयं प्रयच्छन्ति
 तिलैः सह । यद्यपिष्टं प्रयच्छन्ति नीयमानस्तदधुते ७३ तैलाभ्यङ्गो वाण्धवानामङ्गुस्वा-
 हनं च यत् । तेन चाप्याप्यते जन्तुर्येषामन्ति स्वबान्धवाः ७४ भूमौ स्वपद्भिर्नात्यन्तं द्वे-
 क्षमाप्नोति बान्धवैः । दाने द्वादश तथा जन्तुराप्याप्यते मृतः ७५ नीयमानः स्वकं गेहं
 द्वादशोदं स पश्यति । उपभुङ्क्ते तथा दत्तं सोऽपिष्ठादिकं भुवि ७६ द्वादशादात्परं घोरमा-
 वात्तं भीषणाकृतिम् । याम्यं पश्यत्यथो जन्तुः कृपमाणः पुनः ततः ७७ गतमाप्नोति-
 रक्षाधं भिक्षाक्षनचयप्रथम् । मृत्युकाण्डान्तकादीनां मध्ये पश्यति ये यमम् ७८ इहाकरा-
 वदने बुद्धदीदारुणाकृतिम् । विरूपैर्भाषणैर्वैदेवैतं व्यापिषतः प्रभुम् ७९ इष्ठासिक्तं महा-
 बाहू पाशैस्तं धूमेरवम् । तस्मिंदिदं ततो याति गतिं जन्तुः शुभाद्यभाम् ८० रौरेव कूट-

शेफडो कोल्ही त्याचे लचके तोडूं लागतात आणि अशा भयंकर मार्गावरून पाप-
 कर्मो पुरुष यमसेवनीं जात असतो ६८. छत्री, जोडा, वख व अन्नदेणारे मानव
 त्या मार्गावरून सुखाने जातात ६९; आणि भूमि देणारे लोक उज्वळ विमानांत
 वसून जातात. ह्याप्रमाणे पापामुळे दुःखी व पराधीन झालेला प्राणी क्लेश भोगीत
 भोगीत बारा दिवसांत यमपुरीला नेला जातो ७०. शरीर दग्ध होऊं लागलें असतां
 त्याचा मोठा दाह होऊं लागतो आणि तो ताडित व छिन्न भिन्न होऊं लागलें असतांही
 भयंकर दुःख त्याला प्राप्त होतें ७१. शरीर भिजू लागलें असतां प्राण्याला पुष्कळ वेळ
 दुःख होतें आणि स्वतःच्या कर्मविपाकामुळे प्राण्याला दुसरा देह प्राप्त झाला तरी
 दुःख भोगावें लागतें ७२. बांधव जें तिलोदक व पिंड देतात ते तो जाता जातां
 सेवन करितो ७३. बांधवांचा तैलाभ्यंग, अंगस्वांवाहन व अन्न ह्यांच्या योगानें प्राणी
 पुष्ट होतो ७४. बांधवांनीं भूमीवर शयन केल्यास प्राण्याला क्लेश होत नाहींत व बांध-
 वांनीं दान दिल्यास त्याचे पोषण होतं असतें ७५. यमपुरीला यमदूत नेऊं लागले
 असतांना प्राण्याला बारा दिवस आपलें घर दिसत असतें आणि उदक, पिंड वगैरे
 जें भूमीवर दिलेलें असतें तें तो सेवन करितो ७६. बारा दिवसांनंतर खेंचल्या
 जाणाऱ्या त्या प्राण्याला आकारानेही भयंकर व घोर असं यमगृह दृष्टी पडतें ७७. तेथें
 जातांक्षणीं मृत्यु, काळ, अंतक इत्यादिकांमध्ये वसलेला यम त्याच्या दृष्टी पडतो;
 त्याचे नेत्र फारच टाळ असतात. कांति कल्लजराशीप्रमाणें असतें ७८; दाढ्यांमुळे
 त्याचे मुख भयंकर दिसत असतें; भिषकांमुळेही त्याचा चिह्ना दारुण दिसत असतो;
 विरूप, भयंकर व घक्र अशा शेफडों व्याधीनीं तो प्रभु परिवेष्टित असतो ७९
 आणि त्या गंगामयंकर व महाबाहु यमानें दंड व पाश हातीं घेतलेले असतात

साक्षी तु याति यथानृती नरः । ब्रह्मो हत्वया दृष्टो गोत्रश्च पितृघातकः ८१ खेत्राप-
हारी च सीमानियेषहारकः । गुरुपत्न्यभिगामी च कन्यागामी तथैव च ८२ तस्य स्वरूपं
गदतो रौरवस्य निगमय । योजनानां संहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः । जातमात्रप्रमाणश्च
ततः द्वावः सुदुस्तरः ८३ तत्राङ्गारुचयोपेतं कृतं च वरणीसमम् । जाग्वल्यमानस्तीव्रेण
तापिताङ्गारभूमिना ८४ तन्मध्ये पापकर्माणं विमुञ्चन्ति यमातृगाः । स दग्धमानस्तीव्रेण
वह्निना तत्र धावति ८५ पदे पदे च पादाऽस्य श्रियंते जायंते पुनः । अहोरात्रेणोदरणं पाद-
न्यासं च गच्छति ८६ एवं सप्तसप्ततीणो योजनानां विमुच्यते । ततोऽन्यत्पापद्वयं
त्रादृदनिरयच्छति ८७ ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्यक्त्वममुते । कृमिकीटकपतङ्गेषु
श्वापदे मशकादिषु ८८ गत्वा गजमायेषु गोखदेषु तपेत् च । अन्यासु चैव पापासु
दुःखदासु च योनिषु ८९ मनुष्यं प्राप्य कृञ्जो वा कुत्सितो वामनोऽपि वा । चण्डालपुल्क-
सापासु नरो योनिषु जायते ९० अवशिष्टेन पापेन पुण्येन च समन्वितः । ततश्चारोहणीं जार्तिं
शूद्रवैश्यवृषादिकाम् ९१ विप्रदेवेन्द्रतां चापि कदाचिद्वरोहणीम् । एवं तु पापकर्माणो
नरकेषु पतन्त्यरः ९२ यथा पुण्यकृतो यान्ति जन्म निगदतः शृणु । तं पमेन विनिर्दिष्टा यान्ति
पुण्यां गतिं नराः ९३ प्रगीतगन्धर्वगणैः प्रनृत्ताप्सरसांगणैः । हारनूपुरमाधुर्यशोभितान्यु-

व स्याप्या आङ्गेप्रमाणे प्राण्याल। बरी वाईटं गति प्राप्त होत असते ८०. करटानें साक्ष
देणारा, असत्यवचनी, नलकातकी, गोघातक, पितृघातक, दिसक, खेत्रापहारी,
सीमाहारक, ठग, बुडविणारा, गुरुतल्पग व कन्यागामी लोक रौरव नरकात पडत
असतात ८१, ८२. त्याचें स्वरूप मी सांगत आहे तें श्रवणकर. रौरवाचें प्रमाण दोन
हजार योजने आहे व गुरुच्या इतक्या खोलीच्या अति दुस्तर खड्डा तेंथें आहे ८३. त्यांत
निखारे घालून तो भूमीबरोबर केलेला असतो. आणि तस निखान्याच्या तीव्र धरानें
त्यांत ज्याला निघत असतात ८४ त्यांत यमदूत पापकर्म्याला सोडितात व तीव्र अग्नीनें
दाब होत असलेला तो पापकर्मी तेथें धांवत असतो ८५. पदेपदे त्याचा पाय गळत
असतो व पुनरपी नया फुटत असतो. आहोरात्रांत एकच पाऊल त्याला उचलतां व
टाकतां येतें ८६. ह्याप्रमाणें हजार योजनें घालून गेल्यानंतर तेथून त्याची सुटका
होते व पापक्षालनार्थ तशाच प्रकारचा दुसरा नरक लाव्या प्राप्त होतो ८७. तदनंतर
सर्व नरकांतून पार पटल्यावर प्राण्याच्या तिर्यग्योनि प्राप्त होत. कृमि, कीटक, पतंग,
श्वापद, मशकादिक ८८, गज, वृक्षादिक, गाई, अश्व व इतरही दुःखप्रद पापयोगी
भोगित्यानंतर ८९ चंडाल, पुल्कस इत्यादि जार्तिमध्ये तो कुबडा, व्यग अथवा सुजा
मनुष्य उत्पन्न होतो ९०. नंतर अवशिष्ट पापपुण्यानें युक्त असलेला तो शूद्र, वैश्य,
क्षत्रिय इत्याद वरच्या जार्तिमध्ये उत्पन्न होत असतो ९१; आणि ब्राह्मण, देव, व इंद्रही
तो कदाचित् होतो; परंतु, कदाचित् त्याला खालची योनिही प्राप्त होत असते. ह्याप्रमाणें
पापी गालें नरकांत पडत असताना ९२. आतां पुण्यान् कसें जतनत ते नादया गुण-
द्वन श्रमण कर. यमाचें आदेशे त्यांना पुण्यगति प्राप्त होते ९३; गायन करणारे ।

तमानि च १४ ग्र्यान्त्यां विमानानि नानादिव्यसुगुज्ज्वलाः । तस्मात् प्रच्युता राजान्येषां
च महात्मनाम् १५ जायन्ते च कुले तत्र सद्गुणपरिपाककाः । भोगान्संप्राप्नुवन्त्यर्थास्ततो
यान्त्युर्ध्वमन्यथा १६ अवरोहणी च संप्राप्य पूर्ववयान्ति मानवाः । एतत् सर्वजालयुतं
यथाजन्तुर्विपद्यते । अतः शृणुष्व विधेयं यथा गर्भं प्रपद्यते १७ (८२०) इति श्रीमार्कण्डे-
यपुराणे पितापुत्रसंवादे मृत्युदशावर्णनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

पुत्र उवाच ॥ निरुक्ते मानवस्त्रीणां बीजं प्रोक्तं रजस्यथ । विमुक्तमोक्षो नरकात्स्वर्गादपि
प्रपद्यते १ तेनाभिभूतं तत्स्थैर्यं याति बीजद्वयं पितः । कटलत्वं बुद्बुदत्वं ततः पेशित्वमेव च
२ पेश्यास्तथा यथा बीजादंकुरादिसमुद्भवः । अङ्गानां च तथोत्पत्तिः पञ्चानामनुभागश्च ३
उपाङ्गान्येव लीनेषु नासास्यश्रवणानि च । प्ररोहं यान्ति चाङ्गेभ्यस्तद्वत्तैर्म्यो नखादिक्म् ४
त्वचि रोमाणि जायन्ते कंशाश्चैव ततः परम् । समं समुदिमायाति तनैवोद्भवकांशकः ५
नारिकेलफलं यद्वत्सकोशं ह्यङ्गमृच्छति । तद्वत्प्रयास्यसौ हृदि सकोशोऽधोमुखः स्थितः ६
तेजे ह्यङ्गपाशैर्म्यो करौ यस्य स वदेत । अङ्गौ चोपरिभ्यस्तौ जान्वोरपे तथागुली ७
जातुष्टं तथा भेदे जातुमध्ये च नासिका । स्निग्धौ पार्श्वेभ्यस्तौ च बाह्वौ चोपरि स्थितौ ८

गण व नाचणारि अप्सरांचे समुदाय ह्यांसह ते शांभुगामी विमानांमध्ये आरूढ होऊन
जाग असतात; नानाप्रकारच्या दिव्य माट्यांनी ते ऋतुकत असतात; व त्यांचीं उकृष्ट
विमानेही हार, नूपुर व सौंदर्य ह्यांनी भाषित असतात; ते स्वर्गभ्रष्ट झाल्यास राजांच्या
अथवा इतर महारम्यांच्या १४, १५ कुलांमध्ये उत्पन्न होतात. तेथे सदवृत्तांचे रक्षण
करून उकृष्ट भोग ते भोगितात आणि नंतर स्वर्गारोहण करितात; किंवा १६ कदाचित्
खालची खालची योनिही त्या मानवांना प्राप्त होऊन ते पूर्वी निर्दिष्ट कल्याणप्रमाणे
नरकांत जात असतात. हे प्राणी वसें मरत असतात हे मीं सर्व आपणांला कथन
केले आहे. अता, हे विप्र, प्राण्याला गर्भावस्था कशी प्राप्त होते हे श्रवण करावे १७.
(८२०) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादांतील मृत्युदशावर्णन-
नामक दहावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १० ॥

पुत्र उवाच ॥— स्वर्गापासून अथवा नरकापासून मुक्त झालेला प्राणी मानव-
स्त्रियाच्या रजाचे टिकाणी सिंचन केलेले जे बीज, त्याला येवून मिळतो १. हे पित्या,
रज व शुक्र ह्या दोहोंशी तो प्राणी मिळून गेला असतां ते स्थिर होते आणि
कटल, बुद्बुद व पेशी हे आकार त्याला प्राप्त होतात २. बीजापासून ज्याप्रमाणे
अंकुराची उत्पत्ति होते त्याचप्रमाणे पांच अंगांची उत्पत्ति यथाविभाग पेशीपासून
होते ३. बोटें, खेळे, नाक, तोंड व कान हीं उपांगें अंगापासून फुटतात व त्या
उपांगांना नवें बीज येतात ४. त्वचेवर रोम व नंतर केस उत्पन्न होतात आणि
त्यांच्यातह वरील कवच वृद्धिंगत होते ५. नारळ ज्याप्रमाणे कवचासह वाढतो त्या-
प्रमाणे अधोमुख असलेला हा प्राणी कवचासह वाढतो ६. गुदध्यांच्या वाजंसे हातांचे
मळ ७. गुदध्यांनर अंगठे आणि बोटें असतांना तो वाढतो ८. गुदध्यांच्या पृष्ठभागां

एवं वृद्धिं क्रमायाति जन्तुः क्षीगर्भसंस्थितः । अन्यमज्जोदरे जन्तोर्व्यासूतं तथा स्थितिः ९
 काठिन्यमाप्तिना याति भुक्कपीतनं जीवति । पुण्यापुण्याश्रमयस्त्रिस्थितिर्जन्तोस्तथादरे १०
 नाडी चाप्यायनी नाम शब्दां तस्य निबध्यते । स्त्रीणां तथान्त्रसुषिरे सा निबद्धोपजायते ११
 क्रामन्ति भुक्कपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे यथा । तैराप्यायितदेहोऽसौ जन्तुर्वृद्धिसुपैति वै १२
 स्मृतिं तत्र प्रयान्त्यस्य बह्वयः संसारभूमयः । ततो निर्देहमायाति पीडयमान इतस्ततः १३
 पुनर्नैवं करिष्यामि शुक्लमात्र इहोदरात् । तथा तथा यतिष्यामि गर्भनाष्टाभ्यस्यं यथा १४
 इति चिन्तयते स्मृत्वा जन्मदुःखगतानि वै । यानि पूर्वानुभूतानि दैवभूतानि यानि वै १५ ततः
 कालक्रमाजन्तुः परिवर्तत्ययोमुखः । नवमे दशमे वापि मारि संजायत ततः १६ निष्क्राम्य-
 माणो वातेन प्राजापत्येन पीडयते । निष्क्राम्यते च विडपन्तद्विदुःखानि पीडितः १७ निष्क्रा-
 तश्चोदरान्मूर्च्छामसङ्गां प्रतिपद्यते । प्राप्नोति चेतनां चासौ वायुस्पर्शसमन्वितः १८ ततस्तर-
 वैष्णवी माया समास्कन्दति मोहिनी । तथा विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुते १९ अष्ट-
 शानो बाढभावं ततो जन्तुः प्रपद्यते । ततः कौमारकावस्थां यौवनं वृद्धतामपि २० पुनश्च
 मरणं तद्वज्जन्म प्राप्नोति मानवः । ततः संसारचक्रेस्मिन्प्रान्वयते पटियन्प्रवत् २१ कदाचि-

नेत्रं व मध्यभागीं नाकं असत्ते. कुण्डे टांचावर असतात आणि हात पोटाच्यावर असतात
 ८. ह्याप्रमाणें स्त्रीचे गर्भाशयांत असलेला प्राणी क्रमानें वृद्धि पावतो व इतर प्राण्याच्या
 उदरामध्ये प्राण्याची स्थिति त्या प्राण्याच्या रूपाला अनुसरून होत असते ९. अग्नीच्या
 योगानें त्याला काठिन्य प्राप्त होत असतें; सेवन केलेल्या अन्नपानानें तो जगतो आणि
 प्रापपुण्यरूप आंधारावर तो उदरांत रहातो १०. त्याच्या बैत्रीर्क्षां आप्यायनीनामक
 नाडी जखडलेली असते व ती नाडी स्त्रियांच्या आंतड्यात बद्ध असते ११. स्त्रियांच्या
 गर्भाशयांत सेवन केलेलीं अन्नपाने जातात आणि त्यांच्या योगानें पुष्ट होत असलेला
 हा प्राणी वाढत असतो १२. त्या ठिकाणीं अनेक जन्मांची त्याला आठवण होऊं लागते
 व इकडून तिकडून पीडा होऊं लागली असतां त्याला पश्चात्ताप होतो १३. “मी असें
 पुनः करणार नाहीं व उदरांतून सुटतांक्षणीं फिरून गर्भांत न येण्याचा मी यत्न
 करीन ” १४ असें तो संचित कर्ममुळे पूर्वी भोगिलेलीं शेंकडों दुःखें साठवूं लागल्या-
 कारणानें चिंतन करित असतो. १५. कालगतीनें तो नंतर अधोमुखच फिरूं लागतो
 आणि नववा अथवा दहावा महिना लोटल्यावर तो जन्मास येत असतो १६. बाहेर
 पडतां पडतां प्राजापत्यायूची त्याला पीडा होत असते आणि दुःउग्रस्त झालेला अस-
 त्यामुळे मनामयेच शोक करित करितच तो बाहेर पडत असतो १७. उदरांतून
 बाहेर पडतांक्षणीं त्याला असह्य मूर्च्छा प्राप्त होत असते व वायूचा स्पर्श झाल्यावेगेवर
 त्याला चेतना प्राप्त होते १८. तदनंतर, मोहिनी वैष्णवी माया त्याला व्याप्त करिते व
 तिच्या योगानें मोहित झालेल्या प्राण्याचा ज्ञानभ्रंश होत असतो १९. ज्ञानभ्रंश झाल्या-
 नंतर प्राण्याला बाल्य, कौमार, यौवन व वार्धक्य ह्या अवस्था प्राप्त होत असतात
 २०. पुनरपि त्याला जन्ममरण प्राप्त होत असतें व अशरीरीतनें रहाण्याच्या प्रमाणां

स्वर्गमाप्नोति कदाचिधिरयं नरः । निरयं चैव स्वर्गं च कदाचिधं श्रुतोभूतं २२ कदाचिद्वैधं
 पुनर्जाताः स्वं कर्म सोभते । कदाचिदुक्तकर्मो च श्रुतः स्वल्पेन गच्छति २३ कदाचिद्वैधं
 ततो जायतेव शुभाशुभः । स्वर्गो नरकं वापि मुक्तप्राप्यो द्विजोत्तम २४ नरकेषु मन्दुःखो-
 भनयत्स्वर्गवासिनः । ददन्ते तात मोदन्ते पालयमानांश्च नारकाः २५ स्वर्गोऽपि दुःखमनुल-
 यदारोहणकालतः । प्रभृत्यहं पतितप्यामीत्यतन्मनसि वर्तते २६ नरकाश्चैव संप्रक्ष्य मन्दुः-
 खमवाप्स्यते । एतो गतिमहं गन्तव्यमहनिश्चमनिवृतः २७ गर्भवासे मन्दुःखो जायमानस्य
 योनिनः । जातस्य बालभावे च बृद्धत्वे दुःखमेव च २८ कामप्याक्रोषसम्बन्धं यौवनं चाति-
 दुःसहम् । दुःखप्राप्या बृद्धता च मरणे दुःखसुत्तमम् २९ कृष्यमाणश्च यामिधं नरकेषु च
 पालयते । पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ३० एवं संसारचक्रेस्मिन्नन्तरो घटिय-
 न्नयेत् । ब्राम्हन्ते प्राकृतैर्वैष्णवैर्वर्द्ध्या वर्धयन्ति चासकृत् ३१ नास्ति तात सुखं किंचिदत्र
 दुःखशताङ्गुले । तस्मान्मोक्षाय यतता कथं सेव्या मया त्रयी ३२ (८४६) इति श्रीमार्क-
 ण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे गर्भस्थितिवर्णनं नाम एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

तो प्राणी ह्यो संसारचक्रात् फिरत रहति २१. मरणानंतरं बाला कधी स्वर्ग, कधी
 नरक वं कधी दोन्ही प्रात होत असतात २२. कधी मोक्ष योनिमध्ये जन्मास येऊन
 त्याला स्वकीय कर्म भोगावें लागते; कधी कर्मोपभोग झाल्यानंतर मृत झालेला प्राणी
 स्वल्पचं कर्म अवशिष्ट राहिलेले असून जन्मास येतो २३ वं कधी स्वर्गाति अथवा नर-
 काति कर्मफलोपभोग जवळ जवळ संपून गेल्याने अल्प पापपुण्यामुळे, हे द्विजोत्तम,
 तो जन्मास येत असतो २४. हे तात, स्वर्गवासी लोक आनंदांत असल्याचे दिसतात;
 परंतु, ते पतन पावून लागले असतां नरकवासी पुरुषांप्रमाणे त्यांनाही नरकामध्ये मोठे
 दुःख भोगण्याचा प्रसंग येतो २५. स्वर्गारोहणकालापासून " मी पडणार आहे " असं
 मनांत घोळत असल्यामुळे स्वर्गातिही अतुल दुःख होत असते २६. नरक अवलोकने
 केल्यावरही " ही अवस्था आपली होणार " ह्या विचाराने रात्रंदिवस तळमळ लागून
 मोठे दुःख होत असते २७, गर्भवासांत, योनींतून बाहेर पडताना आणि उत्पन्न झाल्या-
 न्वरही बाल्य व वार्धक्य ह्या अवस्थांत दुःखच प्राप्त होत असते २८. कामवासना, ईर्ष्या
 व श्राव हानि युक्त असलेले यौवन अति दुःसह आहे; वार्धक्य दुःखमय आहे; आणि
 मरणसमर्थाही पराकाष्ठेचे दुःख आहे २९. यमदूत ओढून लागतात; नरकाति लोटून
 देत असतात व त्या लोटल्या जाणाऱ्या प्राण्याला पुनरपि गर्भ, जन्म, मरण व
 नरक हीं प्रात होत असतात ३०. अशा रीतीने ह्या संसारचक्रात प्राणी रहातगाड-
 ग्याप्रमाणे फिरविले जात असतात; व मायापादांनीं जखेहून जाऊन त्यांचा वारं-
 वार वध होत असतो ३१. सारीक, देहात, शेंकडो दुःखांनीं णजवलेल्या ह्या संसा-
 रांत सुख याकिंचतही नाही. तस्मात्, मोक्षार्थं यत्न करणाऱ्या माझ्या हातून वेदाध्य-
 यन कसे होणार ! ३२. (८५२) ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितृपुत्रसंवादातील
 गर्भस्थितिवर्णननामक अकरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ११ ॥

पितावाच । साधु वत्स स्वयां ख्यातं संसारगहनं परमं । ज्ञानप्रदानसंनृतं समाश्रित्य
महाफलम् १ तत्र ते नरकाः सर्वे यथा वै रौरवस्तथा । बाणतोस्तान्समाचक्ष्व विस्तरणं महा-
मते २ पुत्र उवाच । रौरवस्तं समाख्यातः प्रथमं नरको मया । महारौरवसं तु शृणुष्व नरक-
पितः ३ अगम्यागमनं य च अमर्ष्यमर्षणं रताः । मित्रद्रोहकराश्च स्वामिविश्रम्भपातकाः ४
परदाररताश्च स्वदारपरिवर्जनः । मार्गभङ्गकरा ये च तद्भागारामभङ्गकाः । एतेन्ये च दुरा-
चारा दहन्ते तत्र विकारः ५ योर्वनानां सहस्राणि सप्त पञ्च समन्ततः । तत्र ताम्रमया भूमिर-
धस्तस्या हुताशनः ६ तत्तापतप्ता सा सर्वा प्राणद्विगुल्लसप्रभा । विभाव्यतिमहाराद्रा दशमे-
स्पर्शनादिषु तस्या बहः कलाम्या च पद्मया चैव यनावृणः । मुच्यते पापकृन्मये हृण्यमानः
स गच्छति ८ काकेव कुरुकादकेषु शिकमशकेस्तथा । मर्ष्यमाणस्तथा गृभ्रतुं मार्गं विवृण्यते
९ दहमानः पितृमातृभ्रातृस्तातति चावृणः । वदत्यसकृद्विप्रो न शान्तिमधिगच्छति १०
एवं तस्मात्परमांशो अतिक्रान्तेरवाप्यते । वर्षायुतायुतैः पापै यः कृतं दुष्टवादमिः ११ तथा-
न्यस्तु तप्तो नाम सोऽतिगीतः स्वभावतः । महारौरववद्विस्तृताततमसादृतः १२ गोवपश्च
कृतो येन भ्रातृणां पात एव च । अवज्रवाल्गवात्तो च मीयते अतिसंकरे १३ योतातास्तत्र
पावन्ति नरास्तमसि दाहणे । परस्परं समासाद्य परिरम्याभ्रयन्ति च १४ दन्तास्तेषां च

पिता क्षणतोः—हे वत्सो, ज्ञानदानंजन्यं महाफलं प्राप्तं ज्ञास्यामुक्तं तू उल्लेखं
रीतीनें हा अतिगहनं संसारं कथनं केलां आहेस १. परंतु, हे महामते, रौरवाप्रमाणे
त्यात बाणिलेले सर्वे नरकं तु मलां सांयस्तरं कथनं कर २. पुत्र क्षणतोः—हे तात,
प्रथमं मीं आपणांलां रौरवनरकं कथनं केलां आहे; आतां महारौरव नरक मीं कथनं
करितो तो आपण श्रवणं करा ३. अगम्यागमनं, अमर्ष्यमर्षणं, मित्रद्रोहं, प्रभूचा
विश्वासघात, परदारगमन, स्वस्त्रीसागं, मार्गभंग आणि तद्भागं व आराम हांचा नाश
करणारे लोकां वे इतरही दुराचारी येमदुतांकडून तेथे पीडिले जातात ४, ५. द्याचा
परिघ वारा हजार योजने असून तेथे ताम्रमय भूमि आहे व तिच्या अधोभागां अग्नि
आहे ६. त्याच्या तापाने तंतं सोडलेली ती सर्व भूमि चमकणाऱ्यां विद्युद्वत्तेप्रमाणे भासत
असते आणि तिच्याकडे पहाणे किंवा स्पर्श करणे अति भयंकर वाटत असते ७.
त्या भूमीत हातपाय बांधून येमदूत प्राण्याला सोडितात व तो लोबत जातो ८. जाताना
कायळे, बगळे, लांडगे, बिचू, मशक, घुवटे, व गिर्घाडे त्याचे लंचने तोडून त्याला
मार्गावरून ओढति असतात ९. त्याला चंटेक वसू लागले असता तो उद्विग्न होतो;
आणि, हे तात, घावा, आई, भाऊ असे वारंवार हाणत हाणत तो व्याकुल प्राणी तेळ-
मळत असतो १०. ज्या दुर्बुद्धि लोकांनी पापकेले असते त्यांनी कोश्यवधि वर्षे
नरकांत द्याप्रमाणे घाळविल्यानंतर ते मुक्त होतात ११. तम हाणून एक दुसरा नरक
आहे. तो स्वभावतः अतिशीत आहे. महारौरवनरकाप्रमाणे तो दीर्घ आहे आणि असंत
अंधकाराने तो व्याप्त आहे १२. गोवध, भ्रष्टृवध, सदकेनाश, अन्नघात अथवा बाल-
हत्या करणाऱ्याला येमदूत त्या शिःसमय नरकांत नेतात १३. त्या दारुण अंधकारामध्ये

भज्यन्ते शीतार्तिपरिकल्पिताः। क्षुत्तृष्णा प्रवृत्ता तत्र तथैवान्येऽप्युपद्रवाः १५ हिमलग्नवहो
वायुभिन्नरसपीनि दारुणः। मज्जासृग्मण्डितं तस्मादनुवन्ति क्षुपान्विताः १६ छेदिममाना
भ्राम्यन्ते परस्परसमागमे। एवं तत्रापि एमहान्छेद्यस्तमसि मानवैः १७ प्राप्यते प्राप्नोष्येष्ट
यावदुष्कृतसंशयः। निहन्तन इति स्यात्तस्ततोऽप्यो नरकोत्तमः १८ तस्मिन्कुटालघक्राणि
भ्राम्यन्त्यविरतं पितः। अष्टं दृष्टवद्दूपादभुतं भुतमेव च १९ एकाग्रं शुद्धं यस्तु दुराचारी
मन्यते। नश्येतीति गुरोर्वर्ण्यं शास्त्रज्ञकथं तथैव च २० एते पापा दुराचारास्तत्र तैर्यमपू-
र्यैः। तेऽप्यारोप्य निहन्त्यन्ते कालसूत्रेण मानवाः २१ यमातुगागुडिस्थेन आपादतलमस्त-
कम्। न चैषां जीविनश्चो जायते द्विजसत्तम २२ छिन्नानि तेषां शतशः खण्डान्यैकं प्रजन्ति
च। एवं वर्षसहस्राणि च्छिद्यन्ते पापकर्मिणः २३ तत्रावधानदोषं वै तत्पापं हि धर्मं गतम्।
अप्रतिष्ठं च नरकं भ्रष्टं च गतमेव २४ यत्र स्थैर्भारैर्दुःखमसह्यमनुभूयते। स्वधर्मरति-
प्राणां विघ्नं यस्तु समाचरेत् २५ स चदैर्दोषैः पापैर्निर्यते चक्रसंकरैः। तान्येव तत्र चक्राणि
घटीयन्त्राणि भ्राम्यन्तः २६ दुःखस्य हेतुभूतानि पापकर्मकृतां नृणाम्। चक्रेऽप्यारोपिताः
केचिद्भ्राम्यन्ते तत्र मानवाः २७ यावद्वर्षसहस्राणि न तेषां स्थितिरन्तरां। घटीयन्त्रेषु

थंडीनें कुडकुडलेले लोक धांवत असतात आणि परस्परभेट झाली असता ते पर-
स्परांना कवटाळून धरून लागतात १४. शेत्यानें थरथर कांपत असलेल्या त्या
लोकांचे दात पडतात; तेथे अतिशय क्षुबा व तृपा लागते व इतरही उपद्रव, फार
असतात १५. बर्फ उडविणाऱ्या भयंकर वायूनें फुटलेल्या हाडांतून, बाहेर आलेली
मज्जा व रक्त ते क्षुधित लोक सेवन करीत असतात १६. परस्पर भेट झाली असतां ते
चाटीत चाटीत हिंडू लागतात व ह्याप्रमाणे ह्या तमोनामकनरकांत, हे प्राक्षणश्रेष्ठ,
मानवांना पापक्षय होईपर्यंत अतिशय क्रेश भोगावे लागतात. निहंतन झणून एक
ह्याहूनही अतिभयंकर दुसरा नरक आहे १७, १८. तेथें, हे तात, कुंभाराची चाकें
एकसारखी फिरत असता. न ताहिलेले पाहिले झणून व न ऐकिलेले ऐकिले झणून
जो सांगतो १९, एक अक्षरही पदविणाऱ्या गुरूला मान न देणारा; दुराचारी, शास्त्र
आणि गुरु ह्यांचो अवज्ञा करणारा २०, ह्या दुष्कर्मी पापी मानवांना ते यमदूत ह्या
चक्रांवर चढवितात आणि कालसूत्राने त्यांना सोडितात २१. यमदूतांच्या बोटांत
ते सूत्र अमर्ते व पायापासून मस्तकापर्यंत त्यांना पीडा होत असते; परंतु, हे द्विज-
श्रेष्ठ, त्यांचा जीव जात नाही २२. त्यांच्या शरीरांचे तोडिलेले सेंकडों तुकडे एक
होतात व त्यांचे सर्व पाप नार्हासे होईपर्यंत हजारों वर्षे ते पापी भिन्न भिन्न केले जातात.
अप्रतिम नरक माझ्यापासून एका २३, २४. तेथील नरकवासी जनांना असह्य दुःख
भोगावे लागते. स्वधर्मनिष्ठ विप्रांना विघ्न करणाऱ्याला २५ दारुण पाशांनी बांधून
चक्रसमुदायांसह यमदूत तेथें नेत असतात. तेथें तींच चक्रे व रहस्यगडगीं
दुष्कर्मी पुरुषांना दुःख देण्याकरितां असतात. तेथें चक्रांवर चढवून, मध्यंतरी न
थांबतां, हजारों वर्षेपर्यंत पापी मानव फिरविले जातात. रहस्यगडग्यांना बांधून

चैवान्धो बद्धस्तोये यथा घटी २८ साम्यन्ते मानवा रक्तमुद्गिरन्तः पुनः पुनः । अन्वैसुखे
विनिष्क्रान्तेनैवैवावलम्बितः २९ दुःखानि ते प्राप्नुवन्ति गान्धसह्यानि जन्तुभिः । असि-
पत्रवनं नाम नरकं गृणु चापरम् ३० योजनानां सहस्रं यो ज्वलदग्न्यास्तदादिनः । ब्रह्मचा-
रित्रतानां च तपसां विघ्नमाचरेत् ३१ असिपत्रवनं गान्ति ये सदोद्वेगकारिणः । तप्ताः सूर्यक-
रैश्चण्डैर्व्रातावीं सदादणैः ३२ प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः । तन्मध्ये च वने रम्यं
सिन्धुपत्रं विभाव्यते ३३ पत्राणि तत्र सद्मानां कलानि द्विजसत्तम । चान्द्र तत्र सबलाः स्व-
न्द्युतशोभितः ३४ महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव भयानकाः । ततस्तद्गनमालोक्य शिरि-
च्छानमप्रतः ३५ प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृतापपरिपीडिताः । मातर्ह्यं तात इति क्रन्द-
न्तोऽतीव दुःखिताः ३६ दक्षमानाद्भिजुगला परणीस्थेन वङ्किना । तेषां गतानां तत्रासिपत्र-
पातो समीरणः ३७ प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि । ततः पतन्ति ते भूमौ
ज्वलत्पावकस्तचये ३८ ललितमाने चातीव व्यासाद्येपमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं शात-
यन्ति शरीरतः ३९ तेषामंगानि रुक्तां त्वचश्चातीव भीषणाः । असिपत्रवनं तात मयै-
तत्कीर्तितं तव ४० अतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निर्वाचये । समन्ततस्तप्तकुम्भा वङ्किञ्चा-

टाकिलेस्यां घटाप्रमाणे पापी तेथे खालीवर होत असतो २६, २७, २८; ते मानव
वारंवार रक्ताच्या गुळ्या टाकीत असतात; त्यांच्या मुखातून आतडी बाहेर
निघालेली असतात; त्यांचे नेत्र आंतड्यांच्या टोकांना लावकळत असतात २९;
आणि अशा रीतीने असह्य दुःखे त्या प्राण्यांना प्राप्त होत असतात. आतां
दुसरा असिपत्रवन नरक ऐका ३०. तो सहस्र योजने असून त्याच्या भूमीवर
खरखीत निखारे पसरलेले असतात. ब्रह्मचारी, व्रते आणि तपे ह्यांना विघ्न कर-
णारे आणि सर्वदा दुःख देणारे असिपत्रवन नरकात जातात. प्रचंड व भयंकर सूर्य-
किरणानीं तप्त झालेले ३१, ३२ नरकास्पद प्राणी तेथे पडत असतात. त्यांच्यामध्ये
एक रम्य क्षिण्वन आहे ३३. हे द्विजश्रेष्ठ तरवारीचीं पातीं हींच त्या वनातील
वृक्षांचीं फळे होत. तेथे सभोवतीं प्रबल श्वान दहादहा हजारांच्या टोळ्यांनीं ओरडत
असतात ३४; त्यांचीं मुखे व दाढा प्रचंड असून ते व्याघ्रतुल्य भयंकर असतात.
शीतल टायेने युक्त असे ते वन अग्रभागीं अवलोकन करून ३५ तृपेने व तापाने
पीडित झालेले प्राणी तेथे जात असतात. पृथ्वीवरील अग्नीने त्यांचे पाय भाजत अस-
तात; व हे माते, हे तात, अशा अरोळ्याते अति दुःखित होऊन टोकीत असतात. तेथे
ते गेले असतां तरवारीचीं पातीं उडविणारा वायु ३६, ३७ वाहू लागतो व त्याच्या
योगाने त्यांच्यावर तडवारी पडू लागतात. नंतर रसरसीत निखान्यांचा ढीग केले-
ल्या भूमीवर ते पडतात ३८; त्या ढिगांतून अतिशय जाळा निघत असतात व
त्याने सर्व जागा व्याप्त केलेली असते. नंतर कुत्रां त्यांच्या शरीराचे भराभर लचके
तोडू लागतात ३९ व ते रडू लागले असतां त्यांचे अवयव व त्यांच्या त्वचा फारच
भयंकर भामू लागतात. हे मी आपणांला असिपत्रवन कथन केले ४०. आतां ह्या-

वासमावृताः ४१ ज्वलद्गिष्योत्प्लास्तेलायमूर्णपूजंपूरिताः । तेषु द्रुतकृमांणो याम्यैः
 धिस्तास्त्वधोमुखाः ४२ दुपयेदमग्राणाणि मे खान्येतीर्यदुपकाः । मुक्तभोगां तु यो नारीमिष्य-
 माणां प्रियां शुभाम् ४३ अदृष्टामपि दोषेण त्यजते मूढचेतनः । ते समानीय प्रच्यन्ते दोह-
 कुम्भेषु शीघ्रतः ४४ क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्वाद्या ज्वलन्मज्जाजलाविलाः । स्फुटत्कपालनेत्रास्थि-
 च्छिद्यमाना विभीषणैः ४५ गृध्रेस्तपाह्वयमुच्यन्ते पुनस्तप्येव येनितैः । पुनः सिमसिमायन्ते
 तैलेनैक्यं प्रजन्ति च ४६ द्रवीभूतैः शिरोगात्रस्नायुमांसत्वग्स्थिभिः । ततो याम्यैर्भट्टराष्ट्र
 दर्वीयद्वनपट्टिताः ४७ कृतायते नदातैले मध्यन्ते पापकर्मिणः । एष ते विस्तेरेणोक्तस्तप्त-
 कुम्भो मया पितः ४८ (९००) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे महारौरवादिनर-
 काह्वानकथनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

पुत्र इवात्र । अहं वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मापु सप्तमे । समतीते गवां रोधं निपाते
 कृतवान्पुरा १ विपाकात्मकमणस्तस्य नरकं भृशदारुणम् । संप्राप्तोऽग्निशिखानाम अयोध-
 खलगाकुलम् २ यन्त्रपीडनगात्रासृक्प्रवाहोद्भूतकर्मम् । विकृत्यमाणदुष्कर्मितत्रिपात-
 वाकुलम् ३ पात्यमानस्य मे तत्र साधं वर्षशतं गतम् । महात्मापातितस्य तुष्ट्यादाहा-

नही भयंकर असु । तप्तकुंभ नरक भ्रवण करा. आग्निज्वालांनी व्याप्त असे तप्तकुंभ सभो-
 वर्ती असतात ४१; रसरशीत निखार्याच्या राशींनी ते तप्त झालेले असतात आणि
 तेलाने व लोहपिष्टाने ते भरलेले असतात. त्यांमध्ये दुष्कर्मी लोकांना उलटे करून
 यमदूत टाकात असतात ४२. धर्मशास्त्रांना दोष लावणारे, तीर्थे दोषित करणारे आणि
 उपभोग घेतलेली व स्वतःला आवडलेली अशी प्रिय व शुभ स्त्री दोघी ठरली नसता-
 नाही तिचा त्याग करणारा भूढ हे ह्या लोहकुंभामध्ये सत्वर झणून कढविले जातात
 ४३, ४४. कढतां कढतां त्यांचीं गात्रे फुटत असतात; व प्रज्वलित मजेने व उदकाने ते
 मलिन झालेले असतात. त्यांचीं कपले, नेत्र व हाडे तडतडून फुटत असतात; भयंकर
 ४५ गिधाडे त्यांचे लचके तोडून पुनरपि वेगाने त्यांना ओत टाकात असतात; नंतर
 सुसुं शब्द करून ते तेलार्शी मिसळून जातात ४६; मस्तक, अवयव, स्नायु, मांस,
 त्वचा व अस्थि ही द्रवरूप होऊन जातात; नंतर यमदूत सत्वर त्यांना पळीने
 ढवळीत असतात ४७; आणि अशा रीतीने पापकर्मी मानव उकळी फुटलेल्या प्रचंड
 तेलामध्ये कढविले जातात. ॥ तात, हा तप्तकुंभ नरक मी आपणांला सविस्तर कथन
 केला आहे ४८. (९००) ह्याप्रमाणे मार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादातील महारो-
 रवादिनरकाह्वानकथननामक वारावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १२ ॥

पुत्र क्षणतोः—मामात्या सात जन्मांचे पूर्वी मी वैश्यकुळांत जन्मलो होतो. तेव्हां
 पाणयट्यावर मी गाईना उडयळा केला १. त्या कर्माच्या विपाकामुळे, हे नाथ, अति
 भयंकर अग्निशिखानरक मला प्राप्त झाला. तेथे लोहमुखी पक्षांची गर्दी होती २. चर-
 कांतून पिळून काढिलेल्या शरीरातून निघालेल्या रक्तप्रवाहामुळे तेथे चिखल झालेला
 होता आणि ओरित नेले जाणारे पातकी त्यांत पडत असल्यामुळे ते एकसारखे

नित्तस्य च ४ तत्राह दकारः सद्यः पवनः सुखशीतलः । करम्भवाहिकाकुम्भमध्यस्थे वै समा-
गतः ५ अकस्मादेव भो तात नररत्नं समोगतम् । तत्संपर्कादशेषाणां नाभवयातना नृणाम् ।
मम चापि यथा स्वर्गे स्वर्गिणां निवृत्तिः परा ६ किमेतदिति चाह्लादविम्भारस्तिमितेक्षणैः ।
दृष्टमस्माभिरासन्नं नररत्नमवततम् ७ याम्यथ पुरुषो घोरो दण्डहस्तोऽसत्प्रभः । पुरतो दर्श-
यन्मार्गमित् यहीति च ब्रुवन् ८ ततस्ते जन्तवः सर्वे मत्वा तद्दर्शनमसुखम् । ऊचुः प्राज्ञलयो
भूयं क्षणमात्रं स्थितो मव ९ त्वद्वात्रसंगी पवनो ह्यस्माकं सुखकारकः । ततोऽसौ नरकाभ्याशे
रपविष्टः कृपान्वितः १० पुरुषः स तदा दृष्ट्वा यातनाच्चतसंकुलम् । नरकं प्राह तं याम्यं किं ११
कृपयान्वितः १२ पुरुष उवाच । भो याम्य पुरपाचक्ष्व किं मया दुष्कृतं कृतम् । येनं यातना-
मीमं प्राप्तोऽस्मि नरकं परम् १३ विपश्चिदिति विख्यातो जनकानामहं कुले । जातो विदेहवि-
षये सभ्यश्मनुजपाठकः १४ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्य कृत्वा संरक्षितं मया । धर्मतोऽयमकल्पेन
मदनान्न यथा पुंरा १५ यस्मैमेधं बहुभिर्धर्मैः पाठिता मही । नोऽस्मृष्टश्चैव संप्रामो नातिथि-
विमुक्तो गतः १६ पितृदेवार्थमृत्याधं न चापचरिता मया । महातापार्तितस्य तृष्णाहादि-
तस्य च १७ सर्वस्य जीवभूतस्य कृतं प्राणं सदा मया । कृता स्पृहा च न मया परकीर्तिभवा-

आक्रोशं करोतं होते ३. तेथे यमदूतं मलां पीडित असतानां संपूर्ण शोभनं धर्मे लोटलीं ;
महातापजन्य दुःखाने मी तस जालो होतो व तृपेमुळेही माझा दाह झालेला होता. ४.
चिखल व वाळू झाली. भरलेल्या डेन्यांत मी असताना आल्हादकारक, सुखायह आणि
शीतल वायु एकाएकी आला ५; आणि, हे तात, अकस्मात् एक श्रेष्ठ पुरुष तेथे आला.
त्याच्या संपर्कांमुळे सर्व मानवाची पीडा नाहीशी झाली; आणि मलाही स्वर्गनिवासी
लोकाप्रमाणे अतिशय सुख झाले ६. तेव्हा हे काय आहे झणून आनंदाने आक्षी
होळे उघडले आणि त्या अत्युत्कृष्ट महापुरुषाकडे आक्षी टक लावून पाहू लागलीं
७. हातांत दंड घेऊन चमकत असलेला भयंकर यमदूतही इकडे ये असे झगत
झगत त्याला पुढे मार्ग दर्शवित होता ८. तेव्हा ते सर्व प्राणी, त्याच्या दर्शनाने सुख
होऊं लागल्यामुळे हात जोडून त्या राजाला झणाले “ क्षणभर थाव ९. तुझ्या शरी-
राचा संपर्क झालेला वायु आह्लात सुख देत आहे. ” हे ऐकून त्या राजाला दया
आली व तो त्या नरकासमीप बसला १०. नंतर शेंकडो यातनांनी भरलेला नरक
पाहून तो दयाळु पुरुष त्या यमदूताला झणाला ११ “ यातनांनी भयंकर असा हा
दुःसह नरक प्राप्त होण्यासारखे पातक, हे यमदूता, मी काय केले आहे ते सांग ”. १२.
मी विदेहदेशामध्ये जनककुलांत विपश्चित् झणून विख्यात असा प्रजासंरक्षक राजा
झालो होतो १३. धर्मनिष्ठ मनूने पूर्वी जसे चातुर्वर्ण्य स्वधर्मितेवून रक्षिले होते तसे
मी धर्माने रक्षिले होते. १४. मी बहुत यज्ञ केले; धर्माने मृध्वीपालन केले; संप्रामांत
मार्गे राहिलो नाही व अतिथि माझ्यापासून परत गेला नाही १५. पितर, देव, ऋषि व
सेवक यांचा मी अपमान केला नाही. महादुःखाने गांजलेल्या व तृपेने व्याकुल झालेल्या
१६ प्राणिमात्रांचे मी सर्वदा रक्षण करीत असे; परमत्री, परधन इत्यादिकाचा मी कधी

दिपु १७ पर्वकालेषु पितरस्तिथिकालेषु देवताः । पुरुषं स्वयमायान्ति निपानमिव धेनवः १८
यतस्ते विमुखा यान्ति निःस्वस्य गृहमेधिनः । तस्मादिष्ट्य पूर्तश्च घर्मा द्वावपि नश्यतः १९
पितृनिःश्वसयिष्वस्तं सप्तजन्मार्जितं धनम् । त्रिजन्मप्रभवं दैवो निःश्वसो हन्त्यसंशयम्
२० तस्मादेवे च पित्र्ये च नित्यमेव हितोऽभवम् । सोऽहं कथमिमं प्राप्तो नरकं भृशदा-
रुणम् २१ (१२१) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

पुत्र उवाच ॥ इति पृष्ठस्तदा तेन शृण्वतां नो महात्मना । उवाच पुरुषो याम्यो पोरोऽपि
प्रथितं वचः १ यमकिङ्कर उवाच । महाराज यथात्थ त्वं तथैतन्नात्र संशयः । किं तु स्वल्पं
कृतं पापं भवता स्मारयामि तत् २ वैदर्भी तव या पत्नी पीवरी नाम नामतः । ऋतुमत्सो ऋतु-
वन्द्यस्त्वया तस्याः कृतः पुरा ३ सुशोभनायां कैकेय्यामासत्तेन ततो मवान् । ऋतुव्यतिक-
मात्प्राप्तो नरकं घोरमीदृशम् ४ होमकाले यथावकिराज्यपातमवेक्षते । ऋतौ प्रजापतिस्त-
द्वीजपातमवेक्षते ५ यस्तमुद्बुध्य धर्मात्मा कामेष्व्वासक्तिमान्भवेत् । स तु पित्र्यादृणात्पा-
पमवाप्य नरकं पतेत् ६ एतावदेव ते, पापं नान्यत्किञ्चन विद्यते । तदेद्यागच्छ पुण्यानामुप-
भोगाय पार्थिव । एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिः कृपया जनकोऽब्रवीत् ७ राजोवाच । यास्यामि देवा-
वृत्तं यत्र त्वं मां नमिष्यसि । किञ्चित्पृच्छामि तन्मे त्वं यथावद्ब्रूमुर्हसि ८ वक्षतु ष्ठास्त्वमी-

अभिलाप धरिला नार्ही १७ पर्वकालीं पितर, तिथीस देव, पाणयं व्यावरयेणां न्यां गाईप्र-
माणे माझ्याकडे आपोआप येत असत १८. दरिद्री पुरुषापासून ते परत गेले असतां
इष्ट व पूर्त हे दोन्ही धर्म निष्फल होतात १९. इतकेंच नव्हे परंतु; पितरांच्या सुस्काऱ्या-
मुळें सप्तजन्मार्जित द्रव्य नार्हीसे होतें आणि देवांच्या सुस्काऱ्यामुळें तीन जन्मांतील
द्रव्य निःसंशय नार्हीसे होतें २०. ह्यास्तव, देवपितृकार्याविषयी मी सर्वदा दक्ष असें.
परंतु, मला हा अति भयंकर नरक कसा प्राप्त झाला आहे? २१. (१२१) : ह्याप्रमाणे
श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादविषयक तेरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १३ ॥

पुत्र ह्मणतोः—ह्याप्रमाणे आमच्या समक्ष त्या महात्म्याने विचारिले असतां
तो यमदूत भयंकर असूनही धिनयाने झगला १ “ महाराज, आपण ह्मणजे बरोबर
आहो; परंतु, तुझ्या हातून घडलेल्या अल्प पातकाची मी आतां आठवण करितो २.
विदर्भराजकन्या पीवरी तुझी पत्नी होती. ती ऋतुस्नात असतांना, तूं तिचा ऋतु
निष्कल केलास ३. कारण, सुंदरी कैकेयांचे टिकाणीं तूं आसक्त होतास. ऋतूचे
अतिक्रमण केल्यामुळें तुला हा अशाप्रकारचा घोर नरक प्राप्त झाला आहे ४. होम-
काली घृतपतनांची याद पहाणाऱ्या अग्नीप्रमाणे प्रजापति ऋतुकाळी बीजपतनांची
याद पहात असतो ५. ह्यास्तव, जो धर्मात्मा त्याचे उद्दण्ड घन करून कामांसक्त होईल
त्याला पितृकृणामुळें पाप, एवेळ ६ तो नरकास पडेल ७. एवेळच तुझे पातक
आहे; दुसरे काही एक नार्ही. तस्मात्, हे राजा, पुण्योपभोगार्थ तूं इकडे ये ” हे
ऐवून तो राजर्षि जनक कृपेने झगला ७ “ हे देवदूता, जिकडे नेझील तिकडे मी
येईन; परंतु, मी कांहीं विचारित आहे त्याचें तूं योग्य उत्तर दे ८. हे यममुखी

काकाः पुंसां नयनहारिणः । पुनः पुनश्च नेत्राणि तद्दृश्यां भवन्ति हि १ किं कर्म कृतवन्तश्च
 कथयैतज्जगुप्सितम् । इरन्त्येषां तथाजिह्वां जायमानां पुनर्नवाम् १० करपत्रेण पादधन्ते
 कस्मादेतेति दुःखिताः । करम्भबाहुकास्याश्च तथैते ह्यायतैलगाः ११ अयोध्वैः स्वगैश्चैव
 कृष्यन्ते किंविधा वद । विच्छिद्यदेहवन्धार्तिमहारावविरात्रिणः १२ अथश्चूनिपातेन मर्वा-
 द्भ्रतविश्रुताः । किमेते निःस्वनन्तोपि तुयन्तेऽर्हन्ति नराः १३ एताश्चान्याश्च दृश्यन्ते
 यातनराः पापकर्मिणाम् । येन कर्मविपाकेन तन्यमोदेशतो वद १४ यमकिङ्कर उवाच । यन्मां
 पृच्छसि भूपाल पापकर्मफलदयम् । तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि संक्षेपेण यथातथम् १५ पुण्यापुण्ये
 हि पुरुषः पर्यायेण समभुते । भुजतश्च क्षयं याति पापं पुण्यमथापि वा १६ न तु भोगादृते
 पुण्यं पापं वा कर्म मानवः । परित्यजति भोगाच्च पुण्यापुण्ये नियोजने १७ दुर्भिक्षादेव दुर्भिक्षं
 क्लेशात्क्षेत्रं भयाद्भयम् । मृतेभ्यः प्रसृता यान्ति दरिद्राः पापकर्मिणः १८ गतिं ज्ञानाविषां
 यान्ति जन्तवः कर्मबन्धनात् । वत्सबाहुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गः सुखात्सुखम् १९ अपा-
 नाश्च क्षान्ताश्च धनदाः शुभकारिणः २० व्याघ्रकुञ्जरदुर्गाणि सर्पचौरमयानि तु । हताः पा-
 पेन गच्छन्ति पापिनः किमतः परम् २१ सुगन्धिमास्त्यसदृशसाधुयानासनाशनाः । सूर्य-
 मानाः सदा यान्ति पुण्यैः पुण्यादवीप्सु २२ अनेकशतसाहस्रजन्मसंचपसंचितम् । पुण्या-

कावळे मानवांचे नेत्र हरण करीत आहेत व पुनः पुनः त्या मानवांना नेत्र येत आहेत ९.
 तेव्हा ह्यांनीं-काय निंद्य कर्म केलें आहे हे तूं सांग. पुनः पुनः नवीन उत्पन्न होणाऱ्या
 ह्यांच्या जिभाहीते, हरण करीत आहेत. १०. ह्या अति दुःखित मानवांना करवतानें कां
 कापीत आहेत ! काहीं चिखलांत, काहीं वाळूंत व काहीं कढणाऱ्या तेल्यांत कां टाकिले
 आहेत ! ११ कशाप्रकारच्या मानवांना लोहमुखी पक्षी ओढीत असतात तें सांगः देह-
 बंध शिथिल झाल्यामुळें दुःख होऊन हे मोठ्याने ओरडत आहेत. १२. लोखंडी
 चौकीच्या प्रहारामुळें ह्यांचे सर्वांग जखमांनीं तुटून गेलें आहे. ओरडत असलेल्याही ह्या
 मानवांना रात्रंदिवस दुःख दिलें जात आहे हे काय ! १३ ह्या व दुसऱ्या यातना पायांना
 फोणत्या कर्मांमुळें होत आहेत हे मळा आपण संक्षेपानें सांगा १४. यमदूत क्षणतोः—
 हे भूपाल, तूं विचारीत असलेलें पापकर्मांचें फळ मी तुला संक्षेपतः सत्य सांगतो १५.
 पुरुषांना पाप व पुण्य ह्यांचें फळ अनुक्रमानें प्राप्त होत असते व उपभोगानें पापांचा
 अथवा पुण्याचा क्षय होत असतो १६. उपभोगाशिवाय पापपुण्यापासून पुरुषांची
 सुटका होत नाहीं; उपभोगानेंच ती होत असते. माझ्यापासून पापपुण्य ऐक १७. दुर्भि-
 क्षानंतर दुर्भिक्ष, क्लेशानंतर क्लेश व भयानंतर भय पापी दरिद्रांना प्राप्त होत असतें
 व ते मेल्यानंतरही हाच क्रम सुरू रहातो. १८. कर्मबंधनांमुळें अनेक प्रकारची
 गति प्राण्यांना प्राप्त होत असते. श्रद्धालु, जितेंद्रिय व दान देणाऱ्या पुण्यवानांना
 उत्सवानंतर उत्सव, स्वर्गानंतर स्वर्ग व सुखानंतर सुख प्राप्त होत असतें १९, २०.
 सुगंधी पुण्ये, मांगलिक वस्त्रे, उच्छिष्ट वाढनें, आसनं व भोजन ह्यांनीं संपन्न असे
 शेक पुण्यामुळें सर्वदा पवित्र वनांतून हिंडत असतात व इतर त्यांची स्तुति करीत अस-

न्युपयानि स्वर्गलोकेऽभ्यरेः सह । गन्धर्वसिद्धाप्सरसां गीतापिरुपमुञ्जते ३० देवत्वे मातृवत्त्वे
 च तिर्यकत्वे च शुभाशुभम् । पुण्यपापोद्भवं मुक्ते सुखदुःखोपलक्षणम् ३१ यत्वं पृच्छसि मां
 राजन्यातनाः पापकर्मिणाम् । केन केनेति पापेन तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः ३२ दुष्टेन चक्रुः
 दुष्टाः परदारं नराधमैः । मानसेन च दुष्टेन परद्रव्यं च सस्पृहैः ३३ वज्रतुण्डाः संगीस्तेषां
 हरन्त्येते विदीचने । पुनः पुनश्च संभूतिरङ्गोरेषां भवत्यय ३४ यावतीं प्रविनिमेषांस्तु पाप-
 मेमिदृमिः कृतम् । तावद्वर्षसहस्राणि नेत्राति प्राप्नुवन्त्युत ३५ असंख्योपदेशांस्तु यैरेता
 यैश्च मन्त्रिताः । सम्पादृष्टेर्विनाशाय रिपूणामपि, मानवैः ३६ यैः शास्त्रमन्यथा प्रोक्तं
 यैरसहस्रादाहता । वेददेवद्विजातीनां गुरोर्निन्दा च यैः कृता ३७ हरन्ति तेषां जिह्वाश्च जाय-
 मानाः पुनः पुनः । तावतो वत्सरानेते वज्रतुण्डाः सदाहणाः ३८ मित्रमेहं तथा पित्रां पुत्रस्त्वं
 स्वजनस्य च । यन्वोपाध्याययोर्मात्रा कृतस्य सहचारिणः ३९ मायापस्योश्च ये । केचिद्भेदं
 चक्रुर्नराधमाः । त इमे पश्य पातयन्ते करपत्रेण पापिव ४० परोपतापका ये च ये बाह्वार-
 निषेधकाः । तादृशान्तिष्ठस्यानचन्द्रोत्तीरहारिणः ४१ प्राणान्तिकं ददुस्तापमदुष्टानां च
 वेऽधमाः । करम्भबाहुकास्तस्थास्त इमे पापभागिनः ४२ मुक्ते भावं ह्युपाध्यायस्य नरो-
 न्येन निमन्त्रितः । देवे बाध्ययवा पैत्र्ये स द्विधा कृष्यते सगैः ४३ मर्माणि यस्तु साधूना-
 पातनां च्या योगान् महापातकाच्चै फल संप्रवीत असत्तात ३६; आणि त्याचप्रमाणे, हे
 राजा, स्वर्गलोकामध्ये पुण्यफलांचाही उपभोग गर्भव, सिद्ध व अप्सरा ह्यांच्या गीतां
 दिकांनी त्यांना घडत असतो ३७. सारांश, पापपुण्यमूलक सुखदुःखरूप शुभांशुभ
 फल-देव, मानव व पशुपक्षी ह्यांच्या योर्नात पुरुष मोगीत असतो ३८. हे राजा, को-
 णत्या कोणत्या पापामुळे काय काय यातना प्राण्यांना मोगाच्या लागतात हे जे तू मंडा
 विचारीत आहेस ते मी तुला सर्व सांगतो ३९. वाकडी दष्टि परस्त्रीवर करणारे आणि
 मन अशुद्ध ठेवून अभिलाषपूर्वक परद्रव्यावर दष्टि ठेवणारे जे नराधम ४० त्यांचे नेत्रे,
 हे वज्रमुखी पक्षी हरण करीत असतात व त्यांना पुनः पुनः नेत्र फुटत असतात
 ४१; आणि जितके निमिषपर्यंत ह्या मानवांनी ते पाप केलेले असते तितकी हजार
 वर्षे त्यांना नेत्रपीडा प्राप्त होते ४२. शत्रूनाही मोह पाडण्याकरिता ज्या मानवांनी
 असंख्योपदेश दिलेले असतात किंवा देण्याविषयी मसलेली केलेल्या असतात
 ४३; ज्यांनी शास्त्राचा अर्थ मळत्याच रीतीने केलेला असतो, ज्यांनी दुर्मार्गण केलेले
 असते आणि वेद, देव, द्विज व गुरु ह्यांची निंदा ज्यांनी केलेली असते ४४ त्यांच्या
 वारंवार जिभा, तितके संवत्सरपर्यंत हे वज्रमुखी आति दाख्य पक्षी हरण
 करीत रहातात ४५. मित्र, पिता, पुत्र, स्वजन, यजमान व उपाध्याय, माता व तिथ्या
 अनुरोधाने वागणारे अपत्य ४६ आणि स्त्रीपुरुष ह्यांमध्ये भेद पाडणारे ते हे नराधम,
 हे राजा, पहा करवताने फाडिले जात आहेत ४७. परपीडक, दुसऱ्यांचा अनांद कमी
 करणारे, पंखा, हवाशीर जाणा, चंदन व वाळा हरण करणारे ४८ आणि सज्जनांना
 प्राणांतिक दुःख देणारे ते हे अधम पापी चिखलांत व वाटेत स्तलेले आहेत ४९.

मसद्वाग्भिर्न कृन्तति । तस्मिन्नेतद्वरमानास्तु तस्मास्तिवन्त्यवारिताः ॥५१॥ यः कर्मेति च यैः
 म्यमन्यवागम्यथा मतिः ॥ पाठयते हि द्विषा मिद्धा तत्प्रेतं निधितैः धुरैः ॥५२॥ मातापि-
 शोर्गुर्गुणा च येऽवहां च कुद्वहताः ॥ त इमे पूयविष्णुमृगते मन्त्रन्यपोमुताः ॥५३॥ देवता-
 तिथिभूतेषु भूतेश्वभ्यागतेषु च ॥ अतुल्यवरस्य वेऽप्रन्ति-तद्वत्प्रतिप्रतिपदिषु ॥५४॥ दुष्टास्ते
 पूयनिर्यासमुजः सूर्यामुतास्तु ते ॥ जायन्ते गिरिवर्षाणः पश्येते यादृशा नागः ॥५५॥ एक-
 पंक्त्या तु ये विप्रमपवेतरवर्णमम् ॥ विषमं भोजयन्तोह निभूजस्त इमे यथा ॥५६॥ एकता-
 पंप्रयातं ये मिःस्वमर्पाधिने नरम् ॥ अपास्य स्वात्ममभिनति त इमे श्वेधमभेजिनः ॥५७॥ गो-
 ब्राह्मणाग्रयः सृष्टा यैरुच्छिष्टैर्नरेभ्यः ॥ तेषामेतेऽपि कुण्डेषु प्रज्वालत्स्वादिताः ॥५८॥
 स्रष्टेऽनुतारका वृष्टा यैरुच्छिष्टैस्तु कामतः ॥ तेषां याम्येनरेनैरे न्यस्तो वद्विः समिध्यते ॥५९॥
 गावोऽग्निमंजनी त्रिप्रो ज्येष्ठताता पित्रो स्वता ॥ जामयो गुरवो वृद्धा यैः सृष्टास्तु पदा धूमिः ॥६०॥
 ब्रह्माग्रयस्ते निगदैर्गोहैरेप्रिप्रतापितैः ॥ अंगारराशिर्मध्यस्थास्तिष्ठन्त्यागानुदाहिमः ॥६१॥
 पायसं कुसरं छागं देवाभानि च यानि वै ॥ मुक्तानि यैरसंस्तूय तेषां नेत्राणि पापिनाम ॥६२॥
 निपातितानां भृष्टेषु बहुतांश्चिनिरीकृताम् ॥ संद्वैः मद्य कृष्यन्ते नरैर्याम्यैर्मुखातः ॥६३॥

एकान् केलिले 'आमंत्रणं' टीकून जो दुसऱ्याचे घरां देवस्थानीं अथवा पितृस्थानीं
 आह्वाला वसतो त्याला दोन्ही बाजूनीं पक्षी ओढीत असतात ॥५०॥ अयोग्य शब्दांनीं
 साधूंच्या मर्मावर जो प्रहार करितो त्याला हे अनिवार पक्षी तोडीत ओढेत ॥५१॥
 मनांत एक वं योळण्यांत एक असें धागून जो दुष्टपणा करित असतो त्याच्या
 जिमेचें तीक्ष्ण वस्तूंच्यांनीं असें दोन तुकडे केले जातोत ॥५२॥ मातापितर व गुरुं
 ह्यांची अवज्ञा करणारे जे उद्धट ते हे अधोमुख होऊन पृष्ठ विष्टा व मूर्त्र ह्यांनीं
 भरलेल्या खड्यांत बुडत आहेत ॥५३॥ देव, अतिथि, भूत, भूत, अभ्यागत, पितर,
 अग्नि व पक्षी ह्यांना अन्नदान न करितां जे भोजन करितात ॥५४॥ ते दुष्ट सूचीमुख
 होऊन व्रणांतून बाहेर पडणारा पृष्ठांत असतात आणि त्यांचीं शरीरें अंचळ होत
 असतात ॥५५॥ एकाच पंक्तीमध्ये जे ब्राह्मणाला अथवा इतराला भिन्न अन्न वाढितात
 ते हे विष्टाभक्षक होते ॥५६॥ एका टोळीत निघालेल्या दारिद्र्या व धनार्थी पुरुषाला
 सोडून जे अन्न सेवन करितात ते हे कफाचे वेढके खात रहातात ॥५७॥ उच्छिष्ट
 असतांना धेनु, ब्राह्मण व अग्नि ह्यांना स्पर्श करणाऱ्यांचे हात हे राजा, प्रज्वालित
 अग्नि कुंडांमध्ये जळत ठेविलेले आहेत ॥५८॥ सूर्य, चंद्र व नक्षत्रे जाणूनवुजून
 उच्छिष्ट असतांना अवलोकन करणाऱ्यांच्या डोळ्यांवर अग्नि ठेवून यमदूत पेट-
 वीत असतात ॥५९॥ धेनु, अग्नि, माता, विप्र, ज्येष्ठ भक्ता, पिता, भ्राता, सून, गुरु
 व वृद्ध ह्यांना पाय लावणाऱ्यांच्या ॥६०॥ पायांत अग्नि तसें लोखंडी बिंद्या घातलेल्या
 असतात व गुडध्यापर्यंत असणाऱ्या निखार्यांच्या राशीमध्ये ते जळत रहात असतात
 ॥६१॥ खीर, खिचडी, सागुती व देवप्रिय अन्न संस्काराशिवाय भक्षण करणाऱ्या
 पातक्यांना भृतलावर पाहून ते डोळे फिरवीत असतांना त्यांचे नेत्र यमदूत

गुरुदेवादिजातीनां वेशनां च नराण्यैः । निन्दाविशामिता यथापापानामभिनन्दताम् ६४
 तेषामयमयान्कीलानिप्रिवणान्पुनः पुनः । कणेषु पूरयन्त्येते याम्या विलपतामपि ६५ येः
 प्रपा देवविप्रौकोदेवालयसभाः शुभाः । मङ्गत्वा विध्वंसमानीताः क्रोधलोभान्वतिभिः
 ६६ तेषामेतैः वितैः शस्त्रैर्द्विविधैः त्वचः । पृथक्कुर्वन्ति वै याम्याः शरीरादतिदारुणाः
 ६७ गोब्राह्मणार्जुमार्गान्मु येऽवमेहन्ति मानवाः । तेषामेतानि कृष्यन्ते गुदेनान्वाणि वायसैः
 ६८ दत्त्वा कन्यां य एकस्मै द्वितीयाय प्रयच्छति । स त्वेवं नैकपां द्विजः धारयतां प्रवा-
 द्यते ६९ स्वपोषणपतो यस्तु परित्यजति मानवः । पुत्रभृत्यकटवादिबन्धुवर्गमाकिंचनम्
 ७० दुर्मिद्रे संप्रमे वापि सोऽप्येवं यमकिंकरीः । उत्कृत्य दत्तानि मुखं स्वमांसान्यश्नुते
 ७१ शरणागतान्यस्त्यजति लोभादुत्कोचजविकः । सोऽप्येवं यन्त्रपीडाभिः पीडयते
 यमकिंकरीः ७२ द्रुहृतं ये प्रयच्छन्ति यावज्जन्मकृतं नराः । ते पिप्यन्ते शिष्टापरिपश्यते
 पापकर्मिणः ७३ न्यासापहारिणो बदाः सर्वगात्रेषु बन्धनैः । कुमिदृशिकाकोलेभ्युज्य-
 न्तेऽनिशं नराः ७४ क्षुत्क्षामास्तृप्तपक्षाद्वातालवो वेदनातुरः । दिवामेधुनिनः पापाः पर-
 दारधुमथ ये ७५ तथैव कष्टकैस्तोदणैरायसैः पश्य शास्त्रमिदम् । आरोपिता विभिन्ना-

सांडसांनीं मुळापासून उपटून काढीत आहेत हे पहा ६२; ६३. गुरु, देव, द्विज व
 वेद-ह्यांची निन्दा श्रवण करून आनंद मानणाऱ्या प्राण्यांच्या ६४ कानांमध्यें हे
 यमदूत त्यांच्या विलापांचाही पर्वा न करितां अश्रवण केलेले लोखंडी स्त्रिके वारंवार
 ठोकित असतात ६५. पाणपोया, देवालय, विप्रगृह व सभामंडप अशा चांगल्या
 इमारतीं क्रोधानें अथवा लोभानें मोडून नाहींशा करणाऱ्यांच्या ६६ विलापांचाही
 पर्वा न करितां अतिमयंकर यमदूत ह्या तोंक्षण शस्त्रांनीं त्यांचीं आंतडीं वारंवार
 त्यांच्या शरीरापासून सोडून काढीत असतात ६७. धेनु, ब्राह्मण व सूपे ह्यांच्या
 समोर मुतणाऱ्या मानवांचाही आंतडीं कावळे गुदद्वारातून ओढीत असतात ६८.
 एकाळा कन्या दिल्यानंतर तीच दुसऱ्याला देणाऱ्याचे ह्याप्रमाणे अनेक तुकडे केले
 जातात आणि तो धारनदीमध्यें बहात जात असतो ६९. स्वतःच्याच पोषणाचे
 मार्गे लागून जो मनुष्य दुर्मिदसमयीं अथवा संकटसमयीं पुत्र, भृत्य, पत्नी व दरिद्री
 बंधुवर्ग ह्यांचा त्याग करितो तोही ह्याप्रमाणे यमदूतांनीं तोडून तोंडांत कोविलेले
 स्वतःचें मांस लुधेमुळे खात असतो ७०, ७१. लोभानें एकाच खाऊन शरणागतांचा
 जो त्याग करितो त्यालाही यमदूत ह्याप्रमाणे खोल्यांत अडकवून पीडादेत असतात
 ७२. जन्मभर केलेले पुण्य जे मानव दुसऱ्याला देतात ते ह्या पापकर्मीं पुरुषांप्रमाणे
 दगडावर वाटले जातात ७३. टेथी बुडविणाऱ्यांचे सर्व अवयव पाशांनीं बांधिले
 जातात आणि कोटक, विंचू व सर्प त्यांना रात्रंदिवस दसत असतात ७४. जे दिवसा
 खांसमागम करितात व जे परस्त्रीसेवन करितात ते पातकां क्षुधेनें कुशा व वेदनांनीं
 व्याकुळ होतात; तसेंच त्यांची जीम व ताळु शुष्क होऊन जाते ७५ आणि त्याच-
 प्रमाणे कांटेदोवरींच्या शाखावर ते बांधिले जातात आणि लोहसुत तोंड्या कांठ्यांनीं

रूपाः प्रभूतासृक्सवाविद्याः ७६ मृपायामपि पश्येतान्ध्यायमानान्प्रमाहृते । पुरैः पुरः
 प्रप्यात्र पुररावमर्शिनः ७७ उपाध्यायमथः कृत्वा स्तस्यो योऽध्ययनं नरः । पृष्ठाति शिल्पः
 मथवा सोऽप्येवं शिरसा शिलाम् ७८ विषरक्षेयमवाप्नोति । जनमागोऽतिपीडितः । श्रुत्वा-
 मोऽहर्निशं भारपीडाभ्ययितमस्तकः ७९ मूत्रक्षेप्यपुरीषाणि यैरसृष्टानि वारिणि । त इमे
 क्षेप्मविष्मन्मृदुगन्धं नरकं गताः ८० परस्परं च मांसानि मथयन्ति क्षुपान्विताः । मुष्टं
 नातिप्यविधिना पूर्वमेभिः परस्परम् ८१ अपविद्यास्तु यैर्वेदा वक्ष्यथाहिताग्निभिः । त इमे
 शैल्यङ्गाघातात्पात्यन्तेऽथः पुनः पुनः ८२ पुनर्भूयंतो ये च कामतापवशाद्बुधाः । इमे
 कृमिस्त्वमापन्ना मथ्यन्तेऽत्र पिपीलिकैः ८३ नीचप्रतिग्रहादानापाजनाश्रित्यसेयनात् ।
 पापाण्यमध्यकीदृशं नरः सततमभुते ८४ पश्यतो भृत्यवर्गस्य मित्रस्याप्यतिथेस्तथा । एवौ
 मित्राश्च भुङ्क्ते ज्वलद्गारास्तचवम् ८५ एकैर्भयंकरैः पृष्ठं नित्यमस्योपमुज्यते । पृष्ठमांसं नृपैः
 तेन यतो लोकस्य भक्षितम् ८६ अन्योऽथ वयिरो मूको भ्राम्यतेऽत्र क्षुधातुरः । अकृतज्ञोऽधमः
 पुंसामुपकारिषु वर्तते ८७ अयं कृतघ्नो मित्राणामुपकारी घटुर्मतिः । तप्तकुम्भे निपतितो
 विह्वलपन्थाति शोषणम् ८८ क्रूरम्भवाहुकां तस्मात्ततो यन्त्रावपीडनम् । असिपत्रवन् तस्मा-
 स्क्रूरपत्रेण पाटनम् ८९ काष्ठसूत्रे तथाच्छेदममेकाग्रैव यातनाः । प्राप्य निष्कृतिमेतस्मात्

शरीर फाटून गेल्यामुळे प्रचंड रक्तप्रवाहाने ते भरून जातात ७६. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या
 पुरस्त्रीसमागम करणाऱ्यांना, पहा हे यमदूत मुर्शित घालून आटीत आहेत ७७. गुरूंची
 पर्वा न करिता जो गर्विष्ठ वेद अथवा शिल्पकला शिकतो तो ह्याप्रमाणे अतिशय पीडित
 होऊन हमरस्त्यामध्ये डोक्यावर धोंडा घेऊन हेश भोगीत असतो व क्षुधेने कडा होऊन
 रात्रंदिवस त्याच्या मस्तकाला पाशाणाच्या भाराने वेदना होत असते ७८, ७९. उदका-
 मध्ये ज्यांनी मूत्र, विष्टा व खाकरे टाकिलेले असतात ते हे खाकरे, विष्टा व मूत्र ह्यांनी
 दुर्गंधयुक्त झालेल्या नरकात-पडलेले आहेत ८०. हे क्षुधित होऊन परस्परांचे मांस
 खात आहेत. कारण, ह्यांनी पूर्वी अतिथीचा सत्कार करून भोजन केलेले नाही ८१.
 वेद व अग्नि ह्यांनी वेपवी करणारे हे अग्निहोत्री पर्वतशिखरापासून वारंवार खाली
 ओटले जात असतात ८२. विषयाधीन होऊन जे लोक विवाहित स्त्रीशी पुनः विवाह
 करितात ते हे कृमि झाले असून त्यांना मुंग्या खातात, ८३. नीचाचा प्रतिग्रह, यजन
 व नित्यसमागम ह्यामुळे मनुष्य सर्वदा पापाणांतील कीटक होतो ८४. भृत्यवर्ग, मित्र
 व अतिथी ह्यांची पर्वा न करिता एकटा मिष्टान्न भक्षण करणारा रखरखीत निखा-
 न्याची रास खात असतो ८५, आणि हे राजा, ज्यामधी ह्याने लोकांचे, पृष्ठमांस
 भक्षिलेले असते त्यामधी भयंकर लांडगे ह्याच्या पाठीचे लचके नित्य तोडीत अस-
 तात ८६. उपकारकर्त्यांपिषयां कृतघ्न होणारा नराधम, अंध, बधिर, मूक व क्षुधित
 होऊन येथे भटकत असतो ८७. मित्रांना अपकार करणारा हा अति दुष्ट कृतघ्न तप्त-
 कुंभनरकात पडलेला आहे आणि विलाप करीत करीत हा शुष्क होत आहे ८८,
 दानंतर ह्याला चिखल व वाळू, नंतर चरकांतून निघणे, नंतर असिपत्रवन, नंतर

वेद्यि कथमेव्यंति ९० आदे संगतिनो विप्राः समुपेत्य परस्परम् । दुष्टादिनिःसृतं फेनं सर्वा-
मेभ्यः पिबन्ति वै ९१ सुवर्णस्तेयी विप्रः सुरापो गुरुतल्पगः । अपथोर्ध्वं च दीताग्री दक्ष-
मानाः समन्ततः ९२ तिष्ठन्त्यदसहस्राणि सुबहूनि ततः पुनः । जायन्ते मानवाः कुटश्चयते-
गादिचिक्षिताः ९३ मृताः पुनश्च नरकं पुनर्जाताश्च तादृशम् । व्याधिमुच्छन्ति कल्पान्तपरि-
माणं नरापि ९४ गोप्त्रो न्यूनतरं याति नरकेऽप्य त्रिजन्मनि । तपोपपातकानां स सर्वेषा-
मिति निश्चयः ९५ नरकप्रच्युता यान्ति यैर्विहितपातकैः । प्रयान्ति योनिजातानि तन्मे-
निगदतः शृणु ९६ (१०१७) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे यमार्किकरसंवादे
स्वकृतकर्ममुच्यकथनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

यमकिं कुर इवाच । पतितात्प्रतिगृह्याय क्षरयोनिं जनेद्दिवः । नरकात्प्रतिमुच्यन्तु कृमिः
पतितयाजकः १ उपाध्यायस्य ऋषिः तु कृत्वा आ भवति द्विजः । तत्राप्या मनसा वाचा तत्सर्वं
वापि कामयेत् २ गर्दभो जायते जन्तुः पित्रोश्चाप्यवमानकः । मातापितरावाकुक्ष्य सारिका
संप्रजायते ३ आतुः पश्यत्यवमन्ता च कपोतत्वं प्रपद्यते । तावेव पीडयित्वा तु कच्छपत्वं प्रप-
द्यते ४ भर्तृपिण्डमुपासन्यस्मदिष्टं न निषेवते । सोऽपि मोहसमापन्नो जायते वानरो मृगः ५
न्यासापहर्ता नरकाद्भिषुको जायते कृमिः । अक्षयकथ नरकाश्रुको भवति राक्षसः ६ विचा-

करवतीने कांपणे ८९. नंतरं कालसूत्र नरकांत तुकडे होणे ह्या व दुसऱ्या अनेक
यांतर्ना ह्यांही भोगाव्यां उपासील व त्यांपासून हा कसा सुटेल हे मलाही समजत नाही
९०. आद्वदिवशां ह्रीसमागम करणारे विप्र एकत्र जुळून दुष्ट सर्पाच्या अंगापासून
निवालेला फेंस पीत असतात ९१. सुवर्णागहार, ब्रह्महत्या, सुरापान व मातृगमन हीं
महारातके करणारे प्रदीप्त अग्नीमये ह्याही वर हजारी वर्षे जळत रहातात; नंतर कुष्ठ,
क्षयरोग इत्यादि चिन्हांसह ते मानव जन्मास येतात ९२, ९३, मेल्यावर पुनरपि नर-
कांत पडतात, आणि जन्मल्यावर पुनरपि, हे राजा, कल्पांत होईपर्यंत तशाच प्रका-
रच्या व्याधीने ते प्रसन्न असतात ९४. गोहत्या करणारा क्षणजे महापातकांपेक्षा किंचित्
कमी असें उपपातक करणारा तीन जन्म नरकांत पडतो आणि हीच शिक्षा सर्व उप-
पातकांना असल्याचें सिद्ध आहे ९५. आतां नरक भोगिल्यानंतर कोणत्या पातकां-
मुळे कोणती योनि प्राप्त होते हे आपण माझ्यापासून ऐका ९६. (१०१७) ह्याप्र-
माणे मार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंवादांतील यमदूतसंवादसंबंधी स्वकर्मभोगकथन-
नानक चवदावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १४ ॥

यमदूत क्षणतोः—पतिताचा प्रतिग्रह घेणारा द्विज नरकानंतर गर्दभ होतो, पति-
ताचें याजन करणारा कृमि होतो १; उपाध्यायाला दुःख देणारा आणि मनानें अथवा
वाणीने त्याच्या स्त्रीचा किंवा द्रव्याचा अभिलाष घरणारा द्विज श्वान होतो २; माता-
पितरांचा अवमान करणारा गर्दभ होतो व त्यांना शिष्या देणारा सारिका होतो ३;
आता व पत्नी ह्यांचा अवमान करणारा कबूतर होतो आणि त्यांना पीडा देणारा
कांस्य होतो ४. मालकाचें अन्न खाऊन त्याचें मोहनें कल्याण न करणारा मरणानंतर

महन्ता च तरो मीनयो नो प्रजायते । धान्यं यदा गितलान्मांसांश्च दद्यात्सर्वपांश्चान् ॥
 काश्यान्कलमान्मुद्गान्गोधूमान्तसीम्निथा । सस्यान्वन्धानि वा दृष्ट्वा मोहाजन्तुरपेव नः ॥
 संजायते महायको मृषिको यस्तज्जिमः । परदारामिनां तु वृको धैरोऽभिजायते ॥ १ ॥
 मृगाद्यो वको वृधो व्यालः कलुनात्पादमात्र । आतृपायी च दुर्पुष्टिर्षो परमंति, पापवृत् ॥ २ ॥
 मुंस्कोऽपि कलुषमाप्नोति स चापि वरकाश्नुतः । मलिभायां शूरो भायां घनभायां च प्रापवृत् ॥ ३ ॥
 ११ प्रपयित्वा कामात्मा सूकरो जायते नरः । यज्ञदानविवाहानां विप्रकर्ता भवेत्कृमिः ॥ ४ ॥
 पुनर्दाता तु कन्यायाः कृमिरेवोपजायते । देवतापितृप्रियाणामद्वया योऽग्रमभुते ॥ ५ ॥ प्रमुको
 नरकात्सोऽपि वायसः संप्रजायते । ज्येष्ठं पितृश्रमं चापि भातरं योऽग्रमभुते ॥ ६ ॥ नरकात्सोऽपि
 विभट्टः क्रौञ्चयो नो प्रजायते । नृद्वज्रादपि गत्वा कृमियो नो प्रजायते ॥ ७ ॥ तस्याप्यपुत्राश्च दद्यात्
 क्रादान्तः कीटको भवेत् । सूकरः कृमिको मनुष्यकालश्च प्रजायते ॥ ८ ॥ अहृतोऽप्यमः पुंस्त
 विमुक्तो वरकाश्रयः । कृतघ्नः कृमिकः कीटः पतङ्गो वृश्चिकस्तथा ॥ ९ ॥ मत्स्यस्तु वायसः कृमिः
 पुंस्तो जायते ततः । अक्षयं पुरुषं हत्वा नरः संजायते खरः । कृमिः श्विप्रकर्ता च बालहन्ता
 च जायते ॥ १० ॥ भोजनं चोरयित्वा तु मलिका जायते नरः । तत्राप्यस्ति विशेषो मै भोजनस्य
 ऋष्यप्य, तत् ॥ ११ ॥ हत्वा दुग्धं तु, माजरो जायते मरकाश्नुतः । तिलपिण्याकं संमिश्रय
 हत्वा तु मूषकाः ॥ १२ ॥ घृतं हत्वा तु मकुलः काको मधुरजामिषम् । मत्स्यमांसापहृत्काकः
 ह्येनो मेयामिषापहृत् ॥ १३ ॥ चिरीवाकेस्त्वपहृते ट्वणे इति वा कृमिः । चोरयित्वा पयसापि
 धानर होतो १. ठेन्न चोरणारा नरकानंतर कृमि होतो; मत्सर करणारा राक्षस होतो १।
 व विश्वास्तघातकी मासा होतो. धान्य, यव, तीळ, उडीद, हुलगे, मोहन्या, अणे ७,
 वाटाणे, साळी, भूग, गहू, जवस व इतर धान्ये मोहामुळे चोरणारा अविचारी मनुष्य
 ८. घूस होतो. परस्त्रीसेवन करणाऱ्याला भयंकर लांडगा ९, स्वान, कोल्हा, बगळा,
 गिघाड, सर्प व कंक ह्या योनि अनुक्रमे प्रसू होतात. आतृपत्नीशीं समागम करणारा दुष्ट
 पापी १० नरकानंतर कोकिल होतो. मित्र, गुरु व नृप ह्यांच्या स्त्रीचा उपभोग घेणारा
 पापी ११ मर्दाध सूकर होतो. यज्ञ, दान व विवाह ह्यांना विघ्न करणारा कृमि होतो १२;
 व कन्येचे दुस्न्यादा दान करणारा कृमि होतो. देव, पितर व विप्र ह्यांना न देतां अन्न
 सेवन करणारा १३ कावळा होतो; पितृतुल्य ज्येष्ठ आल्याचा अवमान करणारा १४ नरक
 भोगिल्यानंतर क्रौंच पक्षी होतो. ब्राह्मणीशीं रत होणारा शूद्र कृमि होतो १५; आणि
 तिचे टिकाणीं अपत्य उत्पन्न करणाऱ्याला काष्ठांतील कीटक, सूकर, कृमि, कारंडव व
 चंडाल ज्हावे लागते १६. उपकार न जाणणारा कृतघ्न नराधम कृमि, कीटक, पतंग,
 विंचू १७, मत्स्य, काक, कासव व चंडाल होतो. निःशस्त्र पुरुषाचा वध करणारा गर्दभ
 होतो आणि स्त्रीहत्या व बालहत्या करणारा कृमि होतो १८. अन्न चोरणारा मक्षिका होतो.
 आतां ह्यांतही कांही विशेष प्रकार आहेत तो श्रवण कर १९. दुष्ट चोरणारा मांजर होतो;
 तीळ व पेठ ह्यांसह अन्न चोरणारा उंदीर होतो २०. तूप चोरणारा मुंगूस, अजामांस
 चोरणारा कावळा व कारंडव. पक्षी, मत्स्यमांस चोरणारा काक व मेल्याचे मांस चोर-

बलाफी संप्रजायते २२ यस्तु चोरयते तैलं तैलपायी तं जायते । मधु हत्वा नरो दंशोऽप्यं हत्वा पिपीठिका २३ चोरयित्वा हविष्यान्नं जायते गृहगोषिका । आसवं चोरयित्वा तु तिसिरित्वमवाप्नुयात् २४ अथो हत्वा तु पांपाल्या वायसः संप्रजायते । पात्रे कांस्पेपि हारीतः कपोतो रौप्यभाजने २५ हत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते । कौशेयं चोरयित्वा तु चक्रवाकत्वमच्यति २६ कोशकार्थं कौशेये । हते वस्त्रेभिजायते । दुग्धे शोङ्गकः पापो हते चैवांशुकं शुकः २७ क्रयश्चैवाविकं हत्वा वपं क्षौमं च जायते । कार्पासिके हते कौष्थो बहेहंतो वक्रः सरः २८ मयूरो वर्णकान्दत्त्वा । पत्रशाकं च जायते । जीवज्जीविकतां याति रक्तवस्त्रापह्नवः २९ छुच्छुन्दरी शुभान्गान्धान्वास्तो हत्वा शशो मवेत् । सजः पलांडहरणे काष्ठदुष्पुष्पश्रीटकः ३० पुष्पापह्नविस्तु पंगुयानांपट्टनरः । शाकहतां च हारीतस्तोयहतां च चातकः ३१ मृमिह्नवरकान्गत्वा रौरवादीन्संदाहणान् । वृणगुल्म-
छतावहीतवत्सारातरतां क्रमात् ३२ प्राप्य क्षीणाल्पपापस्तु नरो भवति वैततः । वृषस्य वृषणौ छित्वा पण्डत्वं प्राप्नुयावरः ३३ परिहृत्य तया मूयो जन्मनमेकविंशतिः । कृमिः कीटः पतंगो वा पक्षी तौयधरो मृगः ३४ गोत्वं च प्राप्य चाण्डालपुच्छसादि जुगुप्सितम् । पंग्वन्धो वधिरः कुंडी यस्मिन्नां च प्रपीडितः ३५ कुष्ठरोगाश्चिरोगैश्च मुदरोगैश्च बाध्यते । अपस्मारी च भवति श्रद्धत्वं च स गच्छति ३६ एष एव कनोदृष्टो गोष्ठवर्णादिहरिणाम् ।

णाराससाणा होतो २१. मीठ चोरणारा चिरावाक, दर्ही चोरणारा कृमि प. दूध चौरः
णारा बगळा होतो २२. तेल चोरणारा तैलपायी होतो; मध चोरणारा मधुमक्षिका होतो;
अपूप चोरणारा मुंगी होतो २३; हविष्यान्न चोरणारा पाल होतो; आसव चोरणारा
तिसिरि होतो २४; लोखंड चोरणारा कात्रळा होतो; कांस्पपात्र चोरणारा हारीत
पक्षी होतो; रौप्यपात्र चोरणारा कवृतरं होतो २५; सुवर्णपात्र चोरणारा कृमि
होतो; रेशीम चोरणारा चक्रवाक होतो २६; रेशमी वस्त्र चोरणारा रेशमाचा किडा
होतो; पैठणी चोरणारा शार्ङ्ग पक्षी होतो; कपडा चोरणारा राऊ होतो २७; लोक्-
रीचें अथवा रेशमी वस्त्र चोरणारा अखल होतो; कापसाचें वस्त्र चोरणारा क्रीच
होतो; अग्नि चोरणारा बगळा व गर्दभ होतो २८; रंग व पाळेभाजी चोरणारा मयूर
होतो; रंगीत वस्त्र चोरणारा जिवंजीवक होतो २९; सुगंध चोरणारा चिचुंदरी होतो;
वस्त्र चोरणारा ससा होतो; कोंडा चोरणारा खंजपक्षी होतो; काष्ठ चोरणारा काष्ठ-
कीटक होतो ३०; फुलें चोरणारा दरिद्री होतो; वाहन चोरणारा पांगळा होतो व
शाकहारी हारीत पक्षी होतो. उदक चोरणारा चातकपक्षी होतो ३१. भूमिचा अप-
हार करणारा पुरुष रौरवादि नरकमोगित्यानंतर वृण, गुल्म, छता, बली व कदली
अनुक्रमे होऊन ३२ पाप नाहसिं शालें असतां मनुष्य होतो. वेलांचे आंड काप-
णारा पुरुष पंड होतो ३३; वैल चोरणारा एकवीस जन्म पंड वनतो आणि नंतर कृमि,
कीटक; पतंग, पक्षी, जलचर प्राणी ३४ व वेड होऊन चंडाळ, पुल्कस इत्यादि निच
मोनित तो जन्मास येऊन पंगु, अंध, वाधिर, कुटी व क्षयरोगी होतो ३५. त्याच-

विद्यापहारिणां चैव निष्कयचंकिनां गुरोः ३७ जायामन्यस्य पारक्याः पुरुषः प्रतिपाद-
येत् । प्राप्नोति पण्डतो मूढो यातनाम्यः परिच्युतः ३८ यः करोति मरो होममममिदे
हृताग्ने । सोजीर्णघनदुःखातो मन्दाग्निरभिजायते ३९ परनिन्दा कृतप्रतपं परममोपवद-
नम् । नैदुर्यं निघृणत्यं च परदारोपसेवनम् ४० परंस्वहरणाया च देवतानां च कृत्स्नम् ।
निकृत्या यच्चनान्नृणां कार्पण्यं च नृणां वधः ४१ यानि च प्रतिपिदानि तद्वृत्तिं च प्रशं-
सताम् । अपलघनानि जानीयान्मुक्तानां नरकादत ४२ इयामृतपु सद्वादः परलोकं प्रति-
क्रिया । सत्या भूतहिता चोक्चिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ४३ शुद्धं वैर्षसिद्धिर्पिपूजनं साधुसंगमः ।
सत्क्रियाम्यसनं मैत्री चैतदुद्ध्येतपण्डितः ४४ अन्यानि चैव सद्धर्मजियाभूतानि पानि
॥ । स्वर्गच्युतानां क्षिमाणि पुरुषाणामपापिनाम् ४५ एतद्देवतो राजन्भवतः कथितं मया
स्वकर्मफलभोक्तृणां पुण्यानां पापिनां तथा ४६ तदेधन्यत्र गच्छामो वृष्टं सर्वं त्वयापुनः ।
त्वया च वृष्टो नरकस्तदेधन्यत्र गम्यताम् ४७ पुत्र उवाच । ततस्तमप्रतः कृत्वा स राजा
गन्तुमुद्यतः । ततश्च सर्वैरुत्तुष्टं यातनास्थाभिर्भृगुभिः ४८ प्रसादं कुरु भूपति त्विह तावन्मु-
हूर्तकम् । त्वदंगसंगां पवनो मनो ह्लादपते हि मः ४९ परितार्प्य च गात्रेषु पीडां बापां च
कृत्स्नयाः । अपहन्ति नरव्याघ्र कृपां कुरु महीपते ५० एतच्छ्रुत्वा वचस्तेषां तं प्राम्यं पुरुषं ततः ।

प्रमाणे, मुखरोग, नेत्ररोग व गुदरोग त्याला होतात. फेपरें येऊं लागतें व नंतर
शूद्र योनि प्राप्त होते ३६. धेनु, सुवर्ण इत्यादिकांचा अपहार करणाऱ्यांना, विद्या
चोरणारांना व गुरूला दक्षिणा न देणाऱ्यांना अशीच शिक्षा होत असते ३७.
परस्त्रीसेवन करणारा मूढ यातना भोगिल्यानंतर पंड होता ३८. ज्वांलारहित
अग्नीमध्ये होम करणारा अजीर्णदुःखानें व अग्निमांसांनं पीडित होतो ३९. परनिन्दा,
कृतप्रता, दुसन्याचें मर्म उघडकीस आणणें, निष्ठुरता, निर्दयपणा, परस्त्रीसेवन ४०,
परद्रव्याभिलाष, देवनिन्दा, कपटानें लोकांची फसवणूक, कृपणता, मनुष्यबंध ४१
व इतरही निषिद्ध कर्मे करणाऱ्या किंवा तीं कर्मे करणाऱ्यांची प्रशंसा करणाऱ्या
पुरुषांना नरकानंतर ह्याप्रमाणे जन्म येऊन दुःख प्राप्त होत असतें असें समजावें
४२. भूतदया, सद्बचन, पारलौकिककर्म, सत्य व लोकाहितावह भाषण, वेदप्रामाण्यदर्-
शन ४३, गुरु, देव, ऋषि, सिद्ध व मुनि ह्यांचें पूजन, साधुसमागम, सत्कर्माभ्यास व मैत्री
ही स्वर्गभ्रष्ट निष्पाप पुरुषांचीं चिन्हे विचारी पुरुषानें जाणावीं ४४; आणि सद्धर्मकर्म-
विषयक इतरही चिन्हे त्यां समजावीं ४५. हे राजा, स्वकर्मफल भोगणाऱ्या पुण्य-
वान् व पापी पुरुषांचें हें वृत्त मां तुला कथन केलें आहे ४६. तूं सर्व पाहिलें
आहेस; आतां दुसरीकडे जाऊं. तूं नरक पाहिला आहेस. तस्मात् इकडे ये; दुसरीकडे
जाऊं ४७. पुत्र क्षणतोः—तदनंतर त्या दूताला पुढें करून तो राजा निघाला असतो
यातना भोगणारे सर्व मानव ओरडून क्षणाले ४८ “ हे राजा, कृपा करून क्षणभर
थान. तुझ्या शरीरावरून येणारा वारा आमच्या मनाला आल्हाद देत आहे. ४९;
आणि आमच्या शरीराचा दाह, पीडा व वाधा सर्वस्वी नष्ट करीत आहे. द्यास्तव,

पप्रच्छ कथमेतेषामाह्लादो मयि तिष्ठति । ५१ किं मया कर्म तत्पुण्यं मर्त्यलोके महत्कृतम् ।
 आह्लाददायिनी व्युत्थिर्यस्येयं तदुदीरय ५२ याम्य उवाच ॥ पितृदेवातिथिप्रेम्यशिशेनत्वेन ते
 ततः । पुष्टिमम्यागता यस्मात्तद्वृत्तं च मनो यतः ५३ ततस्त्वद्रात्रसंसर्गा पवनो ह्लाददायकः ।
 पापकर्मकृता राजन्यातना न प्रवाचने ५४ अथमेवाद्यो यहास्त्वयेष्टा विधिवन्तः । तत-
 स्त्वय्येनायाम्या यन्त्रशस्त्राप्रियायसाः ५५ पीडनच्छेददाहादिमहादुःखस्य हेतवः । मृदुत्व-
 मागता राजंस्तेजसोपहृतास्तव ५६ राजोवाच ॥ न स्वर्गे ब्रह्मलोके वा तत्सुखं प्राप्यते नरैः ।
 यदार्तजन्तुनिर्वाणदानोत्थमिति मे मतिः ५७ यदि मत्सन्निधावेतान्यातना न प्रवाचते । ततो
 मद्वज्राशङ्कं स्यास्ये स्थाणुरित्वांचलः ५८ यमपुरुष उवाच ॥ एहि राजेन्द्र गच्छामि निज-
 पुण्यसमाजितान् । सुखं भोगांस्तु भुज्यन्तु यातनाः पापकर्मिणः ५९ राजोवाच ॥ तस्मान्न
 वावयास्यामि यावदेते स्रुःक्षिताः । मत्सन्निधानात्संक्षिप्तो भवन्ति नरकौकसः ६० पितृस्य
 जीवितं पुंसः शरणार्थिनमागतम् । यो नार्तमहमृद्वाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ६१ यमदानतं पा-
 तीह परत्र च न मृतये । भवन्ति तस्य यस्यात्तं परित्राणे न मानसम् ६२ नरस्य यत्सकृदिनं
 मनो बाह्यतुरारिडु । वृद्धेऽपि च न तं मन्ये मानुषं राघवो हि सः ६३ एषां मत्सन्निकर्षांस्तु

हे पुरुषश्रेष्ठ राजा, कृपा कर ॥ ५०. हे त्यांचे मापण ऐकून राजा त्या यमदूताला
 क्षणाला "मी येथे असल्याने यांना सुख कसे होत आहे? ५१ ज्याचे हे आह्लादकारक
 फल आहे असे मर्त्यलोकीं मी कोणते मोठे पुण्य केले होते ते सांग ५२. यमदूत क्षणतो
 " पितर, देव, अतिथि व दास ह्यांना देऊन अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नाने ज्यांअर्धी
 तुझे शरीर पुष्ट झाले आहे व ज्यांअर्धी तुझे मन त्यांच्याकडे असे ५३ त्यांअर्धी तुझ्या
 शरीरावरून जाणारा वारा, हे राजा, प्राण्यांना सुखदायक होत आहे व त्याने त्यांना
 यातना होत नाहीत ५४. तू ज्यांअर्धी यथाविधि अश्वमेधादि याग केले आहेत त्यांअर्धी
 तुझ्या दर्शनामुळे पीडा, छेद, दाह इत्यादि महादुःखाला कारणीभूत होणारे यमलोकां-
 तील पक्षी, यंत्रे, शस्त्रे व अग्नि मृदु झाले आहेत. कारण; हे राजा, तुझ्या तेजाने त्यांचे
 सामर्थ्य कमी झाले आहे ५५, ५६. राजा क्षणतो:—दुःखित प्राण्याला दुःखमुक्ते कर-
 प्याने प्राप्त होणारे सुख स्वर्गात अथवा ब्रह्मलोकींही पुरुषाला मिळत नाही असे मला
 वाटते ५७. हे मद्वज्रा, माझे संनिध जर ह्यांना पीडा होत नाही तर मी त्यागप्रमाणे
 येथेच अचल राहीन ५८. यमदूत क्षणतो:—हे राजेन्द्रा, चल, मी निघालो; स्वपुण्याने
 मिलविलेल्या भोगांचा तू उपभोग घे; व ह्या पाण्यांना यातना भोगू दे ५९. राजा
 क्षणतो:— हे नरकवासी अतिदुःखी प्राणी माझ्या सान्निध्याने सुखी होत आहेत तोपर्यंत
 मी जाणार नाही ६०. शत्रुपक्षाकडिलही आर्त होऊन शरण आलेल्यावर जो अनुग्रह
 करित नाही त्या पुरुषाच्या जीविताला निःसंशय धिक्कार असो ६१. आर्तत्राणाकडे
 ज्याचे मन नाही साळा यज्ञ, दान व तप इहलोकीं अथवा परलोकीं कल्याणकारक
 होत नाही ६२. वाळ, वृद्ध, आतुर इत्यादिकांविषयी ज्याचे मन कठिण राहते त्याला
 मी मनुष्य समजत नाही; तो राक्षस होय ६३. हे मद्वज्रा, माझ्या सान्निध्यामुळे अग्नि-

त्रिदशविप । मुच्यन्ते तेन नरकात्प्रापिनो यातना गताः ७७ इन्द्र इवाच । एवमुर्ध्वतरं स्पर्शं
 त्वया प्राप्तं महीपते । एतांस्तु नरकात्प्राप्य विमुक्त्यन्ताप्रकारिणः ७८ पुत्र इवाच । ततोऽपत-
 त्पुष्पवृष्टिस्तस्योपरि, महीपते; । विमानं अपिरोष्येनं स्वर्लोकायनमदतिः ७९ अहं चान्ये च
 ये तत्र यातनाभ्यः परिच्युताः । स्वकर्मफलनिर्दिष्टं ततो योन्यन्तरं गताः ८० एवमेते सम-
 ह्यता नरका द्विजसत्तम । येन येन च मापेन यां प्रां मोनिभूपैति वै ८१ तत्तत्सर्वं समाख्यातं
 प्रथा वृष्टं मया पूर्वा । पुरातनवज्रं ज्ञानमवाप्य कथितं तव । अतः परं महामाग किमन्यत्क-
 थयामि ते ८२ (१-९९) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नरकस्थोद्धारवर्णनं नाम
 प्रचदशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पिता इवाच ॥ कथितं मे त्वया वस्तु संसारस्य व्यवस्थितम् । स्वरूपमपि द्वेहस्य शरी-
 र्यं वदाम्यहम् १ । तदेवमेतदस्मिन्, ममावगतयो वृक्षम् । किं मया वद । कर्तव्यमेवमस्मिन्त्य-
 वस्थिते २ पुत्र इवाच । यदि महत्तमं ज्ञात, आद्यास्तपविशंक्रितः । तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यं
 ज्ञानप्रसभमना भव ३ तमवधाय विविधद्विहायाप्रिपरिग्रहम् । आत्मन्यारमानमाप्राप निर्द्वन्द्वो
 निष्परिग्रहः ४ एकान्तशीतो वश्यात्मा भव मिथुरतन्द्रितः । तत्र योगपरो भूत्वा बाह्यस्य-
 र्विवर्जितः ५ ततः प्राप्स्यसि तं योगं दुःखसंयोगभेषजम् । शुद्धितुमनौपम्यमनाख्ये-

समारागमात्री, इच्छा तरी फडी होईल ! ७६. तस्मात्, हे स्वर्गाधिपते, माझे जें पुष्प
 झुसेल त्याच्या योगाने यातना भोगीत असलेले हे प्राणी नरकांतून मुक्त होऊं देत ७७.
 इन्द्र क्षणतोः—हे भूपते, ह्याप्रमाणे तुला अधिक उच्च स्थान प्राप्त झाले आहे, नरका-
 तून सुटलेल्या ह्या पाप्यांना पहा ७८. पुत्र क्षणतोः—नंतर ज्या भूपतीवर पुष्पवृष्टि
 झाली आणि त्याला विमानांत वसवून इंद्राने स्वर्गांत नेले ७९. मी व यातनांपासून
 सुटलेले जे इतर तेथे होते ते निर्दिष्ट केलेल्या स्वकर्मप्रमाणे इतर योर्नाम्ये गेले ८०.
 हे द्विजश्रेष्ठ, ह्याप्रमाणे हे नरक कथन केले आणि कोणत्या पापाने कोणती मोर्नि
 प्राप्त होते ८१ हेही सर्व मी पूर्वी अनुभावित्याप्रमाणे सांगितले. सारांश, पूर्वानुभवजन्य
 ज्ञान मिळाल्यामुळे मी तुला कथन केले आहे. हे महाशय, आतां मी आपणांला
 काय कथन करूं ? ८२. (१-९९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसं-
 वादांतील नरकस्थोद्धारवर्णननामक पंधरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १६ ॥

पिता क्षणतोः—हे वत्सा, तूं मला संसाराचे व रहाटगाडग्याप्रमाणे अक्षय्य
 असलेले देहाचे व्यवस्थित स्वरूप कथन केले आहेस १. ह्यामुळे अशा प्रकारचे हे
 सर्व मला अवगत झाले आहे. आतां अशी स्थिति असतांना मी काय करूं ते सांग २.
 पुत्र क्षणतोः—हे तात, माझ्या सांगण्यावर तुझा निःसंशय विश्वास असल्यास गार्हस्थ्य
 सोडून वानप्रस्थ होण्याचे मनांत आण ३. त्याचे अवलंबन करून विधीने अमित्याग
 कर आणि आत्म्याचेच ठिकाणी चित्त ठेवून शीतोष्णादि द्वंद्वांचो पयः न करितां व
 कसल्याही स्वीकार न करितां ४. एकांतशील, जितेंद्रिय व दक्ष असा मिश्र हो व त्या
 आश्रमांत योगनिष्ठ होऊन शब्दादि बाह्य विषयांचा त्याग कर ५. क्षणजे दुःखाचे

यद्यप्रिपरितापं जम् । तयोप्रगन्धं वापि दुःखं नरकसंभवम् ६४ धृतिपामोदं दुःखं यत्र
 मूर्छाप्रदं महत् । विनाशमेति तद्वद् मन्ये स्वर्गसुखात्परम् ६५ प्राप्स्यन्ते ते यदि पुण्यं यद्वो
 द्रुक्षिते मयि । किं वाप्राप्तं मया न स्यात्तस्मात्त्वं यद मा चिरम् ६६ याम्य उवाच । एष धर्मश्च
 शत्रुश्च त्वां नेतुं सक्षपागतौ । अवश्यमस्माद्रन्तव्यं तस्मात्पाथिव्यगम्यताम् ६७ धर्म उवाच ।
 नयामि त्वामहं स्वर्गं त्वया सम्यगुपासितः । विमानमेतदाह्वय मा विलम्बस्य गम्यताम् ६८
 राजोवाच ॥ नरके मानवा धर्मं प्रीदधमानाः सहस्रतः । ब्राह्मिणी च कन्दन्ति मामतो न
 प्रजान्महम् ६९ इन्द्र उवाच ॥ कर्मणा नरकप्राप्तिरेषां पापिष्ठकर्मणाम् । स्वर्गस्त्वेषां
 गन्तिव्यो नृप पुण्येन कर्मणा ७० राजोवाच ॥ यदि जानासि धर्मं त्वं त्वं वा देव शतकतो ।
 मम यावत्प्रमाणं तु श्रुतं तद्वक्तुमर्हस्य ७१ धर्म उवाच ॥ अग्निन्द्वयो ययाम्भोयौ यथा ब्रा
 ह्मि वि तारकाः । यथा वा वर्पतो धारा गंगायां सिकता यथा ७२ असंख्येया महाराजानामा
 योनिषु जन्तवः । तथा तवापि पुण्यस्य संख्या नैवोपपद्यते ७३ अतुल्यमामिमामंशं नरके
 विह ह्वयता । तदेव शतसाहस्रसंख्यानीतं त्वया नृप ७४ तद्वत्त्वं त्वं नृप श्रेष्ठ तद्रोक्तुममराठ
 यम् । प्रते तु नरके पापं क्षपयन्तु स्वकर्मजम् ७५ राजोवाच ॥ कथं स्पृहां करिष्यन्ति मत्संप
 काय मानवाः । यदि मत्संनिधायेषां सुत्करो नोपपद्यते ७६ तस्माद्यत्सुकृतं किञ्चिन्ममास्ति

दाह, उग्र गंध, नरक, क्षुधा घट्टपा ह्यापासून उत्पन्न होणारे दुःख आणि त्याचप्रमाणे
 मूर्च्छा आणि गणारे मोठे दुःख जर ह्यांचे नष्ट होत आहे तर स्वर्गसुखपिकांही येथे राहणे
 मला उत्कृष्ट वाढत आहे ६४, ६५. मी एक दुःखी असतांना, जर त्या पुष्कळांना सुख
 होत आहे तर मला काय बरे मिळाले नाही हे तूं सत्वर सांग ६६. यमदूत, क्षणतोः—
 हा धर्म व इद्र असे तुला नेण्यास आले आहेत. ह्यास्तव, येथून अवश्य गेलें पाहिजे.
 तस्मात्, हे राजा, तूं चळ ६७. धर्म क्षणतोः—मी तुला स्वर्गास नेतो. कारण, चांगल्या
 रीतीने तूं तो संपादन केला आहेस. ह्यास्तव, ह्या विमानांत बसून सत्वर चळ ६८.
 राजा क्षणतोः—हे धर्मा, नरकामध्ये हे हजारों दुःख भोगणारे प्राणी मला उद्देशून
 “ब्राहि ब्राहि” असे ओरडत आहेत. ह्यास्तव, मी पेत नाहीं. ६९. इद्र क्षणतोः—
 हे राजा, ह्या अत्यंत दुष्कर्मी लोकांना त्यांच्या कर्मानेच नरकप्राप्ति ह्याही असून
 तुला पुण्यकर्मांमुळे स्वर्गास जावयाचें आहे ७०. राजा क्षणतोः—हे धर्मा, जर
 तुला समजत असेल, अथवा हे देवेंद्रा, जर तूं जाणत असशील तर माझे पुण्य-किती
 आहे हे तुला सांगा ७१. धर्म क्षणतोः—समुद्रांतील उदकेर्विदु, आकाशांतील तारका,
 पर्जन्याच्या धारा, गंगांतील वाळुकाकण ७२, अथवा अनेक योनींतील प्राणी. ह्यांची
 गणना ज्याप्रमाणे अशक्य आहे त्याचप्रमाणे, हे महाराज, तुझ्या पुण्याची गणना
 शक्य नाही ७३. शिवाय, हे राजा, आज नरकवासी प्राण्यांवर तूं ही कृपा करीत अस-
 त्यामुळे तेच पुण्य तूं छक्षपट वाढविले आहेस ७४. तस्मात्, हे नृपश्रेष्ठ, स्वर्गोपभो-
 गार्थं तूं चळ; ह्यांना नरकामध्ये आपल्या कर्मजन्य पापफळाचा उपभोग घेऊं दे ७५.
 राजा क्षणतोः—माझे संनिध जर ह्यांचा उत्कर्ष होणें शक्य नसेल तर लोकांना माझ्या

त्रिदशाधिपः । मुच्यन्ते तेन नरकात्पापिनो यातना गताः ७७ इन्द्र इवाच । एवमुच्यन्तरेत्यातं
 त्वया प्राप्तं महीपते । एतांस्तु नरकात्पुनर्य विमुक्त्यान्पापकर्मिणः ७८ पुत्र इवाच । ततोऽपत-
 त्पुण्यवृष्टिस्तस्मिन्परि महीपते । विमानं चापिरोष्येनं स्वर्लोकाभयदरिः ७९ अहं चान्ये च
 ये तु योतनाभ्यः परिप्लुताः । स्वकर्माकलनिर्दिष्टं ततो योन्त्यन्तं गताः ८० एवमेतं समा-
 ह्व्यमाता नरका द्विजसप्तम् । येन येन च पापेन यां यां योनिमुपैति वै ८१ तत्तत्सर्वं समाख्यातं
 प्रभा इदं मया पूर्णम् । पुरातनवज्रं ज्ञानमवाप्य कथितं तव । अतः परं महामाग किमन्यत्क-
 थयामि ते ८२ (१०९९) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नरकस्थोद्धारवर्णनं नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पिता इवाच ॥ कथितं मे त्वया वत्स संसारास्य व्यवस्थितम् । स्वरूपमपि देहस्य इदी-
 श्ववदव्ययम् । १ तरेवमेतद्विहितं ममावगतमीदृशम् । किं मया वद । कर्तव्यमेवमस्ति त्व-
 मस्थिते २ पुत्र इवाच । यदि मद्बचनं तात, मात्स्याण्यविकीर्तितः । तत्परित्यज्य गार्हस्थ्यं
 ज्ञानप्रत्यमना भव ३ तमवृष्टाय विधिर्विद्विहापाप्रिपिष्टम् । आत्मन्यात्मनामापाय निर्द्वन्द्वो
 निष्परिग्रहः ४ एकान्तशीलो वदयात्मा भव मिथुरतन्त्रितः । तत्र योगपरो भूत्वा बाह्यस्य-
 र्थविवर्जितः ५ ततः प्राप्स्यसि तं योगं दुःखसंयोगभेषजम् । शुद्धितमनोपम्यमनाख्ये-

समगमात्मीची इच्छा त्वरी कशी होईल ? ७६. तस्मात्, हे स्वर्गाधिपते, माझे जे पुण्य
 झेनेल त्याच्या योगाने यातना भोगीत असलेले हे प्राणी नरकांतून मुक्त होऊं देत ७७.
 इन्द्र क्षणतोः—हे भूपते, ह्याप्रमाणे तुला अधिक उच्च स्थान प्राप्त झाले आहे, नरका-
 तून सुटलेल्या ह्या पाप्यांना महा ७८. पुत्र क्षणतोः—नंतर ह्या भूपतीवर पुण्यवृष्टि
 झाली आणि त्याला विमानांत बसवून इंद्राने स्वर्गांत नेले ७९. मी व यातनांपासून
 सुटलेले जे इतर तेथे होते ते निर्दिष्ट केलेल्या स्वकर्मप्रमाणे इतर योनिमध्ये गेले ८०.
 हे द्विजश्रेष्ठ, ह्याप्रमाणे हे नरक कथन केले आणि कोणत्या पापाने कोणती योनि
 प्राप्त होते ८१ हेही सर्व मी पूर्वी अनुभवित्याप्रमाणे सांगितले. सारांश, पूर्वानुभवजन्य
 ज्ञान मिळाल्यामुळे मी तुला कथन केले आहे. हे महाशय, आतां मी आपणाला
 काय कथन करूं ? ८२. (१०९९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसं-
 वादांतील नरकस्थोद्धारवर्णननामक पंधरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १६ ॥

पिता क्षणतोः—हे वत्सा, तू मला संसाराचे व रहाटगाडग्याप्रमाणे अक्षय्य
 असलेले देहाचे व्यवस्थित स्वरूप कथन केले आहेस १. ह्यामुळे अशा प्रकारचे हे
 सर्व मला अवगत झाले आहे. आतां अशी स्थिती असतांना मी काय करू ते सांग २.
 पुत्र क्षणतोः—हे तात, माझ्या सांगण्यावर तुला निःसंशय विश्वास असल्यास गार्हस्थ्य
 सोडून वानप्रस्थ होण्याचे मनांत आण ३. त्याचे अवलंबन करून विधीने अक्रियाग
 कर आणि आत्म्याचेच ठिकाणी चित्त ठेवून शीतोष्णादि इंद्रांची पत्नी न करितां व
 कसलाही स्वीकार न करितां ४. एकान्तशील, जितेंद्रिय व दक्ष असा मिथु हो व त्या
 आश्रमांत योगनिष्ठ होऊन शब्दादि बाह्य विषयांचा त्याग कर ५. क्षणजे दुःखाचे

यमसंज्ञितम् १ तत्संयोगात् ते योगो भूयो भूतैर्भविष्यति । पितोषाच्च ॥ वरम् योगं ममा-
 चक्ष्व अतिदेहमतः परम् ७ येन भूतैः पुनर्भूतो नैदृग्दुःखमवाप्नुयाम् । यत्रागच्छिपरं स्यात्मा
 मम संसारवंधने ८ नेति योगमयोगोपि तं योगमपुना वद । संसारादित्यतोपार्तिमिदृश्या-
 इमानसम् ९ ब्रह्मज्ञानाम्बुधीतेन सिद्धि मां वाक्यवारिणा । अविषाकृच्छ्रसर्पेण दष्टं तद्वि-
 पीडितम् १० स्ववाक्यामृतदानेन मां जीवय पुनर्भूतम् । पुत्रद्वारगृहधेयममस्वनिगदार्दितम्
 ११ मां भोचयेदस्तद्वावविमानोद्गायैश्चिरम् । पुत्र उवाच ॥ शृणु तात यथा योगो दत्तात्रेयेण
 धीमता १२ अलर्कोय पुत्र प्रोक्तः सम्पक्वष्टेन विस्तरात् । पितोवाच ॥ दत्तात्रेयः दत्तः कस्व-
 कर्षं वा योगमुक्तवान् १३ कश्चालर्को महामागो यो योगं परिगृह्यन् । पुत्र उवाच ॥ कौशिको
 ब्राह्मणः कथितप्रतिष्ठानेऽभवत्पुरे १४ सौम्यजन्मकृतेः पत्नैः कुट्टरोगादुरोऽभवत् । तं तथा
 व्याधितं भाषां पतिं देवमिवाचक्ष्व १५ पादाम्ब्यांगसंवाहजानाद्व्यादनभोजनैः । श्लेष्म-
 क्कपुरीषामूकप्रवाहपाठनेन च १६ रहस्येवोपचारेण प्रियसंभाषणेन च । मत्तर्न पूज्यमानोपि
 तयातीव विधीक्षया १७ अतितीव्रप्रकोपत्वान्निर्भस्त्विति दादणः । तथापि प्रणता साध्वी

औषधं व मुक्तीचिं कारणं असा अनुपम, अनिर्वचनीयं व संशारहितं योगं तुलां प्राप्त
 होईल ६; ५ तो प्राप्त झाल्यावर तुला पुनरपि पंचमहामूलात्मक देह प्राप्त होणार
 नाही. पिता हणतोः—हे मांसा ह्यानंतर मुक्तिदायक योग तु मला सांग ७. हिंगुजे
 भूतांच्या यागाने पुनरपि जन्मास येऊन मला असं दुःख होणार नाही. ज्याविषयी
 तत्पर राहिल्याने माझ्या आत्म्याला संसारबंधने ८ प्राप्त होणार नाहीत तो योग सांप्रत
 तु मला सांग. तो वस्तुतः अयोग्यच आहे. संसारसूर्याच्या तापाने ज्याचे शरीर व मन
 दग्ध होत आहे ९; अशा मला ब्रह्मज्ञानरूप उदकाने थंड झालेल्या उपदेशरूप-
 जुळाने स्नान घाल. अज्ञानरूप भयंकर सर्पाचा दंश होऊन त्याच्या विषाने पीडित
 झाल्यामुळे १० मरून पडलेल्या मला तु स्वोपदेशरूप अमृत देऊन जिवंत कर.
 सारांश, पुत्र, स्त्री, गृह व क्षेत्र एतद्विषयक ममत्वरूप शृंगलेने चिरकाळ पीडित
 झालेल्या मला आत्मज्ञानदायक वाक्याने मुक्त कर. पुत्र हणतोः—हे तात; विवेकी
 दत्तात्रेयाने ज्याप्रमाणे योग ११; १२, अलर्कोला, त्याचा पूर्वी प्रश्न झाल्यामुळे सविस्तर
 कथन केला त्याप्रमाणे तु एक. पिता हणतोः—दत्तात्रेय हा कोणाचा मुलगा ? त्याला
 हाने योग कसा सांगितला ? १३ आणि योग विचारणाऱा महाशय अलर्क कोण ? पुत्र
 हणतोः—प्रतिष्ठान नगरांत कोणीएक कौशिक ब्राह्मण होता १४. तो पूर्वजन्मालित
 पापांमुळे कुष्ठरोगाने पीडित झाला होता. परंतु, त्याप्रमाणे त्या व्याधिप्रस्त झालेल्या
 पतीचे अर्चन त्याची भार्या देवाप्रमाणे करित असे १५. पायाला तूप लावणे, आंग
 चेपणे, स्नान घालणे, वस्त्र नेसविणे, अन्न वाढणे, कफाचे बडके, मूत्र, विष्टा व रक्त
 हांचा साव धुवून काढणे १६, एकांतांतलि सेवा करणे व प्रिय भाषण करणे हांच्या
 योगाने ती नम्र भार्या जरी त्याला सतत संतुष्ट ठेवण्याचा यत्न करित असे १७ तरी
 तो भयंकर ब्राह्मण कोप अतिशयच असल्यामुळे तिची निर्भत्सना करित असे.

तममन्यत दैवतम् १८ तं तथाप्यतिरीक्ष्य तस्य सदैवममन्यत । अचक्रमण्योपि स कदा-
 चिद्विजेतमः १९ प्राह भास्यः नमस्वेति त्वं मां तस्या निवेदनम् । या सा वेद्या मया दृष्टा
 राजमार्गे एहे सता २० सा मे प्रापय धर्ममे सैव मे हृदि वर्तते । दृष्टा सूर्योदये बाला रात्रि-
 श्रेयस्त्रयागता २१ दर्शनानन्तरं सा मे हृदयात्प्रापयति । यदि सा चारुसर्वांगी पीनशोणि-
 पयोधरा २२ नोपगच्छति तन्वंगी तन्मां द्रव्यति वै मृतम् । वामः कामो मनुष्याणां बहुभिः
 प्राप्य चेतनः २३ समाश्रित्य गमने संकुलं प्रतिभाति मे । तत्तदा वचनं श्रुत्वा मर्तुः कामा-
 तुदस्य सा २४ तत्पत्नी त्याकुला ज्ञाता महाभागा पतिव्रता । गार्हं परिकरं वद्ध्वा शुल्क-
 मादाय चाधिकम् २५ स्कन्धे भर्तारमारोप्य जगाम मृदुगामिनी । निधि मेघावृतं म्योनि
 चक्षुर्द्विभुष दृश्यते २६ राजमार्गे प्रियं भर्तुः शरीरं द्विजांगना पथि शूढे तदा प्रोतमचोरं
 चोरसंक्रया २७ माण्डव्यमतिदुःखातमन्यकारे च स द्विजः पत्नीस्त्वन्यसमास्वद्याण्यमास
 कौशिकः २८ वामांगेनाथ संकुलो माण्डव्यस्तमुवाच ह । येनाहमेवमर्थं दुःखितश्चावितो
 वृषा २९ इत्थं क्रुद्धमनुप्राप्तः स पापात्मा मर्यापमः । सूर्योदयेज्जयः प्राप्तेर्वियोजयति न
 संशयः ३० सात्काराणोद्गारादेव स विनाशनवाप्स्यति । तस्य मार्यां ततः श्रुत्वा तं शपम-

तथापि ती नम्र साखी त्याला देवमानीत असे १८ आणि तो जरी अति भीमत्स
 होता तरी त्याला ती सर्वांत श्रेष्ठ समजत असे. 'चालतांही नयेणारा तो द्विजश्रेष्ठ
 एकदा १९ भार्येला झणाला " तूं मला तिच्या घरां ने. मी घरांत असतांना राज-
 मार्गामध्ये जी वेद्या मी पाहिली २० तिच्याकडे, हे धर्मज्ञे, तूं मला घेऊन जा. मीच
 माझ्या मनांत खेळून राहिली आहे. सूर्योदयसमयी ती बाला माझ्या दृष्टी पडली
 आहे व आतां रात्र झाली आहे २१. दृष्टी पडल्याप्रसून ती माझ्या मनांतून जातच
 नाही. फार कशाला ! स्थूल श्रोणितट व स्तन ह्यांनी युक्त असलेली ती सर्वांग-
 सुंदरी २२ कुशोदरी जर मला आलिंगन न देईल तर तूं मला मृत पाहशील.
 मनुष्याच्या मनामध्ये अनेक कारणांनी उत्पन्न झालेली विषयवातना अनिवार असते
 २३; आणि मला तर चालतां येत नाही. ह्यास्तव, हे संकटच मला ओढवलेलें
 घाटत आहे. " हे कामातुर पतीचें भाषण ऐकून ती २४ खाची महामाग्यवती
 पतिव्रता पत्नी हळहळली. परंतु, घट काच्या आवळून तिने बरेचसे द्रव्य गरोवर
 घेतले २५ आणि पतीला खांद्यावर बसवून ती हळू चालणारी ब्राह्मणस्त्री मर्याची
 मर्जा राखण्याकरितां राजमार्गांन रात्री निघाली. त्या पेलीं आकाश मेघाच्छादित
 झालें असून गीज चमकत होती, चोर छणून मार्गावरच चोर नसलेल्या मांडव्य
 मुनीला मुळावर चढविलें असतांना त्या अतिदुःखाकुल मुनीला पत्नीच्या खांदा-
 वर बसलेल्या त्या कौशिक ब्राह्मणाच्या डाय्या अंगत्वा धक्का लागला. तेव्हां
 मांडव्य अति क्रुद्ध होऊन झणाला " अति दुःखी असलेल्या मला विनाकारण
 हलवून ज्यानें २६, २७, २८, २९ ह्याप्रमाणे कष्ट दिले तो पापी मर्यापम
 सूर्योदय होतऱ्हाणीं निरुपाय होऊन निःसंशय मरेल ३०. सारांश, सूर्यदर्शनादरोवर

तिदारुणम् ३१ प्रोवाच व्यधिता मृत्यो मैवोदयमुपेयाति । ततः सूर्योदयामावाहभयस्तंतता
 निशा ३२ घट्पद्मःप्रमाणानि ततो देवा भयं ययुः । निःस्वाप्यायवपट्कारं स्वधास्वाहा-
 यिवर्जितम् ३३ कथं नु शक्तिर्द सर्वं न गच्छेत्तसंशयं जगत् । अहोरात्रव्यवस्थाया विना माम-
 त्संशयः ३४ तत्संशयान् स्वयने शय्यते दक्षिणोत्तरे ३५ विना धामनविक्रानं कालः संवत्सरः
 कृतः । पतिव्रताया वचनाश्रोद्गच्छति दिवाकरः ३६ सूर्योदयं विना नैव ज्ञानदानादिकाः
 क्रियाः । अग्नेर्विहरणं चैव कत्वमावश्र लभ्यते ३७ न कालेन विना चेष्टिनं च यज्ञादिकाः
 क्रियाः । नश्यन्ति सर्वभूतानि तमोभूते चराचरे ३८ नैयाप्यायनमस्मार्कः विना होमिन जायते
 वयमाप्यायिता मर्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः ३९ वृष्ट्यादिनातृगृद्धीमो मर्त्यान्सस्याभिदृश्ये ।
 निष्पादितास्वौषधीषु मर्या यज्ञैर्यजन्ति नः ४० एवं ययं प्रयच्छामः कामान्यज्ञादिपूजिताः ।
 अधो हि वषाम वयं मर्याभौध्वं प्रवर्षिणः ४१ सोयवर्षेण हि वयं हविवर्षेणमानवाः । येस्माकं
 न प्रयच्छन्ति नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ४२ क्रतुमार्गं दुरात्मावः स्वयं धामन्ति लोलुपाः ।
 विनाशाय, वयं तेषां सोयसूर्याग्निमारुतान् ४३ शितिं च संदूषयामः पापानामपकारिणां
 दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकर्मणाम् ४४ वपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय छदारुणाः ।। ये

त्याचा नाश होईल ” तो अंतिभयंकर शाप ऐकून त्याची भार्या ३१ दुःखित झाली
 आणि “ सूर्योदय होणारच नाही ” असे झणाली. तदनंतर सूर्योदय न झाल्यामुळे
 रात्रच एकसारखी ३२, पुष्कळ दिवसांचा काल लोटेपर्यंत सुरू राहिली. असतां
 देव भ्यायले आणि झणाले “ वेदाभ्ययन, वपटकार, स्वधा व स्वाहा ह्यांनीं रहित
 झालेले ३३ हे सर्व जगत कसे बरे नष्ट होणार नाही ! अहोरात्रव्यवस्था नसेल तर
 मास व ऋतु ह्यांचा क्षय होईल ३४; त्याच्या क्षयामुळे दक्षिणोत्तर अयनें समजणार
 नाहीत ३५. आयनज्ञानाशिवाय संवत्सररूप काल कळणार कसा ! पतिव्रतेच्या
 वचनाने सूर्योदय होत नाही ३६. सूर्योदयाशिवाय ज्ञानदानादि कर्मे, अग्नि-
 होत्र व क्रतु होत नाहीत ३७. कालाशिवाय इष्टि व यज्ञादि कर्मे संभवनीय
 नाहीत व अशा रीतीने चराचर अंधकाराने व्याप्त झाल्यास प्राणी जगणे शक्य
 नाही ३८. होमाशिवाय आमची तृप्ति होणार नाही; मनुष्यांनीं यथोचित यज्ञ-
 भागांनीं आह्वाला तृप्त केले असतां ३९ धान्य वाढावे एतदर्थ आह्वां वृष्टि-
 प्रभृतीच्या द्वाराने मनुष्यांवर अनुग्रह करीत असतो व धान्य निष्पन्न झाल्यावर
 मानव आह्वाला उद्देशून यज्ञ करीत असतात ४०. ह्याप्रमाणे यज्ञादिकांनी आमचे
 पूजन झाले असतां आह्मी मनुष्यांचे मनोरथ परिपूर्ण करितो. आह्वां उदकाच्या
 द्वाराने अधोमार्गी वृष्टि करणारे असून मानव हवीच्या द्वाराने ऊर्ध्वमार्गी वृष्टि कर-
 णारे आहेत ४१, ४२. जे आह्वाला उद्देशून नित्यनैमित्तिक कर्मे करीत नाहीत; अथवा
 जे दुरात्मे स्वतःच लुब्ध होऊन यज्ञभाग स्वतः भक्षण करीत असतात त्या अपकारी
 पाप्यांच्या नाशाकरितां आह्वां, उदक, सूर्यकिरणें, अग्नि, वायु व पृथ्वी दूषित करीत
 असतो; दुष्टजलादि दोषांमुळे त्या पाप्यांना ४३, ४४ मरण येण्याकरितां भयंकर

स्वस्मान्प्रीणयित्वा तु मुञ्चन्ते शेषनात्मना ४६ तेषां पुण्यतर्माद्भोक्ताश्विनरामो महात्म-
नाम् । तत्रास्ति सर्वमेतद्धि न चोपायश्चवात्थिनम् ४६ कथं तु दिनसंगः स्नादन्योन्यमव-
दन्सुराः । तेषामेव समेतानां यज्ञयुच्छिनिर्गकिनाम् ४७ देवानां वचनं श्रुत्वा प्राह देवः
प्रजापतिः । तेजः परं तेजसैव तपसा च तपन्त्या ४८ प्रमान्यन्नमरास्तस्माच्छुश्रूष्व
वचनं मम । पतिव्रताया माहात्म्यात्रोद्व्यजनि दिवाकरः ४९ तस्य चातुर्दशादीनिमर्त्यानां
मवतां यथा । तस्मात्पतिव्रतामवेरनमूयां तपस्विनीम् ५० प्रसादयन् वै पत्नीं मानोरु-
दपद्याम्यथा । पुत्र उवाच ॥ मैः सा प्रमादिता गत्वा प्राद्वेष्टं त्रियतामिति ५१ अयाचन्तं दिनं
हेवा मवत्विति यथा पुत्र । अन्वयोवाच ॥ पतिव्रताया माहात्म्यं न ह्यपेन कथं त्विति
५२ संमान्यतां तथा साध्वीं तथा प्रेष्याम्यहं सुराः । यथा पुनरद्वोरावत्तस्यानुपजायते
५३ यथा च तस्याः स पतिर्न शापापापमेव्यति । पुत्र उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरांस्तस्या
गत्वा सा मन्दिरं शुभा ५४ उवाच कुचटं पृथा चर्नं मनुस्नयात्मनः । कश्चिन्नदसि कल्याणि
स्वमतुः स्ववदपिनी ५५ कश्चिन्नासिन्देव्यो मन्यते कश्चिन् पतिम् । मतुः शुभ्रणादेव
मया प्राप्तं महत्कलम् ५६ सर्वकामकलावातिः पत्युः शुभ्रणात्त्रियाः । पञ्चगानि मतु-
प्येण साध्वि देयानि सर्वदा ५७ तयात्मवर्णपमोनं कर्मभ्यो धनसंचयः । प्रातश्चायन्त या

उपद्रव सुरूं होतात. परंतु, जे आह्वांटा तून करून अवशिष्ट अन्न स्वतः भक्षण करीत
असतात ४६ त्या महात्म्यांना अत्यंत पुण्यस्थानें आह्मी देतो. सारांश, हे आतां
कांहीं एक घालणार नाही व ह्याला कांहीं उपायही नाही ४६. आतां दिवस रंग-
वणार कसा ? ” ह्याप्रमाणें देव परस्पर बोलूं लागले तेव्हां एकत्र जुटून यज्ञीवेष्टे-
दाची शंका घेणाऱ्या ४७ देवांचें मागण ऐकून ब्रह्मदेव ह्मणाला “तेजानें उत्कृष्ट तेज व
तपानें तप ४८ शांत होत असतें. तस्मात्, हे देवहो, तुम्ही माझे ह्मणें ऐका. पति-
व्रतेच्या सामर्थ्यामुळे सूर्य रंगवत नाही ४९; व तो न रंगवल्यामुळे मनवांची व
तुमची हानि होत आहे. ह्यास्तव, अत्रिपत्नी जी तपस्विनी पतिव्रता अननूया तिला
सूर्यदेवाकारितां तुम्ही प्रसन्न करून घ्या. पुत्र ह्मणतोः— त्या देवांनीं जाऊन तिला
प्रसन्न केलें असतां “ इष्ट वर मागा ” ह्मणून ती ह्मणाली ५०, ५१. तेव्हां देवांनीं
पूर्वप्रमाणें हो हो ह्मणून दिवसाःत्रिपयीं याचना केली. तेव्हां अननूया ह्मणाली “कांहीं
केलें तरी पतिव्रतेचें माहात्म्य कमी होणार नाही ५२. त्या साध्वीला मान देऊन,
हे देवहो, तिचा पति शापानें नाश न पावतां पुनरापि अद्वोराव व्यवस्था सुरूं होईल
असा मी यत्न करितें. पुत्र ह्मणतोः— ह्याप्रमाणें देवांना सांगून ती कल्याणी त्या
माह्मणांच्या धर्मी गेली ५३, ५४ आणि मर्त्यात्रिपयीं व स्वतःत्रिपयीं कुशल प्रश्न ह्यास्या-
वर ती ह्मणाली “हे कल्याणि, स्वपतीला मुख देणारी तूं आनंदांत आहेसना ५५; सर्व
देवांपेक्षां तूं पति अधिक मानित असतेसनां पतिसेवेनें च मला मेलें फल प्राप्त झालें ५६.
स्त्रीचें सर्व मनोरथ पतिसेवेनें च शेंवटात जातात. हे साध्वि, मनुष्यानें पांच ऋणें
सर्वदा दिली पाहिजेत ५७. त्याचप्रमाणें आपल्या वर्णधर्मानें त्यानें धनसंचय करावा;

पात्रे विनियोज्यो विधानतः ५८ सत्याजं वतपोदानदयापुत्रो भवेत्तदा । क्रिया च शास्त्र-
निर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिता ५९ कर्तव्याहरदः श्रद्धापुरस्कारेण शक्तिः । स्वजातिविहिता-
नेवं लोकान्प्राप्नोति मानवः ६० ह्येतेन महता साध्यं प्राजापत्यादिकान्क्रमात् । प्रियश्चैवं
रुमस्तस्य नरैर्दुःखान्जितस्य वै ६१ पुण्यस्याहोपहारिण्यः पतिशुभूपयैव हि । नास्ति
स्त्रीणां पृथग्यसौ न आहं नाप्युपोषितम् ६२ भर्तुः शुभूपयैवैता लोकानिष्टाभयान्ति हि ।
तस्मात्साध्वि महाभागे पतिशुभूपणं प्रति । स्वयामतिः सदा कार्या यतो मतां परागतिः
६३ यदेवेभ्यो यश्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्रताभ्यर्चनं सत्क्रियां च । तस्यार्चः वै केवलान्मन्त्र-
चित्ता मारी मुंते भर्तृशुभूपयैव ६४ पुत्रं ववाच ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रतिपज्य तदा-
वरात् । प्रत्युवाचात्रिपत्नी तामनसूयमिदं वचः ६५ धन्यास्म्यनुगृहीतास्मि वैवस्याप्यव-
लोकतः । यन्मे प्रकृतिकल्याणि श्रद्धां वर्चयसे पुनः ६६ जानाम्येतन्न नारीणां कश्चित्पति-
समागतिः । तस्मिन्प्रीतिशोपकाराय इहलोके परत्र च ६७ पतिप्रसादादिह च प्रेक्ष्य चैव यश्च-
स्त्विनी । नारी सखमवाप्नोति नायां मतां हि देवतम् ६८ सा त्वं ह्रीं महाभागे प्राप्ताया मम
मन्दिरम् । आयोयाः किं न कर्तव्यं भवार्पेणापि वा गुणे ६९ अनसूयावच ॥ एते देवाः
सदेन्द्रेण भाद्रपागम्य दुःखिताः । स्वश्रावणीपास्तसत्कर्मदिनचक्रनिर्हपणाः ७० याचन्ते-

४ मिळालेल्या द्रव्याचा यथाविधि सत्पार्श्वी विनियोग करावा ५८. सत्य, सुरेन्द्र-
पणा, तप, दान व दया ह्यांचें अवलंबून सर्वदां करावें; शास्त्रविहित कर्म रागद्वेष-
हित व श्रद्धापुरःसर यथाविधि प्रत्यर्हां करावें. क्षणजे मानवाला स्वजातिविहित
प्राजापत्यादि लोक मोठ्या कष्टानें अनुक्रमे प्राप्त होतात. पुरुषांनीं दुःखानें मिळवि-
लेल्या सर्व पुण्याचा अर्धा अंश स्त्रिया पतिसेवेनेंच घेत असतात, स्त्रियांना वेगळी
पक्ष, श्राद्ध अथवा उपोषण नार्हा ५९, ६०, ६१, ६२. पतिसेवेनेंच त्यांना इष्ट
लोक प्राप्त होतात. तस्मात्, हे महाभागवती साध्वी, भर्तांचे मुख्य गति असल्यामुळे
भर्तृसेवेकडेच तुम्हें सर्वदा लक्ष्य असूंदे ६३. देवांना व पितरादिकांना लदेक्षण
पतीनें केलेलें सत्कर्म व पूजन त्याचें अर्थ. फल केवळ पतिसेवेनेंच पतीशिवाय दुस-
ऱ्याकडे लक्ष्य न देणाऱ्या स्त्रीला प्राप्त होत असतें ६४. पुत्र क्षणतोः— तिचें तें
भाषण ऐकून व आदरानें त्याला मान देऊन त्या अत्रिपत्नी अनसूयेला ती मातृणी
क्षणाशी ६५ “ हे कल्याणि, ज्याअर्थी तूं माझी श्रद्धा वृद्धिंगत करित आहेस त्या-
अर्थी मी धन्य असून सर्वसाक्षी देवाचा माझ्यावर अनुग्रहच झाला आहे- ६६.
स्त्रियांना पतिशुभ्य आश्रय कोणताच नार्हा; व त्याचें शिकणी प्रेम हेंच ऐहिक व
पारलौकिक कल्याणाचें कारण आहे हें मी जाणून आहे ६७. पतीच्या प्रसादामुळे स्त्री
इहलोकीं व परलोकीं यशस्विनी होऊन सुखी होते. कारण, भर्ता हेंच स्त्राचें देवत
होय ६८. हे महाभागवती, हे कल्याणि, माझ्या घरां आलेल्या आपलें मी अथवा
त्यांनीं प्राप्त कार्य करावें हें आपण मन्नासागा ६९. अनसूया क्षणतोः— तुझ्या
वचनानुळे उपांचीं सत्कर्म व अहोरात्रगणना दांचा अभाव झाला आहे असे दे

निर्दिष्टास्तथा व्याजद्विविधिताम् । अहं तदर्थमग्यातामृष्ट चैतद्वचो मम ७१-दिनामा-
वात्समस्तानामभावो यागकर्मणाम् । तदभावात्सराः पुष्टिर्नोपयान्ति तपस्विनि ७२-अह-
येव राक्षसेदानुच्छेदः सर्वकर्मणाम् । तदुच्छेदादनाटयथा जगदुच्छेदमेव्यति ७३-तत्त्वमि-
च्छसि धैर्येण जगदुद्धर्तुमापदः । प्रसीद साध्वि लोकानां पूर्ववद्भूततां रविः ७४-वाङ्मन्यु-
वाच ॥ माण्डव्येन महाभागे शत्रो भर्ता ममेव ७५-सूर्योदये विनाशं त्वं प्राप्यस्यितिमन्युना
७६-अनसूयोवाच । यदि ते रोचते भद्रे तत्तत्तद्वचनादहम् । करोमि पूर्ववद्देहं भर्तारं वचना-
सव ७७-मयापि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनि । पतिव्रतानामाराधयामिनि संमानयामि ते
७८-पुत्र उवाच ॥ तथेत्युक्ते तथा सूर्यमांजुदाव तपस्विनी । अनसूयार्थमुपगम्य अर्पणाय तदा
मिथि ७९-ततो विवस्वान्भगवान्पुण्ड्रपदारुणाकृतिः । शैलापिराममुदयमारुरोहोऽभ्युपगच्छः
८०-समनन्तरमेवास्या भर्ता प्राणैर्व्ययुज्यत । पपात च महीपृष्ठे पतन्तं जगृहे च सा ८१-अन-
सूयोवाच “ न विदारस्त्वया भद्रे कर्तव्यः पश्य मे वटम् । पतिशुभ्रपयावाप्तं तपेतः किं विरेण
मे ८२-यथा भवत्समं नान्यमपश्यं पुरुषं क्वचिद् । रूपतः शीलतो बुद्ध्या वाङ्मांशुर्पादि-
भूषणैः ८३-तेन सत्येन विप्रोऽयं व्याधिमुक्तः पुनर्बुधा । प्राप्तोऽहं जीवितं भाषांस्तदायः शरदां
वृत्तम् ८४-यथा भवत्समं माम्यमहं पश्यामि दैवतम् । तेन सत्येन विप्रोऽयं ह्यनर्जी-

इंदासह दुःखित देव माझ्याकडे येऊन ७० पूर्वीप्रमाणे अखंडित अहोरोत्र व्यवस्थे-
विषयी याचना करीत आहेत व मी त्याकरितां आले आहे. माझे हे क्षणणें ऐक ७१.
दिवस नसल्यामुळे सर्व यागकर्म बंद झालें आहेत व त्यांमुळे, हे तपस्विनि, देवांचें
पोषण होत नाही ७२. दिवसाच्याच उच्छेदांमुळे सर्व कर्मांचा उच्छेद होऊन त्यामुळे
अनावृष्टीनं जगतें उच्छिन्न होणार आहे ७३. ह्यास्तव, संकटांतून धैर्यानें जर्गतांचा
उद्धार करण्याची तुझी इच्छा असल्यास, हे साध्वि, लोकांवर कृपा कर आणि सूर्य पूर्वी-
प्रमाणें उगवू दे ७४. ब्राह्मणी क्षणतेः— हे महाभाग्यवति, “ सूर्योदयां तूं मरशील ”
क्षणून आति रागीट मांडव्यानें माझ्या प्राणाधिपतिं मर्यादा शोषे दिला आहे ७५.
अनसूया क्षणतेः— हे कल्याणि, तुला पेटेल तर तुझ्या सांगण्यावरून मी तुझा
भर्ता पूर्वीप्रमाणें जिवंत करीन ७६. हे श्रेष्ठ स्त्रिये, पतिव्रता स्त्रियांच्या सामर्थ्याला
मीही सर्वस्वां मान दिला पाहिजे; क्षणून मी तुला मानीत आहे ७७. पुत्र क्षणतोः—
शावर ‘ठीक आहे’ असें क्षणून तपस्विनी अनसूयेनें अर्थ घेऊन रात्रीं सूर्याला आवा-
हन केले ७८. नंतर प्रफुटित रक्त कमलाकार व निस्तीर्ण मंडलांनी युक्त असा भगवान्
सूर्य उदयाचलावर आरूढ झाला ७९; तत्क्षणीं तिचा भर्ता मरून भूमीवर पडला
व पडतां गडतां तो तिनें धरिला ८०. अनसूया क्षणतेः— हे कल्याणि, तूं खेद करूं
नकोस. पतिसेवेनें प्राप्त झालेले माझे वट तूं पहा! मला उशीर कशाळा? ८१. ज्या-
अर्थां रूप, शील, बुद्धि व वाङ्मांशुर्पादि-भूषणें ह्यांनीं पतीची वरोवरी करणारा जर
दुसरा कोणताही पुरुष मी मानिला नसेल तर ८२ त्या संत्याच्या योगानें ह्याविप्र पुनरपि
व्याधिमुक्त व तरुण होऊन मायेसह शंकराचें जगेल ८३. भवतुल्य दुसरे दैवत मी

वरयमोमयः ८४ कर्मणा मनसा वाचा मर्तुंगमवर्नप्रति । एषा भमोमयो नित्यं
तथायं जीवतांदिभः ८५ पुत्र ववाच ॥ ततो विप्रः स मुक्तस्यौ व्याधिमुक्तः पुनरुवा । स्वभा-
मिमांसयन्नेवम् । एतद्वारक इवागारः ८६ ततोऽपतरपुष्पटट्टिदवाचानि मस्त्रतः । उंभिरे
च मुदं देवा अनसूयामधावुवन् ८७ देवा ऊचुः । वरं दृणीष्य कस्याणि देवकार्यं महत्कृतम् ।
आदित्योदयसद्रावाद्दरं वरय दधते ८८ एषा यस्मात्ततो देवा वरदारवे तपस्विनि । अन-
सूयोवाच ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे पितामहपुत्रो गमाः ८९ वरदा वरयोग्या च एषां भव-
तां मता । तथान्तु मम पुत्रत्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ९० योगं च प्राप्तुं ममृगहिता द्रेष्ठु-
क्ये ॥ पुत्र ववाच ॥ एवमस्त्विति देवास्तां ब्रह्मविष्णुशिवाद्यः ९१ वक्रया जगमुपधान्याय-
मद्रमान्य तपस्विनीम् । ततः काले बहुतिथे द्वितीयो ब्रह्मणः एतः ९२ स्वभार्वा भगवान-
त्रिरनसूयामपश्यत । ऋतुजातां एषां वंशीं लोभनीयतमावृतिम् ९३ सकामो मनसा भेजे
स मुनिस्तामनिन्दिताम् । तस्यामिपश्यतस्तां तु विकारो योभ्यजापत ९४ तमपोवाइप-
वनस्तीर्येष्वं च वेगवान् । ब्रह्मरूपं च शुद्धार्थं पतमानं समन्ततः ९५ सोमरूपं रजोरूपं
विष्णुस्तं जगद्गुरुं । स सोमो मानसो जज्ञे तस्यामनेः प्रजापतेः ९६ पुत्रः । समस्ततवा-
नामापुरायार एव च । तुष्टेन विष्णुना जज्ञे इतामेयो महात्मना ९७ स्वशरीरास्तद्वत्पत्रः

जाणीत नाही हे जर खरे. असेल तर हा विप्र रोगमुक्त होऊन उठो ८४. 'कायेने,
वाचेने व मनाने जर मी पतिसेवनाविषयां सवर्दी उद्युक्त राहिले असेन तर हा दिज
जिवंत होवो ८५. पुत्र हणतोः—तदनंतर तो विप्र व्याधिमुक्त व पुनरपि तरुण होऊन
उठला आणि जरारहित देवाप्रमाणे तो स्वप्रकाशने ते स्थल प्रकाशित करू लागला
८६. तेव्हा पुष्पट्टि झाली; देववाचे वाजू लागली; आणि देव आनंदित होऊन अन-
सूयेला हणाले ८७ "हे कल्याणि, हे सुवते, वर माग. सूर्योदय झाल्यामुळे तूं मोठे देव-
कार्य केले आहेस; वर माग ८८. हे तपस्विनि, तूं ज्याअर्धी देवांना संकटांतून मुक्त
केले आहेस त्याअर्धी ते तुला वर देण्यास उद्युक्त झाले आहेत." अनसूया हणतेः—
जर पितामहप्रमृति देव मजवर प्रसन्न झाले असतील ८९; आणि मी वरप्रद वर
घेण्यास योग्य आहे असे जर तुझांस वाटत असेल तर ब्रह्मा, विष्णु व शिव ह्यांनी
माझे पुत्रत्व स्वीकारावे ९०; आणि पतीसह मला केशमुक्तीकरिता योगप्राप्ति व्हावी.
पुत्र हणतोः— ह्यावर "ठीक आहे" हणून देव तिळा हणाले आणि
ब्रह्मा; विष्णु, शिव इत्यादि देव तिची यथान्याय अनुज्ञा घेऊन निघून गेले. नंतर
वराच काल लोटल्यावर द्वितीय ब्रह्मपुत्र भगवान् अत्रिमुनि अत्यंत मोहक; सुंदर व
ऋतुस्नात झालेल्या आपल्या भार्येकडे पाहू लागले आणि त्या सकाम मुनींनी त्या
निर्दोष स्त्रीचा मनाने उपभोग घेतला. त्या स्त्रीकडे पहातां पहातां त्या मुनींपासून जे
तेज पडले ९१, ९२, ९३, ९४ ते वेगवान् वायूने अडवे उभे उडविले. ते शुक्लवर्ण
ब्रह्मतेज चोहोकडे पडू लागले असतां ९५ दहा दिशांनी ते आकर्षण करून घेतले;
ते रजोगुणी सोमरूप होते. तो प्रजाधिपति अत्रिमुनींचा सोम हणून मानसपुत्र

सखोदिको द्विजोत्तमः । दत्तात्रेय इति ख्यातः सोऽनसूयास्तनं पपौ १८ विष्णुरेवावती-
णोऽसौ द्वितोयोवेः स्रोतो भवत् । सप्ताहात्प्रच्युतो मातृरुदरात्कुपितो यतः १९ हैहयेन्द्रमु-
पावृत्तमपराध्यन्तमुद्धतम् । दृष्ट्वात्रौ कुपितः सद्यो दग्धुकामः स हैहयस् १०० गर्भवास-
महायासदुःखमर्षसमन्वितः । दुर्वासास्तमसा युक्तो रुद्रांशः सोऽभ्यजायत १ इति पुत्रत्रयं
तस्या जज्ञे ब्रह्मेशैष्णवम् । सोमो ब्रह्माभवद्विष्णुर्दत्तात्रेयोभ्यजायत २ दुर्वासाः शंकरो जज्ञे
वरदानारिवौकसाम् । सोमः स्वरश्मिभिः शीतैर्वीरुदौपधिमानवान् ३ आप्याययन्सदा स्वर्गे
वर्तते स प्रजापतिः । दत्तात्रेयः प्रजाः पाति दुष्टदैत्यनिवर्हणत् ४ शिष्टातुप्रहृद्योगी श्रेय-
श्रांशः स वैष्णवः । निर्दहत्यवमन्तारं दुर्वासा भगवानजः ५ रौद्रभावं समाश्रित्य दृक्म-
नोवाग्भिरुद्धतः । सोमत्वं भगवानग्निः पुनश्चक्रे प्रजापतिः ६ दत्तात्रेयोपि विषयान्योगस्त्वो
दुष्टो हरिः । दुर्वासाः पितरं त्यक्त्वा मातरं चोत्तमं व्रतम् ७ बन्मत्ताल्यं समाश्रित्य परि-
श्रमम मेदिनीम् । मुनिपुत्रवृत्तो योगी दत्तात्रेयोऽप्यसंगिताम् ८ अमीप्समानः सरसि निम-

उत्पन्नं शाला ९६; तो सर्वं प्राप्याच्या आयुष्याचा आधार होय. नंतर महामा विष्णु
संतुष्ट झाल्यामुळे दत्तात्रेय जन्मला ९७. स्वशरीरापासून जो सत्वगुणो द्विजत्रेष्ट उत्पन्न
शाला तो दत्तात्रेय झणून उत्पन्न शाला आणि तो अनसूयेचे स्तनपान करू लागला
९८. अवतीर्ण झालेला विष्णुच अत्रीचा द्वितीय पुत्र होय. हैहयाधिपति मत्त झाल्यामुळे
कुमार्गाला लागून अत्रिमुनींचा अपमान करीत आहे असे दृष्टी पडताक्षणी जो कुपित
होऊन हैहयाधिपतीला दग्ध करण्याकरिता सात दिवसांनीच मतेष्ट्या उदरापासून
च्युत झाला ९९; १००; व गर्भवाससंबंधी होणाऱ्या आयासामुळे व दुःखामुळे जो संतप्त
झालेला होता तो दुर्वास झणून तमोगुणी रुद्रांश उत्पन्न झाला १. द्याप्रमाणे ब्रह्मा, विष्णु
व महेश्वर द्याच्या अंशाने त्या अनसूयेला तीन पुत्र झाले. ब्रह्मदेव सोम झाला; विष्णु
दत्तात्रेय झाला २; आणि देवांच्या वरप्रदानामुळे शंकर दुर्वास झाला. आपल्या शीत
किरणानीं लता, ओपधि व मानव द्याची अभिवृद्धि करणारा प्रजाधिपति सोम सर्वदा
अंतरिक्षामध्ये असतो आणि दुष्ट व दैत्य द्याचा नाश करून दत्तात्रेय प्रजेचे रक्षण
करीत असतो ३, ४. तो योगी असून सज्जनांवर अनुग्रह करणारा असा विष्णूचा
अंश आहे. भगवान् जन्मरहित दुर्वास रौद्ररूप धारण करून अवमान करणाऱ्याला
दग्ध करीत असतो आणि त्याची दष्टि, मन व वाणी द्याचे ठिकाणी सौम्यपणा नसतो.
भगवान् प्रजाधिपति अत्रिमुनींनीं सोमाचे स्वरूप उत्पन्न केले ५, ६; दत्तात्रेयरूप
हरि योगाचे अवलंबन करून विषयालोचनकरून लागला आणि मातापितरांच
त्याग करून व उत्कृष्ट उन्मत्तवृत्ति स्वीकारून दुर्वास पृथ्वीवर हिंदू लागला.
मुनिपुत्रांनीं परिवेष्टित असलेला योगी व समर्थ दत्तात्रेयही संग नसावा एतदर्थ सरो-
वरामध्ये पुष्कळ वेळपर्यंत बुडून राहिला. तथापि, सरोवराचे तीरी वसून राहिलेल्या
त्या ऋषिपुत्रांनीं त्या अत्यंत प्रियदर्शन महात्म्याचा त्याग केला नाही. शंभर दिव्य वर्षे
पूर्ण झाली असताही त्याच्या प्रेमांमुळे जेव्हा सर्व मुनिकुमार ते सरोवराचे तीर

मम धिरं विभुः । तथापि ते महात्मानमतीव प्रियदर्शनम् ॥ १ ॥ तस्य मुनें ह्यमारास्ते सरस्-
स्तीरसंभवाः ॥ दिव्ये वर्षयते पूर्णं यदा ते न त्यजन्ति तदा ॥ २१ ॥ तस्मीत्या सरस-
स्तीरं सर्वे मुनिकुमारिकाः । ततो दिव्याम्बरधरां चक्षुषां धुनितम्बिनीम् ॥ २२ ॥ मारीमाराय-
कल्याणीमुत्ततार जठाम्बुनिः । स्त्रीसंनिर्धारिणं द्योते परित्यज्यन्ति माभिति ॥ २३ ॥ धुनिपुत्रा-
स्ततो योगे स्थास्यन्तीति विचिन्तयन् । तथापि ते मुनिवृत्ता न त्यजन्ति यदा मुनिम् ॥ २४ ॥
ततः सह तया वायो ययपाममयाकरोत् । सुरापानरतं तेन सभार्यं तस्य जुस्ततः ॥ २५ ॥
सीतवाद्यादिवनितायोगसंसर्गोदयितम् । ययमाना महात्मानं तथा सह बहिष्कृतम् ॥ २६ ॥
वायापरोपं भोगीशो वाक्यी स पिबन्धि । अन्तवसायिवेशमान्तर्मातादिभ्यस्तृष्यिव ॥ २७ ॥
धुरां पिबन्सपत्नीपतपस्तेषु स योगवित् । योगीश्वरभिरित्यमानो योगिभिर्मुक्तिकण्ठिभिः ॥ २८ ॥
१७ कस्यचिरवय कालस्य कालंवीर्योर्जुनो बली । कृतवीर्यं दिवं याते मन्त्रिभिः सपुरोहितैः ॥ २९ ॥
पौरैश्चामाभिषेकाय समाहूतोऽजवीरिदम् । माहं राज्यं करिष्यामि मन्विषो नरकोतरम् ॥ ३० ॥
यदर्थं गृह्यते धूलकं तरुनिष्पादयन्बुधाः । पण्यानां द्वादशं भारं भूपाढाय वणिग्जनः ॥ ३१ ॥
दशस्मरविभिर्भागै रधितो याति रस्युतः । गोपाश्च घृततद्वादेः पद्भारं च कृषीवकाः ॥ ३२ ॥
दशान्यद्रुधुजेर्दधुपरि-भारं ततोपिकम् । पण्यादीनामधेयायां यविजो गृह्यतस्ततः ॥ ३३ ॥

सोडीनात तेव्हा दिल्ल वख्खे व मनोहर नितंब ध्यानीं युक्त असलेली एक मुरूप ७, ८, ९, १०, ११, १२, शुभ स्त्री घेऊन दत्तात्रेयमुनि उदकातून बाहेर निघाले. स्त्रीचे ठिकाणीं मी आसक्त असल्याचें पाहून तरी हे मुनिकुमार मला सोडून योगाचें अवलंबन करतांल असें त्या मुनीला वादले होतें. परंतु, ते मुनिकुमार त्याच्या सोडीनात १२, १३, तेव्हा त्या स्त्रीसह तो मद्यपान करूं लागला. अर्धेसह तो सुरापानाविषयीं आसक्त झाल्यामुळे त्यांनीं त्याचा त्याग केला १४. गाम्पन, वाद्ये व स्त्रीसंभोग ह्यांच्या संसर्गानें तो महात्मा दूषित आहे आणि झणूनच तिच्यासह बहिष्कृत आहे असें ते मानूं लागले १५. तो जरी मद्यपान करीत असे तरी योगीश्वर असल्यामुळे अत्यंत गृहीत प्रवेश करणाऱ्या वायुप्रमाणे द्रोपानें लिप्त झाला तार्ही १६. तो योगवेत्ता व योगीश्वर सुरापान करीत असूनही पत्नीसह तपश्चर्या करीत असे आणि मुमुक्षु योगी त्याचें चिंतन करीत असत १७. कृतवीर्य परलोकां पोल्यानंतर वलाढ्य कार्तिकीर्याजुनाला अभियेक करण्याकरितां, मंत्री, पुरोहित व पौरजन ध्यानीं बोळाविले असतां तो झगला “हे मंत्रिजनहो, नरकरूप फळ देणारें राज्य मी करणार नाहीं १८, १९. कारण ज्याकरितां कर त्यावयात्ता ते कार्य न करणाऱ्या राजाचें जीवित व्यर्थ होय. माळचा वारावा हिस्सा राजाला देऊन त्यापारी लोक मार्गामध्यें सुरक्षित जात असतात २०. कारण, रक्षक लोक ज्वारांपासून त्यांचें रक्षण करीत असतात. गोप हे द्वाचकरितां तूप, ताक इत्यादिकांचा द्वादशांश जकात राजाला देत असतात. शेतकरी पंधांश २१ राजाला देऊन अवशिष्ट राहिलेल्याचा उपभोग घेत असतात व वाणीही द्वादशांश राजाला देऊन सर्व माळाचा उपभोग घेत

अग्निहोत्रं । तपःसत्यं वेदानां चैव साधनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं । च इष्टमित्यभिधीयते २३
 प्राप्तीकृतपतङ्गागानि देवतायन्तनानि च । अन्नप्रदानमर्थभ्यः । पूर्तमित्यभिधीयते २४ इष्टा-
 पूर्तविनाशाग्रत्वाद्वाधैरकार्मिणः । अश्विन्यैः प्रान्यते लोकस्तद्व्यन्तरसंस्थितः । २५ गृहतो
 बाह्येऽप्युपमां नृपतेर्नरको भुवम् । निरूपितमिदं राज्ञः पूर्वैरक्षणेन नमः २६ अर्थं श्रौत-
 श्रौततद्वनं नृपतेर्भवेत् । तस्माद्यदि नृपस्त्वावा प्राप्तो योगित्वमीप्सितम् २७ भुवः पावन-
 स्तुमर्थाय शकः पक्षोऽमीपतिः । पृथिव्यामनृश्रुवासाप्यहमेव हि संयुतः २८ ततो भविष्ये
 मात्मानं करिष्ये पापमागिनम् । तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा मन्त्रिभ्यः परितोऽन्वीत् २९ गगो-
 नाम महाबुद्धिर्मुनिर्भूय योतिगः । अकरया तु हृदयाविष्टरत्नं तोषयितुमर्हति ३० यथैवं
 कर्तुं कामस्यैव राज्यं सभ्यं प्रज्ञासिद्धम् । ततः शृणुष्व मे साधनं कुरुष्व च नृपारमज ३१
 इत्याश्रयं महात्मानं सत्त्वोष्णीकृताभमम् । तमाराम्य भूपाळ, प्राप्ति यो भुवनत्रयम् ३२
 योगयुक्तं महात्मानं सर्वत्र समदर्शनम् । विष्णोरंशं कमडात्तरवतीर्णं धरातले ३३ यमा-
 राध्य सहस्राक्षः प्राप्तवान्पदमात्मनः । इतं दुरारमभिदैर्देजघान च द्वितेः सुतान् ३४ अर्जुन

असतात २२. अग्निहोत्र, तप, सत्य, वेद ध्येदनं, अतिथिस्तकार आणि वैश्वदेवं ह्यानि
 इष्ट क्षणतात २३. प्राप्ती, कूप तडाग, देवालय वाधणे आणि याचकांना अन्नदान
 करणे ह्याला पूर्त असे क्षणतात २४. चौकमी राजाचें ते कादव्य इष्ट व पूर्त ह्यांच्या
 नाशाला कारण होत असतें. रक्षणाकरिता जर लोकांना काहीं दुसरी व्यवस्था करणे
 भोग पडले क्षणजे पष्ठाश कर राजाला देणे हे जे रक्षणाचें मुख्य साधन ते व्यर्थ
 होऊन जर इतर साधनांनी लोकांचें रक्षण होऊं लागले २५ तर प्रष्ठाश कर घेणाऱ्या
 राजाला नरकप्राप्ति निःसंशय होईलच. कारण, पष्ठाश कर हे प्रजा रक्षणाकरिता
 राजाचें वेतन होय, असे प्राचीन लोकांनी निरूपण केले आहे २६. कराचा विनि-
 योग । प्रजेच्या रक्षणाकडे न करणाऱा राजा चोरापेक्षाही चोर होय आणि
 त्याच्यापाशी असलेले ते द्रव्य चोरीचें द्रव्य होय. ह्यास्तव, तपश्चर्या करून
 जर मला इष्ट योगसिद्धि प्राप्त झाली २७ तर पृथ्वीपालनाला अवश्य असलेले जें
 सामर्थ्य तें मला प्राप्त होऊन मी या भूतलावर धडक्युक्त असा अद्वितीय राजा होईन.
 परंतु, तशी सिद्धि अद्यापि मला प्राप्त झाली नाही २८. तशी सिद्धि प्राप्त झाल्याने-
 तर मी राजा होईन; परंतु, तोपर्यंत मी पापमागी होणार नाही. ” हा त्याचा निश्चय
 जाणून मंत्र्यांमध्ये स्थित असलेले, महाज्ञानी व राजापेक्षां वयोवृद्ध गर्गमुनि राजाच्या
 भक्तीने दयार्द्र होऊन त्याला संतुष्ट करण्याकरितां हांगाले २९, १३० “ हे राज-
 पुत्रा, जर ह्याप्रमाणे उत्कृष्ट रीतीने राज्य चालविण्याची तुझी इच्छा असेल तर
 माझ्या क्षणव्याप्रमाणे वाग ३१. महात्मा त्रैलोक्यपालक दत्तात्रेय सहाद्विधां खोल्यांत
 रोहिलेला आहे. त्यांचें आराधनं, हे भूपाळांतू कर. ३२. सर्वत्र समदृष्टि ठेव-
 णारा तो महात्मा योगी जगत्पालक विष्णूचाच अंश भूतलावर अवतीर्ण झालेला आहे
 ३३; आणि दृष्ट दैत्यांनीं हरण केलेले स्वकीय पद, त्याचीच आराधना करून इदानीं

उवाच ॥ कथमारापितो दैवैर्दत्तात्रेयः प्रतापवान् । कथं वापहतं दैवैरिन्द्रस्य प्राप वासवः
 ३६ गर्ग उवाच ॥ दैत्यानां देवतानां च बृहमासीत्सुदारणम् । दैत्यानामीश्वरे जंभे देवानां
 च शचीपते ३६ तेषां ॥ पुण्यमानानां दिव्यः संवत्सरो गतः । ततो देवाः परामृता दैत्या
 विजयिनोऽभवन् ३७ विप्रचित्तिमुदैवा दानयैस्ते पराजिताः । पलायनकृतोत्साहानिरु-
 त्साहा द्विपञ्चये ३८ बृहस्पतिपुपागम्य दैत्यसैन्यवधेष्ववः । अमन्त्रयन्त संहिता वाच-
 यित्वैः सहर्षिभिः ३९ बृहस्पतिरुवाच ॥ दत्तात्रेयं महाभागमत्रेः पुत्रं तपोधनम् । विहं-
 ताचरणं भक्त्या संतोषयितुमर्हं ४० स वो दैत्यविनाशाय वरदो दास्यते वरम् । ततो
 हनिष्यथ छुराः संहितान्दैत्यदानवान् ४१ गर्ग उवाच ॥ हन्तुं शक्याम संदेहो दत्तात्रेयप्रसा-
 दतः । इत्थुक्तास्ते तदा जम्बुदत्तात्रेयाश्रमं सुराः ४२ ददृशुश्च महारमानं धान्तं पृथ्म्या सम-
 न्वितम् । उन्नीयमानं गन्धर्वैः छुरापानरतं मुनिम् ४३ ते तस्य गत्वा प्रणतिं चक्षुः सर्वा-
 र्थतापनीम् । भक्त्या तस्योपजहृध मधपस्य छुरादिकम् ४४ तिष्ठन्तमवतिष्ठन्ति यान्तं
 यान्ति दिवौकसः । आरापयामासुरथः स्थितास्तिष्ठन्तमासने ४५ स प्राह देवान्प्रणतान्द-
 तात्रेयः किमिष्यते । मत्तो भवद्विष्येनेयं शुभ्रपा क्रियते मम ४६ देवा ऊचुः । दानयैर्हनिष्या-
 द्दृष्ट जम्भावैर्भूर्भुवादिकम् । इतं त्रैलोक्यमाक्रम्य कृतभागांश्च कृत्स्नञ्च ४७ तद्वधे कुरु इदि

मिळविले आहे व दैत्यांचा वध केला आहे ” ३४. अर्जुन ह्मणतो:—प्रतापी दत्तात्रेयाचें
 आराधन देवांनीं कसें केलें व दैत्यांनीं हरण केलेलें इंद्रपद इंद्राला कसें प्राप्त झालें ? ३५
 गर्ग ह्मणतात:—जंभ व इंद्र अनुक्रमेण देवदैत्यांचे अधिपति असतांना त्यांमध्यें आति
 भयंकर युद्ध झालें ३६. ते युद्ध करीत असतांना एक दिव्य वर्ष लोटल्यावर देव परा-
 जित व दैत्य विजयी झाले ३७. विप्रचित्तिप्रभृति दानवांमुळें पराजित झालेले देव
 शत्रूंना जिंकण्याविषयी निरुत्साह होऊन पळण्यासच तयार झाले, ३८. तथापि, दैत्य-
 सेनेचा वध व्हावा ह्या उद्देशाने बृहस्पतीकडे जाऊन वालखिल्यऋषींसह ते विचार
 करूं लागले असतां ३९ बृहस्पति ह्मणाले “ निषिद्ध आचरण करणाऱ्या महाभा-
 गवान् व तपस्वी अत्रिपुत्र दत्तात्रेयाला तुझी भक्तीनं संतुष्ट करा ४०. देवहो, तो
 वरप्रद दैत्यनाशार्थ तुझांला वर देईल आणि नंतर तुझी दैत्यदानवांचा एकदम
 वध कराल ४१.” ह्यावर गर्गमुनींनींही “ दत्तात्रेयकृपेनें तुझी निःसंशय वध करण्यास
 समर्थ व्हाल ” असें सांगितलें असतां ते देव दत्तात्रेयाच्या आश्रमाला गेले ४२. तो
 श्रीयुत, क्षमाशील व महात्मा मुनि मधपानासक्त असून गंधर्व त्याचें स्तवन करीत
 आहेत असें त्यांनीं अवलोकन केलें ४३. त्यांच्याकडे जाऊन त्यांनीं त्याला सर्वार्थसा-
 धक प्रणाम केला आणि त्या मधपानासक्त मुनीला त्यांनीं भक्तीनें मद्य वगैरे अर्पण
 केलें ४४. तो उभाराहिला असतां देव उभे रहात, चालूं लागला असतां चालत
 आणि आसनावर असतांना खालीं उभे राहून त्याला मान देत ४५. तो दत्तात्रेय नम्र
 झालेल्या देवाना “ माझ्यापासून काय प्राप्त होण्याच्या उद्देशाने तुझी ही माझी सेवा
 करीत आहा ? ” असें ह्मणाला असतां ४६ देव ह्मणाले “ हे मुनिश्रेष्ठ, भूमि, अंतरिक्ष

स्वं परित्राणाय नोजय । त्वत्प्रसादादमीप्सामः पुनः प्राप्तं त्रिविष्टपम् ४८ दत्तात्रेय उवाच ॥
 मयासक्तोदग्रच्छिद्यो न चैवाहं जितेन्द्रियः । कथमिच्छत मतोपि देवाः शत्रुपराभवम् ४९
 देवा ऊचुः ॥ अनपस्त्वं जगन्नाथ न तेषस्तव वियते । विद्याशालनशुद्धान्तर्निविष्टमानदीपिते
 १५० दत्तात्रेय उवाच ॥ सत्यमेतत्सुरा विद्या मयास्ति समदर्शिनः । अस्यास्तु योषितः
 संगोदग्रच्छिद्यतां गतः ५१ श्रीसंभोगोतिदुःसायं सातत्येनोपसेवितः । एवमुक्त्वास्ततो
 देवाः पुनर्वचनमब्रुवन् ५२ देवा ऊचुः ॥ अनयेयं मुनिश्रेष्ठ जगन्माता न दुप्यति । या सा विद्या
 तव विमो सर्वज्ञस्य हृदि स्थिता ५३ यथांशुमाळा सूर्यस्य द्विजचण्डालसंगिनी । न दुप्यति
 जगन्नाथ तपोयं वरवर्णिनी ५४ गर्ग उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो देवैर्दत्तात्रेयो ब्रवीदिदम् । प्रहस्य
 त्रिदशान्सर्वान्यपेतद्रव्यतां मतम् ५५ तदाह्वयासुरान्सर्वान्युद्धाय सुरसत्तमाः । इहानगत
 मरुटिगोचरं मा विदम्यताम् ५६ मरुटिपातद्रुतमुक्त्वा प्रक्षीणबलतेजसः । येन नागमगेशास्ते
 प्रयान्ति ममदर्शनात् ५७ गर्ग उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवैर्दया महाबलाः । आहवाय
 समाहूता जमुर्देवगणाभ्यम् ५८ ते हृन्मयाना इतेपैर्देवाः सर्वे भयातुराः । दत्तात्रेयाभ्रमं
 जम्बुः समस्ताः शरणार्थिनः ५९ तमेव त्रिविमुर्दस्याः कालवन्ते दिवौरुतः । इदृशस्तं महा-
 र्मानं दत्तात्रेयं महादसम् १६० वामपार्श्वस्थितामिदामग्रेन जगतः शुभाम् । भार्या चास्य

इत्यादि लोक जंमादि देव्यानीं हरण केलें आणि त्रैलोक्य जिंकून सर्व यज्ञभाग घेतले
 ४७. हे निष्पाप, आमच्या रक्षणाकरितां आपण त्यांच्या वधाचा वेत करा. आपल्या
 प्रसादानें स्वर्ग पुनः प्राप्त होण्याची आम्हांला आशा आहे ४८. दत्तात्रेय क्षणतातः—
 देवहो, मी मयासक्त व उच्छिष्ट असून जितेंद्रिय नाहीं. तस्मात्, माझ्यानें शत्रुपराभव
 तुम्ही कसा इच्छितां ? ४९. देव क्षणतातः—हे जगन्नाथा, तूं निष्पाप व निर्लेप
 आहेस; व विचारूप उदकानें धुऊन गेलेल्या तुझ्या शुद्ध अंतःकरणांत ज्ञानकिरणें
 कायम झालेलीं आहेत १५०. दत्तात्रेय क्षणतातः—देवहो, हे सत्य आहे. मज समदृष्टीचे
 ठिकाणीं विद्या आहे; परंतु, मी ह्या स्त्रीच्या संगामुलें उच्छिष्ट झालों आहे ५१. श्रीसं-
 भोग सतत घडल्यानें अति दुःख होतें. ह्यावर देव पुनः क्षणाले ५२ “ हे मुनिश्रेष्ठ,
 हे प्रमो, ही निष्पाप जगन्माता तुज सर्वज्ञाच्या हृदयांत असलेल्या विद्येप्रमाणें दूषित होत
 नाहीं ५३. द्विज व चंडाल ह्यांचा संग करणाऱ्या सूर्याच्या किरणमालेप्रमाणें, हे जग-
 नाथ, ही श्रेष्ठ स्त्री दूषित होणारी नाहीं ” ५४. गर्गमुनि क्षणतातः— देवांच्या ह्या
 क्षणप्यावर दत्तात्रेय हंसून सर्व देवांना क्षणाले “ तुम्हांला हें संमत असल्यास ५५
 सर्व असुरांना पुढाला बोलावून, हे सुरश्रेष्ठहो, माझ्यासमोर येथें सत्वर आणा ५६.
 क्षणजे माझ्या दृष्टिरूप अग्नीनें त्यांचे घळ व तेज क्षीण होईल आणि माझ्या दर्श-
 नानें ते सर्व नाश पावतील ५७. गर्ग क्षणतातः— ते त्यांचे मापण ऐकून
 देवांनीं महाबलाव्य दैत्य युद्धाला बोलाविले व ते देवगणांच्या आग्रमाला गेले ५८. पुढें
 दैत्य माहें लागले असतां सर्व देव भयभीत होऊन आश्रयाकरितां दत्तात्रेयाभ्रमाला गेले
 ५९. व दैत्यही देवांचा पाठलान करीत त्या आश्रमांत प्रविष्ट झाले असतां मगानें धुंद

शुचावर्गां लक्ष्मीमिन्दुनिमाननाम् ६१ नीलोत्पलावनयनां पीनश्रीणिपयोधराः । मृदुशी
मधुराभायां सर्वयोगिपुणैर्युनाम् ६२ दृष्ट्वा पतस्तदा देव्याः साभिलापमनोमयाः । न मेकुरन्तः
दैत्या मनसा योदुमातुराः ६३ त्यक्त्वा देवान्निर्जयं ता तु दत्तुं कामा इतो नृपः । प्रेरितास्तेन
पापेन शासकास्ते ततोऽबुवन् ६४ श्रीरत्नमेतपैलोक्यसारं चेद्विदितं भवेत् । कृतवन्मास्तवः
सर्वे इति नो भायिते मनः ६५ तस्मात्सर्वे समुत्थिष्व शिबिकायां सुरारिनाः । आरोप्य स्वम-
यिष्ठानं नवाम इति विधिताः ६६ गर्ग उवाच ॥ सातुरागास्ततस्तं तु मुनेरन्तिष्ठमानम् ।
तस्य तां योषितं साध्वीं समुत्थिष्व स्मरातुराः ६७ शिबिकायां समारोप्य सहिता दैत्यश-
नवाः । शिरः संशिविकां कृत्वा स्वस्थानाभिमुखा ययुः ६८ इतान्वेयस्तथा देवान्विद्वे-
दमथावधीत् । दिष्ट्वा च दन्तं दैत्यानामेव लक्ष्मीः शिरोगता । सप्तस्थानान्यतिदम्य ण्य-
मन्यमुपेयति ६९ देवा ऊचुः ॥ कथयस्व जगन्नाथ केतु स्थानेष्वक्षिताः ॥ पुष्टस्य कठं
किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति १०० इत्यावेय उवाच ॥ नृणां पादस्थिताः लक्ष्मीर्निर्जयं संप्र-
प्यति । सक्प्रोथ संस्थिता वलं रत्नं नावाविषं तस्य ७१ कण्ठरा गुणसंस्थाः क्रोडस्थाप-
त्यदायिनी । मनोरथान्पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ७२ लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां भेषा कण्ठस्था
कण्ठभूषणम् । अभीष्टवन्पुदारैश्च तथा श्लेष् प्रवासिभिः ७३ मृदार्कवाक्यलावण्यमाकाश-
वितपां तथा । हस्तस्थिता कवित्वं च यच्छत्युदधिसंभवा ७४ अरोगता संत्यजति ततोऽन्यं

शालेला महात्मा दत्तात्रेय त्याच्या दृष्टी पडला १६०. नंतर सर्व विश्वाला इष्ट, कल्याणी,
चंद्रतुल्य मुख व मनोहर अवयव ह्यांनी युक्त, कमलाक्षी, पुष्ट श्रीणी व पुष्ट, स्तन,
उच्छिष्ट दांत, मधुर भाषण आणि सर्व स्त्रीगुण ह्यांनी संपन्न अशी त्याची भार्या लक्ष्मी
ढाव्यां वाजूला असलेली. १६१, १६२ दृष्टी पडतांक्षणीं देव मदनाने व्याकुल झाले
आणि कामुक व मत्त झालेल्या त्या दैत्यांचे मन अनावर झाले १६३. तेव्हा देवाची
प्रेरणा झाल्यामुळे गपासक्त व निःस्तेज झालेले ते देव देवांना सोडून ती स्त्री हरण
करण्याच्या उद्देशाने झगाले १६४. "त्रैलोक्याचे सार असलेले हे श्रीरत्न, मिळाल्यास
आपण सर्व कृतकृत्य होऊं, असे आह्वाला वाटत आहे १६५. द्यास्तव, हे दैत्यहो, सर्वांनी
मिळून हिला उचलून पालखात ठेवावे आणि स्वस्थानी न्यावे, असा आमचा निश्चय
झाला आहे" १६६. गर्ग हाणतातः—नंतर ते कामातुर दैत्य मुनीजवळ आले आणि
त्याची ती पतिव्रता स्त्री पालखात उचलून ठेवून व पालखी डोक्यावर घेऊन स्वस्था-
नाकडे निघाले १६७, १६८. तेव्हा दत्तात्रेय हंसून देवांना हाणाले "ही लक्ष्मी दैत्य-
मस्तकीं चढली हे फारच उत्तम होय; सात स्थाने सोडून ही आता अन्य ठिकाणीं
जाईल १६९. देव हाणतातः—हे जगन्नाथ, लक्ष्मी पुरुषाच्या कोणत्या स्थानीं असली
हाणजे कोणते फल देते व कोठे गेली हाणजे नाहींशी होते हे आपण सांगा. १७०.
दत्तात्रेय हाणतातः—लक्ष्मी पुरुषांच्या पायावर असल्यास घर, मांड्यांवर असल्यास
वाघे, रत्ने व नानाप्रकारचे दान ७१, गुह्यास्थानीं स्त्री, संजमण्याभागीं अपत्य, हृदया-
वर मनोरथ ७२, कंठावर कंठभूषण आणि इष्टबंधु, स्त्रिया व प्रवासी ह्यांची भेट ७३

याति चाभयम् । सैष निरोगतां दैत्यान्परित्यजति सांप्रतम् ७५ । प्रपृष्ट्वा प्राणिः वध्यन्तां
तस्मादेते सुरारण्यः । न भेतव्यं मृतं त्वेते मया निस्तेजसः कृताः ७६ । परदारवमर्शाच्च दग्धपु-
ण्या इतौ जमः । तस्मादेतेभिर्हन्त्यन्तां भवद्विराविशंकितैः ७७ । गमं वञ्चाच्च ॥ ततस्ते विविचै-
रैवैव्यमानाः सुरारण्यः । तिरः सुलक्ष्म्याप्याकान्ता विनेश्वरिति न । श्रुतम् ७८ । लक्ष्मीप्रोत्पत्य
संप्राप्ता दत्तात्रेयं महामुनिम् । स्तूयमाना सुरैः सन्तैर्दैत्यनाशान्मुदन्वितैः ७९ । प्रणिपत्य ततो
देवा दत्तात्रेयः महामुनिम् । जप कृष्ण जगन्नाथ, दैत्यान्तक हर प्रभो १८० । नारायणाच्यु-
तानन्तवासुदेवाश्च याजर । त्वत्प्रसादात्सुखं लक्ष्मी राज्यं संपन्ननादन ८१ । शान्त्यन्वैश्वर्यापणे
मज्जन्तां नित्यवत्सल । इति स्तुत्वा नाक्षपुत्रं ययापूर्वं गताः सुराः ८२ । तथा स्वमहिं राजेन्द्र
वदिष्यसि यथेष्टितम् । प्राप्तमैश्वर्यमुत्तुङ्गं । तूर्णमाराक्यस्व तम् १८३ [११८३] इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयमाहात्म्यवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पुत्रश्चाच ॥ इत्युपेवं च मनस्वा काचं वीर्यं मरेत् ८४ । दत्तात्रेयाग्रमं गत्वा तं मकत्या सम-
पूजयत् १ । पादसेवाह्वारेण अध्यांशोहरणेन च । सुखचन्दनादिगन्धाम्बुपलाघानयनेन च
१ । वषाकसाधनैस्तस्य वच्छिद्यपोहनेन च । १ । परितुष्टो मुनिर्मुपैतमुवाच तपैव सः १ । सयै-

आणि मुखावर असल्यास उत्कृष्ट अन्न, मनोहर भाषण, सफल आज्ञा व कवित्व देते ७४
आणि मस्तकी असल्यास ज्याच्या मस्तकी अनेक त्यांचा त्याग करून दुसऱ्या स्थानी
जाते. ती ही लक्ष्मी मस्तकी गेल्यामुळे सांप्रत दैत्यांचा त्याग करील ७५. हास्तव, अन्न
खेळून ह्या देवशत्रूंचा तुह्मी वध कर, भिऊ नका, मी हे अगदी निस्तेज केले आहेत ७६.
परस्त्रीस्पर्शामुळे ह्यांचे पुण्य व तेज नष्ट झाले आहे. तस्मात्, तुह्मी निःशंकपणे ह्यांचा
वध करा ७७. गर्ग हणतातः—नंतस्नानाप्रकारच्या अस्नानां वध होऊन लागल्या-
मुळे व लक्ष्मी ही मस्तकावर चढल्यामुळे दैत्य नष्ट झाल्याचे आमच्या ऐकण्यांत आहे
७८. तदनंतर दैत्यांनाशामुळे इंद्रासह आनंदित झालेले देव स्तवन करीत असतांना
लक्ष्मी सवार्ण करून महर्षि दत्तात्रेयाकडे आली ७९. तेव्हा देवांनी दत्तात्रेय मह-
र्षींना प्रणिपात केला आणि “हे प्रभो, हे दैत्यनाशक, हे हर, हे जगन्नाथ, हे कृष्ण,
तुम्हा विजय असो १८०. हे नारायणा, तू भक्तांवर नित्य प्रेम करणारा आहेस आणि
हे जनार्दना, हे अजरहित अश्र्वय वासुदेवा, हे अश्र्वत्थ, हे अनंता, हे चक्रधरा, शांति-
धर्तुर्य, तुम्हा प्रसादाने सुख, लक्ष्मी, राज्य व संपत्ति प्राप्त होत असते” असे
स्तवन करून देव पूर्वाप्रमाणे स्वर्गलोकी गेले ८१, ८२. त्याचप्रमाणे हे राजेंद्रा,
तुम्हा इष्ट मनोरथ पूर्ण होऊन अतुल्य ऐश्वर्य प्राप्त होण्याची इच्छा असल्यास तुम्ही
सत्वर त्यांचे आराधन कर-१८३ (१२८२) द्वाप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील
दत्तात्रेयमाहात्म्यवर्णनानाम्न सोळावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १६ ॥

पुत्र हणतोः—हे ऋषिवचन ऐकून कर्तव्यी राजा दत्तात्रेयमुनींच्या आग्रमांत
गेला आणि त्याने त्यांचे भक्तीने पूजन केले १. पाप चेपणे, अर्थ, माया, चंदनादि
मुगंधित द्रव्ये, सुंदर व फळे इत्यादि आणणे २, अन्नसामग्री तयार करणे व उष्टे

घोषाः पुरा देवा मयमोऽभ्यादिकृत्स्तनम् । श्रीवेद्यं मम पार्श्वेऽस्थेऽयेतद्भोगावुत्कृतिमतः ४ नरी-
चाई न मां मेयमुपरोद्धुं स्वयमहंसि । अशक्तमुपकाराय शक्तमाराधयन्त्व मोः ५ पुत्र उवाच ॥
तेनैवमुक्तो मुनिना स्पृत्वा गर्गवचनं तत् । प्ररुवाच प्रणम्यैव कार्तवीर्यस्ततोर्जुन ६ अर्जु-
न उवाच ॥ देवस्त्वं हि पुराणो यः स्वां मायां समुपाभितः । अनयस्त्वं तपैवेयं देवी सर्व-
भवारीणः ७ इत्युक्तः प्रीतिमान्देवो भूयस्तं प्ररुवाच ह । कार्तवीर्यं महावीर्यं यशीरुतप-
हीततम् ८ वरं वृणीष्व गुह्यं मे त्वया नाम यदीरितम् । तेन पुष्टिः परा जाता । स्वप्यप-
मम पार्थिव ९ ये च मां पूजयिष्यन्ति गन्धमाल्यादिभिर्नराः । मांसमयोपहारैश्च मृद्यै-
श्चात्मसंमतैः १० उदम्या समेतं गीतैश्च ब्राह्मणानां तथाध्वनैः । वायैर्मनोरमेयीणावेणुशंखा-
दिभिस्तथा ११ तेषामहं परां पुष्टिं पुत्रदारुणनारिकीम् । प्रदास्याम्यवभूतश्च हनिष्याम्यव-
मन्यताम् १२ स त्वं वरय भद्रे मे वरं यं मनसेच्छसि । प्रसादमुत्पल्लस्तेहं गुह्यमामप्रकीर्त-
नात् १३ कार्तवीर्यं उवाच ॥ यदि देवप्रसन्नस्त्वं तत्प्रयच्छद्विद्वत्तमाम् । यथा प्रजां पांलेपे
न चाधर्ममवाप्नुयाम १४ परानुस्मरणं ज्ञानमप्रतिद्वन्द्वतां रणे । सहस्रमासु निष्कामि बाहुनां
लघुतागुणम् १५ असंगागतयः सन्तु चैलाकाशांशुभूमिषु । पातालेषु च सर्वेषु वयश्चाप्य-
धिकानरात् १६ तथा मार्गप्रवृत्तस्य सन्तु सन्मार्गदेशिकाः । सन्तु भेदतिथयः काप्या

काढणें द्वांच्यायोगानें तो मुनि संतुष्ट होऊन त्या भूपाला क्षणाला ३ “ ज्याप्रमाणें मी पूर्वी
देवांना सांगितलें होतें त्याचप्रमाणें मी तुलाही सांगतो. माझे आचरण मद्यसेवनानदि-
कांनीं निंघ असून ही स्त्री माझ्याजवळ असते. द्या भोगामुळें मी सर्वदां निंघ ठर-
लेला आहे ४. द्यास्तव, उपकार करण्यास समर्थ नसलेल्या मला तूं पंचांयर्तित पाहूं
नकोस; तूं समर्थाला भज ५. पुत्र क्षणतोः— ज्याप्रमाणें मुनीनें सांगितलें असतां तें
गर्गवचन स्मरून कार्तवीर्य अर्जुन प्रणामपूर्वक त्याला क्षणाला ६ “ स्वकीय मापेचें
अवलंबन करणारा तूं पुरातन देव निष्पाप आहेस व सर्व प्राण्यांची माता असलेली ही
देवी तशीच आहे ” ७. द्यावर देव प्रसन्न होऊन त्या जगद्विजयी व महावीर्यवान् कार्तवी-
र्याला क्षणाला ८ “ वर माग, तूं जें माझें गुह्य उच्चारिलें आहेस त्याच्या योगानें, हे राजा,
आज मी तुझ्यावर अति संतुष्ट झालों आहे ९. गंध, पुष्पादिक, मांस, मद्य, स्वेताः ला
प्रिय असलेलीं मिष्टान्न, गीतें, ब्राह्मणपूजनें आणि वीणा, अलंगुज, शंख इत्यादि मनोहर
वाद्यें द्वांच्यायोगानें जे नर लक्ष्मीसह माझें पूजन करितां १०, ११ त्यांना पुत्र, स्त्री,
धन इत्यादिविषयक मी अवभूत परम पुष्टि देईन आणि अवमानकर्त्यांना मारीन १२.
तस्मात्, तूं जो कल्याणप्रद वर तुझ्या मनांत असेल तो मागून घे. तूं माझे गुह्य नाम
उच्चारिल्यामुळें मी तुजवर प्रसन्न झालों आहे १३. कार्तवीर्य क्षणतोः— हे देवा, तूं
प्रसन्न असशील तर मला उत्कृष्ट समृद्धि दे; क्षणजे पाप न लागतां माझ्या हातून प्रजा-
पालन होईल १४. परमात्म्याचें स्मरण, ज्ञान, संप्रामांत प्रतिपक्षराहित्य आणि लाघव
द्या गुणांनीं युक्त असे हजार बाहु प्राप्त होण्याची मला इच्छा आहे १५. पर्वत, आकाश,
चंद्रक, भूमि व सर्व पाताले द्वांच्या ठिकाणीं माझी गति अकुंठित असो. श्रेष्ठ मानवापा-

वित्तं वान्यत्तपाद्यम् १७ अनष्टद्रव्यता राष्ट्रे ममाहस्मरणेन च । त्वयि मक्तिश्च देवास्तु
नित्यमव्यभिचारिणी १८ दत्तात्रेय उवाच ॥ य एते कीर्तिताः सर्वे तान्वत्स संमवाप्स्यसि ।
मत्प्रसादात्प्रभविता चक्रवर्तित्वमैश्वरम् १९ पुत्र उवाच ॥ प्राणिपत्यं ततस्तस्मै दत्तात्रेयाय
सोर्जुनः । आनीयं प्रकृतीः सम्यग्भिषेकमगृह्णत २० आगताश्चापि गन्धर्वास्तपैवान्तरसां
गणाः । ऋषयश्च वसिष्ठाद्या मेवाद्याः पर्वतास्तथा २१ गंगाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रा रत्नसं-
भवाः । शृङ्गाणाश्च तथा वृक्षा देवा वै वासवादयः २२ वासुकीप्रमुखा नागा अभिषेकार्य-
मागताः । तास्यांयाः पश्चिण्णैश्च पौरा ज्ञानपदास्तदा २३ संभाराः संभृताः सर्वे दत्तात्रेय-
प्रसादतः । अथ संज्ञास्य तैर्वर्द्धि देवैर्वर्द्धादिभिः सह २४ नारायणेनाभिषिक्तो दत्तात्रेयस्त्व-
पिणा । स ह्युद्भूतं मदीभिश्च ऋषिभिश्चाभिषेक्षितः २५ आयोपयामास तदा स्थितो राज्ये
स ईदृशः । दत्तात्रेयात्परां मृदिमवाप्यातिवृष्टान्वितः २६ अथ प्रभृति यः शब्दं मामृतेन्यो
प्रदीप्यति । इन्तव्यः स मया दस्युः पराईसारतोपि वा २७ इत्याहनेन तद्राज्ये कश्चिदायुष-
भृत्करः । तमृते पुरुषप्याग्रं धम्वोरुपराक्रमम् २८ स एव ग्रामपाटो मृत्युपाटः स एव च ।
क्षेत्रपाटः स पर्वताक्षितीयो न च रक्षिता २९ तपस्विनां पाटयिता सायंपाटश्च सोऽग्रमवद् ।
दस्युप्याद्याग्रिष्वादिमयेष्वर्द्ध्या निमज्जताम् ३० अन्यास्य चैवमग्रानामापस्य परवीरदा ।

तून माझा वध होवो १९. मार्गानें वागणान्या मला सन्मार्ग दर्शविणारे मिळेत; ह्याच्य
अतिथि मला मिळेत; माझे द्रव्य अक्षय्य असो १७; राष्ट्रांमध्ये माझ्या स्मरणानें कोण-
तीही वस्तु नष्ट न होवो आणि, हे देवा, तुझे ठिकाणीं माझी भक्ति सर्वदा अचल असो
१८. दत्तात्रेय कृणतातः— हे वत्सा, तूं निर्दिष्ट केलेले हे सर्व गुण तुला प्राप्त होतील
आणि माझ्या प्रसादानें सर्वमौम ऐश्वर्य तुला प्राप्त होईल १९. पुत्र कणतोः—
तदनंतर त्या अर्जुनानें त्या दत्तात्रेयाला प्रणाम करून व प्रजाजंनाना बोलावून
अभिषेकाचा यथाविधि स्वीकार केला २०. गंधर्व, अप्सरांचे समुदाय, वसि-
ष्ठादि ऋषि, मेरुप्रभृति पर्वत २१, गंगादि सर्व नद्या, रत्नखनिरूप समुद्र, शृङ्गादि
वृक्ष, इंद्रादि देव २२, वासुकिप्रभृति नाग, गरुडादि पक्षी आणि नगरांतील व
देशांतील लोक अभिषेकाकरितां आले होते २३; व दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें सर्व सामग्री
जुळली होती. नंतर अग्नि प्रज्वलन करून ब्रह्मादि देवांसह २४ दत्तात्रेयस्वरूप
नारायणानें व ऋषींनीं समुद्र व नद्या ह्यांच्या उदकानें त्याला अभिषेक केला २५.
तदनंतर राज्याखंड शाह्यावर दत्तात्रेयाच्या कृपेमुळें त्या अतिबलाध्य राजाला परा-
क्राष्टें तेज प्राप्त झाले; आणि “ आजपासून माझ्या शिवाय जो शस्त्र घेईल त्या
चोराचा व दुसऱ्याला दुःख देणान्याचा मी वध करीन ” अशी त्यानें दंवडी दिली
२६, २७. अशी आज्ञा शाह्यापासून त्याच्या राज्यांत त्या पुरुषश्रेष्ठ महापराक्रमी
राजाशिवाय कोणीही शस्त्रधर पुरुष राहिला नाही २८. गांवांचे, पशूंचे व शेतांचे रक्षण
त्याच्या शिवाय कोणीही करित नसे २९. तपस्वी व व्यापारी ह्यांचा रक्षक तोच
असून चोर, सर्प, अग्नि, शस्त्र व शत्रु ह्यांच्या मयापासून प्रजेचें रक्षण करणारा तोच

स एव संस्मृतः प्रियः । समुद्रसोऽमववृणाम् ॥ ३१ ॥ अनष्टद्वयताः । आसीत्स्मिन्मिथ्यामपि
पाथिवे । तेनेष्टं बहुमियंतेः समाप्तवरदक्षिणैः ॥ ३२ ॥ तपश्च तप्युं समुद्रसंज्ञामं धातिचेष्टितम् ।
तत्सर्वमिहमानं च दृष्ट्वा प्रादांमिगस्तुनिः ॥ ३३ ॥ न नूनं कासंवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पाथिवा ।
यस्यैदंनैस्तपोमिवां संप्राप्ते त्वातिचेष्टितैः ॥ ३४ ॥ दत्तात्रेयारिने यस्मिन्संश्रान्तंदिनरे ॥ ३५ ॥ तस्मिन्
स्तस्मिन्दिने भ्यामं दत्तात्रेयस्य सोऽजरात् ॥ ३६ ॥ तथैव च प्रजाः सत्यास्तस्मिन्महमि भूपते । तस्य
दिः पर्याप्तं दृष्ट्वा यामं शक्रुः समाधिना ॥ ३७ ॥ इत्येतत्तस्य माहात्म्यं दत्तात्रेयस्य धीमतः ॥ विष्णोः
श्रुत्वा त्वरगुरोर्जन्तस्य महात्मनः ॥ ३८ ॥ प्रादुर्भावः पुराणेषु कथ्यते शार्ङ्गधनुषः । अनन्तरपा-
त्रमेवस्य शंखधनुर्गदाभूतः ॥ ३९ ॥ तस्य परमं कर्म यश्चिन्तयति मानवः ॥ स सुखी स च संसा-
त्तात्समुत्तीर्णोऽग्निराद्भुते ॥ ४० ॥ सदैव वैष्णवाभ्यां च अस्म्यहं सुलभोऽस्मि भोः ॥ पत्रपुष्पफलैर्नाहं
पूजितो मोक्षदोऽस्मि वै ॥ ४१ ॥ इत्येवं शस्य वै वाचस्तं कथं भाभ्येजनः ॥ ४२ ॥ अपमस्य विनाशाय
समापारोपमेव च ॥ ४३ ॥ अनादिनिपतो देवः करोति स्तिप्तिपालनम् । तथैव जगम् बाह्यात्
मालकं कथयामि ते ॥ ४४ ॥ यथा च योगः कथितो दत्तात्रेयेन तस्य वै । पितृभक्तस्य राजर्षेण
मेत्स्य मन्त्रमनः ॥ ४५ ॥ [१३ ३ ६] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयीपाठ्यामं नाम सप्तदशो-
ऽध्यायः ॥ १३ ॥

अस्ते । समुद्रांतं मुंडणान्या ॥ ३० ॥ च इतरही विपसीत सापिडणान्या/लोकां च उद्धारं तोच
शत्रूपक्षीयधीरनाशकराजास्मरण श्रोताक्षणीं करीत असे ॥ ३१ ॥ त्या राजाचे कार-
कीर्दीत वस्तु शरंवत नेसे. त्याने विपुल गाई. दक्षिणार्थ देऊन अनेक यज्ञ केले ॥ ३२ ॥
आणि संप्रामांत अतिशय पराक्रम गाजवून मोठे तपही केले. त्याचे मोठे ऐश्वर्य पाहून
अंगिरासुनि झणाले ॥ ३३ ॥ खरोखर राजांना यज्ञ, दान, तप च संप्रामांतील परा-
क्रम. आपैकी कोणत्याही बाबतीत कर्तवीर्याची. बरोबरी करितो येणार नाही ॥ ३४ ॥
ज्या ज्या दिवशी दत्तात्रेयापासून त्याला ऐश्वर्य प्राप्त झाले होते त्या त्या दिवशी
तो दत्तात्रेयाला उद्देशून याग करीत असे ॥ ३५ ॥ त्याचप्रमाणे हे राजा, त्याचे
उत्कृष्ट ऐश्वर्य पाहून प्रजाजन त्या दिवशी मनापासून याग करीत असत ॥ ३६ ॥
महात्मांचरित्रर गुरुजो अनंत विष्णु तोच ज्ञानवान् दत्तात्रेय असून त्याचे माहात्म्य
है होय ॥ ३७ ॥ शार्ङ्गधनुष्य धारण करणाऱ्या अतर्क्य अनंत आणि शंख, चक्र व गदा
धारण करणाऱ्या विष्णूचा हा अवतार पुराणांमध्ये सांगितलेला आहे ॥ ३८ ॥ जो मा-
नव. दायाच्या उत्कृष्टरूपाचे ध्यान करील तो लवकरच संसारसागरांतून तरून सुखी
होईल ॥ ३९ ॥ अतोच्या योगाने मी विष्णुभक्तांना सर्वदांच सुलभ आहे आणि पत्र,
पुष्प व फल दानां पूजन झाले असता मी मोक्ष देणारा आहे ॥ ४० ॥ असे ज्याचे
व्रजन आहे त्याचा आश्रय लोक कां करणार नाहीत ? अर्धमाष्या न्नाशकरितां व
धर्माच्या रक्षणाकरितां ॥ ४१ ॥ अनादि व अनंत असलेला हा देव अवतारी होत असून
आचाराचे परिपालन करीत असतो. अर्थां मी तुला अलर्क कथन करितो ॥ ४२ ॥
आणि महाम्या पितृभक्त अलर्क राजर्षी दत्तात्रेयाने योग कसा कथन केला हेही

॥ पुत्र त्रयात्र ॥ प्राग्बभूव महावीर्यः शत्रुजिताम पार्थिवः । ततोप यस्य यज्ञेऽ सोमावाप्त्या
 पुरन्दरः १. तस्यात्मजो महावीर्यो बभूवारिविदारणः । नाम्ना कृतध्वजः स्फुपातः सर्वलक्षण-
 संयुतः २. बुद्धिविक्रमलावण्यैर्युक्तकाशिनां समः । स समानवयोऽद्विसप्तविक्रमज्येष्ठितैः ३
 हृत्पुत्रो नृपसुतैर्वित्यमास्ते समावृतः । कदाचिच्छात्रसद्भावविवेककृतनिधयः ४. कदाचि-
 त्काञ्चसंक्रान्तिनादकसंभवैः । तथैवाधविनोदैश्च शत्राधविनयेषु च ५ योग्यो निग्रहमाणा-
 न्स्फुरन्नाभ्यस्तस्यारः ६. तेनैव पुत्रेण पुत्रोऽसौ तरेन्दतनयैस्तैः ६. तथैव हि दिवा तद्दशावापि
 हरा मुतः । तेषां तु क्रीदतां तत्र द्विजभूपविशां सुताः ७. समानवयसः प्रीत्या रन्तुमाप्तान्त्यने-
 काः । कस्यचिच्छत्र काटस्य नागलोकान्महीतलम् ८. कुमारवांगतौ नागौ पुत्रावश्वतरस्य
 तु । वज्ररूपप्रतिपद्यौ तरुणौ प्रियदर्शनौ ९. तौतैर्नृपसुतैः सार्हं तथैवान्यैर्द्विजात्मजैः । विनो-
 दैर्विविधैस्तत्र तत्पुत्रः प्रीतिसंयुतौ १०. सर्वे च ते नृपसुतास्ते च व्रजविशां सुताः । नागराजा-
 समकौ तौ च ज्ञानसंवाहनादिकपम् ११. वज्रगन्धर्वसंयुक्तां च कुमोगमुनिक्रियाम् १२. अह-
 न्यहन्त्युप्राप्ते तौ च नातकुमारकौ । आजगमुर्धुंदा शुक्रौ प्रीत्या स्त्रीर्महीपतेः १३. स च
 ताभ्यां नृपसुतः परं निर्वाणमाप्तवान् । विनोदैर्विविधैर्हास्यसंलापादिभिरेव च १४. विना

सांगतो ४३. (१३२९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कंडेयपुराणांतील दत्तात्रेयोपाख्यान-
 नामक सतरावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १७ ॥

पुत्र, क्षणतोः—पुर्वी शत्रुजित् क्षणून एक महावीर्यवान् राजा होता व त्याच्या
 यज्ञांत सोमपानाने इंद्र-संतुष्ट झाला होता १. कृतध्वज क्षणून एक सर्वलक्षणसंपन्न,
 महावीर्यवान् व शत्रुवातक पुत्र झाला होता २; व तो बुद्धि, पराक्रम आणि सौंदर्य
 द्वांनी अनुक्रमेण गुरु, शुक्र व अश्विनीकुमार ह्यांची बरोबरी करणारा होता. वय, बुद्धि,
 धैर्य, पराक्रम व उद्योग ह्यांनी समान असलेल्या राजकुमारांसह तो राजपुत्र सर्वदा
 असे. कधी कधी शास्त्रजन्यविवेकाने तो निर्णय करित असे ३, ४; कधी कधी
 काव्य, गीत, नाटक, अक्षयूत व विनोद ह्यांच्या योगाने तो आपला काळ घालवीत
 असे; कधी कधी शस्त्रास्त्रशिक्षणांत तो दंग होत असे ५; आणि कधी कधी युद्ध,
 गजारोहण, अश्वारोहण व रथारोहण ह्यांच्या अभ्यासाविषयी तो राजपुत्र इतरराज-
 कुमारांसह रममाण होत असे ६. दिवसां व रातीं तो आनंदांत खेळत असे व त्यांचा
 खेळ चालला असतांना ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य ह्यांचीं समानवयस्क अनेक मुले
 प्रेमाने खेळण्यास येत असत ७. एकदां अश्वतर नागाचे पुत्र नागलोकांतून मृतलावर
 विप्ररूपाने आले. ते तरुण असून सुंदर होते ८, ९. राजपुत्र व इतरही द्विजपुत्र
 दासह ते नानाप्रकारचे विनोद करून प्रेमाने तेथे राहिले १०. ते सर्व राजपुत्र, ब्राह्मण
 व वैश्य ह्यांचे पुत्र आणि ते नागराजाचे पुत्र स्नान, संवाहन, वस्त्रपरिधान, गंधसेवन
 आणि अन्नसेवन बरोबर करू लागले. ते नागकुमार प्रत्यही त्या राजकुमाराच्या प्रेमा-
 करितां तेथे आनंदाने येत असत व तो राजपुत्र त्यांच्यासह अत्यंत सुखी होत असे
 ११, १२, १३. नानाप्रकारचे विनोद, ह.स्य, संभाषण इत्यादिकांच्या योगाने सुखी

ताभ्यां न वृधुजे न सश्रो न पपी मधु । न रेमे च न जग्राह क्षत्राण्यत्मात्मगुणद्वये १५ रसातले
च तौ रात्रिं विना तेन महात्मना । निःश्वसपरमो नीत्वा जग्मतुस्तं दिने दिने १६ मर्त्यलोके
परा प्रीतिर्भवतोः केन पुत्रकौ । सदेति च प्रवृत्तौ तादृभौ नागदारकौ १७ दृष्टयोरत्र पाताले
बहूनि दिवसानि मे । दिवा रजन्यामेवौ पश्यामि प्रियदर्शनौ १८ जड बवाच ॥ इति पित्रा
स्वयं पृष्टौ प्रणिपत्य कृताञ्जली । प्रत्युचमुर्महाभागानुरगाधिपतेः सुतौ १९ पुत्रावृत्तुः ॥ पुत्रः
शत्रुजितस्तात माश्राख्यात कृतध्वजः । रूपवानाजं वीर्यवान् शरो मानी प्रियंवदः २० अनाह-
तक्रपो वाग्मी विद्वान्मैत्रो गुणाकरः । मान्यमानयिता धीमान्हीमान्विनयभूषणः २१ तस्यो-
पचारसंप्रीतिसंभोगापहतं मनः । नागलोकेऽन्यलोके वा न रतिं विन्दते पितः २२ तद्विपो-
गेन नौ तात निशा पातालसीतला । परितापाय तत्संमश्राद्धादाय रविर्दिवा २३ पितोवाच ॥
पुत्रः पुण्यवतो धन्यः स यस्यैवं भवद्विधैः । परोक्षस्यापि गुणिभिः क्रियते गुणकीर्तनम् २४
सन्ति शास्त्रविदोऽशीलाः सन्ति मूर्खाः सुशीलिनः । शास्त्रशीले सर्म मन्ये यस्मिन्पन्यतरं
तु तम् २५ यस्य मित्रगुणान्मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् । कथयन्ति सदा तस्सु पुत्रवा-
स्तेन वै पिता २६ तस्योपकारिणः कश्चिद्भवद्भ्यामभिवान्छितम् । किञ्चिन्निष्पादितं वस्तौ

होत असलेला तो राजकुमार भोजन, खान, पान, क्रीडा व आपल्या अंगचे
गुण वृद्धिंगत होण्याकरिता त्याच्याशिवाय शस्त्रग्रहणही करित नसे. त्या महात्म्याचा
वियोग होत असल्यामुळे रसातलांत ते रात्र १४, १५ मोठ्या दुःखाने काढून प्रत्यही
स्याच्याकडे जात असत. एकदा त्यांना बापाने “ मर्त्यलोकां तुमचें अति प्रेम कां ?
तुहांला पातालांत दिवसां पाहून मला फार दिवस झाले. तुम्ही रात्री मात्र माझ्यां दृष्टी
पडता ” असे विचारिले असतां ते नागराजाचे पुत्र प्रणिपात करून व हात जोडून
त्याला झगळे “ हे तात, कृतध्वज झणून एक शत्रुजिताचा पुत्र आहे १६, १७, १८
१९. तो रूपवान, सरळ, दूर, अभिमानी, प्रिय भाषण करणारा, मनाचा मोकळा,
यक्ता, विद्वान्, मैत्र, गुणांची खाण २०, मान्यांना मान देणारा, बुद्धिमान्, विनयी
व निष्कर्माची लाज वाळवणारा आहे. त्याच्या वर्तनाने व प्रेमाने आमचें मन आकृष्ट
झाल्यामुळे २१, हे तात, नागलोकां अथवा इतर लोकां आह्मांला चैन पडत नाहीं.
हे तात, पातालांतील थंड रात्रत्याच्या वियोगामुळे २२ आमच्या संतापाला व त्याच्या
समागमामुळे दिवसां सूर्य आमच्या आनंदाला कारण होत असतो ” . पिता झणतोः—
तुहांसारखे गुणी लोक ज्याची मागे बशी स्तुति करित आहेत तो ज्या पुण्यवानाचा
पुत्र असेल तो धन्य होय. शास्त्रवेत्ते दुराचरणी आणि मूर्ख लोक सुशील असा
प्रकार कोठे कोठे दृष्टी पडतो २३, २४; परंतु, शास्त्र व शील हीं दोन्ही ज्याच्या
टिकणी आहेत त्याला मी अधिक धन्य समजत आहे. ज्याच्या गुणांचें व परा-
क्रमाचें वर्णन सज्जनांमध्ये मित्र व शत्रु सर्वदां करित असतात त्याच्याच योगाने पिता
खरा खरा पुत्रवान् होय. पुत्रहो, त्याच्या मनाला संतोष होण्याकरितां तुमच्या हातून
त्या उपकार करणाऱ्याचा कांहीं मनोरथ शेवटासगेला आहे काय ? . ज्याच्यापासून

परितोषाय चेतसः २७ स धन्यो जीवितं तस्य तस्य जन्मस्य जन्मनः । यस्यार्थिनो न विमुखा मित्रार्थे न च दुर्बलः २८ मद्रूहे यत्सुवर्णादि रत्नं वाहनमासनम् । यद्वान्यत्प्रीतये तस्य तदेयमविशंकया २९ धिक्कृतस्य जीवितं पुंसो मित्राणामपकारिणः । प्रतिरूपमकुर्वन्सो जीवामीत्यवगच्छति ३० उपकारं सुहृद्गोप्यपकारं च शत्रुषु । नृमेयो वर्षति प्राज्ञस्तस्येच्छन्ति सदाश्रितम् ३१ पुत्रावूचतुः ॥ किं तस्य कृतकृत्यस्य कर्तुं शक्येत केनचित् । यस्य सर्वार्थिनो गेहे सर्वकामैः सदाश्रिताः ३२ यानि रत्नानि सद्गृहे पाताळे तानि नः कृतः । वाहनासनयानानि, भूषणान्यम्बराणि च ३३ विज्ञानं यच्च तत्रास्ति तदन्यत्र न विद्यते । प्राज्ञानामप्यसौ तात सर्वसंदेहहृत्तमः ३४ एकं तस्यास्ति कर्तव्यमसाध्यं तच्च नो मतम् । हिरण्यगर्भगोविन्दश्चार्वादीनां वरादृते ३५ पितोवाच ॥ तथापि श्रोतुमिच्छामि तस्य यत्कार्यं कृतमम् । असाध्यमथवा साध्यं किं चासाध्यं विपश्चिताम् ३६ देवत्वममरेश्वर्यं तत्पूज्यत्वं च मानवाः । प्रयान्ति वाञ्छितं चान्यदृद्धं ये व्यवसायिनः ३७ नाविज्ञातं न चागम्यं नाप्राप्यं दिवि चेह वा । उद्यत्तानां मनुष्याणां यतचित्तेन्द्रियात्मनाम् ३८ योजनानां सहस्राणि याति गच्छन्निपौलिका । अगच्छन्वैनतेयोपि पदमेकं न गच्छति ३९ क्व भूतलं क्व च मौर्व्यं स्थानं यत्प्राप्तवान्ध्रुवः ॥ उत्तानपादनृपतेः पुत्रः सद्रूमिगोचरः

याचक विमुख जात नाहीत व मित्रांकरितां जो कर्धाही खिन्न होत नाही तो धन्य असून त्याचेंच जीवित व जन्म सफल होय. माझ्या घरांत जें सुवर्ण, रत्न, वाहन; आसन २९, २९, २७, २८ अथवा इतर कांहीं त्याला आवडणारे असेल तें तुंझी त्याला खुशाल द्या. मित्रांना अपकार करणाऱ्या आणि त्यांच्यावर प्रत्युपकार न करितां स्वतःला जिवंत मानणाऱ्या पुरुषाच्या जीविताला धिक्कार असो. मित्रवर्गावर उपकाराची आणि शत्रूंवर अपकाराची वृष्टि जो नररूप मेघ करीत असतो त्याची उन्नति प्राज्ञ-जन सर्वदा इच्छित असतात. पुत्र क्षणतः—त्या कृतकृत्य पुरुषाचें कोणाच्या हातून कायबरे होणें शक्य आहे? २९, ३०, ३१. उपाच्या घरीं सर्व याचकांच्यां सर्व इच्छा सर्वदा पूर्ण होत असतात त्याच्या घरांत जीं रत्ने आहेत तीं पाताळांत असणार कोठून? ३२. वाहनें, आसनें, यानें, भूषणें, वस्त्रे व ज्ञान जें तथें आहे तें इतर ठिकाणीं नाही ३३. हे तात, तो ज्ञानवानांचा सर्व संशय नाहीसा करणारा आहे. त्याच्या संबंधानें एक कर्तव्य आहे; परंतु, तें ब्रह्मविष्णुमहेश्वरांच्या कृपेशिवाय असाव्य आहे असें आझाला वाटतें ३४, ३५. पिता क्षणतोः—तथापि त्याचें उत्कृष्ट कार्य ऐकण्याची माझी इच्छा आहे मग तें साध्य असो किंवा असाध्य असो. विद्वानाला असाध्य काय आहे? देवत्व, देवाधिपतित्व, देवपूज्यत्व व इतरही, मनोरथः दीर्घायुगी मानव पूर्ण करीत असतात ३६, ३७. मनोनिग्रही, जितेंद्रिय व उद्योगी मनुष्यांना जाणण्यास, जाण्यास अथवा मिळण्यास, येथे अथवा स्वर्गांत कांहीं एक अशक्य नाही ३८. मुंगी चालत राहिल्यास हजारों योजनें जाते; परंतु, स्वस्थ वसणारा गरुड एक पाऊलही पुढें जात नाही ३९. भूतल कोठें व ध्रुवाचें स्थान कोठें? परंतु, उत्तानपाद राजाच्या

४० तत्संप्रप्यतां मदाभागौ कार्यवान्येन पुत्रकौ । न भूपालं धत्तः साधुर्येनानृत्यं लभेत्तं वा ॥
 ४१ पुत्राय चतुः ॥ तेनाख्यातिमिदं तात पूर्वदत्तं महारमना । कौमारके यथा तस्य एतं सङ्-
 र्त्तयोद्धिन् ॥ ४२ तस्य संश्रुजितं तातं पूर्वं कश्चिद्विजोत्तमः । गान्धर्वोऽप्यागमं दीमाम्पृष्टीस्ता-
 तुरंगोत्तमम् ॥ ४३ प्रदृष्ट्वा च राजानं सभुषेन्याश्रमं भयम् । कोपि देश्यापमो राजनिर्घ-
 सयति पापेभ्यः ॥ ४४ तत्तद्वपुं समास्थाय सिद्धमयनचारिणाम् । अर्घ्येण चातिक्रान्नाम-
 निशमकारणात् ॥ ४५ समाधिध्यानशुक्तस्य मौनव्रततस्य च । तथा करोति विप्रानि तदा
 नेच्छेत्तमि पापिथ्य ॥ ४६ दग्धुं कोपाग्निना सद्यः समवास्तं वयं न तु । दुःखाग्निना तपनो
 म्ययमिच्छामि पापिथ्य ॥ ४७ एकदा तु मया राजप्रतिनिर्विण्णचेतरता । तद्वेशितेन निःशक्तौ
 निरीश्याम्यरेखुजितः ॥ ४८ ततोऽम्बरतलात्सद्यः पतितोऽयं तुरगोत्तमः । वाक्त्रेवाशरीरिणी प्रा-
 न्तोऽप्येष्टेष्टेष्व तत् ॥ ४९ अथान्तः सकलं भूयेर्वैलपं तुरगोत्तमः । समर्थः कान्तुमकैः सत्वा-
 प्रतिपदितः ६० पातालाम्बरतोऽप्येषु नास्य प्रतिदत्ता गतिः । समस्तदिशु मजतो नर्ततः पर्व-
 तेषु च ६१ यतो भुवलयं सर्वमथान्तोऽयं वरिष्यति । ततः कुवलयो मन्त्राख्याति स्तोत्रे-
 योऽप्यति ॥ ६२ किमिहार्हनिशं पापो यथ स्यां दानवापेयः । तमप्येनं समाच्छा द्विजश्रेष्ठ हि-
 ष्यति ॥ ६३ संश्रुजिताम भूपालस्तस्य पुत्रकतध्वजः । प्राप्यैतद्वरं च खपातिमेतेन यास्यति

भूमीधरीलं ध्रुवं पुत्राला तें स्थान प्राप्त झालें ४०: ह्यास्तव, हे महाभाग्यवान् पुत्रहो;
 तौ सज्जन राजपुत्राला काय हवें आहे तें सांगा. क्षणने तुझी त्याच्या कर्णांतून मुक्त
 व्हाल ४१. पुत्र क्षणतातः— लहानपणी घडलेली स्वतःची हकीकत; हे ज्ञात, त्या
 महात्म्या सज्जनानेही आझाला कथन केली आहे ४२: त्याच्या शत्रुजित पित्र्याकडे
 पूर्वी कीणी गालवं क्षणून बुद्धिमान् ब्राह्मण एक उत्कृष्ट अश्व घेऊन आला ४३ आणि
 त्याला क्षणाला ॥ हे राजा, कीणी अश्व व पापी दैत्य समीप येऊन आणि सिंह, गंज,
 वनेचर व इतरही अति प्रचंड प्राणी त्यांचें रूप धारण करून विनाकारण रात्रंदिवस
 माझ्या आंग्रमांचा विध्वंस करीत असतो ४४, ४५. समाधि, ध्यान व मौन व्रत ह्या-
 विषयी मी तत्पर असतांना, हे राजा, अनिष्ट विघ्ने हो मळा करीत असतो ४६. क्रोधा-
 ग्नीने त्याला सत्वर दग्ध करण्यास आही समर्थ आहे; परंतु, हे राजा, कष्टाने संप-
 दने केलेले संप खर्ची घालिण्याची माही इच्छा नाही ४७. हे राजा, एकदां स्थाने केश
 दिव्यामुळे मी अति खिन्न झालों व आकाशाकडे पाहून सुस्कारां लांकिल ४८; तों
 आकाशांतून हा घोडा पडला आणि आकाशवाणी झाली. ती, हे राजा; तूं श्रवण कर
 ४९. हा अश्व न श्रमतां सर्व भूमंडल चालून जाण्यास समर्थ आहे व सूर्याने हा तुला
 दिला आहे ५०. पाताल, आकाश व उदक ह्यांमध्ये ह्याची गति अकुठित आहे; चाल-
 तांना कोणत्याही दिशेस अथवा पर्वतावर हा कुठित होत नाही. ५१. ज्याअधी हा न
 श्रमतां सर्व भूमंडल चालेल त्याअधी कुवलय क्षणून हा लोकांत प्रसिद्ध होईल ५२.
 हे द्विजश्रेष्ठ, जो अश्व व पापी दानव तुला रात्रंदिवस केश देत आहे त्याचाही अश्व तूं
 साध्यांवर आरुढ होऊन फरशील ५३. शत्रुजित क्षणून एक राजा आहे. य अत-

५४ सीहं स्वामन्त्रसंप्राप्तस्तपसो विप्रकारिणम् । तं निवारय भूपाल भागमाह्वयति यतः ५५
 तदेतद्दृष्ट्वा तं ते मया भूपनिवेदितम् । पुत्रमाप्ताप्य तथा यया धर्मो न हन्यते ५६ स तस्य
 वचनाद्राजा तं वै पुत्रमृतध्वजम् । तद्वरत्नमाप्य कृतकौतुकमंगलम् ५७ अत्रैव यत
 यमात्मा गालवेन क्षेमं सदा । स्वमाश्रमपदं सोपि तमादाय ययौ मुनिः ५८ [१३८३] इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंबन्धे मद्राष्टसोपाख्याने कुवल्याश्वीयेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 नितोवाच ॥ गालवेन क्षेमं गत्वा नृपपुत्रेण तेन यत् । कृतं तत्कथ्यतां पुनौ विचित्रापुत्रयो-
 विना १ पुत्रावधुतः ॥ स गालवाश्रमे रम्ये तिष्ठन्भूपालनन्दनः । सर्वविप्रोपगमनं चकार
 ब्रह्मादिनाम् २ वीरः कुवल्याश्वं सं वमन्तं गालवाश्रमे । मद्राष्टसोपाहतो नाजायास्तिवा-
 यमः ३ तनस्तं गालवं विप्रं सन्ध्योपासनतत्परम् । सौकरं रूपमास्थाय प्रशंसयितुमागमम् ४
 क्षुमिशिष्यैर्योरुद्वे सीधमारुह्य तं हृदम् । अन्वयावद्वराहं तं नृपपुत्रः वरासनी ५ आन-
 वान च शपेन्न चन्द्रायां कारवर्चसा १ आह्वय्य बल्यं चापं चारुचित्रोपयोमितम् २ । नारा-
 यामिह तः सीधमास्मवाप्यपरो मृगः । गिरिपादपसंवायां सोल्लसामन्त्रहाट्वीम् ३ तमन्वे-
 श्य देवेन सुरगोप्ता मनोजवः । चोदितो घनपुत्रेण विदुरादेवकारिणा ४ अतिहर्षेण

विज ह्यंगुलं त्याचां एक पुत्र आहे. हे अश्वरानमिर्हर्ष्याने त्याचां प्रतिदि होईल ५४.
 सराश; तो मी तुझ्याकडे आलों आहे. ह्यान्तव, हे भूगाला, त्या सर्पोविप्रकारक दान-
 वाचे निवारण कर. कारण, राजा आमच्या ठेपाचा विमाणी आहे ५५. हे रांदा, हे
 अश्वरानमीं तुला दिले आहे. आतां पुत्राला आज्ञा कर; क्षमजे धर्मलेप होणार नाही”
 ५६. त्याच्या वचनावरून त्या राजाने त्या श्रुतध्वज पुत्राला त्या उच्छ्रुत अश्व-
 वर मंगल करून बसविले ५७ आणि त्या धर्मात्म्याने गांडवातहं त्याला पांठाविले.
 तेव्हां मुनिही त्याला घेऊन आपल्या आश्रमांत गेला ५८. (१३८३) ह्याप्रमाणे
 श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसंबन्धातील मद्राष्टसोपाख्यानसंबन्धी कुवल्याश्व-
 विषयी अष्टावा अध्याय समाप्त झाला ॥ १८ ॥

पिता कणतोः— हे पुत्रहो, गालवाश्रमेवर जाऊन विचित्र अश्वघांनी सुंदर कर-
 णान्दा त्या राजपुत्राने काय केले हे सांगा १. मुत्र कणतांतः— तो वीर राजपुत्र रम्य
 गालवाश्रमांत राहून ब्रह्मत्रेयांचीं सर्व विप्रे दूर करू लागला; परंतु, गालवाश्रमांत
 राहिल्या त्या कुवल्याश्वविषयी तो भक्त दानवांधन बोधकार असे २, ३. एकदां तो
 विप्र गालव संन्या करीत असतांना सूकराचे रूप घेऊन दानव त्याला तत्तदेव्या-
 कथितां आला ४. तेव्हां मुनिशिष्यांनी आक्रोश केल्या असतां तो धनुर्धर रामपुत्र त्या
 अश्वघर आरुढ होऊन त्या सूकराच्या मागे लागला ५ आणि सुंदर चित्रांनीं मुशो-
 भित केलेले प्रचंड धनुष्य ओढून अर्धचंद्र बागाने त्याला स्पर्शे प्रहार केल्या ६. बाण-
 प्रहार होतां यणीं स्वसंरक्षणविषयी तत्पर असलेला तो पशुं पर्वत व दृष्ट घांनीं मज-
 बबडेत्या मोठ्या करण्यांत शिरला ७. त्याच्या मनोनाम विन्याच्या आदेशप्रमाणे वात-
 पत्त्या राजपुत्राने स्वाया केलेला तो मनोनेगवत् अश्वरी वेगाने धांवला ८. वेगाने

वेगेन योजनानि सहस्रशः। धरण्यां विवृते गते निपपात लघुक्रमः ९ तस्यानन्तरमेवाप
 स चाभी नृपतेः सुतः। निपपात महागते तिमिरौषसमावृते १० ततो नादृश्यत मृगः स
 तस्मिन्नाजसुनुना। प्रकाशं च स पातालमपश्यतत्र चार्चिषा ११ ततोऽपश्यत्स सौवर्ण
 प्रास्तादशतसंकुलम्। पुरन्दरपुरप्रख्यं पुरं प्राकारभोभितम् १२ तत्प्रविश्य स नार्पश्य-
 तत्र कंचिन्नरं पुरे। भमता च ततो दृष्टा तत्र योषिचरान्विता १३ सा पृष्टा तेन तन्वंगी
 प्रस्थिता हेति कस्य वा। भोवाच किंचित्प्रासादमारुह च भामिनी १४ सोप्यश्मेकेतो
 बद्ध्वा तामेवाहससार वै। विस्मयोत्फुल्लनयनो निःशङ्को नृपतेः सुतः १५ ततोऽपश्यत्स्वि-
 स्तीर्णे पर्यंके सर्वकाञ्चने। निवण्णां कन्यकामेकां कामयुक्तां रतिं यथा १६ विस्पष्टेन्दु-
 छर्त्रीं सुभं पीनभोणिपयोधराम्। बिम्बाधरोष्ठीं तन्वंगीं नीलोत्पलविलोचनाम् १७ रत्न-
 शृङ्गनद्यां श्यामां मृदुताम्रकरांप्रिकाम्। करभोरुं सुश्रवणां भीलसूक्ष्मस्थिरालकाम् १८ तां
 दृष्ट्वा चाकसबागीमनंगांगलतामिव। सोऽमन्यस्पायिवसुतस्तां रसातलदेवताम् १९ सा
 च दृष्ट्वैव तं बाला नीलकुञ्जितसूत्रंजम्। पीनोरःस्कन्धबाहुं तममस्त मदनं शुभा २० वृत्त-
 रस्यौ च ह्यभाचारा चित्तधोभमवाप सा। लज्जाविस्मयदैर्न्यानां सद्यस्तन्वी वयं गता २१
 कोऽयं देवोप यन्नो भुगन्धर्वो बोरगोपि वा। विषाधरो वा संप्राप्तः कृतपुण्यापतिनरः २२

हजारो णेअने गेल्यानंतर गति कमी झालेला तो सूकर भूर्मातीळ एका उघड्या
 खड्यांत पडला असतां ९ तो अभारूढ राजपुत्रही अंधकारानें, व्याप्त झालेल्या
 त्या मोठ्या खड्यांत त्याच्या मागोमाग पडला १०. तेव्हां तेथें तो पशु, दिसेनासा
 होऊन प्रकाशयुक्त पाताल त्याला दिसलें ११. तेथें शेंकडो इमारतींनीं भरलेलें, व
 प्राकारांनीं सुशोभित झालेलें एक अमरावतीप्रमाणे सुवर्णाचें नगर त्याच्या दृष्टीं पडलें
 १२. त्या नगरांत शिरत्यावर कोणीही पुरुष दृष्टीं न पडतां हिंडतां हिंडतां लगबगीं
 असलेली एक स्त्री त्याच्या दृष्टीं पडली १३. त्यानें " तूं कोणाची. व कोठें जात
 आहेस ? " असें विचारिलें असतां कांहींएक न बोलतां ती स्त्री बाड्यामध्ये गेली १४.
 तेव्हां तोही राजपुत्र घोडा एकीकडे बांधून विस्मयचकित झाला आणि निःशंकपणें
 तिच्या मागोमाग गेला १५. तेव्हां सुवर्णमय विस्तीर्ण मंचकावर मदनयुक्त रतीप्रमाणें
 असलेली एक कन्या त्यानें पाहिली १६. तिचें मुख निर्मळ ज्ञंदाप्रमाणें असून भिवया
 उत्कृष्ट होत्या, श्रोणी व स्तन पुष्ट होते, अधरोष्ठ पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणें उगळ होता,
 दोळे नीळ कमलाप्रमाणें होते, त्या कुशोदरीचीं १७ नखें उगळ व उन्नत होती, वर्ण
 श्याम असून हातापायांचे तळवे मृदु व उगळ होते, मांढ्या हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें असून
 दांत मनोहर होते आणि केंस कृष्णवर्ण, बारीक व स्थिर होते १८. मदनभार्या
 रतिच कीं काय अशी ती सर्वांगसुंदर स्त्री दृष्टीं पडतांक्षणीं ही रसातलदेवता आहे
 असें त्या राजपुत्राला वाटलें १९. कृष्णवर्ण व कुंचित केस आणि विशाल वक्षःस्थल,
 स्फंध व बाहु द्यानीं युक्त असलेल्या त्याला पहातांक्षणीं ती सुंदरी बाला मदन समनूं
 लागली २०. ती सदतनी सुंदरी-उज्जा, विस्मय व दैन्य द्यांच्या अधीन होऊन

पर्व विचिन्त्य बहुधा निःश्वस्य च महीतटे । उपविश्य तदा मेजे सा मूर्च्छामिन्दिरिषणा २३
 सोऽपि कामनराचातमवाप्य नृपतेः सुतः । तां समाश्रयामास न भेतम्यमिति ध्रुवन् २४
 सा च जी या तदा दृष्टा पूर्व तेन महात्मना । तावन्तमुपादाय पर्यवीजयदादृष्टा २५
 समाश्वस्ता तदा पुष्टा तेन सा मोहकारणम् । किंचिद्विज्ञान्विता बाढा तस्यै सहस्यै न्यवेद-
 यत् २६ सा चार्थं कथयामास नृपपुत्राय विस्तरात् । मोहस्य कारणं सर्वं तरुणसञ्च-
 वम् २७ यथा तया समारूपातं तदृष्टान्तं च भामिनी । सहस्युवाच ॥ विशावसरिति ह्यातो
 रिवि गन्धर्वराट् प्रमो २८ तस्यैयमात्मजा धूमूर्नामा ह्याता मदाटसा । वज्रकेतोः सुतधोपो
 दानवोऽरिविरारणः २९ पातालकेतुर्विख्यातः पातालान्तरसंभवः । तेनैयमुपानगता कृत्वा
 मायां तमोमयीम् ३० अपहृत्य समानीता बाढेयं दुष्टबुद्धिना । आगामिभ्यां वयोदस्या-
 मुद्रक्यति किडासरः ३१ स तु नाहंति चार्कशीं शूद्रो वेदयति यया । भर्तते च रिते
 बाढां चात्मन्यापारनोपताम् ३२ सुरभिः प्राह भावं त्वां प्राप्स्यते दानवाधमः । मर्त्य-
 लोकादप्राप्तं य एनं भेतस्यते धरैः ३३ स ते मतां महाभागे कश्चिरेण भविष्यति । अहं
 त्वस्याः सखी नाम्ना कृष्णदेति मनस्विनी ३४ सुता विन्ध्यवतः पत्नी वीरपुष्करमादिनः । इते

उठली असतां तिचें चित्त क्षुब्ध झालें २१ आणि " मां पुण्य केल्यामुळें हा कोणी देव,
 पक्ष, गंधर्व, उरग, विद्याधर अथवा मनुष्य पतिच प्राप्त झाला आहे की काय ? " २२
 असा अनेक प्रकारांनी विचार करून व सुस्कारा टाकून ती कमलाक्षी भूतला-
 वर बसली असतां मूर्च्छित झाली २३. तेव्हां मदनबाणांचे प्रहार प्राप्त झाल्यामुळें ती
 राजपुत्रही भिळून नको असें झणत झणत तिला धीर देऊं लागला २४. त्या महत्मान्ये
 पूर्वी पाहिलेली स्त्री विज्ञोणा घेऊन लग्नवर्गानें तिला वारा घालूं लागली २५. त्यानें धीर
 देऊन मूर्च्छेचें कारण विचारिलें असतां, उज्जित होऊन रया बालेनें त्या सखीला
 निवेदन केलें २६; तिनें त्या राजपुत्राला त्याच्याच दर्शनामुळें उद्भवलेले सर्वही
 मोहकारणं सविस्तर कथन केलें २७ आणि तिच्या सांगण्याप्रमाणें तिचा वृत्तांतही
 तिनें सांगितला. सखी झणतेः— ॥ प्रमो, स्वर्गति विशावसु झणून गंधर्वराज आहे
 २८; त्याची ही सुंदर कन्या मदाटसा होय. वज्रकेतूचा पुत्र एक तम्र दानव असून
 शत्रूंचा नाश करणारा आहे २९. तो पातालांत रहात असून पातालकेतु ह्या नांवानें
 विख्यात आहे. ही बाला वगैरे असतांना तमोमयी माया निर्माण करून त्या दुष्ट-
 बुद्धि दानवानें हरण करून येथें आणिली आहे आणि येत्या त्रयोदशीला हा
 तिच्याशीं विवाह करणार आहे ३०, ३१. परंतु, शूद्र व्याप्रमाणें वेदश्रवणासही पात्र
 नाहीं त्याप्रमाणें हा त्या सुंदरीला पात्र नाहीं. काळ ही बाला आत्मघात कर-
 प्यास उद्युक्त झाली असतां ३२ सुरभि तिला झणाली " ह्या अंधं दान-
 वाला मूं मिळणार नाहींस. मर्त्यलोकां प्राप्त झालेल्या झाला जो बाणांनीं प्रहार
 करील ३३ तो, हे महामायावति, उबकरच तुझा भर्ता होईल. मी कुंडला झणून हिची
 विचारी सखी ३४; विन्ध्यवानाची कन्या आणि पुष्करमाटी वीराची पत्नी आहे.

अतस्ति शुभेन तीर्थातीर्थमनुव्रता ३६ चरामि दिव्यया गत्या परलोकाधिपमुचता । पातालेके
 दुर्दृष्टात्मा वाराहं यदुरास्थितः ३६ केनापि विदो बाणेन मुनीनां प्राणकारणे । तपसं
 तत्त्वतोऽन्विष्य स्वरिताहमिहामृता ३७ सत्यमेव स केनापि तादितो दौष्ट्यमाचरन् ।
 इयं च मूर्च्छा मगमयेन तत्कारणं शृणु ३८ त्वमि प्रीतिमयी त्वाया इदं नादेव मानद । देव-
 पुत्रोपमे ज्ञास्व त्वयि कृपादिशक्तिनि ३९ आयां ज्ञानस्य विदित्वा मेन विदः स दानवः ।
 एतस्मात्कारणानमोहे मद्भान्तमिममागता ४० आवर्ज्जवांच सन्वंगी दुःसमेवोपमेष्टवति ।
 स्वप्नस्या इदं रागा भयं ज्ञानोऽभिममति ४१ आवर्ज्जवमतो दुःखं सारया ज्ञानया
 तृषः । अहं स्वस्याः प्रभो प्रीत्या दुःखितात्र समागतः ४२ प्रतो विशेषो नैवास्ति स्वस-
 र्जीनिअदेहयोः । यत्रेष्टाभिमते वीर प्रतिमाप्रोति शोभना ४३ ततस्त्वहं तपः कुर्यां तिर्य-
 कीकेन वेष्टसा । त्वं तु कीं वा किमर्थं वा संप्राप्तोऽत्र महामते ४४ देवो देवो तु मन्त्र-
 प्रभयः किन्नरोपि ॥ ॥ न ज्ञात्र तादृशगतिर्न वेदकृमातपी गतिः ४५ तावमाह्वयहि कींति
 त्वं यथैवावितयं मया । कुवज्याश्च क्षत्वाच ॥ यन्मां पुच्छसि धर्ममे कस्त्वं किं वा समागता
 ४६ तत्तद्वृत्त्याममलप्रसे कथयाम्यादिसस्तव । राज्ञः अनुजितः पुत्रः पित्रा संप्रेषितः शुभे ४७
 मुनिरक्षणमुदित्य गाढवाचममागतः । कुर्वतो मम रथां च मुनीनां यर्मचारिणाम् ४८
 विप्रार्थमागतः कोपि शौकरं यदुरास्थितः । मया स विदो बाणेन चन्द्रार्द्राकारवर्चसा ४९

शुभाने पतीचा । अथ केल्यापसून मी पतिव्रता राहूत दिव्यगतीने तीर्थाटन करीत आहे
 ३६ आणि परलोकाधिपया मी सयुक्त झाले आहे. सूकररूप घेतलेल्या दुष्ट पातालके-
 तूला ३६. मुनीं पुरा रक्षणार्थ कोणी बाणाने त्रेध केला आहे आणि क्षणून मी तत्त्वतः
 शोध करीत करीत येथे आले आहे ३७. दुष्टपणा करणाऱ्या त्या दानवाला खरोखरच
 कोणी ताडण केले आहे. हिला मूर्च्छा येण्याचे कारण आतां एक ३८. हे माया, प्रतो
 हर भाषण, रूप इत्यादि गुणांनी संपन्न असलेल्या देवकुमारतुल्य तुझ्यावर हिचे प्रेम,
 दर्शन होतां क्षणीच वसले आहे ३९. परंतु, ज्याने त्या दानवाला वेध केला आहे
 त्या दुसऱ्याची ही आर्या होण्याचे टरले आहे. ह्या कारणांमुळे हिला मोठी मूर्च्छा
 आली ४०. कारण, हिचे चित्त तुझ्या टिकाणीं अनुरक्त असून हिचा भर्ता कल्प
 होणारा असल्यामुळे जन्ममरं ही सुंदरी दुःखच भोगणार ४१. परंतु,
 सर्वांचा देह व आपला देह यांत भेद नाही. हे वीर, ह्या कल्याणीला अभिमत प्रति
 प्राप्त होईल तर ४२, ४३ मी निर्मल मनाने तप करीन. हे महामते, तूं कोण व किमर्थ
 येथे आला आहेस ? ४४ देव, देव, गंधर्व, पद्मग किंवा किन्नर तूं आहेस किंवा
 काय ? येथे मानवांची गति नाही व मानवांची गति अशी नाही ४५. रास्तप, माझ्या-
 प्रमाणे हूं की कोण आहेस हे खरे सांग. कुवज्याच क्षणतोः— हे धर्मज्ञे, कोण व
 पारासारीतां आला आहेस असे जर तूं मला विचारीत आहेस ४६ तर, हे शुद्धचित्ते,
 प्रवेग कर. मी प्रथमपासून तूला सांगतो. राजा अनुजिताचा मी पुत्र आहे व हे
 कल्याण, पिस्ताने मला मष्टांति असून ४७ मुनिरक्षणार्थ मी गाढवाद्यमांत आलों

अपक्रोशोतिविनेन तमस्व्युगतो ह्यी। वपात सहसो गते संक्रोशोऽथ मामकः ५० सोऽ-
हमर्थं समाकृदेस्तमस्यैकः परिधमेन् । प्रकाशमांसादितवान्दृष्टा च भवती मया ५१ पृष्टा
च मे य मे किंचिद्भवत्या दंतमुत्तरम् । त्वां चैवात्र प्रविद्योदमिमं प्रासादमुत्तमम् ५२ इत्ये-
तत्किंप्रति सत्यं न देवो ह न दानवः । न पन्नगो न गन्धर्वः किन्नरो वा ग्रचिस्मिते ५३
समस्ताः पूज्यपक्षा वै देवाद्या ब्रह्म कुण्डले । मनुष्योऽस्मि विशंकाते न कर्तव्यात्र कर्हि-
चित्रे ५४ पुत्रोवृत्तुः ॥ ततः प्रहृष्टा सा कन्या सखीन्दनमुत्तमम् । ७ज्जाजं वीक्षमाणा
किञ्चिन्नोदाथ भामिनी ५५ तत्सखी पुनरप्येतां प्रहृष्टा प्रत्यवांच ह । यथावत्कथितं
तेन सुरभ्या वचनीयुगम् ५६ कुण्डलोवाच ॥ वीरे सत्यमसंदिग्धं भवताभिहितं वचः ।
नान्येभ्य इदं शस्यो दृष्ट्वा स्थैर्यं प्रयास्यति ५७ चन्द्रमेवाधिकं कान्तिः समुपैति
रविं प्रभा । भूतिर्यन्यं धृतिर्यरिं क्षान्तिरभ्येति चोत्तमम् ५८ त्वयैव विदोऽसंदिग्धं स
पापो राजवापमः । सुरभिः सा गवां मातां कथं मिथ्या वदिष्यति ५९ सहन्यैयं सभाभ्या
च त्वत्तरं न्यमवेत्य वै । कुरुवं वीरे यत्कार्यं विधिनेव समाहितम् ६० पुत्रोवृत्तुः ॥ पर-
वानहमित्याह राजपुत्रः सदा पितुः । सा च तं चिन्तयामास तुम्हरे तत्कुले गुरम् ६१

आहे. धर्मानिष्ठ मुनींचे मी रक्षण करीत असतांना ४८ सुकरदेह धारण करून
विघ्ने करण्याकरिता जो कोणी आला होता त्याला अर्धचंद्राकार वाणाने मी वेध केला
४९; तेव्हा तो आते वेगाने पळाला असतां मी अश्वारूढ होऊन त्याच्या मांगोमांग
गेलो तो एकाएकी मी व माझा शुद्ध अंश असे खऱ्यांत पडलो ५०. तो मी अश्वारूढ
होऊन अंधकारामध्ये एकटा हिंडत असतांना प्रकाशांत आलो व तुझे मला दर्शन
झाले ५१. परंतु, मी विश्वारिले असतां जेव्हा तू कांहीच उत्तर दिले नाहीस, तेव्हा
तुझ्याच मांगोमांग मी ह्या उत्कृष्ट राजवाड्यांत आलो ५२. हे सुहास्यवदने, हे मी
सत्य कथन केलें आहे. मी देव, दानव, पन्नग, गंधर्व व किन्नर ह्यांपैकी कोणीही
नाही ५३. हे कुंडले, देवादि सर्व मला पूज्य आहेत व मी मनुष्य आहे. तू ह्याविषयी
कसलीही शंका धरू नको ५४. पुत्र क्षणतातः—तदनंतर ती कन्या आनंदित
झाली आणि लजेमुळे कांहीएक न बोलतां हळूच सखीचें उत्कृष्ट वदन पाहू
लागली ५५. तेव्हां तिची सखी पुनरपि आनंदित होऊन तिला क्षणाळी 'सुर-
भीच्या वचनाप्रमाणे ह्यानें सर्व कांही कथन केलें आहे' ५६. कुंडला क्षणतः—
'हे वीरा, आपलें भाषण निःसंशय सत्य आहे. आपलें दर्शन झाल्यापासून
दिचे चित्त दुसरीकडे स्थिर होणार नाही ५७. उत्कृष्ट फांति चंद्राला, प्रभा सूर्याला,
ऐश्वर्य धन्याला, धैर्य धीशाला व क्षमा उत्तमांलाच माळ घालीत असते ५८. निःसं-
शयें त्यांपापी दानवांवाला तूच वेध केला आहेस; ती गोमाता सुरभि असत्य बोलेल
कशी! ५९. तस्मात्, तुझा समागम झाल्यामुळे ही धन्य व भाग्यवती आहे. आतां,
हे वीरा, जे कांही कर्तव्य आहे ते विधात्यानेच सांगितले आहे ६०. पुत्र क्षण-
तातः—मी सर्वदा पिताप्या अर्चीन आहे असें राजकुमारानें सांगितलें असतां तिनें

प्राप्तोपि चाप्यो मनुजैरानीतोपि निजं गृहम् ७४ क्षयमेति विना भार्यां कुभार्यांसंप्रदेहि वा ।
 कामस्तु तस्य नैवास्ति प्रत्यक्षेणोपलक्ष्यते ७५ दम्पत्योः सहचर्येण त्रयीपंगमवानुयात् ।
 पुत्राणां योनिरन्या वै नान्यतो भार्यया विना । पितृन्पुत्रैस्तयैवान्नसाधनैरतिथीनिपि ७६
 पुत्राभिरमरास्तद्वत्सार्थी भार्यां नरोऽवनि । जिव्याथापि विना भर्त्रा धर्मकामार्थसतन्तिः
 ७७ नैव तस्माद्विवागोऽयं दाम्पत्यमधिगच्छति । एतन्मयोक्तं पुत्रयोगमिष्यामि यथेष्टिततन् ७८
 यथं त्वमनया साहं धनपुत्रसन्ध्यायुथा । पुत्रानूचतुः ॥ इत्युक्त्वा संनरिष्वज्य स्वसखीं तं नमस्य
 च ७९ जगाम दिव्यया गत्या यथाभिप्रेतमात्मनः । सोऽपि शत्रुजितः पुत्रस्तामारोप्य तुरंगमम्
 ८० निगन्तुकामः पातालादिगतां दनुसंभवेः । ततस्तैः सहमोक्तकुण्डं द्विपते द्विपते त्विति ८१
 कन्यारत्नं यदानीत्तं दिवः पातालकेतुना । ततः परिवनिर्बिम्बगदानुलसरापुधम् ८२ दान-
 वानां बलं प्राप्तं सह पातालकेतुना । तिष्ठतिष्ठेति जल्पन्तस्ते तदा दानवात्तमाः ८३ शरयैस्तथा
 शूलैर्वनुं पनन्दनम् । स तु शत्रुजितः पुत्रस्ततस्तान्प्रतिशीर्षयान् ८४ चिच्छेत् शरजाठेन
 प्रहसन्निव लीडया । क्षणेन पातालतलमसिञ्चत्पृष्टिसायकैः ८५ छिन्नैः संछन्नमत्यर्थमृतध्व-
 जशरोत्कैः । ततोऽपि स्वाहूमादाय चिच्छेप प्रतिदानवान् ८६ तेन ते दानवाः रावैः सदापातः

शक्य नाही. मनुष्यांनीं द्रव्य मिळवून जरी घरांत आणिले तरी ७४ भार्या नसल्यास
 अथवा ती वाईट असल्यास तें नष्ट होतें; आणि काम तर त्याचा परिपूर्ण होत नाही हें
 प्रत्यक्षच दिसत आहे ७५. तात्पर्य, स्त्रीपुरुष उभयतां मिळून भर्मानें बागूं लागले असतां
 वेदप्रतिपाद्य धर्माचें फळ प्राप्त होत असतें. पुत्रोत्पत्तीचें स्थान भार्येशिवाय दुसऱ्या
 ठिकाणीं नाही. पुरुष पुत्रांच्या योगानें पितरांचें अथवा अन्नसाधनांच्या योगानें अति-
 र्थीचें ज्याप्रमाणें संतर्पण करीत असतो ७६ किंवा पूजनामुळे ज्याप्रमाणें तो देवांचें
 रक्षण करीत असतो त्याचप्रमाणें साखी स्त्रीचेंही तो रक्षण करीत असतो. स्त्रीलाही
 मर्त्याशिवाय धर्म, अर्थ अथवा काम प्राप्त होत नाही. तस्मात् हा त्रिवर्ग दांपत्या-
 वर अवलंबून आहे, हें मी तुझाला सांगितलें. आतां मी यथेष्ट गमन करितें ७७, ७८.
 हिष्यासह आपणाला धन, पुत्र, सुख व आयुष्य ह्यांची विपुलता प्राप्त होत्रो. पुत्र
 क्षणतातः—असें बोलून ती कुंडला सखीला भेटली आणि त्या राजपुत्राला नमस्कार
 करून ७९ दिव्यगतीनें यथेष्ट निघून गेली. नंतर तोही शत्रुजिताचा पुत्र तिळा
 पोल्यावर बसवून ८० पातालांतून निघाला असतां दानवांना बातमी लागली. तेव्हां,
 पातालकेतूनें स्वर्गोपासून आणिलेले कन्यारत्न हरण झाले, हरण झाले, अशा एकदम
 दानवांनीं आरोप्टी ठोकिली असतां परिघ, खड्ग, गदा, शूल व धनुष्य घेऊन ८१, ८२
 दानवसैन्य पातालकेतूसह प्राप्त झाले. नंतर यांवां यांवां असें क्षणत क्षणत त्या श्रेष्ठ दान-
 वांनीं ८३ बाण व शूल ह्यांची त्या राजकुमारावर वृष्टि केली; परंतु, त्या शत्रुजिताच्या
 वीर्यानें पुत्रानें ८४ हंसत हंसत सहजच बाणसमुदायानें ती छेदून टाकिली. तेव्हां
 छिन्नभिन्न तरबारी, शक्ति, क्रोष्टि व बाण ह्यांच्यायोगानें व शत्रुजिताच्या शरसमुदायांनीं
 पाताळतळ अत्यंत आच्छादित होऊन गेलें. तदनंतर त्याच अश्व घेऊन त्यानें दानवां-

केतुना । ज्वालाशालातितीक्ष्णं स्फुटदक्षिचयास्तदा ८० निर्दोषाः कपिले तेजः समुप्राये
 सागराः । ततः ॥ राजपुत्रोचो निहत्यासुरसत्तमान् ८८ स्त्रीरत्नेन समं तेन समाप्यत्सिद्धः
 पुरम् । प्रणिपत्य च तत्सर्वं स तु पित्रे न्यवेदयत् ८९ पातालगमनं चैव कृपदण्डप्राप्तं दशनम् ।
 तदन्महालताप्राप्तिं दानवैश्चापि संगरम् ९० वृषभं जेषामश्रेण पुनरागमनं तथा । इति मुखा
 पिता तस्य चरितं चारुचेनसः ९१ प्रीतिमानस्रवचनं प्रसिद्धयद्वाह्यात्मजम् । सत्युपेन
 स्वयायुजं तारितोहं महात्मना ९२ भयंभ्यो धनयज्जाता येन सद्धर्मचारिणा । सत्पूर्वैः कृपा-
 तिमान्नीतं मया विस्तारितं पुनः ९३ पराक्रमवतावीर त्वया तद्वदुद्धृतम् । यदुपातं प्रव-
 पिषा प्रनं वीर्यमथापि वा ९४ तत्र ह्यपथते प्रसूत स नरो मध्यमः स्मृतः । तद्वीर्यादधिकं यत्तु
 पुनरन्वस्त्वयश्चित्तः ९५ निष्पादयति तं प्राजा वदन्ति नरमुत्तमम् । यः पित्रा सद्यः पातापि
 धनवीर्यपशांसि वै ९६ न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुष्टपात्रमम् । तस्मया शान्तप्राप्तं कृत-
 मस्तीक्ष्णया त्वया ९७ पातालगमनं यच्च यच्चासुरविनाशनम् । एतदभ्यधिकं ज्ञात्वा तेन त्वं पुष्टो-
 त्तमः ९८ तद्व्योमस्य यच्च त्वमहमेव गुणाधिकः । त्वां पुत्रमीदृशं प्राप्य श्लाघ्यं पुण्यवता-
 मपि ९९ न सत्पुत्रकृतां प्रीतिमन्यः प्राप्नोति मानवः । पुत्रेण नातिशयितो यः प्रज्ञाज्ञानविक्रमैः
 १०० धिक्कृतस्य जन्म यः पित्रा लोके विज्ञायते नरः । यत्पुत्रात्स्वयातिमन्येति तस्य जन्म घृज-

वर टाकिले ८९, ८९. ज्वालांच्या समुदायाने अति तीव्र झालेल्या त्या अस्त्राच्या योगाने
 पाताळकेतुसह त्या सर्व दानवांचीं हाडे फुटून लागलीं ८७ आणि, कपिलतेजाची गांठ
 पडताक्षणीं दग्ध होऊन जाणाऱ्या सगरपुत्रांप्रमाणे ते दग्ध झाले, ह्याप्रमाणे त्या अस्त्रा-
 रूढ राजपुत्राने मोठे मोठे दैत्य मारिले ८८; त्या स्त्रीरत्नावरोत्तर तो पित्याच्या नग-
 रामध्ये गेला आणि प्रणिपातपूर्वक त्याने ॥ सर्व पित्याला निवेदन केले ८९, पाता-
 लांत गमन, कुंडलेचे दर्शन, मंदालसेची प्राप्ति, दानवांशी संग्राम ९०, अस्त्राने
 त्यांचा वध व पुनरागमन असे त्या महाशय पुत्राचे चरित्र श्रवण करितांक्षणीं पिता
 ९१ संतुष्ट झाला आणि त्या पुत्राला कवटाळून क्षणाळा “हे पुत्रा, तुज महात्म्या सत्यु-
 त्तामुळे माझा उच्चार झाला आहे ९२. कारण, तूं सद्धर्मनि वागून मुर्भांचे भस्मापासून
 रक्षण केले आहेस. माझ्या पूर्वजांनीं गाजविलेले व मी विस्तारिलेले यश ९३, हे वीरा,
 तूं पराक्रम करून अश्वत्थ केले आहेस. पित्याने मिळविलेले यश, धन, अघघ्ना वीर्य
 ९४ जो नाहींसे करित नाहीं तो मध्यम पुरुष होय; पित्याच्या वीर्यापेक्षा अधिक
 असलेल्या आपल्या शक्तीने ९५ जो पुत्र अधिक पराक्रम करित असतो त्याला प्राज्ञ-
 जन उद्दिष्ट पुरुष क्षणतात. पित्याने मिळविलेले धन, वीर्य अथवा यश ९६ जो कमी
 करितो त्याला प्राज्ञ पुरुष नराधम क्षणतात. तुझ्याप्रमाणे मी ब्राह्मणांचे रक्षण केले आहे
 ९७; परंतु, हे वत्सा, पातालगमन व असुरवध हे तुझे अधिक असल्याने तूं उत्तम पुरुष
 आहेस ९८. तस्मात् मी धन्य आहे. अथवा मीच तुझ्यापेक्षा गुणांनी अधिक, आहे.
 कारण, पुण्यवानांच्याही स्तुतीस पात्र असा तूं माझा पुत्र आहेस ९९, सत्पुत्रांमुळे
 सामान्य मनुष्याला आनंद प्राप्त होत नाहीं. बुद्धि, दान व पराक्रम यांत ज्याला

स्मनः १०१ आत्मज्ञानी यतो धन्यो मध्यः पितृपितृमहैः । स्नातृपक्षेण मात्रा च ह्युपति गति
 वराप्स १३ तत्पुत्रपुनर्वीर्यैस्त्वं विवर्षस्व सुखेन च । गन्धर्वतनया श्वेयं मा त्रिमुन्यतु वै त्वया
 ३ इति पित्रा बहुविधं प्रियमुक्त्वा पुनः पुनः । प्रीतिरन्य स्वमात्रासं सभार्यः स विवर्जितः ४
 स तया भार्या सार्य रेमे तत्र पितुः पुरे । अन्येषु च तपोयानवनपर्वतसातृषु ५ अभ्युपगम्योः
 पादौ प्रणिपत्य च सा श्रमा । प्रातः प्रातस्ततस्तेन प्रणिपत्य समध्यमा ३०६ (१४८९)
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुबलयाश्वीवे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

१ पुत्रावचतः ॥ ततः काळे बहुतिथे गते राजा पुनः स्मृतम् । प्राह गच्छाम्य विप्राणां प्राणाय
 ञ्चर मेदिनीम् २ अश्वेतं समारुह्य प्रातः प्रातर्दिने दिने । आयाया द्विजसुख्यानामन्वेष्ट्या
 सदैव हि ३ दुष्टताः सन्ति शतसो दानवाः पापबुद्धयः । तेभ्यो न स्यादथा आया मुनीनां त्वं
 तपा कुरु ४ स तप्येत्तस्तदा पित्रा तपा चक्रे नृपात्मजः । प्ररिक्त्वम्य महो कुरुजां ववन्दे चरणौ
 पितुः ५ अङ्गमहनि संप्राप्ते पूर्वाह्ने नृपनन्दनः । ततश्च शेषं दिवसं तया रेमे समध्यया ६ एकदा
 ७ चरन्सोप ददर्श यज्ञनातदे । पातालकेतोरजुं तालकेतुं कृताधमम् ८ आयावी दानवः
 सोप स्निरूपं समाभितः । स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् ९ राजपुत्र वशीति त्वां

पुत्राने मागे टाकिले नाहीं १०० त्याच्या जन्माला धिक्कार असो; आणि जो बापाच्या
 नावाने विकला जातो त्याच्याही जन्मास धिक्कार असो. पुत्रांमुळे जो प्रसिद्धीला येतो
 त्याचा जन्म सफल होय १. आत्मज्ञानी पुरुष धन्य होय. बापज्यांमुळे प्रसिद्धीस येणारा
 मध्यम होय, आणि अजोळामुळे व मातेमुळे माहित होणारा अधम होय २. द्यास्तव;
 पुत्र, धन, वीर्य व सुख ह्यांची तुला समृद्धि होवो आणि ही गंधर्वकन्या तुझ्यापासून
 धिमुक्त न होवो ३. ह्याप्रमाणे पित्याने अनेक प्रकारचे वारंवार प्रिय भाषण करून व
 झाला. आलिंगन देऊन भायेंसह स्वगृह पाठविले असतां ४ ह्या भायेंसह तो पित्याच्या
 नगरांत आणि इतर उपवने; वने व पर्वतशिखरे ह्यांचे ठिकाणीं रममाण होऊ लागला
 ५. ती कल्याणी गंधर्वकन्या प्रायही प्रातःकालीं सासूसासऱ्यांच्या चरणीं बंदन करूं
 लागली; व बंदन केल्यानंतर ती सुंदरी आपतीसह क्रीडा करूं लागली १०६
 (१४८९) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मडालसोपाख्यानसंबंधी एकोणिसावा
 अध्याय समाप्त झाला ॥ १९ ॥

पुत्र क्षणतातः—नंतर वराच काळ छोटल्यानर राजा पुनरपि पुत्राला क्षणाला
 १ सत्वर जा आणि विप्ररक्षणार्थ पृथ्वीवर संचार कर १. ह्या अश्वार वसुन प्रत्यही
 प्रातःकालीं तूं ब्राह्मणांना काय पीडा होत आहे हें सर्वदा हुडकीत जा २. पापबुद्धि
 बुद्ध दानव शेकडो आहेत. तेव्हां त्यांच्यापासून मुनींना पीडा न होईल असें तूं कर ३.
 ३. असे पित्याने सांगितले असतां त्या राजपुत्राने सर्व पृथ्वीवर संचार करून पितृ-
 चरणांना बंदन केले ४. प्रत्यही प्रातःकालीं तो राजपुत्र पित्याच्या आज्ञेप्रमाणे द्विंदत
 असे आणि नंतर अवशिष्ट दिवस त्या सुंदरीसह क्रीडा करण्यांत तो घालवीत असे ५.
 ५. एकदां यमुनातीरे संचार करीत असतांना पातालकेतूचा कानिष्ठ भ्राता तालकेतु

तत्कुर्वन् यदीच्छति । न च ते प्रार्थनायुगः कार्यः सत्यप्रतिश्रव ८ यक्षे यत्रेन धर्माय
कर्तव्याश्च मयेष्टयः । चिन्तये तत्र कर्तव्या नास्ति मे दक्षिणा यतः ९ ततः प्रयच्छ मे वीर
दक्षिणार्थे स्वभूषणम् । यदेतत्कण्ठलग्नं ते रक्ष चेमं ममाश्रमम् १० यावदन्तर्जंते देवं वरुणं
यादृशां पतिम् । वैदिकैर्वारुणैर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ११ अभिष्टुष्य त्वरापुक्तः समम्प्रेमीति
वादिनम् । तं प्रणम्य ततः प्रादात्स तस्मै कण्ठभूषणम् १२ प्राह चैनं भवान्यातु निर्वर्णकेन
चेतसा । स्थास्यामि तावदत्रैव तवाश्रमसमीपतः १३ तवादेशान्महाभाग यावदागमनं तव ।
न तेन कश्चिदावापां करिष्यति मयि स्थिते १४ विश्रम्यस्त्वं मुनिश्रेष्ठ कुर्वन् च मनोगतम् ।
एतदुक्तस्ततस्तेन स ममज्ज नदीजले १५ अरधस्सोपि तस्यैव मायाविहितमाश्रमम् । गत्वा
जलाशयात्समात्तालकेतुश्च तत्पुरम् १६ मदालसायाः प्रत्यक्षमग्रेषां चैतदुक्तवान् । वीरः
कुवलयोत्तौ ममाश्रमसमीपतः १७ केनापि दुष्टदैत्येन कुर्वन् रक्षां तपस्विनाम् । पुष्ट्यमानो
यथाशक्ति निमग्नब्रह्मद्विषो युधि १८ मायामाभित्य पापेन भिन्नः शलेन वदसि । त्रियमाणेन
जेनेहं दत्तं मे कण्ठभूषणम् १९ प्रपितथाप्रिसंयोगं तद्वैश्वस्यतापसैः । कृतातं देवाद्यन्तौ वै
व्रतः साधुविडोच्चनः २० नीतः सोऽथ तेनैव दानवेन दुरात्मना । एतन्मया दृशेतेन दुष्टं

तेथें राहिल्याचें त्याने पाहिलें ६. तो मायावी दानव मुनिरूप घेऊन व पूर्वीचें वैर
आठवून त्या राजपुत्राला ह्मणाला ७ “ हे राजपुत्रा, इच्छा असल्यास माझे बोलणें
ऐक. हे सत्यप्रतिज्ञ, तूं माझ्या प्रार्थनेचा अग्व्हेर करूं नकोस ८. मला धर्माकरितां
यज्ञ व इष्टि करावयाच्या आहेत; परंतु, त्यांत अवश्य असलेली दक्षिणा माझ्यापार्शी
नाही व त्या काळजीत मी आहे ९. ह्यास्तव, हे वीरा, तुझ्या गळ्यांत असलेलें हें
भूषण दक्षिणेकरितां मला देऊन मी उदकांमध्ये जलचराधिपति वरुणाचें प्रजापुष्टिका-
रक व वरुणविषयक वैदिक मंत्रांनीं स्तवन करून सत्वर येईपर्यंत ह्या माझ्या आश्रमाचें
रक्षण कर ” १०, ११. असें बोलणाऱ्या त्या दानवाला प्रणाम करून त्याने त्याला
कंठभूषण दिलें १२ आणि त्यालातो ह्मणाला “आपण निःशंकमनानें जा. हे महाशय;
आपण येईपर्यंत आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी आपल्या आश्रमासमीप येथेंच राहीन १३;
मी असतांना येथें कोणीही आपणांला पीडा करणार नाहीं १४. हे मुनिश्रेष्ठ, तूं माझ्या-
वर विश्वास ठेवून मनांत आलेलें उरकून घे. ” असें राजपुत्रानें सांगितलें असतां
त्यानें नदीच्या उदकांत बुडी मारिली १५ व तोही मायेनें निर्माण केलेला त्याचा आश्रम
राखीत राहिला. त्या उदकांतून तो तालकेतु त्या नगरांत गेला १६ आणि मदालसेसमक्ष
व इतरांचे समक्ष ह्मणाला “ हा वीर कुवल्यास माझ्या आश्रमासमीप १७ तपोनिष्ठांचें
रक्षण करण्याकरितां यथाशक्ति संग्रामामध्ये ब्रह्मदेष्ट्यांचा वध करित असतांना कोणी
दुष्ट व पापी दैत्यानें युद्ध फरितां फरितां १८ त्याच्या वक्षस्थलावर शूळाचा प्रहार केला.
तेव्हां वक्षस्थल विदीर्ण होऊन मरतां मरतां त्यानें हें कंठभूषण मला दिलें आहे १९.
त्याचे दहन इतर तापसांनीं केलें. नंतर तो अश्व नेत्रांत अश्रु आणून खिकाळत अस-
तांना २० त्या दुरात्म्या दानवानें त्यालाही हरण केलें. हे मज दुष्ट पाप्याच्या दृष्टीस पडलें

दुष्कृतकारिणां २१. यद्वानन्तरं कृत्यं कुरुष्वोत्तरकाटिकम् । इदयाभासने चेतद्वृत्तां
कण्ठमूषणम् २२ नास्माकं हि स्वर्णेन कृत्यमस्ति तपस्विनाम् । इत्युक्तवोत्सृज्य तद्रूपौ स
जगाम यथा गतम् २३ निपपात जनः सोध शोकात्तो मूर्च्छयातुरः । क्षणेन चेतनां प्राप्य
सर्वास्ता नृपयेपितः २४ राजपत्न्यश्च राजा च विलेपुरतिदुःखिताः । मदादस्ता तु तदृष्ट्वा
तदीयं कण्ठमूषणम् २५ तस्याजं सुप्रियां प्राणाञ्जुत्वा विनिहतं प्रियम् । ततः पुरे महाक्रन्दः
पौराणां भवनेष्वमृत २६ यथैव तस्य नृपतेः स्वगृहे समवर्तत । राजा च तां मृतां दृष्ट्वा
विना भर्ता मदादस्ताम् २७ प्रत्युवाच जनं सर्वं विमृश्य स्वस्थमानसः । न रोदितव्यं पश्यामि
भवतामात्मनस्तथा २८ सर्वेषामेव संचिन्त्य संबन्धानामनित्यताम् । किं न शोचामि तनयं
किं न शोचाम्यहं क्षुपाम् २९ विमृश्य कृतकृत्यत्वान्मन्ये शोच्यानुभावपि । मधुसूनुमहश्च-
मद्विजरक्षणतत्परः ३० प्राप्तो मेऽथ सुतो मृत्युं कथं शोच्यः स धीमताम् । अवश्यं याति
यदेहं तद्विजानां कृते यदि ३१ मम पुत्रेण संत्यक्तं नन्वभ्युदयकारि तत् । इयं च सरङ्गोत्पन्ना
भर्तार्येवमवृत्ता ३२ कथं तु शोच्या नारीणां भर्तुरन्यत्र दैवतम् । अस्माकं बान्धवानां च तथा-
न्येषां दयावताम् ३३ शोच्या स्तेषा भवेदेवं यदि भर्ता विपोगिनी । या तु भर्तुर्वधं श्रुत्वा तत्क्ष-
णादेव भामिनी ३४ भर्तारमनुचालेयं न शोच्याऽतो विपथिताम् । ताः शोच्या या विपोगिन्यः

२१. आतां पुढें काय करावयाचें तें कर आणि मनाला खात्री पटण्याकरितां हें कंठ-
मूषण घे २२. आह्मां तपोनिष्ठानां सुवर्णांशां कांहीएक कर्तव्य नाहीं । असें बोलून
तें कंठमूषण त्यानें तेथें भूमीवर टाकून आल्या मार्गानें गमनं केलें २३. इतक्यांत
तेथें असलेले लोक शोकाकुल व दुःखित होऊन मूर्च्छित झाले. कांहीं वेळाने सावध
शास्त्रावर त्या सर्व राजस्त्रिया २४ व राजपत्न्या राजासह अतिदुःखित होऊन विलाप
करूं लागल्या. तें कंठमूषण पाहून २५ व प्रियाचा वध शास्त्राचे ऐकून मदादसेनें तर
अत्यंत प्रिय असलेल्या प्राणांचाच त्याग केला. तेव्हां त्या नगरांत लोकांच्या घरांतून
मोठा आक्रोश राजवाड्याप्रमाणेच सुरू झाला. मदादसापतिरहित व मृत शास्त्राचे
पाहून राजा २६, २७ स्वस्थ मनानें विचार करून सर्वांना झणाला “ रहूनंका,
तुमची व माझी स्थिति पाहिली असतां २८ सर्व संबंध मला अनित्य दिसत आहेत.
तेव्हां पुत्राकरितां अथवा स्नुषेकरितां मी कां बरें शोक करावा २९ ? विचार करून
पाहिलें असतां कृतकृत्य शास्त्रामुळे ते दोघेही शोच्य नाहींत. माझी शृश्रूपा कर-
णारा व माझ्या आज्ञेप्रमाणे द्विजरक्षणाविपर्यां दक्ष असलेला ३० माझा पुत्र जर आज
मृत झाला आहे तर विवेकी लोकांनीं शोक करण्याचें प्रयोजन काय ? अवश्य नष्ट
होणाऱ्या देहाचा ब्राह्मणांकरितां जर ३१ माझ्या पुत्राने त्याग केला आहे तर हें कृत्य
सरोखर अग्न्युदयकारक होय. ही कुलीन मदादसा जरी ब्राह्मणें पतिव्रता होती
३२ तरी स्त्रियांनीं तिच्याबद्दल शोक करणाकरितां करावयाचा ? मर्याहून इतर दैवत
खोला नाहीं. ही जर पतीच्या मार्गे राहिली असती तर आह्मां बांधवांच्या व इतरही
दयावानांच्या ३३ शोकास ही पात्र झाली असती. जी स्त्री पतिवध ऐकतांक्षणां ३४

सह भर्ता कुलाहनाः ३६ कष्टभान्त्या न गच्छन्ति कष्टदाः स्युः कुलात्मनोः । भर्तुर्वियोगस्तु
 न्याभातभूतः कृतकया ३७ दातारं सर्वसौख्यानामिह चापुत्र सोमयोः । लोकयोः का हि
 भर्तारं नरि मन्वेत, मातृपदम् ३८ न स शोच्यो न चैवेयं नाहं, तज्जननी न च । त्यक्ता
 ब्राह्मणाधोऽयं प्राणान्सर्वे रम्यं तारिताः ३९ विप्राणां मम, धर्मस्य गतः स तु महामतिः ।
 आनृण्यमदंभुलस्य त्यागारेहस्यं मे भूतः ४० मातुः सतीत्वं मर्दकमैव न्यं, शौर्यमात्मनः ।
 संप्रामे संत्यजग्राणान्तोऽविन्दद्विजरक्षणात् ४१ ततः कुवलयधस्य-माता भर्तुरगर्भ-
 रम् । भुत्वा पुत्रवधं तादृक्प्राह हृष्टा तु तं पतिम् ४२ न मे मात्रा न मे स्वप्ना प्राप्तां
 प्रीतिर्वृषेदृशी । भुत्वा मुनिपरिवाणे हतं पुत्रं यथा भया ४३ शोचतां ब्राह्मणानां ये निःस्व-
 मेनातिदुःखिताः । श्रियन्ते व्याधिना द्विष्टास्तेषां माता हृष्टाप्रजा ४४ संप्रामे पृथ्व्यायां
 येऽमीता गोद्विजरक्षणे । क्षुण्णाः शर्षेर्विषयन्ते स एव मुनि मानवाः ४५ अर्थिनां मित्रवर्गस्य
 विद्विषां च पराङ्मुखः । यो न याति पिता तेन पुत्री माता च वीरसूः ४६ गर्भद्वेषः क्षिपी
 मन्ये साफल्यं भजते तदा । यशरिविजयी वा स्यात्संप्रामे वा हतः सुतः ४७ पुत्रावधुः ॥
 ततः स राजा संस्कारं पुत्रपत्नीमलम्भयत् । निर्गम्य च बहिः आतो ददौ पुत्राय चोदकम् ४८
 तालकैस्तुभ निर्गम्य तथैव यमुनाजलात् । राजपुत्रस्रवाचेर्दं प्रणयान्मपूरं वचः ४९ गच्छ

त्याच्या मार्गेमाग गेली तिच्याबद्दल शिवकी लोकानी शोक करण्याचे कारण नाही ३६।
 दुःखभ्रमाने ज्या कुलस्त्रिया पतीच्या मार्गे रहात असतील त्या स्वतःच्या व कुलाला
 दुःखप्रद असल्यामुळे शोच्य होतं। ह्या कृतज्ञ स्त्रीला पतिवियोगदुःखं झाले नाही ३७।
 इहलोकी व परलोकी सर्व प्रकारचे सौख्य देणाऱ्या भर्त्याला कोण वरं स्त्री मनुष्य सम-
 जेल ३८। सारांश, तो, ही, मी व त्याची माता हीं मुळीच शोच्यं नाहीत. कारण,
 ब्राह्मणांकरिता प्राण सोडणाऱ्याने आत्मा सर्वांचा उद्धार केला आहे ३९। अर्धवट
 भोगिलेल्या देहाचा त्याग करून माझा महाविचारी पुत्र विप्राच्या व धर्मीच्या श्रंणानून
 मुक्त झाला आहे ३९। द्विजरक्षणार्थ संप्रामांत प्राण सोडणाऱ्या त्या माझ्या पुत्राने
 मातेचे सतीत्व, माझ्या वंशाची निर्मलता व आपले शौर्य ह्यांचे रक्षण केले आहे
 ४०। ह्या मर्त्याच्या भाषणानंतर कुवल्याम्हाची माता तसा पुत्रवध श्रवण करून
 आनंदाने त्या पतीला ह्मणाली ४१। “ मुनिरक्षणार्थ पुत्र मेल्याचे ऐकून जसा मला
 आनंद झाला आहे तसा, माझ्या मातेला अथवा भगिनीला आनंद झाला नाही ४२।
 शोक करणाऱ्या विप्रांच्या स्वरांने अतिदुःखित होऊन किंवा व्याधिग्रस्त होऊन जे मर-
 तात त्यांची जी माता तिचे संतान व्यर्थ होय ४३। गोब्राह्मणरक्षणार्थ निर्भयपणे संप्रा-
 मांत युद्ध करितां करितां जे शस्त्रांनी विदीर्ण होऊन मरतात तेच पृथ्वीवर खरोखर
 मानव होत ४४। याचक, मित्रवर्ग व शत्रु ह्यांच्यापासून जो विमुख होत नाही त्याच्याच
 योगाने पिता पुत्रवान् व माता वीरसू होते ४५। पुत्र जेव्हा शत्रुविजयी होतो किंवा
 संप्रामांत वध पावतो तेव्हाच स्त्रीच्या गर्भारपणाचे केश सफल होतात असे मी सम-
 जते ४६। पुत्र क्षणतातः—नंतर त्या राजाने स्त्रुपेचा अप्रिसंस्कार केला आणि स्नान

मृपादपुत्रं त्वं कृतापाहं कृतस्त्वया । वाञ्छितं तु कृतं कार्यं त्वय्यत्राविचरं स्थितं ४९ वांछणं
यज्ञकार्यं च जलस्य महारमनः । तन्मया साधितं सर्वं यन्ममासीदमीप्सितम् ५० प्रणिपत्य
स तं प्रागादाजपुत्रः पुरं पिष्टः । समाख्यातमेवाच धृपणीनिखविकम् ५१ (१६४०)
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे कुवल्याध्याये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

पुत्रावचतुः ॥ स राजपुत्रः संप्राप्य वेगादात्मपुरं ततः । पित्राविवन्दिषुः पादौ दिदृक्षुश्च
मदालं साम । स ददशं तदुद्दिप्रमप्रहृष्टमुखं पुरम् । पुनश्च विस्मिताकारं प्रहृष्टवदनं पुनः २ अन्य-
मुत्कृष्टनयनं दिदृशुः दिदृशेति वादिनम् । परिष्वजन्तमन्यान्ममतिकीर्तयित्वा न्वितम् ३ स
राजपुत्रो मित्रं तु वत्कुह्नयनं शुभम् । आलिलिङ्गं तदा काळे सौहृदेन परेण च ४ ततः पौरा-
स्तादालंभ्य दिदृशुः दिदृशेति वादिनः । चिरजीवोत्कल्याणं कृतास्तं परिपान्धिनः ५ पित्रोः
प्रह्लादयं मनस्तथास्माकमकण्टकः । इत्थैववादिभिः पौरैः पुरं पृष्ठे च संवृतः ६ तत्क्षणप्रम-
दानन्दः प्रविवेश पितृगृहम् । पिता च तं परिष्वज्य माता चान्ये च बान्धवाः ७ चिरजीवो-
त्कल्याणं ददौ चास्मै तदादिषुः । प्रणिपत्य ततः सोऽयं किमेतदिति विस्मितः ८ प्रपृच्छ पितरं

करून बाहेर-निघात्यावर त्याने पुत्राला उद्देशून उदक दिले ४७. इकडे तालकेतु-
तसीचं यमुनाजलांतून बाहेर पडून विनयपूर्वक मधुर शब्दांनी त्या राजपुत्राला
झणाली ४८ " हे राजपुत्रा, तूं जा; तूं मला कृतार्थ केले आहेस. तूं येथें निश्चल राहि-
स्यामुलें मी मनेति आणिलेले कार्य शक्यास नेलें ४९. " महारम्या जलाधिपतीला उद्दे-
शून जे वांछणं यज्ञकार्य मी योजिले होते तें सर्व मी शक्यास नेलें ५०. " बावर त्याला
प्रणाम करून आणि वेगामध्ये गुरूडाची व वायूची बरोबरी करणाऱ्या त्याच अश्वा-
वर आरुढ होऊन तो राजपुत्र पित्याच्या नगराला गेला ५१. [१६४०] ह्याप्रमाणें
मार्कण्डेयपुराणांतिले विसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २० ॥

पुत्रं झणतातः—नंतर पितृचरणांना वंदन करण्याविषयां व 'मदालंसेल' पाह-
ण्याविषयां उत्सुक होऊन तो राजपुत्र वेगाने आपल्या नगरांत आला असतां १ उद्दिप्र-
व आनंदरहित नगरं त्याच्या दृष्टी पडले व पुनरापि तें विस्मयचकित व आनंदितही
त्याने पाहिले २. प्रफुटित नेत्रकमलांनी युक्त व भाग्य भाग्य असे झणत झणत जो तो
अति उत्सुकतेने परस्पराला आलिंगन देत आहे असेही त्याने पाहिले ३. त्या राजपु-
त्राने त्याबद्दी प्रफुटित नेत्रकमलांनी युक्त असलेल्या आपल्या शुभ मित्राला मोठ्या
प्रेमाने आलिंगन दिले ४. तदनंतर तें पाहून पौरजन उत्तम उत्तम असे उद्गार काढीत
काढीत त्याला झणाले " हे महाकल्याणरूप, तूं चिरकाळ रहा; तुझे शत्रु नष्ट होवोत
५; मातापितरांच्या व आमच्या मनाला तूं निष्कपट राहून आनंद दे. " ह्याप्रमाणें
बोळत असलेल्या नागरिकांनी पुढून व मागून परिवेष्टिलेला तो राजपुत्र ६ तत्क्षणां
आनंदित होऊन पितृगृहांत प्रविष्ट झाला असतां मातापितर व इतर बंधू व द्यांनी
आलिंगन देऊन त्याला ७ " हे महाकल्याणसंपन्न, तूं चिरकाळ रहा " असे आशीर्वाद
दिले. नंतर हे कार्य झेपून विस्मित झालेला तो राजपुत्र प्रणाम करून ८ पित्याला

चाप सोऽस्मै सर्वं तदुक्तवान् । न भार्या तां मृतां भुत्वा दृश्येतां मरारुताम् ९ पितरौ च
 पुरो दृष्ट्वा एजाशोकविमध्यगः । चिन्तयामास सा बाला मां भुत्वा निधनं गतम् १० तस्याव
 जीवितं साध्वी धिर्मां निधुरमानसम् । नृशंसोऽहमनार्योऽहं विना तां मृगद्योचनम् ११ मत्कृते
 निधनं प्राप्तां यजीवाम्यतिनिर्घृणः । पुनः स चिन्तयामास परिरंस्तभ्य मानसम् १२ मोहो-
 द्रममपारस्यैवं निःश्वस्योच्छ्वस्य चातुरः । मृतेति मा मज्जिमितं त्यजामि यदि जीवितम् १३ किं
 मयोपकृतं तस्याः श्लाघ्यमेतत्तु योषिताम् । यदि रोदिमि वा रीनं हा प्रियेति वदन्नुदुः १४
 तथाप्यश्लाघ्यमेतन्नो वयं हि पुरुषाः किल । अथ शोकजदो र्दनीः मृजाहीनो बलान्वितः १५
 विपक्षस्य भविष्यामि ततः परिभवास्पदम् । मयारिधातनात्कार्यं राक्षः शुभ्रवर्णं पितुः १६
 जीवितं तस्य चायत्तं संत्याज्यं तरकथं भया । किं त्वत्र मेऽन्यत्कर्तव्यं स्यागो भोगस्य योषितः
 १७ स चापि नोपकाराय तन्वंन्याः किं तु सर्वथा । मयानृशंस्यं कर्तव्यं मापकाशुपकारि वा
 १८ या मर्दयेऽलजस्तप्राणांस्तदर्थेऽल्पमिदं मम । पुत्रायूचतुः ॥ इति कृत्वा मार्तिं सोप निष्पाषौ-
 दकदा विकम् १९ क्रियाभानन्तरं कृत्वा प्रत्युपाच कृतध्वजः । यदि सा मम तन्वंनी न स्या-
 द्भार्या महालसा २० अस्मिन्नन्मनि नान्या मे भवित्री सहचारिणी । तामृते मृगयावार्त्ती

विचारूं लागला असतां पित्यानें सर्वं वृत्तांत त्याला कथन केला. मनाला प्रिय अस-
 लेली ती भार्या महालसा मृत झाल्याचें ऐकून ९ व पुढें मातापितर पाहून तो शोका-
 कुल व लजित झाला आणि मनांत झणाला “ ती साध्वी बाला, मी मृत झाल्याचें
 श्रवण करितांक्षणीं, परलोकीं गेली. तस्मात् निधुरमानां युक्त असलेल्या मला धिक्कार
 असो. माझ्याकरितां मेलेल्या त्या मृगनयनेवांचून ज्याअर्थी मी जिवंत राहिलों आहे
 त्याअर्थी मी आसी निर्दय, दुष्ट व अनार्य आहे.” नंतर मन आवरून धरून, मोह दूर
 करून व श्वासोच्छ्वास सोडून व्याकुल झालेला तो राजपुत्र पुनरपि मनांत झणाला
 “ माझ्याकरितां ती मेळी झणून जर मी जीव दिला १०, ११, १२, १३ तर तिच्यावर
 उपकार तो माझ्या हातून काय होणार आहे ? हें करणें स्त्रियांना योग्य आहे. हे
 प्रिये, असें दीनवाणीनें वारंवार झणत झणत जर मी रडूं लागलों १४ तर तें आझाला
 योग्य नव्हे. आह्मी पुरुष आहों. मी बलाढ्य असतांना शोकाकुल व दीन होऊन जर
 रक्तहीन झालों १५ तर शत्रु माझा पराजय करतलि. शत्रुनाश करून मला प्रजाधि-
 पति पित्याची शुश्रूषा केली पाहिजे १६. माझे जीवित जर त्याच्या अधीन आहे तर
 तें मी टाकावें कसे ? आतां खीसंभोगाचा त्याग हें एक माझे कर्तव्य आहे १७. त्या-
 मुळें जरी माझ्या सुंदरीला कांहीं उपयोग होणार नाही तरी हें करणें अपकारक असो
 किंवा उपकारक असो, मला तिच्यासंबंधानें सरलपणानें वागलें पाहिजे १८. कारण,
 जिनें माझ्याकरितां प्राणत्याग केला तिच्याकरितां मी असें वागणें हें अगदीं अल्प
 आहे. पुत्र झणतातः—असा विचार करून, तिला उदक देऊन १९ व नंतर क्रिया
 करून ऋतध्वज झणाला “ ती सुंदरी महालसा माझी भार्या जर आतां नाहीशी
 झाली आहे २० तर ह्या जन्मांत माझी सहचारिणी दुसरी होणार नाही. त्या मृगलो-

गन्धर्वतनयामहम् २१ न मोक्षये योषितं कांचिदिति सत्यं मयोदितम् । ता धर्मचारिणीं पत्नीं
तां मुक्त्वा गजगामिनीम् २२ कांचिन्नान्यां करिष्यामि तेन सत्यं मयोदितम् । एवं सर्वा-
न्परित्यज्य श्रीभोगांस्तात सर्वदा २३ क्रीडिष्यस्ते समं तुल्यैर्वपस्वैः शीलसंपदा । एतत्तस्य
परं कार्यं तात तत्केन साध्यते २४ कर्तुमत्यन्तदुष्प्राप्यमीश्वरैः किमुतेतरेः । जड
उवाच ॥ इति वाक्यं तयोः श्रुत्वा विमर्शमगमरिप्ता २५ विमृश्य चाह तौ पुत्रौ नागराट्
प्रहसन्निव । यदशक्यमिति श्रुत्वा न करिष्यान्ति मानवाः २६ कर्मण्युद्यममुद्योगहान्या दा-
निस्ततः परम् । आरभेत नरः कर्म स्वपौरुषमहापयम् २७ निष्पत्तिः कर्मणां देवै पौरुषे
ष्वप्यवस्थिता । तस्मादहं तथा यत्नं करिष्ये पुत्रकार्यतः २८ द्रपथयां समात्थाय यथैत-
त्साध्यतेऽ चिरात् । पुत्र उवाच । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रः हृष्यावतरणं गिरेः २९ तीर्थं हिमवतो
गत्वा तपस्तेपे सुदुधरम् । तुष्टाव वागिभरिष्ठाभिस्तत्र देवीं सरस्वतीम् ३० तन्मना निय-
ताहारो भूत्वा त्रिपवणाधुतः । अश्वतर उवाच । जगद्वाग्मीमहं देवीमारिरापयितुः शुभाम्
३१ स्तोत्रे प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् । सदसरेवि यत्किञ्चिन्मोक्षवन्धनार्थयत्प-
दम् ३२ तत्सर्वं त्वप्यसंयोगं योगवरेवि संस्थितम् । त्वमधरं परं देवि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम्
३३ अहरं परमं ब्रह्म जगद्यैतत्परात्मकम् । दारुण्यवस्थितो वस्त्रिभौमाश्च परमाणवः ३४

चना गंधर्वकन्येशिवाय मी २१ कोणत्याही स्त्रीचा उपभोग घेणार नाहीं हे मी सत्य
सांगितों. ती गजगामिनी सहधर्मचारिणी पत्नी सोडून २२ मी दुसरी भार्या करणार
नाहीं हे मी सत्य सांगितले आहे.” हे तात, ह्याप्रमाणे सर्व स्त्रीभोग सोडून देऊन २३
तो बरोबरीच्या मित्रांशीं सुशीलपणाने क्रीडा करूं लागला. हे तात, हे त्याचे मोठे कार्य
आहे; परंतु, हे घडणार कसे ? २४. ईश्वरांनाही हे अति दुर्घट आहे, मग इतरांची काय
कथा ! जड क्षणतोः—हे त्यांचे मापण ऐकून पिता विचार करूं लागला २५ आणि
विचार करून तो नागराज हंसत हंसत त्या पुत्रांना क्षणाला “अशक्य असें समजून जर
मानव २६ कार्याविषयी उद्योग सोडून देतील तर उद्योग नाहीसा होऊन मोठीच हानि
होईल. पुरुषाने उद्योग न सोडितां कार्याला आरंभ करावा २७. कार्यसिद्धि देवावर व
उद्योगावर अवलंबून आहे. तस्मात्, मी तपश्चर्येचें अवलंबून करून पुत्रकार्याकरितां तसा
यत्न करीन. क्षणजे हे लवकरच घडून येईल.” पुत्र क्षणतोः—असें बोलून तो नाग-
राज हिमालय पर्वताच्या पृश्नावतरणनामक तीर्थाला जाऊन दुर्घट तप करूं लागला
आणि त्रिकाल स्नान करून व नियमित आहार करून सरस्वतीदेवीचे इष्ट शब्दांनीं
मनापासून स्तवन करूं लागला. अश्वतर क्षणतोः—जगद्रक्षक शुभदेवीचें आराधन
करण्याकरितां ब्रह्मकुमारी सरस्वतीला मस्तकाने प्रणाम करून मी तिचें स्तवन
करीत आहे. हे देवि, मोक्ष व बंध दर्शविणारं जें कांहीं बरें अथवा वाईट पद आहे
२८, २९, ३०, ३१, ३२ तें जरी संयोगरहित आहे तरी, हे देवि, तुझ्या ठिकाणीं
तें सर्व युक्त आहे. हे देवि, सर्व जगताला आधारभूत असलेले अविनाशी तत्त्व तूच
आहेस ३३. परब्रह्म अविनाशी असून हे जगत् नश्वर आहे. ह्याप्रमाणे काष्ठामध्ये अग्नि

ये च मूर्त्तमात्र मूर्त्तमाः। ये वा भूमौ येन्तरिक्षेऽन्यतो वा तेषां सत्यं स्वत एवोपलब्धिः ४७ मूर्त्त-
मूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं यद्वा मूर्त्तं चैकमेकं च किञ्चिदायदिभ्योस्ति क्षमातले सेन्यतो वा तत्संबन्धे
स्वस्वैरेष्यं जनैश्च ४८ जड उवाच ॥ एवं स्तुता तदा देवी विष्णोर्निह्ना संस्वती । प्रत्युवाच
महात्मानं नागमश्चरतः ४९ सरस्वत्युवाच ॥ चरंते कंबलघातः प्रयच्छाम्युरंगाधिप ।
तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते ५० अन्तर उवाच ॥ साहाय्यं देवि देहि त्वं पूर्वं कञ्च-
लमेव च । समस्तस्वरसंबद्धमुमयोः संप्रयच्छ च ५१ सरस्वत्युवाच ॥ सप्त स्वरा ग्रामरागाः
सप्त पत्रगसत्तम । गीतकानि च सप्तैव तावत्यत्रापि मूर्च्छनाः ५२ तानाद्यैः कोनपञ्चाशत्तथा
ग्रामत्रयं च यत् । एतत्सर्वं भवान्नेत्ता कंबलधैव तेऽनघ ५३ आस्यते मत्प्रसादेन भुजगेन्द्र परं
तथा ५४ चतुर्विधं परं तातं त्रिप्रकारं लयत्रयम् ५४ गतित्रयं तथा तातं मया दत्तं चतुर्विधम् ।
एतद्वचनं श्रुत्वा सा तदा देवी सर्वं निह्ना सरस्वती ५८ अगमादुच्यते सद्यो नागस्य कम-
लेषु ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी सर्वं निह्ना सरस्वती ५८ अगमादुच्यते सद्यो नागस्य कम-
लेषु ॥ तयोश्च तयोः कृतं पात्रोः सर्वमजायत ५९ विज्ञानमुपयोरुभयं पदतालस्वरारि-

आहेत आणि भूर्मीत, अंतरिक्षांत व इतर ठिकाणी ज्या आहेत त्यांचा प्रत्यय खरो-
खर तुझ्यामुळेच येत असतो ४७. अमूर्त व मूर्त असे सर्व जे कांहीं आहे, मूर्तांचे
ठिकाणी जे कांहीं, एकरूप व अनेकरूप आहे, स्वर्ग, भूतल व अंतरिक्ष ह्यांत व
इतर ठिकाणी जे आहे ते तुझ्याशी संबद्ध असून त्वद्रूपस्वरांनी व व्यंजनांनी
ते निर्दिष्ट होत आहे ४८. जड ह्मणतोः—ह्याप्रमाणे स्तवन केलें असतां
विष्णुजिह्वा सरस्वतीदेवी महात्म्या अश्वतरनामाला ह्मणाली ४९ “हे कंबलबंधो
नागराजा, तुला मी काय कर देऊं ? तुझ्या मनांत जें असेल तें माग; ह्मणजे तें मी
तुला देतें” ५०, अश्वतर ह्मणतोः—हे देवि, प्रथमतः तूं मला साहाय्यकर्ता कंबल दे;
आणि आझां उभयतांना संपूर्ण स्वरांनी संबद्ध अशी गायनविद्या दे ५१. सरस्वती
ह्मणतेः—हे श्रेष्ठ नागा, स्वर, ग्राम, राग, गति व मूर्च्छना हीं सात सत्तच आहेत
५२. हीं, एकुणपन्नास तान व तीन ग्राम हे सर्व, हे निष्पापा, तुला व कंबलाला अव-
गत होईल ५३. माझ्या प्रसादानें तुला दुसरेही निदित होईल. चार प्रकारचे ताळ,
तीन तीन प्रकारचे तीन लय ५४, तीन गति व चतुर्विध ताळ हीं मी तुला दिलीं
आहेत. हे नागराजा, माझ्या प्रसादामुळे हे व इतर तुला निदित होईल ५५. स्वर व
व्यंजने ह्यांवर अवलंबून असलेले असे जे कांहीं माझ्या मुखांत आहे ते सर्व मी तुला
व कंबलाला दिले आहे ५६. हे भुजंगा, भूलोकां अथवा पातालांमध्ये मी हे दुसऱ्या
कोणाला दिलेले नाहीं. हे भुजंगहो, स्वर्ग, मृत्यु व पाताल ह्यांत आज ह्या सवचि प्रणेतें
तुझीच न्हाळ. जड ह्मणतोः—ती विष्णुजिह्वा सरस्वती देवी असें बोलली ५७,
५८ आणि लगेच ती कमलनयना नागाला दिसनाशी झाली. नंतर देवीने सांगित-

कम् । ततः कैलासगौलेन्द्रशिवरास्थितमीश्वरम् ६० गीतकैः सप्तभिर्नागौ तन्त्रीलयसम्-
 न्वितैः । आरितायपिपू देवमर्नगांगहरं हरम् ६१ प्रचक्रतुः परं यत्नममौ संहतवाक्कौ ।
 प्रातर्निभायां, मध्याह्ने सन्ध्ययोश्चापि तत्परौ ६२ ततः काठेन महता स्तूपमाणे
 वृषध्वजः । तुतोप गीतकैस्तौ च प्राह संगृह्यतां वरः ६३ ततः प्रणम्याश्चतरः कंबलेन समं
 तदा । विज्ञापयन्महादेवं शितिकण्ठमुमापतिम् ६४ यदि नौ भगवन्प्रीतो देवदेव त्रिलोचना
 ततो यथाभिलषितं वरमेनं प्रयच्छ नौ ६५ सृता कुवलययात्रस्य पत्नी देव मदालसा । तैव
 वयसा सद्यो दुहितृत्वं प्रयातु मे ६६ जातिस्मरा यथापूर्वं तद्विधान्तिसमन्विता । योगिनी
 योगमाता च जायतां वचनात्तव ६७ ईश्वर उवाच ॥ यथोक्तं पद्मभेदः सर्वमेतद्रविष्यति ।
 अतः प्रसादादसंदिग्धं शृणु चेदं भुजंगम् ६८ आह्लावसाने प्राप्तीयां मध्यमं पिण्डमात्मना ।
 कामं चेमांमदध्यायकुहलं पितृपूजनम् ६९ तत्प्रणारेव सा सुधूर्मेवतो मध्यमात्फणात् ।
 सञ्चरत्पस्यति कल्याणी तथारूपा यथा सृता ७० स्वयमेवोपभुञ्जस्व ततः सर्वं भविष्यति ।
 अतः पस्यते ततः सा तु सत्यं वै मध्यमात्फणात् ७१ पतन्नुत्वा भक्तस्तौ तु प्रणिपद्य महेश्वरम् ।
 रसातलमवप्राप्तौ परितोषसमन्वितौ ७२ तथा च कृतवाञ्छादं स नागः कन्बलाजुजः । पित्रे

स्याप्रमाणे त्या आत्यांना पदे, ताल, स्वर इत्यादिविषयक सर्व श्रेष्ठ ज्ञान प्राप्त झाले.
 तदनंतर कैलासपर्वताच्या शिखरावर असलेल्या मदनारि शंकराचे आराधन करण्या-
 विययी ते उभयतां नाग उत्सुक झाले आणि तंत्रीलययुक्त अशा सात प्रकारच्या
 गीतांनी ईश्वराला संतुष्ट करण्याचा त्यांनी मोठा प्रयत्न केला. ते नाग प्रातःकाली, रात्री,
 मध्याह्नसमयी व संधिकालीही तत्पर राहून बरोबर गायन करू लागले ५९, ६०,
 ६१, ६२. तदनंतर शंकराचे स्तवन होतां होतां बराच काळ छोटला असतां ती वृष-
 ध्वज गायनांनी संतुष्ट होऊन त्यांना "वर मागा" असे झणाला ६३. तेव्हां कंब-
 लासह, उमापति शितिकंठ महादेवाला प्रणाम करून अश्वतर झणालाः ६४. "हे भग-
 वन्, हे देवाधिदेव, हे त्रिलोचन, आपण आह्लावर प्रसन्न असल्यास आह्लाळा आमच्या
 मनांत असलेला वर आपण द्या ६५. कुवल्याश्वाची पत्नी मदालसा, हे देवा, मृत
 झाली आहे; ती आतांच्या आतांच तितक्याच वयाची माझी कन्या होवो ६६. तिला
 पूर्वीप्रमाणे पूर्वजन्माचे स्मरण राहो व तिचे ठिकाणी क्षमाही तशाच असो; इतकेच
 नव्हे परंतु, ती आपल्या वचनाने योगिनी व योगमाता होवो" ६७. ईश्वर झणतोः-हे
 श्रेष्ठ भुजंगा, माझ्या प्रसादाने हे सर्व तुझ्या झणण्याप्रमाणे निःसंशय होईल. हे भुजंगा,
 हे ऐकून घे ६८. श्राद्धसमाप्तिसमयी तूं मधला पिंड भक्षण कर आणि ही कामना
 मनांत आणून तूं पितरांचे पूजन कर ६९. झणजे ती सुंदरी कल्याणी तत्क्षणीं मरण-
 समयी जशी होती तशीच तुझ्या मधल्या फणापासून उत्पन्न होईल ७०. तूं स्वतःच
 पिंड सेवन कर; झणजे सर्व कांही होईल आणि ती खरोखर मधल्या फणापासून
 उत्पन्न होईल ७१. हे ऐकून त्यांनीं महेश्वराला प्रणिपात केला व आनंदाने ते रसात-
 लाला गेले ७२. त्याप्रमाणे त्या अश्वतर नागाने श्राद्ध केले आणि मधला पिंड त्याप्र-

अथ मध्यमं तद्वर्षयावदुपशुक्रवानं ७३ उपशुक्रं ततः पिण्डे तस्य सा तदुपशुक्रमा । जज्ञे
 निःसततः सद्यस्तदुपा मध्यमात्फणात् ७४ न चापि कथयामास कस्यचित् । मुजंगमः ।
 अन्तर्गृहे तां सुरतीं बीभिर्गुणामधारयत् ७५ तौ चावृदिनमागत्य पुत्रौ नागपतेः सस्रम् ।
 ऋतध्वजेन सहितौ चिह्नीकृतेऽभराविव ७६ एकदा तु स तौ प्राह स नागोऽनतरो दुरा ।
 तन्मया पूर्वशुक्रं तु क्रियते किं नु तत्तया ७७ स राजपुत्रो युवयोरुपकारी ममान्तिकम् ।
 किं तु नानीयते वत्सावुपकाराय मानदः ७८ एवमुक्तौ पुनस्तेन पुत्रौ केद्वता तु तौ । गत्वा
 तस्य पुरं सस्र्युः रेमाते तेन धीमता ७९ ततः कुवलयार्थं तं कृत्वा किंचित्कथान्तरम् ।
 अश्वतां प्रणिपातेन स्वगृहागमनं प्रति ८० तावाह नृपपुत्रोसौ नन्विदं भवतोगृहम् । धन-
 वाहनवहारि यन्मदीयं तरेव वाम् ८१ यस्य वां वाञ्छितं दातुं धनं रत्नमपापि वा । त्री-
 वतां द्विजसुतौ यदि वां प्रणयो मयि ८२ एतावताहं देवेन बन्धितोऽस्मि दुरात्मना । यद्वा-
 नद्वयां ममत्वं नो मदीये क्रियतां गृहे ८३ यदि वां मे प्रियं कार्यमनुपाद्योऽस्मि वां । यदि
 तद्वेन मम गृहे च ममत्वमवकल्प्यताम् ८४ युवयोर्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वयम् ।
 एतत्सर्वं विजानीय सखा प्राणो बहिर्धरः ८५ पुनर्नैवं विभिन्नार्थं वक्ष्ये द्विजसत्तमौ ।
 मत्प्रसारपतौ प्रीत्या धापितौ हृदयेन मे ८६ ततः केहार्द्रवदनौ तावमौ नागमन्त्रौ । कथ-
 न्वर्गुपतेः पुत्रं किंचित्प्रणयकोपितम् ८७ ऋतुध्वज न सरेहो ययैवाह भवानिदम् । तथैव

माणे यथाविधि भक्षणं केली ७३. तो पिंड खातांक्षणीं ती कुरोदरी त्याच. रूपाने
 मध्यम फणापासून निःश्वासाबरोबर उत्पन्न झाली ७४; परंतु, त्या मुजंगाने कोणा-
 लाही न सांगतां त्या मुंदरीला. स्त्रियांच्या योगाने घरांत गुप्त ठेविली ७५. इकडे ते
 नागराजाचे पुत्र प्रत्यहं येऊन ऋतध्वजासह देवांप्रमाणे सुखाने क्रीडा करीत असत/
 ७६. एकदा तो अश्वतरनाग आनंदाने त्यांना झगला. “मी पूर्वी सांगितलेले कां बरे
 करूं नये ? ७७. वासहो, तुझावर उपकार करणाऱ्या त्या राजपुत्राला प्रत्युपकारार्थं
 तुझी माझ्याजवळ कां आणीत नाही ? ” ७८. असे त्याने प्रेमाने सांगितले असतां
 ते पुत्र त्या मित्राच्या नगरांत जाऊन त्या बुद्धिमानासह रममाण झाले ७९. तेन्हां
 माषणामध्ये घोडेसे विषयांतर करून स्वगृहं येण्याविषयी त्यांनी प्रणिपातपूर्वक त्या
 कुवळयाच्या प्रार्थना केली असतां ८० त्यांना तो राजपुत्र झगला “ खरोखर हे
 तुमचें घर आहे. धन, वाहन, बख इत्यादि जें माझे तेंच तुमचें ८१. हे द्विजपुत्र हो,
 माझ्यावर तुमचें प्रेम असेल तर तुझापैकीं ज्याला धन, अथवा रत्न देण्याची इच्छा
 असेल त्यानें ते घावे. तुझी माझ्या गृहाचे ठिकाणीं ममत्व करीत नाहीं हे माझे दुर्दैव
 होय ८२, ८३. तुझाला जर माझे प्रिय कर्तव्य असेल, आणि जर माझ्यावर अनुग्रह करा-
 वयाचा असेल तर माझे घर व धन तुझी आपले समजा ८४. जें तुमचें तें माझे व
 जें माझे तें तुमचें हें सर्व समजून ठेवा. मित्रहावाद्या प्राण आहे ८५. हे द्विजश्रेष्ठ, पुन-
 रपि तुझी असें टुटक माषण करूं नका. प्रेमाने तुझी माझी मजीं राखण्याविषयीं दख
 असल्यामुळे मी तुझाला गळ्याची शपथ घालून हें सांगित आहे ” ८६. नंतर प्रेमाश्रुनी

चात्मन्मनसि नात्र चिन्त्यमतोऽन्यथा ८८ किं त्वावयोः समं पित्रा प्रोक्तमेतन्महात्मना । इह
 कुवलयार्थं तमिच्छामीति पुनः पुनः ८९ ततः कुवलया चोऽयं सस्रुत्पाय वरासनात् । यथा
 तातेति वदन्प्रणाभमकरोदुवि ९० कुवलयार्थं उवाच ॥ अन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोन्योऽस्ति संतुष्टो
 मया । यत्तातो मायभिद्रुं करोति प्रवणं मनः ९१ तदुत्तिष्ठत गच्छामं ताताऽं धीमन्यहम् ।
 नातिक्लान्तमिदं चिच्छामि पद्मनां तस्य यथाप्यहम् ९२ उवाच ॥ ऐवं मुक्त्वा ययौ सोऽयं स
 ताभ्यां नृपात्मजः ॥ प्राप्तं च गौतमीं पुण्यां निर्गम्य मगराद्वहिः ९३ तन्मध्येन ययुस्ते वै भागेन
 नृपनन्दनाः ॥ येन च राजपुत्रोऽसौ परे तस्यास्तयोर्ग्रहम् ९४ ततश्चाकृष्य पातालं ताम्यं गीतो
 नृपात्मजः । पाताले ददूचे चोमौ स पद्मकुमारकौ ९५ कणामणि कुतोऽथोतौ व्यक्तस्वस्ति-
 कटपणौ । दिङ्कोरौ तौ धरुपांगौ विस्मयोत्कण्ठोचनः ९६ विहस्य चाश्वीश्रेष्ठां छात्रुभौ
 द्विजसप्तमौ । कथयामास तत्सौ तु पितरं पद्मेश्वरम् ९७ शान्तमन्तरं नार्गं माननीयं विवो-
 क्ताम् । रमणीयं ततोऽप्यस्यापातालं स नृपात्मजः ९८ कुमारैस्तदणैर्लदैर्हरैरुपबोधितत्वा-
 तथैव नागकन्याभिः श्रीहरतीधिरितस्ततः ९९ चाश्चुम्बदहारमिस्तारामिर्गंगनं यथा
 गीतं चैस्तपान्यत्र धीनावेशुस्वरातुगैः १०० सुदृगपणवातो यद्वारिरेक्षमश्वाकुलम् । वीक-

अर्द्धवदनं शालिलं ते उभयतां नागकुमार प्रेमाने कुदं शालेऽस्या राजपुत्राळा क्षणाळ
 ८७ "हे शत्रुध्वज, हे तुझ्या क्षणव्याप्रमाणेच निःसंशय आम्च्या मनात आहे! ह्याभि-
 पयीं तूं भलती कल्पना करून नकोस ८८. परंतु,— कुवलयाम्हांच्या दर्शनाची मला
 इच्छा आहे—असे वारंवार महात्म्या पित्याने आक्षापाशी सांगितले आहे!" ८९ नंतर
 कुवलयाम्हा श्रेष्ठ आसनावरून उठला आणि "बाबा क्षणतात त्याप्रमाणे" असे
 एणत क्षणत त्याने भूमीवर प्रणाम केला ९०. कुवलयाम्हा क्षणतोः—ज्याअधी ताताने
 मला पाहण्याचे मनात आणिले आहे त्याअधी माझ्यासारखा दुसरा कोण धन्य व
 पुण्यवान् आहे ! ९१. तस्मात्, उठा; क्षणभर देखील ताताची आज्ञा लांबणीवर
 टाकण्याची माझी इच्छा नाही, हे त्याच्या पायांशपथ मी तुझाला सांगत आहे ९२.
 जह क्षणतोः—असे सांगून तो राजपुत्र त्यांच्या बरोबर निघाला आणि नगराबाहेर
 पडून तो पवित्र गोदावरिवर प्राप्त झाला असता ९३ तिच्यांतून ते नागकुमार व
 राजकुमार घाटले. तिच्या परतीरी त्यांचे घर आहे असे त्या राजपुत्राळा घाटले
 ९४. नंतर त्यांनी राजपुत्राळा तेथून पातालांत नेले असतां ते उभयतां नागकुमार ९५
 कणातीळ मणीने प्रकाश पाटणारे व स्पष्ट स्वस्तिक चिन्हाने युक्त असे त्याने अर्ध-
 लोकन केले. त्यांना सुरूप अवलोकन करून राजपुत्राचे नेत्र विस्मयाने प्रफुल्लित
 झाले ९६ आणि तो प्रेमाने हसून झणाला "हे द्विजश्रेष्ठ; उत्तम." त्यांनी पित्या
 नगराजाला ९७ क्षणजे देवमान्य व शांत अव्यतर नागाला ते सांगितल्यावर रम-
 णीय पाताळ ह्या राजपुत्राने अवलोकन केले ९८. कुमार, तरुण व सुंद मुजंगांनी व
 शकटे तिकडे झेडा करणाऱ्या नागकन्यांनी ते मुशोभित झालेले होते ९९. तातांच्या
 प्रेमाने भूषित झालेल्या गंगामाप्रमाणे ते, मनोहर कुटुंब व द्वार धारण करणाऱ्या

माणः स पातालं ययौ शत्रुजितः सुतः १ सह ताभ्यामभीष्टाभ्यां पन्नगाम्यामरिन्दमः । ततः
प्रविश्य ते सर्वे नागराजनिवेशनम् २ ददृशुस्तं महात्मानमुरगाधिपतिं स्थितम् । दिव्यमाल्या-
म्बरपरं मणिकण्डलभूषणम् ३ स्वच्छमुक्ताफलताहारिहारोपकोभिदम् । केयूरिणं महा-
भागमासने सर्वकाञ्चने ४ मणिविद्रुमवैह्वयजालान्तरितरुपम् ॥ स ताभ्यां दधितस्तस्य तातो-
स्माकमंसाविति ५ वीरः कुवलयशोभं पित्रे चासौ निवेदितः । ततो ननाम चरणौ नागेन्द्रस्य
ऋतुध्वजः ६ समुत्थाप्य बलाद्वाटं स नागः परिपस्त्वजे । सूर्वां चैवगुपाप्राय चिरं जीवेत्पुत्राच्च
ह ७ निहतामिश्रवर्गं पित्रोः शुभूषणं कुरु । वत्स धन्यस्य कथ्यन्ते परोक्षस्यापि ते गुणाः ८
भवतो मम पुत्राभ्यामाभ्यां ये मे निवेदिताः । सदैतैरेव बद्धेया मनोवाक्पापवेधितैः ९ जीवितं
गुणिनः श्लाघ्यं जीवन्नपि मृतोऽगुणो । गुणवाभिर्वृत्तिं पित्रोः शत्रूणां हृदये ज्वरम् १० करो-
त्यात्मनि तं कुर्वन्निश्चातं च महाजने ११ देवताः पितरो विप्रा मित्रार्थविभवाश्च । बान्ध-
वाश्च तथेच्छन्ति जीवितं गुणिनश्चिरम् १२ परवादनिवृत्तानां दुर्गतेषु श्यावताम् । गुणिनां
सफलं जन्म संभितानां विपद्रुतैः १३ पुत्र उवाच ॥ एदमुक्त्वा स तं वीरं पुत्राविदमथाप्रवीक्ष ॥
पूजां कुवलयशस्य कर्तुंकामो भुजंगमः १४ जानारिकक्रमं कृत्वा सर्वमेव यथाक्रमम् । मधु-

गङ्ग्यानीं भूषितं झालेलें होतें. वीणा वं अलगुज ह्यांच्या घडनीशीं झुलणान्यां गीत-
शब्दांनीं १०० व्यागि मृदंग, पणव य आतेत्य ह्या वाद्यन्या ध्वनींनीं सें चित्तबेधव
असून ईकडो घरांनीं गजवजलेले होतें. तो शत्रुजिताचा पुत्र शत्रुंनयं ऋतुध्वज पा-
ताळ पहात पहात त्या प्रिय नागारुह चालला असता ते सर्व नागराजाच्या गृहांत
शिरले १, २. तेथें हिरे, पोवळीं य वैदूर्यमणि ह्यांच्या जाळ्या असल्यामुळे झांकून
गेलेल्या सुवर्णमय सिंहासनावर—दिव्यमाला, वस्त्रे, रत्नकुंडले, भूषणे, स्वच्छ मोन्याचा
मनोहर हार य बाहुभूषणे ह्यांनीं सुत असा—महाराज य महात्मा नागराज स्थित
असल्याने त्यांनीं अदलोकन केले; हा आमचा तात हणून त्यांनीं त्याला
सांगितले ३, ४, ५ व हा वीर कुवलयश हणून त्यांनीं पित्यालाही ऋतुविलें
असता ऋतुध्वजाने नागराजाच्या चरणाना वंदन केले ६. तेन्हां बलाने त्याला
उठवून नागराज कटकडून भेटला आणि मस्तक हुंगून हणाला “ दीर्घायु हो ७;
शत्रुवर्ग नष्ट होऊन तूं मातापितरांची सेवा कर. हे वत्सा, तूं धन्य असल्यामुळे
तुझ्या गुणांची प्रशंसा तुझ्या मर्गेही होत असते ८. माझ्या ह्या पुत्रांनीं जे तुझे गुण
मला सांगितले त्यांचे मानस्थळ, वाचिक व शारीरिक गुणांनीं तूं शृद्धिगत
हो ९. गुणवानांचेच जीवित श्लाघ्य आहे आणि निर्गुणी पुरुष जिवंत असूनही मर-
णच आहे. गुणवान पुत्र मातापितरांना सुख, शत्रूच्या चित्तांत भय आणि अत्म-
हित वारंवार करतां मेळता लोकांच्या ठिकाणी विश्वास उत्पन्न करित असता १०, ११.
देव, पितर, विप्र, मित्र, याचक, समुद्र, व बांधव गुणी पुरुषाला दीर्घायु मितीत
असतात १२. परनिंदेपसून निवृत्त, दुःखितावर दया करणाऱ्या आणि विपत्तींमध्ये
सांगडलेल्यांना आश्रय देणाऱ्या गुणी पुरुषांचाच जन्म सफल होय ” १३. पुत्र

कथं यावच्छ्यां मम, जिह्वा करिष्याति १ येन चिन्त्यं घनं किं चिन्मम गेहेस्ति नास्ति वा । पितृबाहुतृच्छ्यायां संश्रिताः सुखिनो हि ते १० ये तु बाल्यात्प्रभृत्येव विना पित्रा कुटुम्बिनः । ते सुखास्वादविषंशान्मन्ये घात्रैव वञ्चिताः ११ तद्वयं तत्प्रसादेन घनरत्नादिसंचग्रम् । पितृभक्ताः प्रयच्छामः कामतो नित्यमर्थिनाम् १२ तत्सर्वमिह संप्राप्तं यरंभियुगलं तव । मच्चूडामणिना घृष्टं यथांगस्पर्शमःतत्रान् १३ पुत्र उवाच । इत्थं प्रश्रितं वाक्यमुक्तः पन्नगसत्तमः । प्राह राजसुतं प्रीत्या पुत्रयोरुपकारिणम् १४ यदि रत्नसुवर्णादि भूतोऽवाप्तुं न ते मनः । यदन्यन्मनसाः प्रीत्यै ब्रूहि तत्ते दशम्यहम् १५ कुवल-
बाश्च उवाच । भगवंस्त्वत्प्रसादेन प्रार्थितस्त्य गृहे मम । सर्वमस्ति विज्ञेयेषेण संप्राप्तं तव दश-
नाह १६ कृतकृत्योऽस्मि चैतेन सफलं जीवितं मम । यदंगसंस्कारमितस्तत्र देवस्य मातृषः
१७ मनोत्तमांगे त्वत्पादरजसा यदिहास्पदम् । कृतं तेनैव न प्राप्तं किं मया पन्नगेश्वर १८
यदि त्ववश्यं दातव्यो वरो मे मनसेप्सितः । तत्पुण्यकर्मसंस्कारो हृदयान्मा व्यपंतु मे १९
सुवर्णमणिरत्नादि वाहनं गृहमासनम् । त्रियोऽन्नपामं पुत्राश्च चारुमात्याऽपुलेपनम् २० एते
च विविधा भोगा गीतवाचादिकं च यत् । सर्वमेतन्मम भक्तं फलं पुण्ययनस्पतेः २१ तस्मा-

मेलो आहे ७, ८. द्रव्य नसेल तर पुरुषांचे मन याचनाभिमुख होते; परंतु, सर्व कांहीं
असतांना माझी जिह्वा याचना करील कशी ? ९. पितृबाहुतृच्छ्यायेचा आश्रय
असल्यामुळे “माझ्या घरांत कांहीं धन आहे किंवा नाही” ह्याविषयी ज्यांना मुळीच
काळजी नसते तेच सुखी होत १०? आणि पित्याचा वियोग झाल्यामुळे बाल्यावस्थे-
पासूनच जे कुटुंबाची काळजी करीत असतात ते सुखास्वादापासून भ्रष्ट झाल्यामुळे
विधात्यानेच फसविले आहेत असे मी समजतो ११. आझी पितृभक्त त्याच्या कृपेने
घनरत्नादिकांचा संचय याचकांना यथेष्ट नित्य अर्पण करीत असतो १२. माझ्या
मस्तकांतील चूडामणीने आपले चरणसंपुट घासले व आपल्या शरीराचा स्पर्श
मला प्राप्त झाला ह्यांत सर्वच कांहीं मला मिळाले १३. पुत्र क्षणतोः—असे नम्र
भाषण राजपुत्राने केल्यावर तो नागराज पुत्रावर उपकार करणाऱ्या ह्या राज-
पुत्राला क्षणाला १४ “रत्न, सुवर्ण इत्यादि माझ्यापासून घेण्याची तुशी इच्छा नस-
ल्यास तुझ्या मनाला जे कांहीं दुसरे आवडत असेल ते सांग; मी ते तुला देईन ” १५.
कुवलयाश्च क्षणतोः—हे भगवन्, आपण जरी मला मागण्यादिपर्याय आज्ञा केव्ही आहे
तरी आपल्या कृपेने माझ्या घरां सर्व आहे आणि विशेषतः आपल्या दर्शनाने सर्व
कांहीं प्राप्त झाले आहे १६. तुज देवाच्या आर्लिगनाने मी मानव कृतकृत्य झालो आहे
आणि एवढ्याने माझे जीवित सफल झाले आहे १७. हे नागराज, माझ्या मस्तकावर
आपल्या चरणांची धूळ झडली एवढ्याने मला काय वर मिळाले नाही ? १८ मनाप्र-
माणे मला वर देणेच असेल तर माझ्या चित्तांतून पुण्यकर्मसंस्कार नष्ट होऊं नये
१९. सुवर्ण, हिरे, रत्ने, वाहन, गृह, आसन, स्त्रिया, अन्न, पान, पुत्र, मनोहर पुष्पे
व सटी हे नानाप्रकारचे भोग आणि गीतवाद्य वगैरे हे सर्व कांहीं पुण्यदृक्षाचे फल

त्रेण तन्मूललेके यत्नः कृतात्मना । कर्तव्यः पुण्यास्तु न किंचिदुपेक्ष्य २२ अथ-
 तर उवाच ॥ एवं भविष्यति प्राज्ञ न च धर्मोत्थितः मतिः । मृत्यं चैतदुपलब्धं सर्वं धर्मलोके
 तथा त्वया २३ तथाप्यवश्यं मद्देहमागतेन त्वयाधुना । प्राप्तं यन्मातुपेक्षोके दुष्प्राप्तं मया
 मतम् २४ पुत्र उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स तदा वृषभनृपः । शुभावलोके न पदे पणो-
 भरपुत्रयोः २५ ततस्तौ प्राणिपत्योभौ राजपुत्रस्य यन्मतम् । तत्पितुः सफलं वीरौ कथया-
 मासतुः स्फुटम् २६ तातास्य पत्नी दयिता श्रुत्वेमं विनिर्घातितम् । अन्यजन्मिण्यप्राणा-
 न्विप्रलब्ध्या दुरात्मना २७ केनापि कृतवैरेण दामवेन दुःखदिना । गान्धर्वराजस्य । ताना-
 ख्याता मदादसा २८ कृतज्ञाय ततस्त्रात प्रतिज्ञां कृतवानिमां । नान्या भार्या भविषी मे
 वज्रयिस्वा मदादसाम् २९ शृणु तां चारुसर्वांगीमयं वीरो ब्रूततजः । तात वाञ्छति दयित-
 शिक्वते तत्कृतं भयम् ३० अथतर उवाच ॥ भूतैर्वियेजिनो योगस्तादृशैरेव गाढः । कथमे-
 तद्दिना स्वयं मायां वा संपरोदिताम् ३१ पुत्र उवाच ॥ प्राणिपत्यं मुर्जितं पुत्रः शत्रुमित्रततः ।
 प्रत्युवाच महात्मानं प्रेमलज्जामनन्वितः ३२ मायामयीमप्यधुना मम तातो मदादसाम् ।
 यदि दर्शयते गन्धे परं कृतमनुग्रहम् ३३ अथतर उवाच ॥ तस्मात्पश्येद्वत्स स्वं मायां वे-
 दुमिच्छसि । अनुग्राहो भवान्गोहं बाढोप्यभ्यागतो शुभः ३४ पुत्र उवाच ॥ आनयामास

होय असे मला वाटते २०, २१. तस्मात्, जितेप्रिय पुरुषाने त्या वृक्षाच्या मुळाशी
 पाणी घालण्याचा यत्न केला पाहिजे. कारण, पुण्यासक्त पुरुषांना जगातामध्यें काहीं-
 एक दुर्लभ नाही २२. अथतर हाणतोः—हे प्राज्ञ, ह्याप्रमाणे तुझी मति धर्माकडेच राहिल.
 तुझ्या हाणण्याप्रमाणें खरोखर हें सर्व धर्माचेंच फल आहे २३. तथापि सांप्रत माझ्या
 घरी ज्यामधी तूं आला आहेस त्यामधी मनुष्यलोकी जें कांहीं तुला दुर्मिळ वाटत
 असेल ते तूं माझ्यापासून घे २४. पुत्र हाणतोः—ते ऐकून राजपुत्रानें नागराजपुत्रांच्या
 मुखाकडे पाहिलें असतां २५ त्या उभयतां वीरपुत्रांनीं प्रणाम करून राजपुत्राला
 संमत असलेलें सर्व कांहीं स्पष्टपणें पित्याला कथन केलें २६. (ते हाणाले) “हे तात,
 ह्याचा वध ऐकून ह्याची प्रिय पत्नी मृत झाली. कोणी वीर दुरात्म्या व दुष्टबुद्धि दान-
 वाने तिला फाडिलें. ती गंधर्वराजकन्या मदादसा होय २७, २८. हे तात, त्यामुळें
 —मदादसेशिवाय माझी दुसरी गार्वा होणार नाही— अशी ह्या कृतज्ञानें प्रतिज्ञा
 केली आहे २९ व वीर ऋतव्यच्या सर्वांगसुंदरीला पाहूं इच्छित आहे. तेव्हां हे तात,
 असें झाल्यास त्याच्या मनाप्रमाणें होईल” ३०. अथतर हाणतोः— ज्या भूतांचा
 वियोग झालेला आहे त्याच भूतांचा तशाच प्रकारचा संयोग होणें ही गोष्ट स्वप्नाशि-
 वाय अथवा शंभरविहित भावेशिवाय शक्य कशी ? ३१ पुत्र हाणतोः—नंतर प्रेम व
 लज्जा दांनीं युक्त असलेला शत्रुजिताचा पुत्र महात्म्या नागराजाला प्रणाम करून
 हाणाला ३२ “वाढिलांनीं सांप्रत जरी मायामयी मदादसा मला दर्शविली तरी मी
 मोठा अनुग्रह समजेन” ३३. अथतर हाणतोः—तस्मात्, हे वत्सा, मायाच पाह-
 ण्याची इच्छा असल्यास पहा; घरी आलेल्या तुझ्यावर अनुग्रह करणें भाग आहे.

गणेशो गृहे गुमां मदादत्ताम् । दर्शयामास च तदा राजपुत्राय तां शुभाम् ३६ तेषां संमो-
 हमार्याणं जजल्प च ततः स्फुटम् । सेयं वेति ते भार्या राजपुत्र मदादत्ता ३६ जट उवाच ॥
 स दृष्ट्वा तां तदा तन्वीं तत्क्षणादिगतवपः । प्रियेति तामभिमुखं ययौ वाचमुदीरयन् ३७
 निवारयामास च तं नागः सोऽन्तरस्तवरन् । अश्वतर उवाच ॥ मायेयं पुत्र मा स्याद्भीः प्रागेव
 कथितं तव ३८ अन्तर्द्वान्द्वयैवाश्रमाया संस्पर्जन्यादिभिः । ततः पश्चात् मेदिन्यां स तु मूर्च्छा-
 रिक्तः ३९ हा प्रियेति वदन्तोऽथ चिन्तयामास भामिनीम् । मोहो ममायं नो वेति नाटं प्रत्य-
 प्तवान् ४० अहो ममेत्यहं वेति नटं प्रत्ययोनं इत् । येनाहं पातनोऽरीणां विना शत्रुं निपा-
 तितः ४१ ममेति दर्शितानेन मिथ्यानायेति विस्फुटम् । बाष्पमुत्तेजसां भूमेराकारस्य च
 पेटया ४२ पुत्र उवाच ॥ ततः कुवलयाम्बां स सनाथास्य दृजंगमः । कथयामास तत्सर्वं
 गूढसंजीवनादिकम् ४३ ततः प्रहृष्टः प्रतिदम्य कान्तां प्रणम्य नागं निजमाजगान । संस्तु-
 प्मानः स्वपुरं तमश्चमारुह्य संचिन्तितमभ्युपेतम् ४४ शृणुयाद्रुक्तिपूर्वं यो नैरन्तर्येण मान-
 सः । वेद्योपकण्ठेन प्राप्तं वै भुवि दुर्लभम् ४२ संप्राप्नोति सन्नं निरयं सर्वकामसमन्वितः ।
 लोके च दुर्लभं तस्य नास्ति किञ्चित्त्रियते ४६ [१७०४] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदा-
 दत्तापाख्याने पुनर्मदादत्तां प्राप्य पातालादिर्गमो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

कारण, अभ्यागत बाल असला तरी गुरु श्रेय ३४. पुत्र क्षणतोः—नागराजाने घरा-
 मध्ये गुप्त ठेविलेली ती कल्याणी मदादत्ता आणवून राजपुत्राला दर्शविली ३५ आणि
 त्याला मोह पाडण्याकरिता “हे राजपुत्रा, तीही तुझी भार्या मदादत्ता आहे किंवा नाही?”
 असे त्याने स्पष्ट विचारिले ३६. पुत्र क्षणतोः—त्या सुंदरीला पाहतांक्षणीं लाज बाजूला
 ठेवून प्रिये, असे क्षणत क्षणत ती तिच्याकडे जाऊं लागला असतां ३७ त्या अश्वतरः
 नागाने त्याचे सत्वर निवारण केले. अश्वतर क्षणतोः—हे पुत्रा, स्पर्श करूं नको; ही माया
 क्षणून तुला पूर्वी सांगितले आहे ३८. स्पर्श वगैरे करितांक्षणीं माया गुप्त होत असते.
 हे ऐकून तो राजपुत्र, हे प्रिये, असे क्षणत क्षणत मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला आणि
 खोचे चिंतन करीत झाला “मला हा मोह आहे किंवा नाही हे बरोबर समजत
 नाही ३९, ४०. अहो, हे माझे हा मी ह्या समजुतीचे सामर्थ्य फार मोठे आहे व त्याच्याच
 योगाने शत्रूंचा वध करणारा मी शस्त्रावांचून हाणून पडलों आहे ४१. पृथ्वी, उदक, तेज,
 वायु आणि आकाश ह्यांच्या हालचालीने हे माझे अशी मिथ्या माया ह्या सामर्थ्याने दर्श-
 विली आहे ” ४२. पुत्र क्षणतोः—नंतर त्या नागाने कुवल्याम्बाला धीर देऊन ते मृत-
 संजीवन वगैरे सर्व कांहीं कथन केले ४३. नंतर खी परत मिळाल्यामुळे तो राजपुत्र
 आनंदित झाला आणि मनांत आणितंक्षणीं प्राप्त झालेल्या त्या अश्वतरावरून होऊन
 लोक स्तुति करीत असतांना नागाला प्रणाम करून तो आपल्या नगरांत गेला ४४.
 जो मानव हे आख्यान निरंतर श्रवण करील त्याला भूमीवर दुर्लभ असलेले वेदघोष-
 फळ प्राप्त होईल ४५; सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन त्याला प्रत्यहो सुख होईल आणि
 जगतांत त्याला कांहीं एक दुर्लभ रहाणार नाही ४६. ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत.

पुत्र इवाच ॥ आगम्य स्वपुरं सोप पित्रोः सपर्यग्रेपतः । कथयामास तन्वंगीः यथा
 प्राप्ता पुनर्युता १ ननाम सापि चरणौ चभ्रूचशरयोः शुभा । स्वजनं च यथापूर्वं यन्दना-
 म्भेदपणादिभिः २ पूजयामास तन्वंगी यथान्यायं यथा वयः । ततो महोरतावो जने पौराणां
 तत्र वै पुरे ३ ऋतध्वजश्च सुचिरं तथा रेभे सुमध्यया । निर्गरेषु च ब्रैठानां निगगापुलिनेषु च
 ४ काननेषु च रम्येषु वनेषुपवनेषु च । पुण्यक्षयं बांढमाना सापि कामोपभोगतः ५ सह
 तेनातिकान्ताद्य रेमे रम्यास भूमिषु । ततः कालेन महता शत्रुजित्स नराधिपः ६ सम्यक्प्र-
 शास्य वसुधां कालपर्यमुपेयिवान् । ततः पौरा महात्मानं पुत्रं तस्य ऋतध्वजम् ७ अभ्य-
 विध्रन्त राजानसुदाराचारचेष्टितम् । सम्यक्पालयतस्तस्य प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ८ मंश-
 कृतायाः संजते पुत्रः प्रथमजस्ततः ९ तस्य चके पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः १० तुत-
 पुस्तेन वै भृत्या जहास च मदालसा । सा वै मदालसा पुत्रं बाळसुतानयायिनम् ११ वं ब्रह्म-
 पनच्छलेनाह रुदमानमविस्वस्म् १२ सुहोऽसि देतात न तेऽस्ति नाम कृतं च तं कल्पनया
 पुनैव । पञ्चात्मकं देहमिदं न तेऽस्ति नैवास्य स्वं सोदपि कस्य हेतोः १३ न या भवानूरो-
 रिति वै स्वजम्मा सुहोयमासास्य महात्तमूढम् । विकल्पमानो विविधैर्गुणार्थैर्गुणाश्च ब्रौताः

मदालसोपाख्यमानोऽसौ पुनरपि मदालसा प्राप्त होऊन पातालांतून बाहेर पडण्याविषयी
 आविसावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ २२ ॥

पुत्र क्षणतोः—आपल्या नगरांत येऊन त्याने मृत झालेली सुंदरी परत कशी
 मिळाली हे सर्व आईबापांना सांगितले १. त्या कल्याणीनेही सासूसासऱ्यांच्या चरणां
 वंदन केले आणि इतरांचीही पूज्या पद्धतीप्रमाणे वंदन, आर्चन इत्यादिकांच्या
 योगाने भेट घेतली २. त्या सुंदरीने वयाप्रमाणे ज्याचा त्याचा यथान्याय सत्कार केल्या-
 नंतर त्या नगरांत लोकांमध्ये मोठा उत्सव झाला ३. ऋतध्वज त्या सुंदरीसह नद्यांची
 वाळवंटे, पर्वतावरील शिखरे, रम्य अरण्ये, वने व उपवने ह्या ठिकाणी चिरं-
 काले झोडा करून लागला; व तीही कामोपभोगाने पुण्यक्षय करण्याकरिता ४, ५
 त्याच्या बरोबर अतिमनोहर व रम्य प्रदेशांत झोडा करून लागली. नंतर बराच काळ
 छोट्यावर तो शत्रुजित राजा ६ उत्तम रीतीने पृथ्वीचे राज्य करून परलोकी गेला
 असता पौरजनांनी त्याच्या उदार आचरण व चेष्टित शान्ती युक्त असलेल्या त्या
 महात्म्या ऋतध्वजसंज्ञक पुत्राला राज्याभिषेक केला. औरस पुत्राप्रमाणे तो प्रजांचे
 पालन करित असतांना ७, ८ मदालसेला पहिला पुत्र झाला व त्या बुद्धिमान पुत्राचे
 नांव पियाने विक्रांत असे ठेविले ९. त्याच्या योगाने मदालसेला इर्ष्य होऊन सेवक-
 जनही आनंदित झाले. एकदां तो लहान मुलगा उताणा पडून उच स्वराने रडत अस-
 तांना त्यांची समजूत घाटण्याचे निपाने मदालसा त्याला क्षणाली १०, ११ “बाबारे,
 तू शुद्ध आहेस; तुला नांव नसून कल्पनेनेच मांप्रत तें ठेविले आहे. हे पंचभूतात्मक
 शरीर तुझे नाही व तूही त्याचा नाहीस. मग कां रडतोस ? १२. पृथ्वीवर येऊन तू
 रडू नकोस. तुला जन्म शुद्ध आहे. नानाप्रकारच्या गुणांनी हा देह निर्माण झाले-

सकलेन्द्रियेषु ११ भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि वृद्धि समायाति दयेह पुंसः । अश्वान्धुपानादि-
 निरेव कस्य न तेति वृद्धिर्न च तेस्मिन् हानिः १४ त्वं कलुषं शीघ्रमाणे निजेस्मिन्स्मिन्स्वदेहे
 मूढतां मा प्रजेयाः । शुभाशुभैः कर्मभिर्देहेतन्मनादिमूढैः कञ्चुकस्ते पिनद्धः १५ तातेति
 किञ्चित्तनयेति किञ्चिद्वेति किञ्चिद्वितेति किञ्चित्ताममेति किञ्चिन्न ममेति किञ्चिद्वैत-संघं
 बद्धया मा लपेयाः १६ दुःस्वानि दुःस्वोपगमाय भोगान्धुखाय जानाति विमूढचेताः । तान्येव
 दुःस्वानि पुनः घृष्टानि जानाति विद्वानविमूढचेताः १७ हामोस्तिष्ठसंश्रयनमखिप्रुग्ममत्यु-
 ज्वलं यत्कलुषं वसायाः । इच्छादिपीनं पिशितं घनं तन्स्थानं रतेः किन्नरको न दोषित्
 १८ यानं द्वितीयं यानगतं देहो देहोपि चान्यः पुरुषो निविष्टः । ममत्वमुप्यां न तया
 यथा त्वे देहेतिमात्रं च विमूढतैषा १९ स्वज यममयमं च ज्ञेयः सत्यानृते स्पर्ज ।
 यमे सत्यानृते त्यक्त्वा देन स्वजसि तत्स्वज २० वर्षमानं युतं सा तु राजपत्नी दिने
 दिने । तद्वद्वापादिमा घोषमनयनिर्मलतात्मकम् २१ यथा यथा बलं तन् यथा देवे मति पितः ।
 तथा यथात्मबोधं च सोवायन्मातृभाषितः २२ इत्यं तया च तनयो जन्मप्रभृदि बोधितः ।

छेलां ओहे; सर्वे इन्द्रियांच ठिकाणीं भौतिक गुण ओहेत १३. भूतांच्याच प्रोगांने
 दुर्बल भूतें वृद्धिगत होत असतात आणि कोणत्याही पुरुषाचे ठिकाणीं अश्वोदकमदि
 सर्वनां भूतेंच वृद्धिगत होतत. वास्तविक तुला वृद्धिही नाही व हानिही नाही १४. हे
 आपले आंगडे फाटू लागले असतां तूं त्या स्वशरीराचे ठिकाणीं मोहित होऊन जाऊं
 नको. हे शरीर शुभाशुभ कर्मांनीं प्राप्त झालेले ओहे आणि मदादसांम्युति ओहो
 मूढांनीं तुला आंगडे घातले ओहे १५. हास्तव, पंचमूसांच्या समुदायांपैकींच कोणाला
 सात, कोणाला पुत, कोणाला माता, कोणाला माया, कोणाला आपले व कोणाला परकें
 असे तूं अनेक प्रकारचे मागण व्यर्थ करूं नकोस १६. परिणामीं भोग दुःखदायक
 असल्यामुळे वास्तविक दुःखरूपच असतांना मूढ पुरुष त्यांच्या योगांने सुख हाईल
 असे समजत असतो; परंतु, मोहरहित ज्ञानी पुरुष त्या दुःखांना सुख मानीत असतो १७.
 हास्य हणजे हाडके दर्शविणें, अतितेजस्वी डोळे हणजे वसेचें कलुषित स्थान आणि
 स्तनदि पुष्ट अवयव हणजे घट मांस. तस्मात्, शरीरामध्ये ज्ञोदेचें स्थान ओहे तरी
 कोणते ? 'स्त्री नरक नंदे काय' १८. मूर्खवर वाहन असून त्यांत देह व देहांत
 दुसरा पुरुष बसलेला असतो. तस्मात्, भूमीच्या ठिकाणीं जसें ममत्व योग्य नाही तसें
 स्वदेहाचें ठिकाणींही योग्य नाही. असे असूनही ममत्व असणें हा अतिशय मूढपणा
 होय १९. धर्म व अधर्म सोडून सत्य व अतृत सोडून दे आणि सम्यक्तां सत्यवृत्त
 सोडित्यानंतर त्याच्या योगांने तूं सोडात ओहेस तेही सोड २०. द्वाप्रमाणे प्रत्येही
 वृद्धिगत होत असलेल्या त्या राजपुत्राला ती राजपत्नी त्याच्याशीं बोलल्याच्या निधानें
 निर्मल बोध करूं लागली २१. हे तत्त, जसा जसा तो दल्युक्त होऊं लागला व जेशीं
 जशी त्याला मति प्राप्त होऊं लागली तसे तसे आत्मज्ञानही त्याला मत्तुमापणांमुळे
 होऊं लागले २२. द्वाप्रमाणें जन्मापासून तिने पुत्राला बोध केला असतां त्या मम-

यनेचराणाम् ६१ राज्यं कुर्वन्सुहृदो नन्दयेयाः साधून्संस्तात यत्तैर्यजेथाः । दुष्टाभिप्रन्वै-
रिणवाजिमध्ये गोविप्राये वत्स सुत्वं मजेथा ६२ [१७६६] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे प्र-
वृत्तिमागोदशस्तनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

१. पुत्र इवाचा । एवमुद्भाष्यमानस्तु ॥ तु मात्रा दिने दिने । वष्टये वयसा बाढी बुद्ध्या चालक-
संज्ञितः १ स कौमारकमासाय ऋतध्वजसुतस्तदा । कुतोपनयनः प्राप्तः प्रणिपत्याह मातरः ॥
२ मया यदम्ब कर्तव्यमैहिकाधुमिकाय वै । सुखाय वद तत्सर्वं प्रशयावनतस्य मे ३ ममाधं ४ व
५ मायं प्रजानां चैव यद्विदितम् । अयसे यच्च तत्सर्वं प्रजारजनमादितः ६ मदात्सोवाच ॥ वत्स
७ ज्याभिपिकेन प्रजारजनमादितः । कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मश्च महीभूताम् ८ व्यसनादि प-
९ त्यज्य मत्पमूलहराणि वै । आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मुखविनिर्गमात् १० दुष्टादुष्टं च जानी-
११ मात्यानरिदोषतः । अष्टधा नाशमाप्नोति स्ववक्रास्त्यन्दनायथा ७ तथा राजाप्यसंदिग्धं
१२ त्रविनिर्गमात् । चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ८ विश्वासो न तु कर्तव्यो राज्ञा
१३ भ्रातृवन्धुषु । कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत मराधिपः ९ स्थानदृष्टियजेन बाह्यगुण्यविदिता-
१४ स्मना । भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना १० प्रगात्ममन्त्रिणश्चैव ततो भूत्या महीभूता ।

आनंदित कर ११. बाबोर, राज्य करीत असतांता मित्राना आनंद दे; साधूंचे रक्षण
होण्याकरितां यज्ञयाग कर; दुष्ट व वैरी ह्यांचा संप्रामांत वध कर; आणि, हे वत्स,
गोत्रासणांकरितां आयुष्य खर्ची घाल १२. ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील प्रवृत्तिमा-
गोपदेशाविषयी तेविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २३ ॥

पुत्र क्षणतोः—ह्याप्रमाणे माता प्रत्यही त्याच्याशीं बोलू लागली असतांना तो बाल-
क अलर्क वयाने व बुद्धीने मोठा होऊं लागला १. कौमारावस्था प्राप्त होऊन उपनयन
झाल्यावर तो ऋतध्वजाचा प्राज्ञ पुत्र मातेला प्रणाम करून क्षणाला २ “हे माते, ऐह-
क व पारलौकिक सुखाकरितां जें मला कर्तव्य असेल तें सर्व विनयाने नम्र झालेल्या
मला तूं सांग ३. माझ्याकरितां, धर्माकरितां, प्रजाजनांच्या हिताकरितां, कल्याणा-
करितां, आणि प्रजारजनाकरितां जें कांहीं कर्तव्य असेल तें मला तूं आरंभापासून
कथन कर ४. मदात्स क्षणतोः—हे वत्स, राज्याभिषेक पुरुषाने प्रथम इतर राजांशीं
विरोध न होईल अशा रीतीने प्रजारजन प्रथम करून स्वधर्मावलंबन करावे ५. सत्य-
रूप मूल नष्ट करणारी व्यसने सोडून देऊन व मसलत बाहेर न फुटण्याची खबरदारी
घेऊन शत्रूपासून आपले रक्षण करावे ६. अष्टप्रधानांमध्ये टष्ट कोणत व अट्ट कोणते
हें जाणावे. कारण, वक्र रथामुळे ज्याप्रमाणे नाश होतो त्याचप्रमाणे अमात्यांचे
लिकाणां आपल्याविषयीं शत्रुबुद्धि असल्यास ममलत बाहेर फुटून राजाचा निःसंशय
नाश होतो ७. हेरांच्या योगाने शत्रूंचे हेर हुडकून काढावे. राजाने इयंगविशेषी मित्र,
भ्रात, बांधव ह्यांच्यावरही विश्वास ठेवितां उपयोगी नाही. व प्रसंगीं शत्रूंचेही
विश्वास ठेवणे भाग आहे ८, ९. राजाने कधीही कामार्थीन होतः उपयोगी नाही. सहा
गुण बोळवून असवे आणि राष्ट्र अम्युदयास्थितता किंवा न्हासस्थितता आहे हें

जेपाभाजन्तरं पौरा विरुध्यन् ततोऽरिभिः ११ यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते । से-
जितोत्तमाजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते १२ तस्मात्कामादयः पूर्वं जेपाः पुत्रमहीपुत्रा।
तत्रापे हि जयो राजो राजा नश्यति तैर्जितः १३ कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मान एवैव
च । हर्षश्च शत्रवो जेते भोगाश्च पुत्रमहीभूताम् १४ कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा पाण्डुं निपाति-
तम् । निर्वर्त्तयन्तथा क्रोधादनुन्हादं हतात्मजम् १५ इतमलं तथा लोभान्मदोद्वेगं द्विजैरुतम् ।
मानोदनापुपः पुत्रं हतं हर्षान्पुरुषजयम् १६ एभिर्जितैर्जितं सर्वं भरतेन महात्मना । स्मृत्वा
विवर्जयेदन्त्येव दोषाश्च महीपतिः १७ क्रोककोकिलभृगाणां वक्रव्यालघिसण्डिनाम् । इव-
कुम्भुलोलानां शिथिले चरितं नृपः १८ कौशिकस्य शिष्यो कृपाक्षिपश्च मनुजेश्वरः । चेष्टा विनी-
लिकानो च काले भूतः प्रदर्शयन् १९ ज्ञेयमिदं विष्कृतिगानां बीजघेटा च शास्त्रमेतः । वक्र-
स्येहंस्वर्गेषु च नीत्यर्थं पृथिवीधिता २० वन्यकी पशुशरमशूलिकापुर्वर्णस्तितान् । एवं
संज्ञां च भेदेन प्रदानेन च पाठित्वा २१ दण्डेन च प्रकुर्वीत नीत्यर्थं पृथिवीधिता । प्रजा
नृपेण वेदेया तथा चण्डालवोदितः २२ शक्राकंयमसौमानां तद्गङ्गायामहीपतिः । कृपा-
मिपञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि २३ यथेन्द्रधनुरो मासास्वायेंध्रिणैव भूतधम् । अष्टाध्यायः

असौर्वे १०. राजाने प्रथमतः आपले मर्ती, नंतर सेवक आणी नंतर प्रजाजन पास-
वून नंतर शत्रूशी विरोध करावा ११. क्षान्ता आपलेसे करून घेतल्याशिवाय जो
शत्रु जिंकण्याचे मनोत आणि तो त्या भजितेद्रिय व स्वाधीन नसलेल्या अमात्यानी
युक्त असलेल्या राजाला शत्रुवर्गापासून पीडा होते १२. तस्मात्, हे पुत्रा, राजाने पूर्वी
कामादिशत्रु जिकावे. कारण, ते जिंकिले गेल्यास राजाचा जय होतो; परंतु, राजाला
स्वानी जिंकिल्यास त्याचा नाश होतो १३. काम, क्रोध, लोभ, मद, मान व हर्ष हे
शत्रु राजाच्या नाशाला कारण होतात १४. पांडु कामासक्त झाल्यामुळे मेढ्याचे स्मरण
करून राजाने कामापासून निवृत्त व्हावे; क्रोधाने अनुन्हाद निपुत्रिके झाला हे लक्ष्यति
आणून क्रोधाचा त्याग करावा १५; लोभाने ऐल राजाला मृत्यु आल्याचे मनोत
आणून लोभ सोडावा; वन राजाला मदामुळे ब्राह्मणांच्या हातून मृत्यु आला ही गोष्ट
लक्ष्यांत ठेवून मदापासून पराङ्मुख व्हावे; मानामुळे अनायुषाचा पुत्र मेल्याचे मनोत
वागवून निरभिमानी असौर्वे आणि हर्षामुळे पुरंजयाचा वध झाल्याचे अंतःकरणीत
वागवून पुरुष ने हर्ष होऊं देऊं नये १६. ह्यांचा पराजय झाल्यामुळे महात्म्या मर-
त्ताने सर्व कांक्षी जिंकिते. द्यास्तव, ही आठवण ठेवून भूयतांने हे सह। दोष वर्ज्य करावे
१७. क्रोक, कोकिल, मुंग, वक्र, व्याल, मयूर, हंस, कुक्कुट व लोह ह्यांचे अनुक-
रण राजाने करावे १८. शत्रूशी उल्लापक्यांप्रमाणे वर्तन करावे; व प्रसंगविशेषी
मुंगीप्रमाणेही राजाने वागावे १९. राजाने नीतीकरितां ठिण्ण्या, सांबरीचे बीं व च-
द्रसूर्याचे स्वरूप जाणावे २०. हे राजा, वेश्या, कमल, शरभ, शूलिका, आणि गं-
भिणीस्तन लक्ष्यांत घेऊन राजाने साम, दान, भेद व दंड हे चार उपाय नीतीकरितां
पोजावे आणि चंडालापासूनही राजाने बुद्धिग्रहण करावी २१, २२. इंद्र, सूर्य, यम, चंद्र

यस्मात्तथा लोकांस्परिचरैर्महीपतिः २४ मासान् यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । मूर्ध्मेनै-
 वाभ्युपायेन तथा शुल्कादिना नृपः २५ यथा यमः प्रियद्वेष्या प्राप्ते काले नियच्छति । तथा
 त्रिपात्रिषे राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् २६ पूर्णेन्दुमालोक्य यथा प्रीतिमाज्ञायते नरः । एवं
 च प्रजाः सर्वा निवृत्तास्तच्छाधिपतम् २७ मारुतः सर्वभूतषु निगूढश्चरते यथा । एवं चरे-
 त् नृपचारैः यौरामात्याखिन्नुषु २८ न लोभार्थेन कामार्थेनापार्थक्यं मानसम् । पदार्थैः
 कृष्यते धर्मास्त राजा स्वर्गमृच्छति २९ उत्पथगाहिणो मृदान्स्वधर्मांश्चातिताग्रान् । यः
 करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति ३० वर्णधर्मान् सीदन्ति यस्य राष्ट्रे तथाश्रमाः ।
 राक्षसाश्च सुखं तात परबेद च शाश्वतम् ३१ यतः परं कृत्यं तथैतद्वाटिकारणम् । स्व-
 धर्मे स्थापनं मृणां चान्यते न कुपुटिभिः ३२ पादनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
 सम्यक्पालयिता भागं धर्मस्वाप्नोति वै यतः ३३ एवमाचरते राजा चानुवर्ण्यस्य रक्षणम् ।
 स सुखी विहरत्येव शक्रस्यैति सलोकताम् ३४ [१८००] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे महा-
 त्तोपाख्याने चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

वैष्णव्यां च स्वरूपे पृथ्वीचे परिपालन करीत असतांना राजाने धारण करावी २३. ज्याप्रमाणे इंद्र चार मीठेने पर्जन्य वृष्टि करून भूतल तृप्त करितो त्याप्रमाणे भूपतीनं प्रजाजन आपल्या कर्मांनी तृप्त करावे २४. आठ महिनेपर्यंत ज्याप्रमाणे किरणांच्या योगाने सूर्य उदक हरण करीत असतो व पुनरपि वृष्टीच्या रूपाने परत देतो त्याचप्रमाणे राजाने सूक्ष्म कर वगैरेच्या रूपाने प्रजेपासून द्रव्य हरण करावे व त्याच्या अम्युद-
 याकरितो खर्च करावे २५. ज्याप्रमाणे वेळ आली असता प्रिय आणि शत्रु ह्या दोहोंचाही निग्रह यम करितो त्याचप्रमाणे राजाने सज्जन व दुर्जन ह्या दोहोंशीही सारखे असावे २६. पूर्णचंद्र पाहून प्रसन्न होणाऱ्या पुरुषाप्रमाणे राजाला पाहून सर्व प्रजामुखी होणे हें चंद्रव्रत होय २७. ज्याप्रमाणे वायु सर्व भूतांचे ठिकाणी गुप्त संचार करितो त्याचप्रमाणे हेरांच्या योगाने नागरिक जन, अमात्य, शत्रु व बंधु ह्यांच्या ठिकाणी राजाने गुप्त संचार करवा २८. ज्याचे मन धर्मापासून लोभमूलक, काममूलक अथवा अर्थ-
 मूलक गोष्टींनी ओढिले जात नाही त्या राजाला स्वर्ग प्राप्त होतो २९. स्वधर्मच्युत होऊन भलत्या मार्गाला लागलेल्या मूढ जनांना जो स्वधर्माबद्दल प्रवृत्त करितो तो राजा स्वर्गाला जातो ३०. वायोरें, ज्याच्या राष्ट्रांत वर्णाश्रमधर्माचा न्हास होत नाही त्या राजाला ऐहिक व पारलौकिक सुख अक्षय्य प्राप्त होते ३१. प्रजाजनांची प्रवृत्ति स्वधर्माकडे वळून दृष्ट लोकांच्या योगाने त्यांना स्वधर्मश्रद्धा न होऊ देणे हे राजाचे अम्युदयकारक श्रेष्ठ कर्म होय ३२. उत्तम रीतीने परिपालन करणाऱ्या राजाला त्याअर्थी प्रजेच्या पुण्याचा विभाग मिळतो त्याअर्थी शिचे परिपालन करूनच स्वतःला राजाने हताश्रय मानावे ३३. ह्याप्रमाणे जो राजा चारवर्णांचे रक्षण करितो तो मुक्ती होऊन इंद्रलोकी जातो ३४. ह्याप्रमाणे श्रीमर्कण्डेयपुराणांतर्गत महात्तोपाख्या-
 नासंबंधी चौविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २४ ॥

अवज्ञातो वरां दत्त्वा दक्षिणां गुरवे ततः १४ गृहस्थाश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममावसेत् ।
 वानप्रस्थाश्रमं वापि उत्तुर्ष्य वेच्छयात्मनः १५ तथैव वा गुरोर्गृहे द्विजो निशमवाप्नुयात् ।
 गुरोरमावे तत्पुत्रे तच्छिष्ये तत्सुतं विना १६ शुभपुर्निरभीमानो ब्रह्मचर्याश्रमं वसेत् । स्पा-
 दत्तस्ततस्तस्माद्गृहस्थाश्रमकाम्यया १७ ततोऽसमानर्षिकृतां दुन्यां मायांमरोगिणीम् ।
 बृहदेष्टयातोऽप्यंगां गृहस्थाश्रमकारणात् १८ स्वकर्मणा घनं लब्ध्वा पितृदेवातिथिस्तथा ।
 सम्यक्संप्रीणयेद्भक्त्या पोषयेद्याभितांस्तथा १९ भृत्यात्मजाभ्रामयोष दीनार्थिपतितानापि ।
 यथाशक्त्यमहानेन वयांसि पश्यवस्तथा २० एष घमो गृहस्थस्य कृतावभिगमस्तथा । पञ्च-
 ब्रविषानं तु यथाशक्ति न हापयेत् २१ पितृदेवातिथिज्ञातिमुच्छेषं स्वयं नरः । शुभ्रीत च सप्त-
 मृत्यैर्यथाविषवमात्मनः २२ एष तूश्नतः प्रोक्षो गृहस्थस्याश्रमो मया । वानप्रस्थस्य घर्मं ते
 कथयाम्यवधारयताम् २३ अपत्यसंततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चानतिम् । वानप्रस्थाश्रमं
 गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणात् २४ तत्रारण्योपमोगम्य तपोमिश्रारमकर्मणम् । भूमौ शय्या-
 ब्रचर्यं पितृदेवातिथिक्रियाः २५ होमश्चिपवर्णं ज्ञानं जटावत्कठघारणम् । मौनदिकरणं चैव
 वन्यजैहनिषेधणम् २६ इत्येष पापशुद्धयर्थमात्मनधोपकारकः । वानप्रस्थाश्रमस्तस्माद्विजो-
 स्तु घर्मोऽपरः २७ चतुर्थस्य स्वरूपं तु श्रूयतामाश्रमस्य मत् । यद्य घमोऽस्य घर्मैः प्रोक्षता-

श्रेष्ठ दक्षिणा द्यावी आणि त्याची अनुज्ञा घेऊन १४ गृहस्थाश्रमाची इच्छा असल्यास तो
 आश्रम स्वीकारावा किंवा आपल्या इच्छेप्रमाणे वानप्रस्थाश्रम अथवा संन्यासाश्रम ग्रह-
 ण करावा १५ किंवा द्विजाने गुरुगृहार्चि आयुध्य काढावे; आणि गुरु नसल्यास त्याच्या
 पुत्रापाशी व तोही नसल्यास शिष्यापाशी रहावे १६. अभिमानरहित होऊन व गुरुशु-
 श्रूषेविपर्यां तत्पर राहून ब्रह्मचर्याश्रमाचे अवलंबन करावे. नंतर गृहस्थाश्रमाची इच्छा
 झाल्यास तो आश्रम संपन्न १७ गृहस्थाश्रमाकरितां भिक्षुगोत्रप्रवर्तीळ, रोगराहित,
 अव्यंग व योग्यतेने बरोवरीची भार्या न्यायतः करावी १८. स्वकर्मने द्रव्य मिळवून पि-
 तर, देव आणि अतिथि तृप्त करावे; भक्तीने आश्रितांचे पोषण करावे १९ आणि मृत्यु, पु-
 त्र, स्नुषा, दीन, याचक, पतित, पक्षी व पशू ह्यांचेही यथाशक्ति अन्नदानाने पोषण करावे
 २०. हा व ऋतुकाली स्त्रीसमागम हा गृहस्थाश्रमाचा धर्म होय. पंचमहायज्ञ न टाकितांते यथा-
 शक्ति करावे २१. पितर, देव, अतिथि व ज्ञाति ह्यांना सेवन करून टरलेले अन्न आपल्या
 वैमवाप्रमाणे पोष्यवगसिह सेवन करावे २२. हा गृहस्थाश्रम मी तुला संक्षेपतः सांगि-
 तला आहे. आतां वानप्रस्थधर्म तुला सांगतो तो ऐक २३. अपत्य संतति व देहाची
 दुर्दंष्टता पाहून आश्रमशुद्धीकरितां विचारी पुरुषाने वानप्रस्थाश्रमधर्म स्वीकारावा २४.
 तेथे वन्य वस्तु सेवन करून तपश्चर्येने देह राखावा. भूमीवर शयन, ब्रह्मचर्य, पितर,
 देव व अतिथि ह्यांचे संतर्पण २५, होम, त्रिकाळस्नान, जटाघारण, वत्केलपरिधान,
 मौनदिसेवन आणि वन्य स्नेहाचा स्वीकार २६ हा पापशुद्धिनार्थ आत्मोपकारक वा-
 नप्रस्थाश्रम होय. ज्ञानंतर भिक्षुचा श्रेष्ठ आश्रम होय २७. या चतुर्थाश्रमाचे स्वरूप
 रूपजे, हे तात, महात्म्या घर्मवैस्यांनी जो त्या आश्रमाचा धर्म सांगितला तो, माझ्या-

तस्मात्तस्मिन् २८ सर्वसंगपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपता । जितेन्द्रियस्तथावातो वैश्वसिम्भ-
 तिभिरम् २९ अनारम्भस्तथाहारे मिथ्या चक्रकालिकम् । आत्मज्ञानावबोधश्च तथा चाराम-
 षोकनम् ३० यत्तुर्ध्वं स्वाश्रमे धर्मो मयायं ते निवेदितः । सामान्यमन्यज्जानानामधर्माणां च
 मेष्ट्यु ३१ गत्यं शौचमर्हिसा च अनसूया तथा धर्मा आनृत्यस्यमकार्पण्यं संतोषमाद्यमो दुःखः
 ३२ एते संक्षेपतः प्रोक्ता धर्मो वर्णाश्रमेषु च । एतेषु नित्यधर्मेषु नित्यं तिष्ठे शुभन्ततः ३३
 स याति ब्रह्मलोकं हि यावदिन्द्राश्रतुर्दश ३४ यथोदंध्य स्वर्कं धर्मं स्ववर्णाधमसंज्ञितम् ।
 नरोन्यथा प्रवर्तते स दण्ड्यो भूभृतो भवेत् ३५ ये च स्वधर्ममंत्त्यागात्पापं कुर्वन्ति मा-
 न्वाः । उपेक्ष्यस्तामृपतेरिष्टापूर्तं प्रयात्यपः ३६ तस्माद्वाणां प्रयत्नेन रुवं वर्णाः स्वधर्मतः ।
 प्रवर्तन्तोऽन्यथा दण्ड्याः स्थाप्याश्चैव स्वधर्मसं ३७ (१८३७) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे
 महाकालसाध्यासर्गं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अलर्क उवाच ॥ यत्कार्यं पुरुषेणेह मार्हदध्यमन्वयसंता । वन्यत्र स्थादकरणे । द्वितीयं
 यस्य चोच्छ्रितः १ उपकाराय यत्पूजां यच्च वर्ज्यं गृहे सताम् । यथा च द्विपते तन्मे वया
 वत्पृच्छतो वद २ मरुत्सोवाच ॥ वत्सु मार्हदध्यमास्याय नरः सर्वमिदं जगत् । पुण्यादि
 तेन लोकाश्च स जयत्यभिवाञ्छितान् ३ पितरो हुनयो देवा भूतानि मनुजास्तथा । इति-
 कीदृषतंगाध वयांसि पञ्चोऽध्यायः ४ गृहस्थपुत्रजीवन्ति तत्तत्तृप्तिं प्रयान्ति चाऽऽस्य चास्य

पासून तूं ऐक २८. सर्वसंगपरित्याग, ब्रह्मचर्य, अक्रोध, जितेन्द्रियत्व, एके ठिकाणी चि-
 रकाल वास्तव्य नसणे २९, भोजनार्थं अन्न तयार न करणे, एकवेळ भिक्षाल्ल, आत्म-
 ज्ञानोपदेश व आत्मचिंतन ३० हा चतुर्थीश्रमधर्म मीं तुला सांगितला आहे. आतां इतर
 वर्णाश्रमांना साधारण असलेला धर्म तूं माझ्यापासून ऐक ३१. सत्य, शौच, अर्हिसा,
 अनसूया, क्षमा, आनृत्य, औदार्य व आठवा गुण संतोष ३२ हे संक्षेपतः (सर्वसाधारण)
 वर्णाश्रमधर्म होत. हे नित्य धर्म सर्वदा आचरणारा ३३ चवदा इंद्र होईपर्यंत ब्रह्म-
 लोकीं राहतो. ३४. परंतु, जो स्वकीय वर्णाश्रमधर्म सोडून अन्य मार्गाने वागतो. तो
 राजदंडास पात्र होतो ३५. कारण, धर्मत्यागाने जे मानव पाप करितात त्यांची उपेक्षा
 करणाऱ्या राजाचे इष्टापूर्तकर्म व्यर्थ होते ३६. तस्मात्, राजाने सर्व वर्णांची प्रयत्नाने
 स्वधर्मकडे प्रवृत्ति करवावी आणि जे अशा मार्गाने वागणारे असतील त्यांना दंड करून
 स्वधर्मनिष्ठ करावे ३७. ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतोळ सदाकालानुशासननामक
 पंचविंशवा अध्याय समाप्त झाला ॥ २५ ॥

अलर्क ब्रणतोः—जे केल्याने अभ्युदय व न. केल्याने बंध प्राप्त होतो व जे
 पुरुषांच्या कल्याणाचा कारण होते असे गृहस्थाश्रमी पुरुषाने येथे काय करावे ! कुसे
 करावे ! आणि सज्जनानीं घरात काय वर्ज्य करावे ! हे तूं मला इथंभूत कथन कर १, २.
 सदाकाल ब्रणतोः—हे वत्सा, गृहस्थाश्रमी पुरुषः ह्या सर्व जगताचे पोषण करीत
 असल्यामुळे इष्टलोक प्राप्त करून घेतो ३. पितर, मुनि, देव, भूत, मानव, क्रुमि,
 कीटक, पक्षी, पशु व असुर ४ हे गृहस्थावर उपजीविका करीत असून गृह

निरीक्ष्यते अपि नो दास्यतीति वै ६ सर्वस्यापारभूतेयं वत्स येनुभयमीयी । यस्यां प्रति-
ष्ठितं विश्वं विश्वेनुयया मता ६ ऋक्पृष्टासौ यजुर्मध्या सामवक्त्रशिरोधरा । इष्टापूतवि-
षाणां च साधुसूक्तनरुद्धा ऽगान्तिपुष्टिशृन्मूत्रा वर्षपादप्रतिष्ठिता । आभीज्यमाना जगतां
साध्या नापचीयते ८ स्वाहाकारः स्वधाकारो वपट्कारश्च पुत्रक । इन्तकारस्तपैवा यस्त-
स्या स्तनचतुष्टयम् ९ स्वाहाकारस्तनं देवाः पितरश्च स्वधामयन् । मुनयश्च वपट्कारं देवभूत-
सुरेतराः १० इन्तकारं मनुष्याश्च पिबन्ति सततं स्तनम् । एवमाप्याययत्येषा देवादीनष्टिटां-
भयी ११ एतद्वत्सचतुष्कं तु मरस्तनचतुष्टये । न निमुञ्ज्यायथाकाटं तेन स्पृस्ते विम्बानिताः
१२ देवादीनष्टिटान्येषु संतपयति मानवः । तेषां शुच्येदकर्त्ता यः पुराणोऽत्यन्तपापहृत् १३ स
तमस्यन्धतामिक्षे तामिक्षे च निमज्जति । यस्त्वेतां मानवो यंतुं स्वैर्वातैरमरादिभिः १४
प्रापयत्पुषिते काले स स्वर्गायोपपद्यते । तस्मात्पुत्र मनुष्येण देवादिपितृमानवाः १५ भूतानि
यादृदिवसं पोष्याणि स्वतनुयथा । तस्मात्स्नातः श्वाचिर्भूत्वा देवादिपितृतर्पणम् १६ प्रजाप-
तेस्तपैवाग्निः काले कुर्यात्समाहितः । सुमनोगन्धर्षैश्च देवानभ्यर्च्य मानवः १७ ततोऽग्रेस्तर्पणं
कुर्यात्प्रायश्चित्तिमित्यथ । ब्रह्मणे गृहमध्ये तु विश्वेदेवेभ्य एव च १८ यन्वन्तारि १९ इदं प्रागु-
दीच्यां चिद्विषेत् । प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् १९ प्रतीच्यां वरुणायाय

होत असतात आणि " आह्वांला देईल काय ! " हणून त्याच्या मुखाकडे पहात
असतात ९. हे वत्सा, ही वेदत्रयमय धेनु सर्व जगताचा आधार असून तिच्यावर
जगत् राहिले आहे व तीच जगताचे कारण आहे ६. ऋक्, यजु व साम हे वंद
अनुक्रमे तिचा पृष्ठभाग, मध्यभाग व मुखसहित मान असून इष्ट व पूत ही तिचीं
शिगे आहेत; उत्कृष्ट सूक्ते हे तिचे केंस आहेत ७; शांतिक व पौष्टिक कर्म हे अनु-
क्रमे गोनय व गोमूत्र होय; आणि ब्राह्मणादि वर्ण हे तिचे पाय होत. जगते तिच्यावर
उपजीविका करीत आहेत तरी ती अक्षय्य धेनु न्हास पावत नाही ८. हे पुत्रा, स्वाहा-
कार, स्वधाकार, वपटकार व इन्तकार हे तिचे चार स्तन होत ९. पहिल्याचे देव, दुस-
ऱ्याचे पितर, तिसऱ्याचे मुनि, देव, भूते व असुर १० आणि चवथ्याचे मानव
सर्वदा पान करीत असतात; आणि द्वाप्रमाणे ही वेदत्रयरूप धेनु सर्व देवादिकांचे
पोषण करीत असते ११. ह्या चार वत्सांना चार स्तन वेळेवर पुरवानी न पाजि-
स्यामुळे त्यांचा अपमान होतो १२. ह्यास्तव, ह्या स्तनांच्या योगाने सर्व देवादिक
मानवाने तृप्त करावे. त्यांचा उच्छेद करणारा अलंघ्य पापी पुरुष १३ तामस व अंध-
तामिश्च नरकांत पडतो; आणि जो मानव ह्या धेनुला तिची देवादि वासरे योग्य वेळीं
पाजितो तो स्वर्गासाठी पात्र होतो. तस्मात्, हे पुत्रा, मनुष्याने, देव, ऋषि, पितर,
मानव १४, १५ आणि भूते ह्यांचे प्रत्यही स्वदेहाप्रमाणे पोषण करावे. ह्यास्तव, स्नान
करून शुचि व्हावे आणि देव, ऋषि, पितर व प्रजापति ह्यांचे उदकाने वेळेवर स्वस्व-
मनने संतर्पण करून गंध, पुष्पे, धूप इत्यादि उपचारांनी देवांचे पूजन करावे १६,
१७; नंतर अग्नि तृप्त करून द्वाप्रमाणे बलिदान करावे. ब्रह्मा व विश्वेदेव ह्यांना गृह-

कदानेन येषां भक्तिः स स्वयम् । पूजयेत् नरः शक्त्या तेनैवातिथिमांदरात् ३४ इत्योचा-
हरदः आहमभायेनोदकेन च । पितृदुष्टिष्य विप्रांश्च भोजेद्विप्रमेव वा ३५ अत्रां योयं तदु-
द्वेष्ट्य ब्राह्मणोपपादयेत् । भिक्षां च याचितां दद्यात्परिजाद्ब्रह्मचारिणाम् ३६ घासप्र-
माणं भिक्षां स्यादग्रं घासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्देवतकारं द्विजैस्तमाः ३७ भोजनं
हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा । अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ३८ पूजयित्वा-
तिथीनिष्ठाभ्यां तन्वन्धुस्तथाधिनाः । त्रिकलान्वालयद्वांश्च भोजयेचातुरांस्तथा ३९ वाञ्छते
कुत्तरातिरिक्ता येषां न्योत्रमर्कचिभः । कुटुम्बिना भोजनीयः स्वसमं विभवे सति ४० श्रीमेन्तं
ज्ञातिमासेषां यो ज्ञातिरयसीदति । सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं स समनुते ४१ सायं चैप
विधिः कार्यः पूर्वोक्तं तत्र अतिथिम् । पूजयेत् यथाशक्ति शयनासेन भोजनैः ४२ एवमुद्द-
हस्तत्वात् गार्हस्थ्यं पारमास्थितम् । स्कन्धे विधाता देवाश्च पितरश्च महर्षयः ४३ श्रेयोभि-
धविणोः सर्वे भवन्त्यतिथिवाञ्छवाः ॥ पशुपक्षिमृगास्तृता ये चान्ये सुश्रमकौटकाः ४४ गाया-
श्चात्र महाभाग स्वयमेव त्रिरगायत । ताः शृणुष्व महाभाग गृहस्थाश्रमसंस्थिताः ४५ देवा-
न्पितृन्नातिथींश्च तद्वत्संपूज्य धान्यवान् । जामयश्च गुरुं चैव गृहस्थो विभवे सति ४६ अयं यश्च
पचैव न्यश्च वयो न्यश्चावपेक्षुवि । वैश्वदेवं हि नामैतद्रूपं तस्यै तथ दिने ४७ मांसमर्कं

मिराशहोऊन ज्याच्या घरांतून अतिथि परत फिरतो त्याला आपले पातक देऊन व
त्याचे पुण्य घेऊन तो जातो ३३. पुरुष स्वतः जे सेवन करीत असेल तेच उदक व
शाक यथाशक्ति अतिथीला देऊन त्याचे आदराने पूजन करावे ३४. प्रत्येकी पित-
रांना उदेशून अनोदकाने श्राद्ध करावे आणि एक अथवा अनेक ब्राह्मण जेऊं घालावे
३५; किंवा अन्नाचे चार घास काढून ब्राह्मणाला द्यावे आणि सन्यासी व ब्रह्म-
चारी ह्यांना मागितल्यावर त्यांना अन्नभिक्षा घालावी ३६. एक घास हे भिक्षेचे
प्रमाण होय. चार घास ह्मणजे एक अन्न आणि चार अंग्रे ह्मणजे एक हंतकार असे द्विज-
श्रेष्ठांचे ह्मणणे आहे ३७. भोजन, हंतकार, अन्न किंवा भिक्षा यथाशक्ति न देतां
भोजन करूं नये ३८. अतिथि व इष्ट ह्यांचे पूजन करून ज्ञाति, वंशु, पांचरु, पंगु,
बाल, वृद्ध व आतुर ह्यांना भोजन घालावे ३९. क्षुधेने व्याकूट झालेला जो कोणी
पुसराही जवळ कांही एक नसून अन्नाची इच्छा करीत असेल त्यालाही सामर्थ्य अस-
ल्यास कुटुंबी पुरुषाने आपल्याप्रमाणे भोजन घालावे ४०. नातेवाईक श्रीमान् अल-
तांना जो अन्नाला महोग झालेला असतो त्याने अन्नाकरितां केलेले पातक त्यां श्री-
मानांलाही लागते ४१. सायंकाळीही हा विधि करावा आणि शयन, आसन व भोजन
द्यांच्या योगाने यथाशक्ति अतिथींचा सत्कार करावा ४२. वावांर, ह्याप्रमाणे खांद्यावर
ठेविलेला गार्हस्थ्यभार वाहणाऱ्या पुरुषाचे विधाता, देव, पितर व महर्षि ४३ हे
सर्व अतिथिवांधव, पशु, पक्षी, मृग व इतरही तृप्त झालेले सूत्र कौटुक असे सर्व
पत्त्याण करीत असतात ४४. हे महाशय, गृहस्थाश्रमसंबंधाने स्वतः अग्निमुनींचे जे
ह्मणणे आहे ते तू एक ४५. देव, पितर, अतिथि, वांधव, स्तुता व गुरु हांचा आदर,

तथा शार्कं गृहे यद्योपसापितम् । न च तत्स्वयमभीषाद्विधिवन्न निर्वपेत् ४८ (१८८५)
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

मदालसोवाच ॥ नित्यं नैमित्तिकं चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्थस्य त्रिषां कर्म तत्रि-
शामप पुत्रक १ पञ्चयज्ञाभितं नित्यं यदेतत्कथितं तव । नैमित्तिकं तथा चान्यत्पुत्रजन्म-
क्रियादिकम् २ नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पण्डितैः । तत्र नैमित्तिकं वक्ष्ये श्राद्धमाभ्यु-
दयं तव ३ पुत्रजन्मनि यत्कार्यं जातकर्म समं नरैः । विवाहादौ च कर्त्तव्यं सर्वं सम्यक्क्रमो-
दितम् ४ पितरभ्रात्र संपूज्याः स्मृता नान्दीमुक्तास्तु ये । पिण्डाश्च दधिसंभिधान्दद्यापवस-
मन्वितान् ५ ददन्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समहितः । वैश्वदेवविहीनं तत्केचिदिच्छन्ति
मानवाः ६ युग्माभ्रात्र द्विजाः कार्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम् । एतं नैमित्तिकं दृष्टौ तथान्यथौ-
र्ध्वदैहिकम् ७ मृताहनि तु कर्त्तव्यमग्नौ रितं शृणुष्व सत् । देवहीनं तथैकाग्र्यं तथैवैकपवित्रकम्
८ आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नौ करणवर्जितम् । प्रेतस्य पिण्डमेकं च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ९ तिलो-
दकं चापसव्यं तत्रामस्मरणान्वितम् । अष्टप्यमश्वकस्येति स्थाने विप्रविसर्जने १० अभिर-
म्यतामिति मूयाद्ब्रूयस्तेऽभिरताः स्म ह । प्रतिभासं भवेदेतत्कार्यमावत्सराजैः ११ अथ संव-

सामर्थ्यं असत्यास, गृहस्थाने करून ४६ श्वान, चांडाल व पक्षी धाना भूमीवरं अन्नं घालावे. हा वैश्वदेव सकाळसंध्याकाळ करावा ४७. मांस, अन्न अथवा शाक असे जें कांहीं घरीं तयार केलेलें असेल तें यथाविधि देवादिकांना अर्पण केल्याशिवाय स्वतः सेवन करूं नये ४८. [१८८५] ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मदालसोपाख्यानसंबंधी सव्विसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २६ ॥

मदालसा हणते:— हे पुत्रा, गृहस्थाचे नित्य, नैमित्तिक व नित्यनैमित्तिक असे त्रिविध कर्म ऐक १. हें तुला सांगितलेलें पंचमहायज्ञसंबंधीं जें कर्म तें नित्य; पुत्रजन्म संस्कारादिक हें नैमित्तिक २ आणि पर्वश्राद्ध वगैरे हें नित्यनैमित्तिक कर्म पंडितांनीं जाणावें. पैकीं मी तुला आभ्युदय नैमित्तिक श्राद्ध सांगतें ३. पुत्र झाल्यावर जातकर्मसमयीं आणि विवाहादि भंगलसमयीं हें श्राद्ध करावें लागतें; तें सर्व क्रमानें शास्त्रांत सांगितले आहे ४. नांदीमुखसंज्ञक पितरांचें ह्या श्राद्धांत पूजन करावें लागतें. यजमानानें उत्तरेस किंवा पूर्वेस तोंड करून स्वस्थ मनानें यक्ष व दधि ह्यांनीं युक्त असे पिंड ह्या श्राद्धांत द्यावे. हें श्राद्ध वैश्वदेवराहित कांहीं लोक करीत असतात ५, ६. ह्या श्राद्धांत युग्म ब्राह्मण असावे व त्यांचें प्रदक्षिणिक पूजन करावें. हें नैमित्तिक श्राद्ध वृद्धिप्रसंगीं करावें. और्ध्वदैहिक हणून दुसरें एक श्राद्ध आहे ७. मृतदिवशां करावयाचें एकोद्विष्ट श्राद्ध तुं ऐक. ह्या श्राद्धांत देव नसून अर्ध्वव पवित्रक एकेकच आहे ८. आवाहन व अग्नौकरण न करितां उच्छिष्टसंनिध प्रेताला एक पिंड द्यावा ९ आणि त्याच्या नांवाचें स्मरण करून अपसव्याने अमुकस्य अक्षय्यं असें हणून त्या ठिकाणीं तिलोदक द्यावे. विप्रविसर्जनसमयीं १० " अभिरम्यताम् " असें हणावें व त्या विप्रांनाही " अभिरताः स्मः " असें हणावें. हें श्राद्ध संवत्सर होई-

त्सरे पूर्णे यदा वा क्रियते नरैः । सपिण्डीकरणं कार्यं तस्यापि त्रिपिठच्यते १२ तत्रापि देवर-
हितमेकाग्र्यं कृपविश्रकम् । नैवाग्रौकरणं तत्र तत्रावाहनवर्जितम् १३ अपसव्यं च तत्रापि
भोगयेदपुत्रो द्विजान् । विशेषस्तत्र चान्योस्ति प्रतिभासं क्रियाधिकः १४ तं कथ्यमानमेकाग्रो
यदन्या मे निशामय । तिष्ठगन्धोदकैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् १५ कुर्यात्पितृणां त्रितयमेकं
प्रेतस्य पुत्रक । पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घ्यं चैव प्रसेचयेत् १६ ये समाना इति जपन्पूर्ववच्छेदमा-
चरेत् । औष्यामप्येवमवैतदेकोदिष्टमुदाहृतम् १७ सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।
प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोदिष्टं नरैः स्त्रियाः १८ मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिदोदितम् । पुत्रा-
भावे सपिण्डीकृत्य तदभावे सहोदकाः १९ मातुः सपिण्डीये च स्युर्यन्ये मातुः सहोदकाः । कुर्यु-
रेवंविधिं सम्यगपुत्रस्य सुतासुताः २० कुर्युर्मातामहापैत्रं पुत्रिकास्तनयास्तथा । द्यामुष्याय-
णसंज्ञास्तु मातामहापितामहान् २१ पूजयेत्पुत्र्यान्प्रायं आद्वेनैमित्तिकैरपि । सर्वाभावे स्त्रियाः
कुर्युः स्वमतृणाममन्त्रकम् २२ तदभावे च नृपतिः कार्येस्त्वकुटुम्बिना । तज्जातीयैर्नरैः
सम्यग्दाहायाः सकलाः क्रियाः २३ सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः । एतास्ते कथिता
वत्स नित्या नैमित्तिकाः क्रियाः २४ क्रियां आह्वायामन्यां नित्यनैमित्तिकीं शृणु । इयंस्तत्र
निमित्तं वै कालधन्वद्रव्यात्मकः । नित्यतां नियतः कालस्तस्य संचयवत्यप २५ [१११०]

पर्यंत प्रत्येक महिन्यास करावें ११. वर्ष संपल्यावर किंवा इतर वेळीं सपिण्डीकरण
करावें. त्याचा विधिही सांगतें १२. त्यालाही अर्घ्य व पवित्रक एकेकच असून देव,
अग्रौकरण व आवाहन हीं नाहींत १३. तेथेही अपसव्य ठेवून अयुग्म, ब्राह्मण, जेठू
घालावे. ह्या और्ध्वदेहिकांत प्रत्येक महिन्याला जें विशेष कर्म आहे १४ तें माझ्या
मुखांतून तूं एकाप्र राहून ऐक. तिल, गंध व उदक ह्यांनीं युक्त अशीं चार पात्रे करावीं
१५; पितरांना तीन व, हे पुत्रा, प्रेताला एक, तीन पात्रांत प्रेतपात्र व अर्घ्य ओतावें
१६ आणि 'ये समानाः' ह्या मंत्राचा जप करून पूर्वाप्रमाणे अवशिष्ट विधि करावा.
स्त्रियांनाही असेच एकोदिष्ट विहित आहे १७. त्यांना पुत्र नसल्यास सपिण्डी नाहीं.
प्रतिवर्षी मृतदिवशीं स्त्रीला उद्देशून पुरुषांनीं एकोदिष्ट श्राद्ध पुरुषांना येथें सांगि-
तल्याप्रमाणे यथाविधि करावें; आणि पुत्र नसल्यास पिंडांनीं व तेही नसल्यास
सोदकांनीं सपिण्डीश्राद्ध करावें १८, १९. ते नसल्यास मातृसपिंडांनीं अथवा मातृ-
सोदकांनीं श्राद्ध करावें. निपुत्रिकाचें श्राद्ध दौहित्रानेही करावें २०. पुत्रिकापुत्रांनीं
द्याप्रमाणे मातामहाला उद्देशून श्राद्ध करावें. ह्यामुष्यायणांनीं मातामह व पितामह
द्यांना उद्देशून २१ यथाविधि नैमित्तिक श्राद्धेही करावीं. श्राद्धकरणारा कोणीच
नसल्यास पतिश्राद्ध स्त्रियांनीं अमंत्रक करावें २२. परंतु, स्त्री नसल्यास राजाने कुटुंबी
पुरुषाकडून श्राद्ध करावें. वारस नसल्यास राजाने तज्जातीय लोकांकडून दहनादि सर्व
क्रिया करवाव्या २३. कारण, राजा सर्व वर्णांचा बांधव होय. हे वत्सा, हीं तुला नित्य व
नैमित्तिक कर्मे करून केळीं २४. अतां नित्यनैमित्तिक श्राद्ध तूं श्रवण कर. दर्श हें निमि-
त्त असून चंद्रक्षयात्मक काल आहे आणि हा नियत काल त्या श्राद्धाची नित्यता दर्शवीत

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भेदालसीपात्र्यानेऽदकालुनागने मादालसाक्षणे नैमित्तिकादिब्र-
ह्मकल्पो नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

मदालसोवाच ॥ अपिण्डीकरणद्वयं पितृयुः प्रपितामहः । सुत उपभुजो यानि प्रदुर्म-
पितृपिण्डकः १ तेषामन्यत्रुत्थो यः पुत्र लेपमुजाग्रमुक् । सोऽपि संवन्धतोऽनिमुपमोर्गं प्रा-
यते २ पिता पितामहश्च तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंवन्धिनो येते विभेदाः पुष्टयाश्च ३
उपसंवन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् । प्रभृत्युच्चाद्यस्तैषां यजमानश्च प्राप्तः ४ इत्ये-
वमुनिभिः प्रोक्तः 'संवन्धः साप्तपौरुषः । यजमानास्त्रयस्त्वर्ध्वमनुलेपमुजस्तथा ५ ततोऽन्ये
पूर्वजाः स्वर्गं येष्वन्ये भरकोकसः । येष्वतिर्यक्स्वमापन्ना ये च भूतादिस्तैर्यतोः ६ तानि-
वाग्यजमानो वै भ्रातृ कुर्यादप्यारिषि । समाप्यापयते वरस्यैनं यैनं भृशं तत् ७ जन्म-
प्रक्रिये 'यत्तु भृशमैः क्रियते भुवि । तेन भूमिभूपायान्ति यं पिशाचैर्यमोर्गताः ८ य-
न्भुजानवभ्रैर्यं भूमौ पतति पुत्रकः । तेन ये तृता प्राप्तास्तैषां तृप्तिः प्रजायति देवास्तु मन्त्रि-
न्भुजगणिकाः पतन्ति धरणीतले । ताभिराप्यायनं तेषां ये देवर्षे कुले गताः ९ तदुत्तरेण
पिण्डेषु याध्वानेकगणिका भुवि । ताभिराप्यायनं तेषां ये तिर्यक्स्वं कुले गताः १० यैर्वा
देवाः कुले बाढाः क्रियावीर्या असंस्कृताः । विपश्चास्तेऽप्यधिकैरसंगैर्नभोऽक्षिणः ११
सुक्त्वा चाचामतां यच्च जलं यथाप्रियोषणे । बाढानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ।
पिशाचत्वमनुप्राप्ताः कुमिकीदस्वमेव ये १२ यं यो यजमानस्य यथा तेषां द्विजग्मनाम् । कधि-

आहं १५ : (१९१७) द्वाप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत मदालसोपाख्यानांतील अलको-
पदेशसंबंधी नैमित्तिकादिब्राह्मकल्पनामक सत्ताविसावा अध्याय संमांत झाला ॥ १७ ॥

मदालसाक्षणतेः— हे पुत्रा, सर्पिण्डीकरणानंतर पित्याचा जो पणजा तो पितृपिंड
लुप्त झाल्यामुळे लेपभाजांमध्ये जाऊन मिळतो १. हे पुत्रा, लेपभाजांपैकी जो चवथा
पूर्वज त्यालाही, संबंधदूर झाल्यामुळे ब्राह्मजा उपभोग कमी मिळू लागतो २. बाप,
आजा व पणजा हे तीन पुरुष पिंडसंबंधी ३; निपणजापासूनचे तीन लेपसंबंधी;
आणि त्यांना उद्देशून ब्राह्म करणारा सातवा ४ हा साप्तपौरुषसंबंध मुनिप्रोक्त होय.
यजमानापासून वरचे अनुलेपभाज ५ व त्याहून इतर स्वर्गात आणि नरकांत रहाणारे,
तिर्यग्योनीत गेलेले व भूतादि योनीत प्राप्त झालेले पूर्वज ६ त्या सर्वांना, यथाविधि
ब्राह्म करणारा यजमान ज्याच्या ज्याच्या योगाने तृप्त करितो, ते तू, हे वत्सा, एक ७.
भूमीवर जे प्रक्रियेत दिले जाते त्याने पिशाचयोनीत गेलेले तृप्त होतात ८; हे पुत्रा,
स्नानाच्या वस्त्रांतून भूमीवर गळणाऱ्या उदकाने वृक्षयोनीत गेलेले तृप्त होतात ९;
शरीरापासून भूतलावर पडणाऱ्या शितोड्यांनी देवयोनीत गेलेले पितर तृप्त होतात
१०; पिंड उचलल्यावर भूमीवर पडणाऱ्या शितांनी तिर्यग्योनीत गेलेले तृप्त होतात
११; कुळामध्ये ज्या भूत बालकांचे दहन झालेले नसते व जे असंस्कृत असल्यामुळे
क्रियेला अपात्र असतात ते विक्रिप्राप्तावर दिलेले उदक सेवन करितात १२. मोज-
नानंतर आचवणाऱ्या ब्राह्मणांचे जे अशुद्ध उदक आणि जे त्यांच्या पादप्रक्षालनाचे

ब्रह्माविधिषुः शुचिश्चिच्छ एव वा १४ तेन तेन कृते तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः । प्रदान्याः
 प्यायुर्न वत्स सस्यकृष्णदक्षिणावताम् १५ अन्त्यापोजितैरथैर्यच्छादं क्रियते नमः । तृप्यन्ते
 तेन चाप्युत्पुलकसायास योनिः १६ एवमाप्यायुर्न वत्स ननुनामपि बान्धवैः । आहं कुर्व-
 त्तिरुद्धाङ्गयैरपि हि जायते १७ तस्माच्छादं नरो भक्त्या चात्रैरपि यथाविधि । कुर्वति
 कुर्वतः आहं कृते कश्चिन्न स्यादति १८ तस्य कालानहं वक्ष्ये नित्यनैमित्तिकात्मकान् । विधिव-
 यन् च नैरः क्रियते तत्रिबोध मे १९ कार्यं आहमप्रावास्यां मासि मास्युदपक्षे । तथा-
 द्दक्षास्त्ववश्यमिष्टकालाविबोध मे २० विमिश्रवासणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽयने । विपुवद-
 विसृज्यन्तिप्यतोपातेषु पुनरुक्तं २१ आहं हृदयसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदग्धने । जन्मर्धपदपीडासु
 आहं कुर्वति चेच्छया २२ विमिश्रः श्रोत्रियो योगी वेदविज्येष्टसामगः २३ विणाचिकेतः
 क्षिप्रपुञ्जसंपाः पदंगवित् । दौहित्र कृत्वि नामाता स्वर्णायः भृशस्तथा २४ पञ्चाष्टिकर्म-
 निष्ठश्च तपोनिष्ठोऽप्य मातुलः । मातापितृपराधैव क्षिप्यसंबन्धिबान्धवाः २५ एते हि ज्ञोतमाः
 आहं समस्ताः कृत्वनध्याः । अवकीर्णं तथा रोगी न्यूनार्गस्तत्पिकांगकः २६ यौनर्म-
 णस्तथा काणः कृण्डो गोलोऽथ पुनरुक्तः । मित्रघ्नकुन्धः कृष्ण इत्यावदन्तो निराकृतिः २७ अभि-
 शस्तस्तथा स्तेयः पिशुनः सोमविकयी । कन्यादुपयिता वैषो गुरापित्रोस्तपोऽङ्गकः २८ मृत-

उदक त्याग्या योगाने पिशाचयेनात गेलेले आणि कृमी व कीटक वनडेले पितर तृप्त
 होतात १३. द्वाप्रमाणे यजमानाचे व त्या ब्राह्मणांचे जे कांहीं शुद्ध अंजना दृष्टिष्ट अन्नो-
 दक पडते १४ त्याच्या येनाले भिन्न भिन्न योनात गेलेले पितर तृप्त होतात. हे वत्सा,
 यथाविधि आह्न करणाऱ्या लोकांची गोष्ट अशी आहे १५. अन्यस्योपार्जित वित्ताने जे
 आह्न केले जाते त्याच्या योगाने चांडाल, पुष्कस इत्यादि योनात गेलेले पितर
 तृप्त होतात १६; हे वत्सा, द्वाप्रमाणे अन्न, उदक व शाक एवढ्याच पदार्थांनीही आह्न
 करणाऱ्या बांधवांमुळे असंख्य पितर तृप्त होतात १७. तस्मात्, पुरुषाने भक्तिपूर्वक
 शाकानांही यथाविधि आह्न करावे. आह्न करणाऱ्याच्या कुळांत कोणाची अन्नान्नदशा
 होत नाही १८. त्याचे नित्यनैमित्तिक काल मी सांगते; आणि कोणत्या ऋषीने लोक
 आह्न करीत असतात तो तू माझ्यापासून ऐक १९. प्रत्येक महिन्यास चंद्रक्षय असतांना
 अमावास्याला व त्याचप्रमाणे अष्टकांना अवश्य आह्न करावे. इष्टकाल माझ्यापासून ऐक
 २०. हे पुत्रा, विशिष्ट ब्राह्मणप्राप्ति, चंद्रसूर्यग्रहण, अदग्न, संक्रांति, व्यतिपात २१, आह्नो-
 पयोगी पदार्थांची प्राप्ति, दुःस्वप्न, जन्मनक्षत्र व ग्रहपीडा असल्यास व नाटेले तेज्जां आह्न
 करावे २२. विशिष्ट श्रोत्रिय, योगी, वेदवेत्ता, ज्येष्ठसामग २३, तृणाक्षिस्ता, त्रिभु,
 त्रिभुपर्ण, पदंगवेत्ता, दौहित्र, कृत्विक्, जमाता, भगिनीपुत्र, भृशुर २४, पंचाष्टि-
 कर्मनिष्ठ, तपोनिष्ठ, मातुलः, गृह्णापितृसेवक, क्षिप्यसंबंधी व बांधव २५ हे सर्व
 ब्राह्मण आह्नाला बोलल्यास योग्य आहेत. स्त्रीसामग्य घडलेला ब्रह्मचारी; न्यून
 भयश्च अधिक अवयव असलेला २६, पुनर्विवाहित स्त्रीचा पुत्र, काण, कुंड, गोलक,
 मित्रदेही, कुन्धः, कृष्ण, कृष्णदंत, वेदाध्ययनशून्य २७, अभिजात, चोर, चह-

काश्यापको मित्रं परदुष्टापतिस्तथा । वेशोऽन्नप्रागिसंख्यागी ह्यलापर्यद्वितः १९ तथाप्ये
च विकर्मस्था वज्र्याः पेत्र्येषु वै द्विजाः । निमज्जयेत् पूर्वेषुः पूर्वोऽन्निद्विजसत्तमान् २० रैरे
नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवेत्येकस्वरूपेत् । तैश्च संयमिभिर्भाष्यं यथ आर्द्धं करिष्यति २१ भारं
रत्ना च धृक्त्वा च यैधुनं योऽनुगच्छति । पितरस्तु तयोर्भासं तस्मिन्नेतसि शेरते २२ गत्वा
च योषितं आदे यो धुंके यस्तु गच्छति । रेतोयूत्रकृताद्वारास्तं मासं पितरस्तयोः २३
तस्मात्तु प्रथमं कार्यं प्राप्तेनोपनिमज्जणम् । अप्राप्तौ तस्मिन् चापि वज्र्यां योषितप्रसंगिनः २४
मिश्रापेमागतान्यापि काष्ठे संयमिनो यतीन् । भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः २५
ययैव शुक्लपद्माद्वै पितृणामसितः प्रियः । तथापराहः पूर्वाह्नात्पितृणामतिरिच्यते २६
संपूज्य स्वागतैर्नैतानभ्युपेतान्गृहे द्विजान् । पवित्रपाणि रात्र्यान्तानासनेषूपवेशयेत् २७ पि-
तृणामयुजः कामं युग्माभ्यैव द्विजोत्तमान् । एकैकं वा पितृणां च देवानां च स्ववक्तिः २८
तथा मातामहानां च हस्तं वा वैश्वदेविकम् । पृथक्स्तयोस्तथा चान्ये केचिद्विष्णुमिति मा-
मवाः २९ प्राहृक्षान्वैवसंकल्पात्पिभ्यान्कुशांदुहकुमान् । तथा मातामहानां च विधि-
रुक्तो मनीषिभिः ३० विहरायै कुशान्दत्त्वा संपूज्याप्यादिना ततः । पवित्रकाणि दत्त्वा वै

डखोर, सोम विकणारा, कन्याद्रूपक, यैद्य, गुरु व पिता ह्यांचा त्याग करणारा २८;
धेतन धेऊन वेद पढविणारा, मित्र, परोपभुक्त स्त्रीचा पति, वेद सोडणारा, अग्नित्यागी,
दूद्रजातीय अपत्यानें दूषित झालेला २९ व इतरही निधकर्म करणारे ब्राह्मण ब्राह्मला
वर्ज्य होत. पूर्वोक्त ब्राह्मणांना पूर्व दिवशी निमंत्रण करवें ३०; आणि देवस्थानी व पितृ-
स्थानी त्यांना निमंत्रण केल्याप्रमाणेच बसवावे. त्यांनी व ब्राह्मकर्त्यानें जितेंद्रिय राहवें
३१. जो ब्राह्म करून अथवा ब्राह्मी जेवून स्त्रीसमागम करितो त्याचे पितर एक
महिनाभर त्याच्या रेंतांत डुबून राहतात ३२; आणि स्त्रीसमागम करून जो ब्राह्म
करितो अथवा जो ब्राह्मला बसतो त्याचे पितर एक महिनाभर त्याचे रेत व मूत्र सेवन
करून राहतात ३३. तस्मात् प्राह्म पुरुषानें ब्राह्मणांना प्रथम निमंत्रण करावें; पूर्वदिवशी
ब्राह्मण न मिळाल्यास ब्राह्मदिवशी निमंत्रण करावें; परंतु, ब्राह्मदिवशीच निमंत्रण
करणे झाल्यास स्त्रीसक्त पुरुष वर्ज्य करावे ३४. वेळेवर भिक्षार्थ आलेल्या जितेंद्रिय
यतींना प्रणिपातादिकांनीं प्रसन्न करून घेऊन शुद्ध मनानें भोजन घालावें ३५. पित-
रांना ज्याप्रमाणे शुक्लपेक्षां कृष्णपक्ष प्रिय त्याचप्रमाणे त्यांना पूर्वाह्णपेक्षां अपराह्ण
प्रिय ३६. घरी आलेल्या द्विजांचे स्वागतपूर्वक पूजन करावें आणि पवित्रकें धारण करून
त्या आचमन केलेल्या ब्राह्मणांना आसनावर बसवावें ३७. आपल्या शक्तीप्रमाणें पित-
रांकडे विषम व देवांकडे सम ब्राह्मण बसवावे; किंवा दोहोंकडे एकोक तरी बसवावा
३८. मातामहस्थानीही ब्राह्मणव्यवस्था अशीच समजावी; देवांचे पूजन एके ठिकाणीं
करावें; किंवा दोन देव कोणीं पृथक्ही करीत असतात ३९. देवांकडील ब्राह्मण
पूर्वाभिमुख व पितरांकडील आणि मातामहादिकांकडील ब्राह्मण उदङ्मुख बसवावे
असा विधि विद्वानांनीं सांगितला आहे ४०. आसनांकरितां कुश देऊन अर्घ्यादि उप-

हन्तोऽहमवाप्य ॥ ३१ ॥ कुर्यादावाहनं आश्वो देवानां मन्त्रतो द्विजः । यवान्भोमि-
 त्ततभाष्यं दत्त्वा जै जै वैदेविकम् ॥ ३२ ॥ गन्धमात्यादिधूपं च दत्त्वा सम्यक्सरीपकम् ।
 भक्ष्यस्य पितृणां च सर्वमेवोपकल्पयेत् ॥ ३३ ॥ दर्भाश्च द्विगुणान्दत्त्वा तेभ्योऽनुग्रहमवाप्य
 च । मन्त्रपूर्वं पितृणां च कुर्यादावाहनं पुनः ॥ ३४ ॥ अपसव्यं तथैवाघ्नं यथाघ्नं च तथा
 तिष्ठैः । निष्पादयेन्महाभाग पितृणां प्रीणने रतः ॥ ३५ ॥ अग्नौ कार्यमनुज्ञातः कुरुष्वेति ततो
 द्विजैः । जुहुयाच्चमन्त्रनवारवर्जमर्चं यथाविधि ॥ ३६ ॥ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहुतः ।
 सोमाय वै पितृमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥ ३७ ॥ यमाय प्रेतपतये स्वाहेति तृतीयाहुतिः । हुता-
 ग्रथिष्ठं दद्यात् । आजनेषु द्विजन्मनाम् ॥ ३८ ॥ आजनालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथाविधि । यथा-
 सुखं जुषध्वं योरिति वाच्यमनिदुरम् ॥ ३९ ॥ सुष्मजीरंश्च ततस्तेपि तक्षिता मौनिनः सुखम् ।
 कथयिद्वतमं तेषां तत्तदन्नमसत्वरम् ॥ ४० ॥ अकुप्यंश्च नरो दद्यात्संस्तवेन प्रदोभयेत् । रघो-
 र्नाभं भवेन्मन्त्रास्तिष्ठैश्च विकिरेन्महीम् ॥ ४१ ॥ सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं आदं हि प्रधुरच्छदम् ।
 घृहेष्टुतैश्च तृप्ताः स्य तृप्ताः स्म इति वारिभिः ॥ ४२ ॥ अनुज्ञातो नरस्त्वर्चं विकिरेदुवि सर्वतः ।
 तद्दद्याच्चमनार्थाय दद्यादम्भः सकृत्सकृत् ॥ ४३ ॥ अनुज्ञां च ततः प्राप्य यतवाकायमानसः । सति-
 ज्ञेन ततोऽज्ञेन पिण्डान्सर्वेण पुनश्च ॥ ४४ ॥ पितृवुरिदं द्रुपेण दद्यादुच्छिष्टसंनिधौ । पितृतीर्थन

चारांतीं ब्राह्मणां चैव पूजयित्वा करावे. नंतरं पवित्रकं देऊन त्यांच्या अनुज्ञेन ४१ विचारी
 द्विजांचे देवांचे समंत्रक आवाहन करावे. नंतरं यवोदधाने विश्वेदेवांना अर्घ्य देऊन
 ४२ गंध, पुष्पे, धूप, द्रोण, इत्यादि उपचार अर्पण करावे आणि अपसव्याने पितरांना
 सर्व अर्पण करावे ४३. नंतरं द्रुहेरी दर्भ देऊन त्यांच्या अनुज्ञेन ब्राह्मणपुरुषांना पित-
 रांचे समंत्रक आवाहन करावे ४४. तदनंतर, हे महाशय, अपसव्याने अर्घ्य देऊन
 पितृपुत्रीविषयी दक्ष असलेल्या पुरुषांना यवस्थानीं तिलांची योजना करावी ४५.
 नंतरं कुरुष्व क्षणून ब्राह्मणांनीं अनुज्ञा दिली असतां अग्नौकरण करावे आणि भाजा,
 कौशिविरी इत्यादि क्षारयुक्त पदार्थ वर्ज्य करून इतर अन्नाचे यथाविधि हवन करावे
 ४६. अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ही पहिली, सोमाय पितृमते स्वाहा ही दुसरी
 ४७ व यमाय प्रेतपतये स्वाहा ही तिसरी आहुति घालून हुतशेष अन्न ब्राह्मणांच्या
 पात्रांवर घालवे ४८. तदनंतर पात्रस्पर्श करून यथाविधि अन्ननिवेदन करावे; यथा-
 सुखं जुषध्वं अशी नम्रपणाने प्रार्थना करावी ४९ व त्यांनींही न्वरा न करितां मौन
 धारण करून दृश्यपूर्वक जें जें अन्न अति प्रिय असेल तें तें सुखाने सेवन करावे ५०.
 सादकत्वा पुरुषांना क्रुद्ध न होतां ब्राह्मणांना प्रिय अन्न वाढावे; स्तुतीने तें स्वाकारण्या-
 विषयी त्यांचे मन बळववे; रक्षोघ्न मंत्रांचा जप करावा आणि भूमीवर तिल मोहण्या
 केकाव्याः कारण, श्राद्धांत विघ्नेकार असतना. तृप्ताः स्य असा प्रश्न क्षास्यावर तृप्ताः
 -स्मः असे ब्राह्मणांच्या ब्राह्मणांनीं ५१, ५२ अनुज्ञा दिल्यानंतर भूमीवर विकिराज पावे.
 आचम्यमाणे आपोशनार्थ एकेकदां सदक ब्राह्मणांना देऊन त्यांची अनुज्ञा घाली असतां
 वाणी, देह व मन ह्यांचे संयमन करून, हे पुत्रा, उष्ट्यांचे शेजारी तिलमिश्र सर्व अन्नाने

तायं च दद्यात्तस्यः समाहितः ५५ पितृन्सर्वित्स्य तद्भवत्या यजमानो नृपात्मजः ।
 प्रमातामहानां च दद्यात्पिण्डान्यपाविधि ५६ गन्धमास्त्यादिसंयुक्तान्पादाचमनं ततः
 श्वा च दक्षिणां शक्यतां च स्वपास्तिवति तान्यदेत् ५७ तैश्च तृष्टस्तपोयुक्त्वा वाचपदे
 दैविकान् । प्रीयन्तामिति भद्रं वो विश्वेदेवा इतीत्येत् ५८ तथेति चाष्टे तैर्विप्रेः प्रायेन
 यास्तदाशिपः । विसर्जयेत्प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तितः ५९ आह्वारमनुगच्छेत् आ
 च्छेपागुमोदितः । ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेत् तथातिथीन् ६० नित्यक्रियां पितृ
 च केचिद्विच्छन्ति मनमाः । न पितॄणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत् ६१ पृथक्पात्रेन घृतं
 केचित्पूर्वं च पूर्येत् । ततस्तदन्नं सुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरैः ६२ एवं कुर्यात् धर्मैः आ
 विष्टं समाहितः । यथा वा द्विजमुख्यानां परितोषोऽभिजायते ६३ धर्णि आदे पवित्रा
 दौहित्रं कृतुपस्तिकाः । रज्यानि चाहुर्विप्रैश्च कोषोऽध्वगमनं स्वरा ६४ राजतं च तथा पा
 शस्तं आद्रेषु पुष्पकः । रजस्तस्य तथा कार्यं दर्शनं दानमेव वा ६५ राजते हि स्वपा हृत
 पितृभिः श्रूयते मही । तस्मात्पितॄणां रजतमभीष्टं प्रीतिवर्धनम् ६६ (१९७६) इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽष्टकांशुपासने आहकल्पो नामाष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पितॄणां उद्देशून दर्भैश्च पिण्डदानं करावे; हे राजपुत्रा, यजमानानि पितॄन्चितं
 करावे आणि पितृभक्तीने व पितृतीर्थाने त्यांना स्वस्थातःकरणपूर्वक उदक पावे. त्याच
 प्रमाणे मातामहानां गंधपुष्पादिपुक्त पिण्ड यथाविधि पावे. नंतर आंचमन देऊन यप
 शक्ति दक्षिणा दिल्यावर सुस्वधास्तु असे त्या ब्राह्मणांना उद्देशून ह्मणावे ५३; ५४
 ५५. ५६. ५७. त्यांनी संतुष्ट होऊन तथास्तु ह्मटल्यानंतर विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
 भवन्तो ह्युयन्तु अशी देवस्थानी असलेल्या ब्राह्मणांची प्रार्थना करावी. ५८ व त्यांनी
 प्रीयन्तां विश्वेदेवाः असे ह्मटले असता त्यांचे आशीर्वाद मागावे. नंतर प्रियं बोलून
 'चित्पूर्वक प्रणाम दाहून ब्राह्मणांचे विसर्जन करावे ५९ आणि द्वारापर्यंत त्यांना पांच
 ६० न जाऊन त्यांच्या अगुमोदनाने परत यावे. तदनंतर नित्यक्रिया करून अतिथीन
 भोजन घालावे ६०. काही सज्जन पितॄणां उद्देशून नित्यक्रिया करीत असतात; परंतु
 काही करीत नाहीत. असो. अवशिष्ट धर्म पूर्वाप्रमाणे करावे ६१. भिन्न पाकाने अन्न
 क्षिप्त धर्म करावे असे काही ह्मणतात व वैश्वदेवधर्म पूर्वाच पूर्वाप्रमाणे करावे, असेही
 काहींचे मत आहे. नंतर भृत्यादिकांसह कर्त्याने ते अन्न सेवन करावे ६२. ह्मणप्रमाणे धर्म
 वेत्या पुरुषाने स्वस्य मन ठेवून ब्राह्मणांचा संतोष होईल अंशारितीने पितृश्राद्ध करावे
 ६३. शीतल, कुटुपकाल व तिल त्या तीन गोष्टी श्राद्धांत एवत्र असून विप्रमताने-
 कोट, त्वरा व प्रवास-वर्ज्य आहे ६४. हे पुत्रा, त्याचप्रमाणे रौप्यपात्र श्राद्धांत प्रशस्त
 होय. श्राद्धसमयी रौप्यदर्शन व रौप्यदान करावे ६५. पितॄणां रौप्यपात्रांत पृथ्वीच
 स्वधारूपधार काढिल्याचे श्रुत आहे व ह्मणूनच पितॄणां रौप्य अभीष्ट व संतोषका-
 रक आहे ६६. (१९७६) ह्मणप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांत अंलकौपदेशसंबंधी
 श्राद्धकल्पनामक अष्टाविसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ २८ ॥

महालसोवाच ॥ अतः परं गृह्यध्वेन पुत्र मक्त्या यदाहृतम् । पितृणां प्रीतये यशस्व्यं
 प्रीतिकारकम् १, मांसं तृप्तिः पितृणां च हविष्याग्नेन जायते । मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्ति
 णि पितामहाः २, त्रीन्मासान्हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये । पुष्पाति चतुरो मासान्छ-
 स्य पशितं पितृन् ३ शशुनं पञ्च वै मासान्पण्णमासान्सूकरानियम् । छागलं सप्त वै
 सांनैगेयं चाष्टमासिकीम् ४ करोति तृप्तिं न न वै हरोर्नासं न संजयः । मद्यस्नानमिषं
 ति करोति दशमासिकीम् ५ तथैकादशमासांस्तु औरधं पितृतृप्तिदम् । संवत्सरं तथा
 ध्यं पयः पापसमेव वा ६ वार्ध्वाणसामिषं लोहं काष्ठशकं तथा मधु । दौहित्रानिपमन्यथ
 तमात्मकुलोद्भवैः ७ अनन्तां वै प्रवेच्छन्ति तृप्तिं गौरसत्तत्तथा । पितृणां नान संज्ञो-
 पाश्चाद् च पुत्रक ८ राजश्यामाकश्यामाकौ तद्वच्चैव प्रशातिका । शीशराः पौष्कराणि-
 न्यानि पितृतृप्तये ९ यवजीहिसगोधूमसिद्धद्वयः ससर्पपाः । प्रियंवदाः कोदरात्र निष्पा-
 त्थातिशोमनाः १० वज्यां मकंदकाः आदे रोजमापास्तपाणवः । विप्रूपिका मसूराश्च
 गृहकर्मणि गर्हिताः ११ लघुनं गृहजनं चैव पलाण्डुः पिण्डनूतकः । करम्भं यानि
 ग्न्यानि हीनानि रसवर्णतः १२ गांधारिकमलाबूनि लज्जानूवरानि च । आरुका
 । १३ निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च १४ वर्जयेतानि वै आदे यद्य वाचा न शस्यते ।
 षाण्डुलकोचतः प्राप्तं पतिताण्डुपार्जितम् १५ अन्यायकन्याशुल्कोरधं द्रव्यं चात्र निग-
 हितम् । दुर्गन्धि केनिलं चाम्बु तथैवाल्पतरुदकम् १६ न लभेयम् गौस्तृप्तिं नक्तं यथा-

महालसा क्षणतेः—हे पुत्रा, पितरांना प्रिय, वर्ज्य व अप्रिय ह्मणून जें सांगितलें
 माहे तें हें तूं मक्तीनें श्रवण कर १. पितर हविष्यान्नानें एक माहिना, मत्स्यमांसानें
 दोन माहिने २, हरिणमांसानें तीन, शशमांसानें चार ३, पक्षिमांसानें पांच, सूकर-
 मांसानें सहा, बोकडाच्या मांसानें सात, ऐणमृगाच्या मांसानें आठ ४, हरुगुगाच्या
 मांसानें निःसंशय नक्त, गव्याच्या मांसानें दहा ५, मेंढ्याच्या मांसानें अकरा व
 गाईच्या दुधानें किंवा खिरीनें वारा माहिने तृप्त होतात ६. वार्ध्वाणससंज्ञकं बोकडाचें
 मांस, लोह, काळाची भाजी, मध, दौहित्रानें दिलेलें मांस व राक्षुलोत्पन्न पुरुषांनीं
 अर्पण केलेलें इतर द्रव्य ह्यांच्यायोगानें ७, आठवे वर्षी विवाह झालेल्या स्त्रीपासून
 झालेल्या पुत्राच्या योगानें व, हे पुत्रा, गयाश्राद्धानें पितर निःसंशय अनंत काष्ठपर्वत
 तृप्त होतात ८. रानसावे, सावे, प्रशातिका, देवमात, नील कमळे व वन्य द्रव्ये पित-
 रांना तृप्त होत ९. सातु, साळी, गहू, तीळ, मूग, मोहऱ्या, प्रियंगु, कोडु व पायटे
 हीं धान्ये अतिप्रशस्त होत १०. मटकी, चवळी, अणु, विप्रूपिका व मसूर हीं धान्ये
 श्राद्धाला वर्ज्य होत ११. लसूण, गाजर, कांदा, मुळा, दधिभ्रश सातू, रसहीन व वर्ण-
 हीन पदार्थ १२, गांधारि, कमळ, भोंपळा, भूमिसंवर्धी मीठ, आरक्तवर्ण चोक अयना
 दिक, प्रत्यक्ष लवण १३ व शब्दानें अप्रशस्त असलेले पदार्थ श्राद्धाला वर्ज्य होत.
 लाचानें अथवा पतितादिकांपासून मिळविलेले १४, अन्यायानें संपादिलेले व कन्या-
 विक्रयानें प्राप्त झालेले द्रव्य श्राद्धाला निय होय. दुर्गन्धि, केनयुक, अति अल्प १५;

पुष्पाहृतम् । एतन्-सर्वापभोरमूर्धः-यथाभोजयनिपातमम् १६ तद्वर्ज्यं, सतिष्ठं-पात, सर्वे
पितृकर्मणि । मार्गमाविक्रमौहं च सर्वमेकशर्फं च यत् १७, मादित्यं चामरं चैव-वेत्या
गोत्राण्यनिर्देशम् । पितृधर्मैः प्रपच्छस्वेत्युक्त्वा यथापुष्पाहृतम् १८, वर्जनीयं सदा, सति-
स्तत्पयः आहकर्मणि । वज्र्यां जन्तुमती स्यादितिः कुश, दध्याग्रिना १९, अनिष्टा दृष्ट-
शोभा दुर्गन्धा आहकर्मणि । कुलापमानकाः आदे व्यायुज्य कुलहितकाः २० कुलापमो
मग्नहा च तथा वै रोगिणोऽन्त्यगाः । नद्याः पातकिजश्रैव घ्नन्ति दृष्ट्या पितृक्रियाम् २१ अ-
मानपविदथ कुकुटो ग्रामसूकरः । अथैव हन्ति आदानि यातुधानाश्च दर्शनात् २२ तस्मा-
त्संसृष्टो दयातिष्ठैव विकिरन्महीम् । एवं रक्षा भवेच्छ्रद्धा देवता तातोभयोरपि २३ शिव-
सुतकिसंस्पृष्टं दीपरोमिभिरेव च । पतितैर्मलिनेश्वैव पुण्याति, व पितामहान् २४ वर्जनीयं
तथा आदे-सदोदकपादिदर्शनम् । चण्डशौण्डसमा भाषा यजमानेन चादरात् २५, केव-
कीटावपन्नं च तथा अभिरवेधितम् । पूति-पर्युपितं चैव वाताङ्गमिषवांस्तथा २६, वर्ज-
नीया हि वै आदे तथा वषान्निपाहृतम् । अदथा पर्यादत्तं पितृणां नामगोत्रतः २७ पश-
इराश्वः ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् १, तस्माच्छ्रद्धायुतं पात्रे यज्ज, त्वं पितृकर्मणि २८
तथा, तथैव दातव्यं पितृणां वृत्तिमिच्छता । योगिनश्च सदा आदे, भोजनीया विपश्चिता २९

गाईचीही ताहान न भागविणार्, रात्री आणिलेले; चांडालादिकांनीं उत्सर्ग केलेले व
अभोज्य मनुष्याभ्यां जलाशयांतीळ असलेले १६ उदक, बाबारे, आदाला सर्वदा वर्ज्य
होय. मृग, मेंढी, उंट, (अश्वगर्दभादि) एकनखी पशु १७, होस, चामर, प्रसूत होऊन
दहा दिवस झालेलीं गाय ह्यांचे व पितरांकरितां मागून आणिलेले १८ दूध श्राद्धा
वर्ज्य होय. कृमिकीटकादकांनीं युक्त, रूक्ष, अग्निद्रव्य १९, अनिष्ट, संज्ञादुष्ट, उग्र व
सर्वदा दुर्गंधयुक्त भूमि श्राद्धाला वर्ज्य होय. कुलाचा अपमान करणारे, कुलामध्येः भेद
उत्पन्न करून कुलाचा नाश करणारे २०, कुलाधम; मग्नघातकी; शोभी, अत्यज, नम्र व
पातकी, दृष्टीने श्राद्धघात करितात २१. नपूंसक, क्षिररूत, कुक्कुट; ग्रामसूकर, श्वान
व यातुधान हेही दर्शनानेच श्राद्धघात करितात २२. तस्मात्, हे तात, अतिबंदो-
बस्तांत राहून श्राद्ध करावें आणि भूमीवर तीळ पसरून टाकावे. क्षणजे श्राद्धामध्ये
यजमान व श्राद्धण ह्या उभयतांचेही रक्षण होते २३. मृताशौच अथवा जननाशौच
असलेला, दीर्घरोगी, पतित व घामट ह्यांनीं स्पर्श केलेले द्रव्य पितरांना अप्रिय आहे
२४. त्याचप्रमाणें रजस्वलादिदर्शन आणि तामसी व भक्षणी ह्यांच्याशीं भाषण श्राद्ध-
कर्त्यानें प्रमत्तपूर्वक वर्ज्य करावें २५. केव व कीटक ह्यांनीं युक्त; श्वातांची पाहिलेलीं;
दुर्गंधयुक्त व शिळें असणारा श्राद्धाला वर्ज्य होय. वांगें, कुटून काढिलेले रस २६ व बस्राचा
वारा लागलेले पदार्थ, श्राद्धाला वर्ज्य होत. नामगोत्राचा उच्चार करून पितरांना पर-
मश्रेनें जें अर्पण केले जातें २७ तें पितरांना प्रिय असलेले, अन्न बनतें. तस्मात्,
श्राद्धामध्ये तूं, जें अर्पण करणें असेल ते श्रेनें सत्पात्रीं अर्पण करित जा २८ व पितृ-
तृतीष्टु पुरुषांतेदीप्तैच अर्पण करावें. विचारी पुरुषांनें श्राद्धसमयीं योजयाना सर्वदा

तोषाधारः द्विपितरस्तस्मात्तन्मोजयेत्सदा । ब्राह्मणां सहस्रस्य योगी त्वपात्तनी यदि २०
 रत्नमानं च भोक्तृन्ध नौरिवाम्भासि तारयेत् । पितृयापास्तयैवात्र भूयन्ते ब्रह्मवादिभिः ३१
 रा गोताः पितृभिः पूर्वमैतस्यासन्महीपते । कदा नः संततावप्यः कस्यचिद्विदा सुतः ३२
 शे योगिमुक्तश्चात्रैर्मुनि पिण्डं प्रदास्यति । गयामामयवा पिण्डं खड्गमांसं महाहविः ३३
 कालशर्कं तिलाग्रं वा कृसरं मासतृप्तये । वैश्वदेव्यं च मौम्यं च खड्गमांसं परं हविः ३४
 विषाणवर्यं सदात्या मा स्योऽग्राचयामहे । तथा वशंवयोदस्यां मघासु च यथाविधि ३५
 मधुसर्पिःसमायुक्तं पायसं दक्षिणायने । तस्मात्संपूजयेद्रक्षसा स्वपितृन्यतमानसः ३६
 कामानर्त्तान्त्सकृत्वा न्पापात्माविमोचनम् ३७ वसुधुद्रांस्तथादिभ्यामघप्रपटारकाः ।
 प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः आदत्तर्षिताः ३८ आयुष्प्रज्ञां धनं वियां स्वर्गं मोक्षं सुखानि
 च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं पितरः आदत्तर्षिताः ३९ एतत्ते कथितं पुत्र आदकर्म यपो-
 रितम् । काम्यानां सुपतां वत्स आदानं त्रिपिकीर्तनम् ३९ [२०१५] इति श्रीमार्कण्डे-
 यपुराणेऽर्कहोत्रासने आदकल्पो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

मदाकर्मोवाच ॥ प्रतिपदनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा । वरार्थिनी वृत्तिना दुःखदुर्षां धनु-

भोजन घालवे २९. कारण, पितरांना योगाचाच आधार आहे! तस्मात्, योग्यांना
 सर्वदा श्राद्धां भोजन घालवे. हजार ब्राह्मणांनव्ये जर एक योगी अप्रस्थानी असले
 तर तो, ३० उदकांतून तारून नेणाऱ्या नौकेप्रमाणे यजमान व भोजन करणारे ह्यांना
 तारितो. ऐलराजाळा पूर्वी पितरांनी सांगून ठेविलेल्या गायत्रा ब्रह्मवेचे ऐकवीत अस-
 तात, त्या येणेप्रमाणे " योग्यांनी सेवन करून अवशिष्ट राहिलेल्या अन्नांनी भूमी-
 वर पिंडदान करणारा श्रेष्ठ पुत्र कोणाला तरी आमच्या संततीमध्ये कधी बरे होईल ।
 आणि त्याचप्रमाणे महाहवि असलेले खड्गमांस, कालाची माजी अथवा महिनामर
 तृप्ति देणारे तिलयुक्त कृसरान्न तो आह्वाला कधी बरे अर्पण करील ? किंवा गयेमध्ये
 पिंडदान करणारा पुरुष आमच्या कुळांत केव्हा बरे निपजेल ? उत्कृष्ट हविर्विष्य अस-
 लेले खड्गमांस सोम व विश्वेदेव ह्यांना प्रिय आहे ३१, ३२, ३३, ३४. शृंगरहित
 खड्गाचे मांस प्राप्त झाले असता सूर्य आहे तोपर्यंत आह्मी नष्ट होणार नाही आणि
 त्याचप्रमाणे दक्षिणायनामध्ये मध व तूप ह्यांनी युक्त असे पायस वर्षत्रयोदशीला
 व मघानक्षत्रां आह्वाला यथाविधि अर्पण केल्याने अश्वप्य तृप्ति होते. " द्वास्तव,
 सर्व कामना पूर्ण होऊन पापनिर्मुक्त होण्याची इच्छा करणाऱ्याने मनोनिग्रह करून
 भक्तीने आपल्या पितरांचे पूजन करावे ३५, ३६. श्राद्धाने पितर तृप्त झाले असता वसु,
 रुद्र, आदित्य, नक्षत्रे, ग्रह व तारका मनुष्यांवर प्रसन्न होतात ३७; आणि श्राद्धाने
 पितर तृप्त झाले असता आयुष्य, संतति, धन, विद्या, स्वर्ग, मोक्ष, सुख व राज्य देतात
 ३८. हे पुत्रा, हे तुला यथोक्त श्राद्धकर्म कथन केले. आतां, हे वत्सा, काव्य श्राद्धांना
 हे उक्त तिथि कोणत्या हे श्रवण कर ३९. [२०१५] द्वाप्रमाणे श्रीमार्कंडेयपुराणांत गत
 अर्कहोत्राविषयी श्राद्धकल्पनामक एकूण गीतसत्ता अध्याय समाप्त झाले ॥ ३९ ॥

नासिनी १ श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां वट्यां पूज्यो भवेन्नरः । राजाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां वृद्धि-
 युतमाम् २ श्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् । वेदांस्तथाप्राप्तवानेकादश्यां
 क्रियापरः ३ द्वादश्यां जयलभं च प्राप्नोति पितृपूजकः । प्रजां बुद्धिं पशुपटुं स्वातन्त्र्यं
 प्रदियुतमाम् ४ दीर्घमायुस्तथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् । अयाप्राप्तिं न संदो आहं
 भद्रापरो नरः ५ यथासंभावितान्नैव श्रद्धासंपत्समन्वितः ६ त्रिकुल्या पितरो यस्य मृताः
 श्रद्धेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमयीप्सता ७ आहं कुर्वन्मवासायां यत्नेन
 पुरुषः शुचिः । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्गं चानन्दमश्नुते ८ कृतिकारु पितृनन्दन्यो
 प्राप्नोति मानवः । अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ९ शौर्यमादांश्च चाप्नोति
 क्षेत्रादि च पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य आश्वेवासु वरान्नुत्तान् १० मघाद स्वजनभैरवं
 सौभाग्यं कल्पुमीषु च । प्रदानशीलो भवति सापत्यश्रोताराद्य वै ११ प्रयाति श्रेष्ठतां सत्सु
 हस्ते आह प्ररो नरः । रूपशुक्लं चित्रासु तथा पत्न्यान्वापुयात् १२ वाणिज्यलोभदा स्वाति-
 विशाखा पुत्रकामदा । कुर्वन्तश्चावराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् १३ आधिपत्यं च ज्येष्ठाद
 मूले चारोग्ययुतमम् । आषादासु यशः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकताम् १४ भवणेन शुभोद्भोका-
 न्यानिशसु धनं महत् । वैश्विण्यां चाभिजिति भिषकितां च चारुणे १५ अजाविकं प्रोक्ष्य
 विद्या गावरतयोत्तरे । रेवतीषु तथा कृष्यमभिनीषु तुरंगमान् १६ आहं कुर्वन्तप्राप्नोति
 भरणीष्वपुरुषतमम् । तस्मात्काम्यानि कुर्वन्त कर्त्रेभ्यस्तु तांश्चिद १७ [२०, ११] इति

मदाहता क्षणतः— प्रतिपदेपासून त्रयोदशीमुद्धां ज्या तैरा तिथि त्यां तिथीस
 श्राद्ध केलें असतां अनुक्रमे १ धनलभ, २ द्विपदप्राप्ति, ३ वरप्राप्ति, ४ शत्रुनाश,
 ५ लक्ष्मीप्राप्ति, ६ पूज्यता, ७ राज्य, ८ उत्कृष्ट वृद्धि, ९ स्त्रीप्राप्ति, १० मनोरथपूर्ति
 व सर्ववेदप्राप्ति, ११ कर्मनिष्ठता, १२ विजयप्राप्ति आणि १३ प्रजा, बुद्धि, पशु,
 वृद्धि, स्वातंत्र्य, उत्कृष्ट पुष्टि, दीर्घायुष्य व ऐश्वर्य ह्यांची, प्राप्ति श्रद्धापूर्वक मिळेल
 त्या अन्नानें श्राद्ध करणाऱ्या श्रद्धानिष्ठ पुरुषाः होते. १, २, ३, ४, ५, ६. ज्याचे पितर
 अपधातानें अधया शस्त्रानें मेलेउे असतील त्याने त्यांच्या तृप्तीकरितां चतुर्दशीला
 श्राद्ध करावें ७. अमावास्येला शुचि होऊन यत्नानें श्राद्ध करणाऱ्या पुरुषाला सर्व
 कामना, स्वर्ग व मोक्ष ह्यांची प्राप्ति होते ८. कृतिका, रोहिणी, मृग, आर्द्रा, पुनर्वसू, पुष्य,
 आश्वेया, मघा, पूर्वा, उत्तरा, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूळ,
 पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, अभिजित्, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका, पूर्वाभाद्रपदा, उत्त-
 राभाद्रपदा, रेवती, अभिनी व भरणी ह्या नक्षत्रांवर श्राद्ध करणाऱ्या पुरुषाला अनुक्रमे
 स्वर्ग, अपत्य, तेजस्विता, शौर्य, शेत वगैरे, पुष्टि, उत्कृष्ट पुत्र, स्वजनांत श्रेष्ठता,
 सौभाग्य, औदार्य, संतति, विद्वन्मान्यता, सौंदर्य व अपत्ये, व्यापारांत नफा, पुत्र, चक्र-
 वर्तित्व, आधिपत्य, उत्कृष्ट आरोग्य, यश, शोकराहित्य, वेदविद्या शुभ लोभ, विपुल धन,
 वैराक्रियेंत यश, शेज्यांमंडपा, विद्या व पशु, धातु, अश्व व उत्कृष्ट आयुष्य प्राप्त होतं.
 तस्मात्, श्राद्धताववेरपानें ह्या नक्षत्रांवर काम्य श्राद्धें करावें ९, १०, ११, १२, १३,

श्रीमार्कण्डेयपुराणे महालसोपाख्यानेऽलकांतवासने आदकल्पो नाम त्रिवोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 महालसोवाच ॥ एवं पुत्र गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा । संपूज्य हव्यकन्याभ्यामग्नेना-
 तिथिबान्धवाः १ मृतानि श्रुत्या विकटाः पशुपक्षिपिपीडिकाः । भिक्षु वंश्चमानास्तु ये
 चान्ये वसता गृहे २ सदाचारवता तात साधुना गृहमेधिना । पापं मुंके समुद्दंध्य नित्यनैमि-
 त्तिकीः त्रियाः ३ अटकं उवाच ॥ कथितं मे त्वया नातानित्यं नैमित्तिकं च दत् । नित्यं नैमि-
 त्तिकं चैव त्रिविधं कर्म पौरुषम् ४ सदाचारमहं श्रोतुमिच्छामि कुटनन्दिनि । यं कृवंन्मममा-
 प्रोति परवेद च मानवः ५ महालसोवाच ॥ गृहस्थेन महाकार्यमाचारपरिपाठनम् । न आचा-
 रविहीनस्य सप्तमत्र परत्र वा ६ यज्ञदानतपांसीह पुरषस्य न भूतये । भवन्ति यः सदाचारं
 समुद्दंध्य प्रवर्तते ७ दुराचारी हि पुरषो महाशुर्वन्दते महत् । कावो दत्तः सदाचारे आचारो
 ह्यस्य लक्षणम् ८ तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि सदाचारस्य पुत्रक । समाहितमनाः श्रुत्वा तथैव
 परिपाठ्य ९ त्रिवर्गसापने यत्नः कर्तव्यो गृहमेधिना । तत्संसिद्धौ गृहस्थस्य सिद्धिरत्र परत्र
 च १० पादेनाप्येन पारम्यं ह्यदात्तं पदमात्मवान् । अर्घेन चात्ममरप्यं नित्यनैमित्तिका-
 न्वितम् ११ पाहं चात्मार्यमायस्य भूतभूतं विवर्द्धयेत् । एवमाचरतः पुत्र अर्थः साधस्य-
 मृष्यति १२ तद्वत्पापनिषेधार्थं धर्मः क्यपो विपदिता । परत्रापि तथा चान्यः कान्योऽथैव

१४, १५, १६, १७. (२०३२) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत महालसोपाख्या-
 नांतोऽलकांतपदेशसंबंधी आदकल्पनात्मक तिसंज्ञा अध्याय समाप्त शाला ॥ ३० ॥

महालसा कण्ठोः—हे पुत्रा, ह्याप्रमाणे सदाचारासंपन्न व घरांत रहाणाऱ्या सज्जन
 गृहस्थाग्रम्याने देवता व पितर झांना हव्यकन्याने तृप्त करून अज्ञाच्या योगाने
 अतिथि, बांधव, भूतें, मृत्य, पंगु, पशु, पक्षी, पिपीडिका, भिक्षु व इतरही याचक झांना
 तृप्त करावे. नित्यनैमित्तिक कर्मे न करणाऱ्या पाप भक्षण करितो १, २, ३. अटकं
 कण्ठोः—हे माते, नित्य, नैमित्तिक, आणि नित्यनैमित्तिक असे पुरुषाचे त्रिविध कर्मे
 तू सांगितलेत ४. माता हे कुटनन्दिनि, मनुष्याला ऐहिक व पारलौकिक सुख देणारा
 सदाचार श्रवण करव्याची माझी इच्छा आहे ५. महालसा कण्ठोः—गृहस्थाने सर्वदा
 आचाररक्षण करावे. आचारहीनाला येथे अथवा परलोकां सुख होत नाही ६. सदा-
 चार सोडून वागणाऱ्या पुरुषाची यज्ञदानतपे कल्याणाला कारण होत नाहीत ७.
 दुराचारी पुरुषातः दीर्घायुष्य प्राप्त होत नाही; हास्तव, सदाचराने वागव्याचा यत्न
 करावा; आचारमुळे कुलक्षणही नाहीसि होते ८. हे पुत्रा, त्या सदाचराचे स्वरूप मी
 समते ते स्वस्य मनाने ऐकून तू तसा वाग ९. गृहस्थाग्रम्याने धर्म, अर्थ व काम झांच्या
 संपन्नताविषयी यत्न करावा. ॥ त्रिवर्गाच्या सिद्धीमुळे गृहस्थाला इहलोकां व पर-
 लोकां सुख प्राप्त होते १०. मनोजिगीही पुरुषाने चतुर्याश द्रव्य परलोकार्थ धर्मद्वारा
 संचय करून ठेवावे. अर्घ्या द्रव्याचा विनियोग नित्यनैमित्तिक कर्मे व अन्नपोषण
 झांच्याकडे करावा ११; आणि चतुर्याश स्वतः करितां मुदळ रत्नून शृद्धिगत करावे. हे
 पुत्रा, ह्याप्रमाणे वागणाऱ्याच्या द्रव्याचे साधस्य होते १२. त्याचप्रमाणे विवेकी पुरु-

फलप्रदः १३ प्रत्यवायभयात्कामस्तपान्यथाविरोधवान् १ द्विषाकामो निगरितविगर्हो
स्याविरोधतः १४ परस्परानुबन्धांश्च सर्वानेतान्विचिन्तयेत् । विपरीतानुबन्धांश्च यमा-
रीस्तानुवृष्ट्य मे १५ यमो यमोदबन्धाथो यमो नात्मार्यवापकः । उभाम्यां च द्विषा
कामस्तेन तौ च द्विषा पुनः १६ भावे अद्वैते दृष्टेयं यमोर्पौ स्वावचिन्तयेत् । कायज्ञेयं
तन्मूढान्वेदतत्त्वार्थमेव च १७ इत्यापावश्यकं कृत्वा कृतज्ञौ चः समाहितः । समुत्थाप तथा-
चम्य ग्राह्मुखो नियतः मुनिः १८ पूर्वो संख्यां सनध्यां पथिमां सदिवाकराम् । वपासीत
यपान्यायं नैनां जघादनापदि १९ असत्प्रजापमनृतं वाक्पाठ्यं च धर्मयेत् । असत्प्रजाम-
सद्वादमसत्तेवां च पुत्रक २० सायंप्रातस्तथा होमं कुर्वीत नियतारमवान् । नोदपास्तनये
विम्बमुदीचेत विवस्वतः २१ केचनसाधनादशं दर्शनं दन्तधावनम् । पूर्वाह्न एव कुर्वीत शिव-
क्तानां च तर्पणम् २२ धामावसथतीर्थानां क्षेत्राणां चैव यत्मेनि । न भुवमदतिष्ठेत् न कृते न
च गोत्रजे २३ जग्रां परीक्ष्यं नेछेन पश्येदात्मनः शकृत् । श्रद्धया दर्शनं स्पर्शं वगर्थं संभाषणं
तथा २४ काष्ठं दूर्ध्वं पुरीषं वा निधीयं ॥ समाचरेत् ॥ नाथितिष्ठेत् कृन्तुं चैव मत्सकजा-
लिकाः २५ सुपांगारास्त्रिषष्ट्यानि रजो वस्त्राणि कानिचित् । नाथितिष्ठेत्तथा प्राज्ञः कथि-
त्पञ्चाग्निना मुनि २६ पितृदेवमनुष्याणां यज्ञानां च तपाध्वनम् । कृत्वा विप्रवतः प्रभातद्वयौ

याने पापक्षालनार्थं च पारलौकिक सुखार्थं धर्मं करत्वा कारण धर्मात्तैः फलं ब्रह्मिर्वाच-
येत् असत्ते १३ प्रत्यवायलभानये एतदर्थं च परलोकार्थं कामसेवनंही करत्वे काम
धर्माशीं विरुद्ध नसत्वा काम दोन प्रकारचा सांगितला आहे. एक ऐहिक व एक पार-
लौकिक. धर्म, अर्थ व काम हात विरोध नसावा १४. हे सर्व परस्परानुबंधी व परस्पर-
विरोधी आहेत असे समजावे. ते तू ऐक १५. काम व अर्थ. ह्यांच्याशी धर्म विरुद्ध
नसावा आणि अर्थही धर्माशी विरुद्ध नसावा. धर्म व अर्थ ह्यांच्याशी अविरुद्ध असता
ऐहिक व पारलौकिक काम असता व कामाशीही अविरुद्ध असे धर्म व अर्थ ऐहिक व
पारलौकिक असवे १६. ब्राह्म मुहूर्तावर उठून धर्म व अर्थ ह्यांचे चिंतन करावे आणि
तन्मूलक कायज्ञेश व वेदतत्त्वार्थ ह्यांचेही चिंतन करावे १७. आवश्यक कृत्य उठल्यावर
करून शौच झाल्यानंतर पूर्वाभिमुख होऊन जितेंद्रिय पुरुषाने शुद्ध होऊन आचमन
करावे १८ आणि प्रातःसंध्या नक्षत्रे दिसत असतांना व सायं संध्या सूर्य असतांना
यथाविधि करावी. संकट नसतांना संध्या सोडू नये १९. हे पुत्रा, मित्र, अनृत,
निष्ठुर, शास्त्रविरुद्ध व दुष्टाशी भाषण आणि दुर्जनांची सेवा करू नये २०. जितेंद्रिय
पुरुषाने सकाळसंध्याकाल होम थावा; उदयास्तसमयीं सूर्यबिंब पाहू नये २१. केश-
संस्कार, आरसा पाहणे, दांत धासणे व देवतासंतर्पण हीं कृत्ये पूर्वाह्नांतच करावी २२.
गांव, घरे, तीर्थ, शेते ह्यांच्या मार्गांत, गोठघांत व नांगरटेंत सूत्रोत्सर्ग करू नये २३.
अन्न परस्त्री व स्वतःची विष्टा पाहू नये. रजस्वलेचे दर्शन, स्पर्शन व संभाषण वर्ज्य
करावे २४. उदकांत मुत्रपुरीपोत्सर्ग करू नये व शुंकू नये. पुरीष, भुत्र, केश, राख व
म्हापरे ह्यांवर पाय ठेवू नये २५. स्यात्प्रमाणे मार्गावर अथवा भूमीवर असलेला कोडा,

वैरस्य घातस्य पतितस्य च । देवालयं चैत्यतटं तथैव च चतुष्पथम् ४२ निपाथिकं घटं चैव
 पुष्प, कुर्यात्प्रदक्षिणम् । उपानद्वज्रमाल्यादि धृतमन्यैर्न धारयेत् ४३ उपवीतमटंकारं करकं
 चैव वज्रयेत् । प्रशस्तानि च कर्माणि कुर्वाणा दीर्घजीविनः ४४ चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पञ्च-
 दश्यां च पर्वत । तैलाभ्यङ्गं तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत् ४५ न श्वितपादजह्वं प्राप्नोति
 श्वेतकदाचन । न चापि विक्षिपेत्पादौ पादं पादेन भावयेत् ४६ मर्मोभिघातमाक्रोशं पैशुन्यं च
 विवर्जयेत् । दम्भभिमानतैक्षण्यानि न कुर्वीत विचक्षणः ४७ मुखोन्मत्तव्यसननो विरूपाङ्गा-
 यिनस्तथा । न्यूनाङ्गांश्चाधिकाङ्गांश्च नोपहासेन दूषयेत् । परस्य दण्डं नोपच्छेच्छिधार्थं पुन-
 शिष्ययोः ४८ तद्वयोः पविशेत्प्राङ्गः पादेनात्र म्य चासनम् । संघावं कूसरं मांसं नारमाधंसपसा-
 धयेत् ४९ सावंप्रातश्च भोक्तव्यं कृत्वा चातिथिपूजनम् । उदयमुखः प्राङ्मुखो वा वाग्यतो रन्त-
 धावनम् ५० कुर्वीत राततं वस्त्रं वज्रयेद्दण्डवीट्यः । नोदकिञ्चराः स्वपंजातु न च प्रत्यङ्कि-
 रा नरः ५१ शिरस्यगस्त्यमास्थाय शयीताय पुरन्दरम् । न तु गन्धयतीष्येत्स कापीत न तथा
 निशि ५२ टपरगो परं ज्ञानमृते दिनमुदाहृतम् । अपमृज्यात्र चाकातो मात्राण्यम्बरपाणिभिः
 ५३ न चापि धूनयेत्केशान्वाससी न च धूनयेत् नातुल्येनमादयादजातः । कर्हिचिदुषः ५४
 न चापि रक्तवालाः स्याच्चित्रासितधरोऽपि वा । न च कुर्याद्विपर्यासं वाससोनापि मृषणे ५५

आपण ऐकूं नये. ब्राह्मण, राजा, दुःखाकुल ४०, ज्ञानवृद्ध, गर्भिणी स्त्री, भारवाहक,
 अल्पवयी, मूक, अंध, बाधिर, मत्त, उन्मत्त ४१, जारिणी, वैरी, बाल व पतित, दाना
 वाट द्यात्री. देवालय, चैत्यवृक्ष, चतुष्पथ ४२, ज्ञानवृद्ध व गुरु दाना विचारी पुरुषाने
 उजशी घालात्री. पादप्राण, वस्त्र, पुष्प, जानबें, अलंकार व काष्ठपात्र दुसऱ्याचें वर्ज्य
 करावें. प्रशस्त कर्म करणारे दीर्घायुषी होत असल्यामुळे तींच करावीं ४३, ४४.
 चतुर्दशी, अष्टमी, पौर्णिमा व पर्वे ह्या दिवशीं तैलाभ्यंग व स्त्रीसंभोग वर्ज्य होय ४५.
 पायावर अढी टाकूं नये, अढी असतांना उभें राहूं नये व पायावर पाय ठेवूं नये ४६.
 मर्मावर प्रहार, निंदा व चहाडी हीं वर्ज्य होत. दंभ, अहंकार व क्रूरता विचारी पुरुषाने
 कधीही करूं नये ४७. मुखें, उन्मत्त, व्यसनी, कुरूप, मायिक, हीनांग व अधि-
 कांग द्यांचा उपहास करूं नये. पुत्र व शिष्य द्यांशिवाय दुसऱ्याला ताडण करूं नये
 व त्यांनाही ते शिक्षणार्थच करावे ४८. आसनावर पाय ठेवून वसूं नये. सांजा, खिचडी
 अथवा मांस स्वतः करितां तयार करूं नये ४९. अतिथिपूजन करून सकाळसंप्या-
 काळ पुर्वेस अथवा उत्तरेस तोंड करून न बोलतां भोजन करावें. दंतधावन ५०,
 हे वासा, प्रत्यही करावें आणि वर्ज्य काष्ठे कधीही घेऊं नयेत. उत्तरेस अथवा पश्चिमेस
 नस्तक करून कधी शयन करूं नये ५१; दक्षिणेस अथवा पूर्वेस उसें करून शयन
 करूं नये. दुर्गधी सदक्षांत व रात्री स्नान करूं नये ५२. ग्रहणाला रात्रीही स्नान करावें.
 अस्नात असतांना इच्छाने अथवा हातांनीं अंग पुसूं नये ५३. केंस व वस्त्रे शाहूं
 नयेत आणि पापेशाने कधीं गंध लावूं नये ५४. रंगार्ति, चित्रविचित्र अथवा कृष्णवस्त्र
 धारण करूं नये आणि बत्त्यांची व धूपणांची उलटायऱ्हा करूं नये ५५.

कुर्वीत सततं नरः । धृष्ट्या निवीव्य वासथ परिपापाघनेदुषः ॥ धृतेऽवलीहे वाक्ते च
 तथा निष्ठीवनादिषु । कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्याङ्गदर्शनम् ॥ कुर्वीताद्यभ्वनं चापि
 दक्षिणभ्रवणस्य वै । यथाविभवतो येतत्पूर्वाभावे ततः परम् ॥ अविष्मन्ने पुनरे
 वृत्तरप्राप्तिरिष्यते । न कुर्यादन्तसंपर्षं नात्मनो देहादनम् ॥ स्वप्राध्यापनयोग्यानि
 स्वाध्यायं च विवर्जयेत् । सन्ध्यायां मैथुनं चापि तथा प्रस्थानमेव च ॥ पूर्वाह्णे तान्
 हेवानां मन्त्रध्यानां च मध्यमे । भक्त्या तथापराद्धे च कुर्वीत पितृपूजनम् ॥ शिरःशतश
 कुर्वीत देवं पैथ्यमथापि वा । प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ॥ व्याहृतिं
 विवर्जयेत्कन्यामकुलां चापि रोगिणीम् । विकृतां पिङ्गलां चैव वाचादां सर्वद्विताम् ॥
 अभ्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाडीं सर्वेष्ट्यणलक्षिताम् । तामृषीषुदहेत्कन्यां भेषस्कामो नरः सदा ॥
 उद्धहेत्पितृमात्रेण सप्तमीं पञ्चमीं तथा । रश्मिरास्यजेदोषां दिवा च सप्तमैः पुनः ॥ परो-
 पतापकं कर्म जन्तुपीडां च वर्जयेत् । उदकया सर्ववर्णानां वर्ज्यां रात्रिचतुष्टयम् ॥ श्रीकन्याः
 परिहारार्थं पञ्चमीमपि वर्जयेत् । ततः षष्ठ्यां मजेद्रात्र्यां भेदा युग्मासु पुत्रक ॥ षष्ठां विवर्ज-
 येन्निरयद्युत्कालेऽपि योपितः । तस्मान्नित्यं भ्रोग्येष्ट्येष्ट्ययुग्मासु पुत्रक ॥ युग्मासु पुत्रा
 जायन्ते क्षियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविद्येत सदा नरः ॥ विप्रमि-

स्वस्य मनाने देय, ऋषि य पितर हाना उदेशून सर्वदा कर्म करावे. शिक्षायावर,
 धुंकल्यावर व ध्वज नेसल्यावर आचमन करावे ६९, ७०. शिक्ष, ज्ञाटण, वांसी, धुंकी
 इत्यादिकानंतर आचमन गोपृष्ठस्पर्श, सूर्यदर्शन ७१ व दक्षिणकर्णस्पर्श यथासंभव
 अवश्य होय; व पहिल्याच्या अभावी पुढले अवश्य होय ७२. पहिले अवश्य असेल
 तर दुसरे अनुज्ञात आहे. दांत खाऊं नये व स्वदेहाला ताडण करूं नये ७३. निद्रा,
 अङ्गपान, अप्ययन, भोजन, मैथुन व प्रस्थान संधिसमयी करूं नये ७४. बाबारे;
 दैविक, मानुष व पैतृक कर्म अनुक्रमे पूर्वाह्णी, मध्याह्नी व अपराह्नी भक्तीने करावे
 ७५. दैविक अथवा पैतृक कर्म शिरस्नान केल्यानंतर करावे. श्मश्रुकर्म पूर्वेस अथवा
 उत्तरेस तोंड करून करावे ७६. व्यंग, कुलहीन, रोगाट, विकृत, पिङ्गट, वाचाळ
 व सर्वांनी दोष लाविलेली कन्या वरूं नये ७७. नांवांनै सौम्य, शरीराने अव्यंग व
 सर्वे लक्षणार्थी संपन्न असलेल्या कन्येर्शी कल्याणेच्छु पुरुषाने सर्वदा विवाह करावा
 ७८. पित्याच्या वाजून सात व मातेच्या वाजून पांच पिढ्या सोडून कन्या वराची
 आणि स्त्रीचें रक्षण करावे. ईर्ष्या आणि दिवसा निद्रा व मैथुन हीं कर्मे व्रज्य करावीं
 ७९. परदुःखदायक कर्मे व प्राण्यांना पीडा हीं व्रज्य करावीं. चारी वर्णांनी रज-
 स्वला चार रात्रीं व्रज्य करावी ८०; आणि मुलगी होऊं नये क्षणून पांचवी रात्रही
 व्रज्य करावी. नंतर हे पुत्रा, सहाव्या रात्री व इतरही श्रेष्ठसमरात्री गमन करावे
 ८१. पर्व भमत्पास ऋतुकालीसुद्धां स्त्रीसमागम करूं नये; तस्मात्. हे पुत्रा,
 अवशिष्ट समरात्रीं सर्वदा पुरुषाने स्त्रीसमागम करावा ८२. समरात्रीं पुत्र व विपमरात्रीं
 कन्या होत असतात. द्वास्तय, पुत्रेच्छु पुरुषाने समरात्रीं स्त्रीसमागम करावा ८३.

जोअदि पूर्वाख्ये सन्ध्याकाले च षण्ढकाः । क्षुरकर्मणि वान्ते च श्रीसंमोगे च पुत्रक ८४
 आयाति चैकवान्प्राज्ञः कटभूमिमुपेत्य च । देववेदद्विजातीनां साधुसभ्यमहात्मनाम् ८५
 गुरोः पतिव्रतानां च तथा यज्वितपस्विनाम् । परीवादे न कुर्वीत परिहासं च पुत्रक ८६
 कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथंचन । देवपित्र्यातिथेयाश्च क्रियाः कुर्वीत वै ध्रुवः ८७
 स्वाध्यापं चापि कुर्वीत यथाशक्त्या अतन्द्रितः । नोत्कृष्टशय्यासनयोनांपृकृष्टस्य चारुदेव ८८
 न चामङ्गल्यवेषः स्यात् चामङ्गल्यवाग्मवेत् । धवलाम्बरसंवीतः सितपुष्पविभूषितः ८९
 नोद्धतोन्मत्तपूढैर्भुविनीतैश्च षण्ढितः । गच्छेन्मैत्रीं न चाशीलैर्न च चौयादिदूषितैः ९०
 न चातिथ्यपशीलैश्च न तुल्यैर्नापि वैरिभिः । नानृतकैस्तथा क्रूरैः सहासीत कदाचन । ग
 वन्धकीभिर्न ग्लूनेर्वन्धकीपतिभिस्तथा ९१ सार्द्धं न बलिभिः कुर्यात् च न्यूनैर्न निन्दितैः ।
 न सर्वशक्तिभिर्नित्यं न च देवपूरेनरैः ९२ कुर्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः । प्राज्ञै-
 रपिधनैः शक्तैः कर्मण्युभोगमागिभिः ९३ वेदविद्याप्रतज्ञातैः सहासीत सदा ध्रुवः । छद्दरी-
 क्षितभूपाळज्ञातकृत्तयैः सह । ऋत्विगादीन्पट्याहांनर्चयेत् गृहागतान् ९४ यथा विभवतः
 पुत्र द्विजांसंबत्सरोपितान् । अर्चयेन्मधुपर्कजं यथाकालं ततन्द्रितः ९५ तिष्ठेत् छासने
 तेषां भेषकाग्रो द्विजोत्तमः । न च तात्त्विकदेहीमानानुकृष्टाः सैः सदा ९६ सम्पत्पु-
 षार्चनं कृत्वा यथात्पानमवकृत्वा । संपूजयेत्ततो बह्विद्वेषाचैवाहुतीः क्रमात् ९७ प्रथमां

पूर्वज्ञातं समागम केल्याने विधर्मा व संधिकालीं समागम केल्याने पंड प्रजा
 निपजते. हे पुत्रा, क्षौरकर्म, धांति, श्रीसंमोग व गवताने भरलेल्या जमिनीत, गमन
 घात्यावर प्राज्ञ पुरुषाने सचैल ज्ञान करावे. देव, द्विज, साधु, सभ्य महात्मे ८४,
 ८५ गुरु, पतिव्रता, यज्ञयाग करणारा व तपस्वी ह्यांची निंदा व उपहास करूं नये
 आणि, हे पुत्रा ८६, कोणी दुर्जन करूं लागल्यास ऐकूं नये. देव, पितर व अतिथि
 ह्यांचे पूजन ८७ व वेदाध्ययन दक्ष राहून यथाशक्ति करावे. श्रेष्ठाच्या व निकृष्टाच्या
 शय्येवर किंवा आसनावर आरोहण करूं नये ८८. अशुभ वेष व भाषण पर्य्य करून
 शुभ वस्त्र धारण करावे आणि शुभ पुण्यांनीं भूषित व्हावे ८९. उद्धत, उन्मत्त, मूढ,
 अशिक्षित, दुःशील, चौरादि कर्म करणारे, अतिखर्चिक, लोभी, द्वेषी, अमृतभाषणी,
 क्रूर, जारिणी, हलकट, जारिणीपति, बलाढ्य, दुर्बल, निंदित, ज्याच्या ठिकाणीं शंका
 घेणारे व सर्वदा देवाकडेच वाहिलेले ह्यांच्यांशीं मैत्री अथवा सहासन कधीं करूं नये
 ९०, ९१, ९२. साधु, सदाचारसंपन्न, प्राज्ञ, चहाडी न सांगणारे, समर्थ, व उद्योगी ह्यां-
 ष्यांशीं मैत्री करावी ९३. वेदाध्ययन करून ब्रह्मचर्यव्रताने गुरुगृही राहिल्यानंतर गृह-
 स्वाग्रमी झालेले, सुदृढ, दीक्षित, भूपाळ, ज्ञातक व श्वशुर ह्यांच्यांशीं समागम करावा.
 ऋत्विक्प्रभृति पूज्य असलेले सहा घरां आले असतां त्यांचे पूजन करावे ९४. हे पुत्रा,
 संवत्सरपर्यंत राहिलेल्या द्विजांचेही मधुपर्काने वेळेवर भववानुसार दक्ष राहून पूजन
 करावे ९५ आणि कल्याणेच्छु द्विजोत्तमाने त्यांच्या आज्ञेत रहावे. त्यांनीं शिष्या दित्या
 तरी त्यांच्यांशीं कधींही विचारी पुरुषाने विवाद करूं नये ९६. (संभार्जनादिकांनीं)

ब्रह्मणे दद्यात्प्रजानां पतये ततः । तृतीयां चैव गृह्णेभ्यः कश्यपाय तथापराम् १८ ततो-
 मुमतये दद्यात् दद्याद्दृष्टव्यं ततः । पूर्वं स्थातो मया संसेत नित्यकर्मक्रियाविधिः १९ वैष्ण-
 देवं ततः कुर्याद्ब्रह्मपस्तत्र मे श्रुतम् । यथास्थानविभागं तु देवानुरिदं वै पृथक् १०० पत्र-
 न्याद्ब्रह्मो परिश्रये च दद्यात् मणिके त्रयम् । ततो वाग्निप्रियातुश्च दद्यात्शरे गृहस्य तु । वाये
 च प्रतिदिशं दिग्भ्यः प्राच्यादितः क्रमात् १०१ ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभूतेभ्य एव च २ उपसे भूतपतये दद्यात्पोतरतस्ततः । स्वधानम-
 हतीत्युक्त्वा पितृभ्यश्चापि दक्षिणे शकृत्वापसव्यं वायव्यां यश्मैततेति भाजनात् । अत्रांवे-
 षमिच्छन्त्ये तोषं दद्यात्पथाविधिधृततोषाग्रं सशुद्धं हन्तकापोपकल्पनम् । यथाविधि यथा-
 न्यात् ब्राह्मणाद्योपपादयेत् ६ कुर्यात्कर्माणि तीर्थेन स्वेन स्वेन यथाविधि । देवानीनां तथा
 कुर्याद्ब्राह्मणाचमनक्रियाम् १ अंगुष्ठोत्तरतो रेखा पाणयो दक्षिणस्य तु । एतद्ब्राह्मणमिति स्थातं
 तीर्थमाचमनाप्ये ७ तर्ज्ज्यङ्गुष्ठयोरेन्तः पत्रं तीर्थमुदाहृतम् । पितॄणां तेन तोषादि दद्यात्ता-
 न्दीमुखादुत्ते ८ अंगुष्ठये तथा देवं तेन दिव्यक्रियाविधिः । तीर्थं कनिष्ठिकापूले कार्यं तेन
 प्रजापतेः ९ एवमेभिः सदा तोषेद्देवानां पितॄभिः सह । सदा कार्याणि कुर्वीत नान्यतीर्थेन
 कर्हिचित् १० ब्राह्मणाचमनं शस्तं पित्र्यं पैत्रेण सर्वदा । देवतीर्थेन देवानां प्राजापत्यं निजेन

गृहार्चन अनुक्रमे नीट् शाख्यानंतर अग्नीचै पृजन करून क्रमानें आहुति द्याव्या ९७.
 पहिली ब्रह्मदेवतेला, दुसरी प्रजापतीला, तिसरी गुह्यानां, चवथी कश्यपाला ९८ व
 पांचवी अनुमतीलादेऊन गृहबलि द्यावा. नंतर मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें नित्यकर्मा-
 नुष्ठान करावें ९९. नंतर वैश्वदेवकर्म करावें. त्यांतील बलि तूं एक. देवाना उद्देशून हे
 बलि विवक्षित ठिकाणीं वेगळेवेगळे द्यावयाचे असतात १००. पर्जन्य, उदक व धरित्री
 ह्यांना तीन बलि पाणी भरून ठेवण्याचे ठिकाणीं द्यावे. नंतर गृहद्वारासमीप धाता व
 विधाता ह्यांना बलि द्यावे. नंतर पूर्वेपासून क्रमानें प्रत्येक दिशेस वायु १, ब्रह्मा, अंतरिक्ष,
 सूर्य, विश्वेदेव, विश्वभूत २ ह्यांना बलि देऊन उग्रसू व भूतपति ह्यांना उत्तरेस बलि
 द्यावे. नंतर स्वधानमः असें ह्मणून अपसव्याने दक्षिणेस पितरांना व धांयव्येस यश्मै
 तत्ते असें ह्मणून यक्षदेवतेला बलि द्यावा. अन्न अवशिष्ट ठेवून यथाविधि उदक द्यावें
 ३, ४. तदनंतर हंतकाराकरितां चार घास अन्न वेगळें काढून यथाविधि वययान्माय
 ब्राह्मणाला द्यावें ५. ज्याच्या त्याच्या तीर्थानें ज्याचें त्याचें कर्म करावें. देवादिकांचें
 आचमनादि कर्म ब्राह्मतीर्थानें करावें ६. उजव्या हाताच्या आंगठ्याचे उत्तरेस जी रेखा
 आहे तें आचमनार्थ ब्राह्मतीर्थ होय ७. तर्जनी व अंगुष्ठ ह्यांचे मध्यभागी पितृतीर्थ
 आहे. त्याच्या योगानें नांदीब्राह्मशिवाय उदक वगैरे द्यावें ८. अंगुळीचे अग्रभागी
 असलेल्या दैवतीर्थानें देवकर्म करावें आणि कनिष्ठिकेच्या मुळाशीं कामतीर्थ आहे;
 त्यानें प्रजापतीला उद्देशून उदक वगैरे द्यावें ९. ह्याप्रमाणें देवापतरांचीं कर्म त्या त्या
 तीर्थानेंच सर्वदा करावी; इतर तीर्थानें कधीही करूं नयेत-१०. आचमन ब्राह्मती-
 र्थानें प्रशस्त होय. पितृकर्म पितृतीर्थानें, देवकर्म देवतीर्थानें व प्रजापतिकर्म कांय-

च ११ नान्दीश्रद्धानां कुर्वति प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् । प्राजापत्येन तीर्थेन यत्र किञ्चित्प्र-
 ञापतेः १२ युगपज्जलमाग्निं च विभृयात् विचक्षणः । गुरुदेवान्प्रति तथा न च पारौ प्रसार-
 देत् १३ नाचर्षीति घनन्तीं गां जलं नाञ्जलिना पिबेत् । शौचकाटेषु सर्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा पुनः
 १४ न विदन्वेत शौचार्यं न कुर्वेन्नानन्दं यमेत् । तत्र पुत्र न वस्तव्यं यत्र नारित चतुष्टयम् १५
 ऋणप्रदाना वैश्य श्रोत्रियः सञ्जटा नदी । जितामित्रो नृपो यत्र बलान्धर्मतत्परः १६ तत्र
 नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतः सुखम् । यत्राप्रष्टव्यो नृपतिर्देव उर्यदती मही १७ पौराः
 घसंयता यत्र सततं न्यायवर्तिनः । यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः १८ यस्मि-
 न्कृषीवता राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः । यत्रौषधान्यदेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः १९ तत्र पुत्र
 न वस्तव्यं यत्रैतत्तितयं सदा । मिमीषुः पूर्ववैरश्च जनश्च सततोत्सवः २० वसेन्नित्यं सुखीष्टे
 सहवासिषु पण्डितः । इत्येतत्कथितं पुत्र मया ते हितकाम्यया २२१ (२१६३) इति
 श्रीमार्कण्डेयपुराणेऽष्टकोट्यष्टमे सदाचारवर्णनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

महादत्ताचार्यः ॥ अतः परं मनुष्यं त्वं वड्यावर्ज्यप्रतिक्रियाम् । भोज्यमन्नं पर्युषितं केहाहं
 चिरसंभृतम् १ अंकेहामापि गोपूमयवगोरसविश्रियाः । कश्चकः कच्छपो गोपाश्चादित्स-

तीर्थानि करावे ११ : नांदीश्रद्धामध्ये प्राज्ञ पुरुषाने प्राजापत्यतीर्थाने पिण्डोदकदानादि
 कर्म करावे आणि प्रजापतिसंबंधी कर्मही त्याच तीर्थाने करावे १२. उदक व अग्नि
 बरोबर विचारी पुरुषाने धारण करूं नये. गुरु व देव ह्यांच्याकडे पाय पसरूं नये. १३.
 गाय, खात असल्यास सांगूं नये; ओळखीने पाणी पिकूं नये, मुत्रोत्सर्गादि कोणत्याही
 प्रकारच्या लहान मोठ्या शौचाचा प्रसंग प्राप्त झाला असतां १४ शौचाला बिलंब करूं
 नये; मुखाने अमीळा फुंकर घालूं नये. ऋण देणारा, वैद्य, श्रोत्रिय व सजळ नदी हीं
 चार जेथे नसतील तेथे, हे पुत्रा, राहूं नये. शत्रुविजयी, बलाढ्य व धर्मनिष्ठ राजा जेथे
 असले १५, १६ तेथेच विचारी पुरुषाने सर्वदां रहावे; दुष्ट राजापासून सुख कोटून
 होणार ! अजिक्य राजा, मृषीक जमीन १७, राजधानीतील लोक सुखवस्थित राहून
 सर्वदां न्यायाने वागणारे आणि प्रजाजन मत्सररहितजेथे असतील तेथे वास्तव्य सुख-
 कारक होतें १८. ज्या राष्ट्रांतील शेतकरी प्रायः विशेष चैनी नसतील आणि जेथे सर्व
 धाम्ये पिकत असतील तेथे विचारी पुरुषाने रहावे १९. हे पुत्रा, इतरांना जिकण्याची
 इच्छा करणारा राजा, पूर्वी आपले ज्याच्याशी वैर पडलेले आहे असा मनुष्य आणि
 नेहमी चैन करणारे लोक ह्या तीन गोष्टी जेथे असतील तेथे हे पुत्रा, राहूं नये २०.
 मृशील व एकत्र राहणारे लोक ह्यांच्यामध्ये सर्वदां वास्तव्य करावे. हे पुत्रा, हे मां
 ठला हितवुद्धीने कथन केले आहे २२१. (२१६३) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत
 अलंकारपदेशसंबंधी सदाचारवर्णननामक एकतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

महादत्ताचार्यः— ह्यानंतर तूं वड्या व वर्ज्य नसलेले कर्म ऐक. स्नेहाक्त अन्न-
 शिष्टे व पुष्कळ काळ डोटलेले असले तरी खावे १ व गहू; सात आणि गोरस
 ह्यांचे पदार्थ स्नेहरहित असले तरी मुद्दां शिष्टे खावे. हे पुत्रा, ससा, कासय, घोरपद;

स्तनन्यपद्यताः शिवाः १६ अभ्यस्य च तथा वाचः स्रवन्त्योऽन्यत्रुद्धाः । भूमिर्विश्रुयते
 काढासाहमार्जनगोक्षमैः १७ केषां दुष्टेन नास्ते काद्वेदम संमार्जनार्चनात् । केदकीडावपनेऽमे
 गोप्राते मक्षिकान्विते १८ मृदम्बुभस्मना तात प्रोक्षितव्यं विशुद्धये । औदुम्बराणामभ्येन
 कारेण त्रयुसीसंयोः १९ मस्मान्बुभिश्र कांस्यानां मुदिः श्रवो द्वस्य च । अमेध्यास्य
 मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च २० अन्येषां चैव तद्व्येवर्णगन्धापहारतः । चाण्डाटैरन्त्यजैश्चैव
 म्बेच्छैरस्पृश्यजातिभिः २१ स्पृष्टमशालितं धान्यमनहं सर्वकर्मणि । शोणादपस्तु यद्धान्यं
 तस्यायं विविक्ष्यते २२ शोणादुच्चैर्तु यद्धान्यं प्रोक्षणादेव श्रुयति । रध्यास्य पतितं धान्यं
 दृष्ट्वा बल्लेन वन्दयेत् २३ दृष्ट्वा मूर्ध्ना चारुपाद्वर्ष्मनिक्षपति चान्यथा । दक्षिणोत्तमिक्षुतोयं
 प्रक्षतित्वं मदीगतम् २४ तथा मांसं च चण्डालकम्पाशदिनिपातितम् । रध्यागतं च चैणदि
 ताव वाताच्छुचि स्फुटम् २५ गजोऽग्निरश्वो गौशलायारश्मयः पवनो मही । विप्रश्चो मक्षि-
 काश्च वृहत्सङ्कारोऽपिणः २६ अजाश्वौ ध्रुवतो मेधौ न गोर्वत्सस्य धाननम् । मातुः प्रस-
 वणं वेद्यं शकुनिः कलपातने २७ आंसनं वयनं यानं नावः पयि तृणानि च । कोमद्योऽनु-
 पवनैः क्षुप्यन्ते तानि पण्यवत् २८ रध्याप्रसवणे जाने क्षुतपानान्नकर्मसु । आचामेत यथा-

अग्नि, धर्मशांठा, स्तनपान करीत असलेलीं मुलें ज्यांचीं आहेत अशा स्त्रिया १६,
 अभ्यासांतील भाषा, उदकप्रवाह व स्वच्छ बुडबुडे शुद्ध होत. काळ, दाह, संमार्जन,
 गोसंचार, सारवण, खणणे व सदा ह्यांच्या योगाने मूत्र शुद्ध होते. घर संमार्जनाने
 व रांगोळी वगैरे घालून शुद्ध होतें. गुंतवळ व कीटक ह्यानीं दूषित, गाईने हुंगलेले
 व माशीपडलेले अन्न १७, १८, बावारे, शुद्धीकरितां मृत्तिका, उदक व भस्म ह्यानीं
 प्रोक्षण करावें. ताम्रपात्रे अम्लाने, कधील व शिसें क्षाराने १९, कासें, भस्म व उदक
 ह्यानीं, द्रव वाहून गेल्यानें, अपवित्र पदार्थांनें, वरबटलेल पात्र, मृत्तिका व उदक
 ह्यानीं गंध नाहींसा केल्यानें २० आणि इतरही पात्रे त्याच द्रव्यानीं ढाग व गंध
 नष्ट केल्यानें शुद्ध होतात. चांडाल, अंत्यज, म्बेच्छ व इतर अस्पर्श जाती ह्यांचा २१
 स्पर्श झालेले धान्य धुतल्या शिवाम कोणत्याही कर्मांला योग्य नाहीं. परंतु, चार पायली-
 पेक्षां कमी असलेल्या धान्यांची ॥ गोष्ट होय २२. त्यापेक्षां क्षणजे शोणापेक्षां अधिक
 असलेले धान्य प्रोक्षणाने शुद्ध होतें. रस्त्यांत पडलेले धान्य दिसतांक्षणीं यत्नाने
 साळा बंदन करावें २३ आणि वेंचून डोक्यावर ठेवून आणावें; नाहींतर लक्ष्मी नाहींशी
 होते. भूमिगत उदक—निकारंरहित व गाईची तहान भांगण्याइतके असल्यास—शुद्ध
 होय २४. चंडाल, मांसमंक्षक प्राणी इत्यादिकांनीं शिकार करून आणिलेले मांस
 शुद्ध होय. रस्त्यांत पडलेले वस्त्र वगैरे, बावारे, वायूने शुद्ध होत २५. गज, अश्व, गाय,
 अग्नि, सांवळी, किरणे, वायु, पृथ्वी, शिंतोडे व मक्षिकादिक. दृष्ट स्पर्शानेही अशुद्ध
 होत नाहींत २६. शेळी व अश्व ह्यांचे तोंड पवित्र; परंतु, गाईचे अपवित्र. वासराचे
 तोंड पान्हव्याच्या वेळेला पवित्र अग्नि पक्षी फळ पाडण्याला पवित्र २७.
 बेटक, आंघूरूण, काहन, नैऋत व मार्गांतील तृण हीं वाजारांतील पदार्थाप्रमाणे

तद्वच्च 'सुतिकाशौचद्वितौ' पुरुषावपि ४२ अतःपरं शृणुष्व त्वं धीधर्माभितु विस्तरात्
 ४३ श्रुत्वा च 'कसेनित्यं भवानी सर्वदेवता । ततः सा प्रत्यहं पूज्या गन्धपुष्पाक्ष-
 तादिभिः ४४ अशून्या देहणी कार्या प्रातः काले विशेषतः । यस्य शून्या भवेत्सा तु शून्यं
 तस्य कृतं भवेत् ४५ पादस्य स्पर्शनं तत्र असंपूज्य च लघनम् । कुर्वन् चरकमाप्नोति तस्मात्त-
 स्परिवर्जयेत् ४६ प्रातः काले शिष्या कार्यं गोमयेनाशुलेपनम् । प्रत्यहं सद्यं तस्मात्प्रैव दुः-
 क्षानि पश्यति ४७ स्पृशन्ति रक्षयो यस्य गृहं संमार्जनादृते । भवन्ति विमुखास्तस्य पितरौ
 देवमातरः ४८ निशायाः पश्चिमे यामे घान्यसंस्करणादिकम् । कुरुते यातु मोहनं वन्ध्या
 जन्मनि जन्मनि ४९ सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते मार्जनं न करोति या । भर्तृहीना भवेत्सा तु
 निःस्वा जन्मनि जन्मनि ५० अकृतस्वस्तिकां यातु कामदिप्तां च मेदिनीम् । तस्याः शिष्या
 विनश्यन्ति वित्तमायुर्व्यस्तथा ५१ मार्जनीपुष्पिकाणीवदृषदशोपलं तथा । नात्रामेदं शिष्या
 जातु पुनश्चरयन्त्ययात् ५२ श्रुत्वा च 'सुसुतं तथा चैव तु धर्षणम् । पदाक्रम्य तु पापीयाता-
 मोलुप्तमर्ता गतिम् ५३ भिजासनं योगपटं तथैव मृगचर्म च । कृष्णाधिकं तथा तात यज्ञ-
 वेत्सु बान्धुगृही ५४ शिष्यामिमुष्यो यस्तु विदिकसंस्तुत एव च । केद्यान्संस्तुते मर्यादां धन-
 मार्यं च विन्दति ५५ अन्नदस्तु न कुर्वीत भुक्त्वा दन्तविशोधनम् । पादुकारोद्धरणं चैव तिलै-
 वापि स तर्पणम् ५६ न जीवति पितृकः कुर्यादप्येकधीतरीयकम् । दशंश्राद्धं न कुर्वीत दशंस्नानं

कुक्कुट, पातित, अपविद्ध, चांडाल, प्रेतवाहक ४१, रजस्वला व ग्राममूकर आणि त्याच-
 प्रमाणे सोहेर व सुतक असलेले लोक ह्यांचा स्पर्श झाला असता स्नान करायें ४२.
 आतां तूं धर्मसंक्षेपतः श्रवण कर ४३. उदुंबराचे ठिकाणी सर्वदेवता भवानी नित्य
 हात असते; ह्यास्तव, तिचे तेथें प्रत्यहं गंधपुष्पाक्षतांशिकांनीं पूजन करायें ४४. विशेष-
 रतः प्रातः काली उंबरठा मोकळा ठेवूं नये. ज्याचा मोकळा राहिल त्याचें कुल शून्य होतें
 ४५. त्याला पादस्पर्श करणारा व पूजनाशिवाय ओलांडून जाणारा नरकांत जातो.
 तस्मात्, तें करूं नये ४६. प्रातः काली प्रत्यहं छीनें घरामध्ये शेणानें सारवाचें; क्षणजे
 ती दुःखें पहात नाही ४७. संमार्जनाशिवाय ज्याच्या घरांत किरणें पडतात त्याच्यापा-
 सून पितर, देव आणि मातृगण पराङ्मुख होतात ४८. रात्रीच्या शेटल्या प्रहरीं जी
 मोहानें घान्य नीट वगैरे करिते ती प्रत्येकजन्मी वन्ध्या होते ४९. संध्याकाळी जी केर
 काढीत नाही ती प्रत्येक जन्मी विधवा व दरिद्री होते ५०. यथेष्ट सारवण घालून त्यावर
 जी स्वस्तिक काढीत नाही तिचे वित्त व आयुष्य नष्ट होते ५१. केरसृणी, चूट, तस्त, वर्य-
 टाव पांटा ह्यांना कधीही पुत्र, छी व घन ह्यांचा क्षय होईल म्हणून त्यांचा पूजे ५२.
 उखळाळा, मुसळाळा व जात्याळा पाय लावणाऱ्या पायाळा उत्तम गति प्राप्त होत नाही
 ५३. फाटके आसन, योगपट, कृष्णाजिन, काळ्या डोकरीचे वस्त्र, हें पुत्र न गृह-
 स्थाप्यमाणें, हे पुत्रा, वर्ज्य करावें ५४. दक्षिणेस अथवा विदिशेस तोंड करून केशां-
 स्कार करणाऱ्याचे धम नाहीसे होतें ५५. अविवाहित पुरुषानें भोजनानंतर दंतशोधन,
 गुह्यना व तिलतर्पण करूं नये ५६. जीवति पितृकानें हात बाहेर काढून वस्त्र पांघरूं

यो नित्यकर्मणां हानिं कुर्वन्नेमित्तिकस्य च । भुक्त्वा तं तस्य शुद्धये च त्रिरात्रोपोषितो नरः
 ७२ यस्य चादितिनं हानिर्गृहे नित्यस्य कर्मणः । यंश्च ब्राह्मणसन्त्यक्तः कित्तिवर्षे स नरा-
 यमः ७३ नित्यस्य कर्मणो हानिं न कुर्वीत कदाचन । तस्य त्वकरणे बन्धः केवलं मृत-
 जन्मस्य ७४ दद्याद् ब्राह्मणस्तिवदानहोमादिवर्जितः । क्षत्रियो द्वादशार्घ्यं च वैश्यो मासादमेव
 च ७५ शूद्रस्तु मासमासीत नित्यकर्मविर्वाजितः । रोगपहादिविधिना नित्यकर्मविधिच्युतः
 ७६ पादकृच्छ्रं ततः कृत्वा गो दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात् । ततः परं निजं कर्म कुर्यात् स वै यथादि-
 तम् ७७ प्रेताय संविठं देयं बहिर्गोहाश्च गोत्रिकैः । प्रथमेऽहि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा
 ७८ यस्मात्स्थिचयनं कार्यं चतुर्थे गोत्रिकौदने । ऊर्ध्वं संचयनात्तेषामङ्गस्पर्शा विधीयते ७९
 तोरकैस्तु क्रियाः सर्वाः कार्याः संचयनात्परम् । स्पर्श एव सपिण्डानां मृताहनि तपो-
 ययोः ८० दद्याद्दिगोदंदिश्वतोयोद्वन्द्वनवक्रिड् । विषप्रपातादिमृते प्रायो नायकयोरपि ८१
 बाळे देहान्तरस्ये च तथा प्रजजिते मृते । सद्यः शौचमथान्यैश्च त्र्यहमुत्तमशौचकम् ८२ भैवौ-
 ऽर्जरेहिकं कार्यं न च कार्यादकाक्रिया । गर्भेऽवाते तदेवोक्तं पूर्णकाले न शुच्यति ८३ ब्राह्मणानां
 महोत्तरं क्षत्रियाणां दिनत्रयम् । शूद्रात्रयमपि वैश्यानां शूद्राणां द्वादशकिकम् ८४ सपिण्डानां
 सपिण्डस्तु मृतेऽन्यस्मिन्मृतो यदि । पूर्वांशौचसमाख्यातैः कार्या तस्य दिनैः क्रिया ८५

नित्यनेमित्तिक कर्म न करणान्याचं 'अन्न सेवनं' केल्यास 'शुद्धीकरितां' त्रिरात्र
 उपोषण करावें ७२. ज्याच्या घरी नित्यकर्म कधीच होत नाही आणि ज्याला ब्राह्म-
 णांनी सोडिले आहे तो पापी व नराधम होय ७३. नित्यकर्म कधीही टाळू नये; ते न
 केल्याने पुरुष केवळ जन्ममरणामध्येच जखडून राहतो ७४. अशौच असल्यास
 ब्राह्मणाने दहा, क्षत्रियांनी बारा व वैश्याने पंधरा दिवस दान होमादि कर्म करू नयेत
 ७५, आणि शूद्राने महिनाभर नित्यकर्म वर्ज्य करावें. रोग, अपस्मार इत्यादिकांमुळे
 नित्यकर्माचा छोप झाला असल्यास ७६ पादकृच्छ्र व गोप्रदान केल्याने शुद्धि होते.
 वर निर्दिष्ट केलेल्या दिवसांनंतर सर्व वर्णांनी आपले विहित कर्म करावें ७७. प्रेताला
 गोत्रजांनी घराबाहेर उदक द्यावे. १, ३, ४, ७ अथवा ९ व्या दिवशी गोत्रजांनी राख
 भरावी ७८. राख व अस्थि भरल्यानंतर गोत्रजांना स्पर्शनिषेध नाही ७९. सोदकांनी
 सर्व क्रिया अस्थि व राख भरल्यानंतर कराव्या. सापडांना मृतदिवशी व राख भरण्याचे
 दिवशीही स्पर्शाचा निषेध नाही ८०. वृक्ष, सर्प, पशु, श्वापद, शस्त्र, उदक, फास,
 विष, कढेलोट, प्रायोपवेशन व उपोषण ह्यांनी मरण आल्यास ८१, आणि त्याचप्र-
 माणे मृतेमनुष्य, बाल, देशांतरां राहणारे व संन्यस्त असल्यास केवळ स्नानाने शुद्धि
 होते; इतरांना तीन दिवस अशौच सांगितले आहे ८२. ह्यांचे और्ध्वदेहिक अथवा
 उदककर्म करू नये. गर्भेऽवाविपर्याही असेच सांगितले आहे. दिवस पूर्ण होऊन
 जर स्त्री प्रसूत झाली तर मात्र जननाशौच आहेच ८३. हे अशौच ब्राह्मणांना एकरात्र,
 क्षत्रियांना तीन दिवस, वैश्यांना सहा दिवस व शूद्रांना १२ दिवस आहे ८४. एक
 मेल्यानंतर दुसरा सपिण्ड मेल्यास सपिण्डांनी पूर्वांचे जे अशौच त्याचे दिवस गणून त्याची

एष एव विविदुष्टो जन्मन्यपि हि सूतके । सपिण्डानां सपिण्डेषु यथायस्तोवक्षेष्टु व ८९
जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैतं तु विधीयते । मृते हि सर्वे बन्धूनामिरयाहं भगवान्भृगुः ९०
तत्रापि यदि धान्यस्त्रिधाते जायेत चापरः । तत्रापि श्राद्धरिष्टा पूर्वजन्मवशो दिनैः ९१
इव द्वादशमासां दमासं सख्यैर्दिनैर्गतैः । स्वाः स्वाः कर्मक्रियाः कुर्युः सर्वे वर्णा यथाविधि ९२
प्रतमुरिश्य कर्तव्यमेकोरिष्टं ततः परम् । सपिण्डीकरणं चैव कार्यमावत्सराश्रयैः ९३ ततः
पितृत्वमापिने दशंपूर्णादिभिर्बिम्बिभिः । प्रीणयन्तस्य कर्तव्यं यथाभूतिनिर्दिशन्म् । श्रान्ति
चैव देयानि ब्राह्मणेभ्यो मनीषिभिः ९४ इत्यदिष्टतमं लोके यथास्य दयितं गृहे । तत्तदुक्तं
वते देयं तदेवांशयमिच्छता ९५ प्रेतं प्रेत समुद्रिश्य भूमिर्धेन्वादिकं स्वकम् । दयायेनास्य
संप्रीताः पितरः सन्ति पुत्रक ९६ पूर्वेस्तु दिवसैः स्पृष्ट्वां सलिलं वाहनाप्रपम् । प्रतोर
दण्डौ च तथा सन्त्यवर्णाः कृतक्रियाः ९७ स्ववर्णपर्मनिर्दिष्टमुपादानं तथा क्रियाः ।
कुर्युः समस्ताः शुचिनः परत्रेह च भूतिदाः ९८ अण्डेतस्या त्रयी निरव्य भवितव्यं विप
मिता । धर्मतो अनमाहार्यं यदस्य चापि यत्नतः ९९ यथापि कुर्वतो नात्मा जुगुप्सतामेति
पुत्रक । तत्कर्तव्यमशक्यं यत्न भोष्यं महाजने १०० एवमाचरतो वत्सं पुंरुपस्य गृहे सतः ।
धर्मापेक्षामसंप्राप्त्या परत्रेह च सोमनस १०१ [११९१] इति श्रीमद्भगवद्गीतापरायणोऽध्यायः
द्विचासने धर्मापेक्षानिरूपणं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

क्रिया करावी ८९. सपिण्डांनीं सपिण्डांचें व सोदकांनीं सोदकांचें जननाशौच व मृता
शौचं द्वाचि न्यायाने मानवें ८९. पुत्र जन्मत्यावर पित्यानें सचैल स्नान करावें; परंतु
कोणी मृत श्राव्यास सर्व बांधवांनीं तें करावें असें भगवान् भृगूचें हाणणें आहे ८७.
एक जन्मत्यानंतर दुसरा जन्मत्यास प्रथम जन्मलेल्याच्याच दिवसांनीं त्याचेंही जन
नाशौच संपतें ८८. दहा, बारा, पंधरा व तीस दिवसांनीं सर्व वर्णांनीं आपापलीं कर्मे
यथाविधि करूं लागावें ८९. नंतर प्रेताला उदेशून एकोदिष्ट करावें; आणि संवत्स
रानंतर सपिण्डीकरण करावें ९०. नंतर पितृत्व प्राप्त झाल्यावर त्याला उदेशून दर्शप्र
भृति श्राद्ध त्याच्यासह तीन पुरुष धरून श्रुतीत सांगितल्याप्रमाणें तत्प्रीत्यर्थ करावें;
आणि ब्राह्मणांना विचारी पुरुषानें दानें द्यावीं ९१; व जें जें जगतामध्ये अत्यंत प्रिय
व जें जें त्याच्या घरांत आवडीचें असेल तें तें त्याला उदेशून अक्षय्यफलेष्टु पुरुषानें
सत्पात्रां द्यावें ९२. हे पुत्रा, जो जो मृत होईल त्याला उदेशून भूमि, धेनु इत्यादि स्वकीय
धन अर्पण करावें. हाणजे त्याच्यावर पितर संतुष्ट होतात ९३. अशौचाचे दिवस संप
ल्यानंतर उदक, वाहन, आलुघ, चावूक व दंड हांना स्पर्श करून और्ध्वदेहिवा
केलेल्या ९४ सर्व वर्णांनीं वर्णाश्रमविहित धर्म व इतरही ऐहिक व पारलौकिक सृष्ट
देणारीं कर्मां शुद्ध झाल्यावर करावीं ९५. तीन वेदांचें अध्ययन करावें, विवेकाचें
अवलंबन करावें; धर्मानें द्रव्य मिळवून यत्नानें यजन करावें ९६ आणि, हे पुत्रा, जें
केल्यानें निंदा होत नाही व जें मोठ्या लोकांपाशींही गुप्त ठेवण्याचें कारण पडत
नाहीं तें निःशंकपणें करावें ९७. हे वत्सा, आप्रमाणें-वागणाऱ्या सत्पुरुषांसे परीत

जड उवाच ॥ स एवमनुब्रूहिः सन्मात्रा संप्राप्य यौवनम् । कृतध्वजसूतप्रक्षे सन्मह-
रपरिप्रेक्षम् १ पुत्रांभोत्पादयामास यमैवाप्ययजद्विभुः । पितुश्च सर्वकाळेपु, चकाराशाद-
पादुनम् २ ततः काळेन महता संप्राप्य चरमं वयः । चक्रेऽभिषेकं पुत्रस्य तस्य राज्ये कृत-
ध्वजः ३ भार्यया सह धर्मात्मा दियानुस्तपसे वनम् । अवतीर्णो महीरक्षो महामागो मही-
पतिः ४ मदाळसा च तनयं प्राहेदं पश्चिमं वचः । कामोपभोगसंसर्गप्रहाणाय सुतस्य वै
५ मदाळसोवाच ॥ यदा दुःसमसकं ते प्रियबन्धुवियोगजम् । अनुवापोद्भवं वापि वितता-
शात्पुंसं भवम् ६ भवेत्तद्वन्तो राजयं गृहधर्मावलम्बिनः । दुःस्वपतनमृतो हि समत्वालम्बनो
गृही ७ तदास्मात्पुत्र निरूप्य मरुतादंगुलीयकात् । माघ्यं ते, कासनं पट्टे, सहाचार-
निवेष्टितम् ८ जड उवाच । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सौवर्णं, सांगुलीयकम् । आशिषथापि सा
योग्याः पुत्रस्य गृहे सतः ९ ततः कुवल्याभोऽसौ सा च देवी मदाळसा । पुत्राय, इत्था
तद्वच्यं तपसे काननं गतौ १० [३२६१] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे मदाळसोपाख्यानं
नाम त्रयविंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

धर्म, कर्म, व, काम, द्वांची संमृद्धि होते, व, त्याचें इहलोकीं व परलोकीं कल्याण होते ९८ :
(३२६१) । ह्याप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील अलकोपदेशाविषयी धर्मधर्मनिरूपण-
नामक वृत्तिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३२ ॥

जड झणतो :— ह्याप्रमाणें मातेने उपदेश केला असतां यौवन प्राप्त झाल्यावर, कृत-
ध्वजाच्या पुत्रांतें यथाविधि विवाह केला १; पुत्रोत्पादत, केले; अज्ञयास केले, व, त्या
समर्थ अलकांने सर्वदा पित्याच्या आज्ञेचें परिपालन केले २. तदनंतर बराच, काळ
छोदल्यावर धार्ढ्य अलें, असतां कृतध्वजानें पुत्राला राज्याभिषेक केला ३; आणि
तपश्चर्या करण्याकरितां भार्येसह वनांत जाण्याच्या उद्देशानें तो धर्मनिष्ठ, महाराय व
पृथ्वीचें रक्षण करणारा राजा, सिंहासनावरून उतरला ४. त्यावेळीं विषयोपभोगा-
पासून पुत्राचें मन निवृत्त व्हावें एतदर्थ मदाळसेने त्याला शेवटला उपदेश केला ५.
मदाळसा झणते :— ममत्वबुद्धि धारण करणारा गृहस्थाश्रमी-गुरुष दुःखाचें निधान
आहे, ह्यास्तव, गृहस्थाश्रमाचें अवलंबन करून राज्य करीत असतांना इष्टबंधुवियोग,
शत्रुवाधा, द्रव्यनाश व देहपीडा ह्यांपासून जर तुला असद्या दुःख प्राप्त झाले तर ६,
७, हे पुत्रा, मी दिलेल्या अंगठांतून तूं सूक्ष्म सक्षरांनीं पटावर लिहिलेले :— आकाश
काढून वाच ८-जड झणतो :— असें बोलून मदाळसेने त्याला :— सोन्याची अंगठी
दिली; गृहस्थाश्रमी पुरुषाला योग्य असे आशीर्वाद दिले ९ आणि तदनंतर तो
कुवल्याश्व व स्त्री देवी मदाळसा हे उभयतां, पुत्राला तें राज्य देऊन तपश्चर्येकरितां
वनांत गेले १०, (३२६१) ह्याप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांत मदाळसोपाख्या-
नामक तेहेतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

जड झणतो :— त्या धर्माच्या अलकांनेही आपआपल्या धर्मानें वाराणाच्या धर्म-
न-

स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः १ दुष्टेषु इष्टं शिष्टेषु सम्यक्च परिपालनम् । दुर्वन्परां शूरं केच
 इयाज च महामघैः २ अजायन्त सताश्रास्य महाबलपराक्रमाः । धर्मात्मानो महात्मानो
 विमार्गपरिपन्थिनः ३ चकार सोऽर्थं धर्मेण धर्ममर्थेन वा पुनः । तपोभैवाविरोधेन बुभूवे
 विषयानपि ४ एवं बहूनि वर्षाणि तस्य पाठ्यतो महीम् । धर्मार्थकामसक्तस्य जगद्वरेक-
 ह्येषा ५ वैराग्यं नास्य संजळे मुञ्जतो विषयान्प्रियान् । न चाप्यकमभूतस्य धर्मार्थोपा-
 ननं प्रति ६ तं तथा योगसंसर्गप्रसक्तमजितेन्द्रियम् । सुबाहुनां मधुभाव पातां तस्य वने-
 चरः ७ तं बुबोबयिषुः सोऽथ चिरं ध्यात्वा महामतिः । तद्भिरसंभवं तस्य भेषोऽभ्यस्यत
 भूपतेः ८ ततः स काश्चिन्पाठद्व्यर्षिर्बलवाहनम् । स्वराज्यमाप्तुमागच्छद्बुधः शरणं कृती ९
 सोऽपि चक्रे बळोयोगमलकं प्रति पार्थिवः । दूतं च प्रेषयामास राज्यमस्मै प्रदीयताम् १०
 सोऽपि वैष्णवतया दातुमात्रा पूर्वं स्वधर्मवित् । प्रत्युवाच च तं दूतमलकः काश्चिन्भूतः ११
 मामेवान्येत्य हारैर्न याचतां राज्यमधजः । नाकान्त्या संप्रादास्यामि भयेनाल्पामपि क्षितिम्
 १२ सुबाहुपि नो यात्रां चकार मतिमांस्तदा । न धर्मः क्षत्रियस्येति यात्रावीर्यधनो हि सः
 १३ ततः समस्तसैन्येन काशीयः परिवारितः । आक्रान्तुमर्ह्यगाद्राष्ट्रमलकस्य महीपतेः १४

दित प्रजाजनांचे पुत्राप्रमाणे परिपालन केले । दुष्टांचे शासन व साधूंचे रक्षण करीत
 असतांना त्याला उत्कृष्ट आनंद झाला व त्याने मोठे यागही केले २. त्याला, धर्मात्मे,
 महात्मे व कुमार्गाचे शत्रु असे महाबलाढ्य व महापराक्रमी पुत्र झाले ३. त्याने अर्थ-
 संचय धर्माने केला; द्रव्याच्या योगाने त्याने धर्मसंपादन केले आणि धर्म व अर्थ
 ह्यांना विरोध न आणितां त्याने विषयांचाही उपभोग घेतला ४. ह्याप्रमाणे धर्म, अर्थ
 व काम ह्याविषयीं तांवर असलेला तो अलक राज्य करीत असतांना अनेक वर्षे एका
 दिवसाप्रमाणे गेली ५. प्रिय विषयांचा उपभोग घेत असतांना त्याला वैराग्य प्राप्त
 झाले नाही आणि अर्थ व धर्म संपादन करण्याविषयीही त्याची तृप्ति झाली नाही ६.
 ह्याप्रमाणे तो विषयोपभोगांत दंग असून इंद्रियांच्या अधीन झाला आहे असे, वनामध्ये
 संचार करणाऱ्या त्याच्या सुबाहुसंज्ञक आल्याला समजले ७. तेव्हा त्याला बोध कर-
 ण्याचा उद्देश मनांत धरून त्या महाविचारी सुबाहूने पुष्कळ वेळपर्यंत विचार केले
 आणि शत्रूचा आश्रय करण्यांतच त्याचे कल्याण आहे असे त्याला वाटले ८. तदनं-
 तर् प्रचंड सैन्य व वाहने ह्यांनी युक्त असलेल्या काशिराजाकडे; स्वराज्य माग-
 ण्याच्या संदर्शाने तो पुण्यवान् सुबाहु अनेकवेळां शरण गेला असतां ९ त्याही
 राजाने अलकाचे विरुद्ध सैन्याची तयारी केली आणि "सुबाहुला राज्य दे"
 झणून त्याने त्याला दूत पाठवून कळविले १०. परंतु, तो स्वधर्मवेत्ता अलक आज्ञा
 समजून ते कबूल करण्याचे मनांत न आणितां काशिराजाकडे उद्देशून तो दूताला
 झणाला ११ " ज्येष्ठ आश्वाने माझ्याकडे येऊन प्रेमपूर्वक राज्ययाचना करावी.
 आपल्यावर स्वारी होणार झणून भीतीने मी अल्प देखील पृथ्वी देणार नाही १२.
 परंतु, धर्म हेच क्षत्रियाचे धन असून याचना हा क्षत्रियाचा धर्म नव्हे असे समजून

अनन्तरैव संश्लेषमभ्येत्य तदनन्तरम् । तेषामन्यतमैर्गृह्यैः समाह्वयानयद्वयम् १५ अपी-
यंश्च सामन्तांस्तस्य राष्ट्रोपरोधनैः । तथा दुर्योन्तपाठांश्च चक्रे चाटविकान्वशे १६ कांशि-
क्षोपप्रदानेन कांशिद्वेदेन पाथिवान् । सात्रैवान्यान्वशं निन्ये निभृतास्तस्य येऽभवन् १७
ततः सोऽल्पबलो राजा परचक्रावपीडितः । क्रोशध्वयमवापोषैः पुरं चारुध्यतारिणा १८
इत्थं संपीड्यमानस्तु धीणकोशो दिने दिने । विषादमागात्परमं व्याकुलत्वं च चेतसः १९
भाति स परमां प्राप्य तत्सस्मारांशुलीयकम् । यदुद्दिश्य पुरा प्राह माता तस्य मदालसा
२० ततः आतः शुचिर्भूत्वा वाचयित्वा द्विजोत्तमान् । निकृष्य आसनं तस्मारदृशे प्रस्फुटा-
वरम् २१ तत्रैव टिखितं मात्रा वाचयामास पाथिवः । प्रकाशपुलकांगोऽसौ प्रहर्षोत्फुल्ल-
लोचनः २२ संगः सर्वोत्तमा त्याज्यः स चेत्पुङ्गव शक्यते । स सद्भिः सहकृतंभ्यः सतां
संगो हि भेषजम् २३ कामः सर्वोत्तमां हेयो हातुं चेच्छक्यते न सः । मुमुक्षां प्रति तत्कार्यं
सैवं तस्यापि भेषजम् २४ वाचयित्वा तु बहुधो नृणां भयः कथं त्विति । मुमुक्षयेति
निश्चित्य सा च तत्सङ्गतो यतः २५ ततः स साधुसम्पर्कं चिन्तयन्पृथिवीपतिः । इत्तात्रेयं

विवेकी मुवाहूनेही याचना केली नाही १३. तेव्हां सर्व सैन्य बरोबर घेऊन काशि-
राज अलर्कराजाच्या राष्ट्रावर स्वारी करण्यास निघाला १४. प्रथम त्याने जवळच्या
मांडलिकांना कवटाळिले आणि त्याचे कांहीं सेवक घेऊन त्यांच्या कडून त्याने स्वारी
करवून अलर्कराजा ताब्यांत आणिले १५. मांडलिकांना पीडा न देता अलर्कराच्या राष्ट्राला
त्याने वेढा दिला आणि त्याचे किल्ले व सरहद्दी राखणारे रानटी लोक त्याने वश करून
घेतले १६. अलर्कराचे विश्वासु मित्र क्षणून जे राजे होते त्यांपैकी कांहीं लाचाने, कांहीं
फंदकित्तराने व कांहीं मधुर शब्दांनी त्याने वश करून घेतले १७. तेव्हां राजधानीला
शत्रूचा वेढा पडून परचक्राने पीडित झालेल्या व अल्पसैन्याने युक्त असलेल्या त्या
राजाचा खजिना अगदी रिक्त झाला १८. ह्याप्रमाणे पीडा होत असतांना निर्धन
बनलेला तो अलर्करा प्रत्यक्षां खिन्न होऊन लागला व त्याचे अंतःकरण व्याकुळ होऊन
लागले १९. एकदां पराकाष्ठेचे दुःख झाले असतां जिच्यासंबंधाने माता मदालसेनें
पूढी सांगून ठेविले होते त्या अंगठीची अलर्कराला आठवण झाली २०. तेव्हां स्नान
करून व शुचि होऊन त्याने ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन कराविले; स्पृष्टाक्षरांनी युक्त
असलेले आज्ञापत्र त्या अंगठीतून बाहेर काढून पाहिले २१ आणि आनंदाने नेत्र विक-
सित होऊन शरीर रोमांचयुक्त झाले असतां मातेने त्यांत लिहून ठेविलेले, तो राजा
पुढीलप्रमाणे वाचून लागला २२. " संग सर्वस्वी त्याज्य होय; तथापि तो सुटणें
अशक्य असेल तर साधूंशीं करावा. कारण, साधुसंग हें औषध आहे २३. काम सर्वस्वी
त्याज्य होय; तथापि सुटणें अशक्य असल्यास मुमुक्षेसंबंधाने तो असूं द्यावा. कारण,
मुक्तीची इच्छा हें कामाचेंही औषध आहे " २४. हें अनेक वेळां वाचून पुरुषांचे
कल्याण कसे होईल ह्यासंबंधाने अलर्करा विचार करूं लागला असतां " मोक्षाच्या
इच्छेनें होईल " असा त्याचा निश्चय झाला. परंतु, मोक्षाची इच्छा साधुसमागमावर

महाभागमगच्छत्परमातिमान् २६ तं ममेत्य महात्मानमकल्मषमतिहिनम् । प्रणिपत्या-
भिसंपूज्य यथान्यायमभाषत २७ प्रसन्नकुट प्रसादं मे शरण्यः शरणाधिनाम् । दुःखा-
पहारं कुरु मे दुःखासंस्यातिकामिनः २८ दत्तात्रेय उवाच ॥ दुःखापहारमयैव करोमि तव
पार्थिव । सत्यं वृद्धिं किमर्थं ते दुःखं तत्पृथिवीपते २९ कस्य स्वं कस्य वा दुःखं तवमेवं
विचार्यताम् । अंगान्देशी निरंगं च सर्वांगानि विचिन्तय ३० जड उवाच ॥ इत्युक्तश्चिन्त-
यामास स राजा तेन भीमता । त्रिविधस्यापि दुःखस्य स्थानमात्मनमेव च ३१ स विमृश्य
धिरं राजा पुनः पुनरुदारधीः । आत्मानमात्मना धीरः प्रहस्येदमथाब्रवीत् ३२ नाह-
मुर्वी न सटिलं न ज्योतिरनिलो न च । नाकाशं किं तु शरीरं समेत्य स्रगमिष्यते ३३
न्यूनातिरिक्तां याति पञ्चकेऽस्मिन्सुखास्रगम् । यदि स्यान्मम किं न स्यादग्न्यस्थेऽपि
द्वितं मयि ३४ नित्यप्रभूतसद्भावन्यूनोपिकयाजतोयते । तथा च ममता त्यक्ता विशेषो नोपल-
भ्यते ३५ तन्माभावस्थिते सूक्ष्मे तृतीयांशे च पश्यतः । तथैव भूतसद्भावं शरीरं किं
सत्तासुखम् ३६ मनस्यवस्थिते दुःखं सुखं वा मानसं च यत् । यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा

अवलंबून असत्यामुल्लं २५ अत्यंत खिन्न झालेला तो राजा साधुसमागमाविषयी
चिंतन करून लागला आणि महाभागवान् दत्तात्रेयांकडे गेला २६. निष्पाप व
निसंग अशा त्या महारम्याकडे जाऊन त्याने प्रणाम केला आणि आदरपूर्वक योग्यते-
नुरूप त्यांना ह्मणाला २७ “ हे महानिष्ठ, आपण माझ्यावर कृपा करा. शरण येणा-
ऱ्याचे रक्षण करणारे आपण आहां. ह्यास्तव, अत्यंत कामी व दुःखाकुल असलेल्या
माझ्या दुःखाचा आपण परिहार करा” २८. दत्तात्रेय ह्मणतातः— हे राजा, तुझे
दुःख मी आजच दूर करितों. हे राजा, तुला कशाकरितां तें दुःख होत आहे हें तूं
सत्य सांग २९. तूं कोणाचा ? व दुःख कोणाला होत आहे ? ह्याविषयी तूं खरा
खरा विचार कर आणि अंगें, अंगी, निरंग व सर्वांगें ह्यांचेही तूं मनन कर ३०. जड
ह्मणतोः— त्या ज्ञानी दत्तात्रेयांनीं असें सांगितलें असतां त्रिविध दुःखस्थानांविषयी व
स्वतःविषयी तो राजा विचार करून लागला ३१. तो प्राज्ञ व महाबुद्धिमान् अलर्क राजा
एकसारखें पुनः पुनः मनामध्ये आपल्याविषयी चिंतन केल्यावर हंसून ह्मणाला ३२.
“ पृथ्वी, उदक, तेज, वायु अथवा आकाश मी नाहीं; शरीराचें अवलंबन करून मी
सुखाची इच्छा करणारा आहे ३३. ह्या पंचभूतसमुदायात्मक शरीरामध्ये सुखदुःख कामी
अधिक होत असतें. परंतु, त्या शरीरांत असलेल्या मला जर तें होऊं लागेल तर काय
होणार नाहीं ? ३४. नित्य जीं पंचमहाभूतें त्यांत कामी अधिक झाल्यामुल्लं कृश अथवा
पुष्ट जें शरीर त्याचे ठिकाणीं असलेली ममत्वबुद्धि एकदां सोडिली ह्मणजे विशेष
प्रकार कोठेही उपलब्ध होत नाहीं ३५. पंचमहाभूतांचीं जीं तन्मात्रें ह्मणजे सूक्ष्म
रूपें त्यांच्या ठिकाणीं असलेला जो विषयसमुदाय त्याचे ठिकाणींही जरी पाहूं
गेलें तरी भूतांशिवाय तेथे दुसरे काहीं एक दिसत नाहीं. सारांश, शरीररूप बनलेला
जो भूतसमुदाय त्याला होणाऱ्या सुखदुःखांशीं माझा संबंध काय आहे ३६. सुख

न ह्यहं मनः ३७ नाहं शरीरं न च मनो बुद्धिर्नाहं यतस्ततः । अन्तःकरणजं दुःखं पारक्यं
मम तत्कथम् ३८ नाहं शरीरं न मनो यतोऽहं पृथक्शरीरान्मनसस्तथाहम् । तत्तन्नुचेतस्यः
यथापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ३९ राज्यस्य वाञ्छा कुरुतेऽग्रजोऽस्य देहस्य
चेत्पञ्चमयः ॥ राशिः । गुणप्रवृत्त्या मन किं नु तत्र तत्स्यः स चाहं च शरीरतोऽन्यः ४०
न यस्य हस्तादिकमप्यशेषं मांसं न चास्थ्यानि शिराविभागः । कस्तस्य नागाभरणादि-
कोशैः स्वल्पोपि संबन्ध इहास्ति पुंसः ४१ तस्मात्प्रमेद्वरिणं च मेऽस्ति दुःखं न मे सुखं नापि
पुनरनकोशम् । न चाश्वनागादिबलं न तस्य मान्यस्व वा कस्यचिद्वा ममास्ति ४२ यथा
घटीकृष्णकमण्डलस्यमाकाशमेकं बहुधा हि दृश्यते । तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहं मन्ये च
देहेषु शरीरभेदैः ४३ [२३०४] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे आत्मविवेको-
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

जड ह्वाच ॥ दत्तात्रेयं ततो विप्रं प्रणिपात्य संपार्थिवः । प्रत्युनाच महात्मानं प्रभ-
यावनतो वचः १ तस्म्यग्रप्रपश्यतो ब्रह्मन्मम दुःखं न किंचन । असम्यग्दर्शिनो मग्नाः सर्वे
देवासुखाण्ये २ यस्मिन्मस्मिन्ममत्वेन बुद्धिः पुंसः प्रजायते । ततस्ततः समाश्रय दुःखा-

अथवा दुःख हे मानसिक असणार व त्यांचा संबंध मनाशी असणार, परंतु, मी
मन नसल्यामुळे त्या सुखाचा अथवा दुःखाचा संबंध माझ्याशी नाही ३७. मन,
बुद्धि अथवा अहंकार जर मी नाही तर अंतःकरणजन्य आणि क्षणनच परकीय जे
दुःख ते मला होईल कसे ? ३८. मी शरीर अथवा मन नसून शरीराहून व मना-
हून भिन्न आहे; तेव्हा सुखदुःखे शरीरांत असली किंवा मनांत असली तरी त्यांचा
संबंध माझ्याशी काय आहे ? ३९. ह्या देहाचा जो ज्येष्ठ बंधु तो राज्याची इच्छा
करीत आहे; परंतु, तोही पंचभूतात्मकच ढीग आहे. तेव्हा गौणार्थाने त्या भूतस-
मुदायाचे ठिकाणी ममत्वबुद्धि धारण करून मला उपयोग काय आहे ? तो व मी असे
उभयतांही भूतमय राशीचे ठिकाणी असून उभयतांही शरीराहून भिन्न आहो ४०.
हस्तादिक अवयवांपैकी ज्याचे कांही एक नाही आणि त्या अवयवांत असलेल्या
मांसाशी, अस्थीशी अथवा भिन्न भिन्न शिरांशी ज्याचा संबंध नाही त्या पुरुषाचा
गज, अश्व, रथ इत्यादि कोशांशी अल्प तरी संबंध असणार कोटून ? ४१ तस्मात्,
शत्रु, दुःख, सुख, नगर, खजिना व गजाभादि सैन्य ह्यांपैकी मला कांही एक नाही;
त्याचप्रमाणे त्या सुबाहूलाही नाही व दुसऱ्याही कोणाला नाही ४२. घागर, ढेरा,
कमंडलू ह्यांत असलेले एकच आकाश ज्याप्रमाणे अनेक प्रकारांनी दिसते त्याप्रमाणे
सुबाहु, काशिराज व मी देहाचे ठिकाणी वस्तुतः एकच असून शरीरभेदानुळे
भिन्न भिन्न भासत आहो ४३. (२३०४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतीष्ठ आत्म-
विवेकनामक चौतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

जड क्षणतोः—मंतर विनयाने नम्र झालेला तो राजा महात्म्या विप्र दत्तात्रेयाला
प्रणिपात करून क्षणाला १ “हे ब्रह्मन्, मी विचार करून समजले असता मला

येव प्रयच्छति ३ माजोरभरिते दुःखं यादृशं गृहकुण्डे । न तादृशममताशून्ये कलवि-
हेऽप मूषिके ४ सोऽहं न दुःखी न सुखी यतोऽहं प्रकृतेः परः । यो भूताभिभवो भूतेः सुख-
दुःखात्मको हि सः ५ दत्तात्रेय उवाच ॥ एवमेतन्नरव्याघ्र यथैतद्व्याहृतं त्वया । ममेति
मूले दुःखस्य न ममेति च निर्दोषः ६ मत्प्रभादेव ते ज्ञानमुत्पन्नमिदमुत्तमम् । ममेति प्रत्ययो
येन क्षिप्तः शाल्मलितूळवत् ७ अहमित्यंकुरोत्पन्नो ममेति स्कन्धवान्महान् । गृहयेन्नो-
बशाखश्च पुत्रदारादिपल्लवः ८ धनधान्यमहापथो नैककालप्रवर्धितः । पुण्यापुण्याप्रपुष्पश्च
सुखदुःखमहाफलः ९ अपवर्गपथव्यापी मूढसम्पर्कसेचनः । विधित्तामृद्भ्रमालाभ्योऽकृत्य-
ज्ञानमहातरुः १० संसाराध्वपरिभ्रान्ता ये तच्छ्रुत्वां समाभिताः । भ्रान्तिज्ञानसुखापीना-
स्तेषामात्यन्तिकं कृतः ११ येस्तु सत्सङ्गपापाण्युत्थेन ममतातरुः । छिन्नो विष्ठाकृदारेण
ते गतास्तेन घर्त्सना १२ प्राप्य ब्रह्मवर्गं क्षीतं भीरजस्कमकण्टकम् । प्राप्नुवन्ति परां
प्राप्ता निर्वृतिं कृतिवर्जिताः १३ भूतेन्द्रियमयं स्थूलं न त्वं राजजन्माप्यहम् । न तन्मात्रं
मया वाच्यं नैवान्तःकरणात्मको १४ कं वा पश्यामि रामेन्द्र प्रधानमिदमावयोः । यतः

काहीएक दुःख नाही; दुःखसागरांत सर्वदां अविचारीच मग्न झालेले आहेत २. ज्या
ज्या ठिकाणी पुरुषाची ममत्वबुद्धि होते त्या त्या ठिकाणापासून ती पुरुषाला दुःखच
देते ३. घरातील कोबडें मांजरानें मारिल्यास जसें दुःख होतें तसें ममत्वबुद्धिरहित
चिमणी अथवा लंदीर मांजरानें मारिल्यास होत नाही ४. मी प्रकृतीहून पर असल्या
मुळे दुःखी नाही व सुखीही नाही; जो भूतांच्या कचाट्यांत सांपडलेला असतो झणजे
पंचभूतात्मक शरीराचे ठिकाणी जो ममत्वबुद्धि धारण करीत असतो तो सुखदुःखा-
त्मकच असतो ५. दत्तात्रेय झणतातः— हे पुरुषत्रेष्टा, हें तुझ्या झणण्याप्रमाणेंच
आहे. माझे ही बुद्धि दुःखाचें मूळ असून त्या बुद्धीचा अभाव हें सुख होय ६. माझ्या
प्रश्रामुळेच तुला हें उत्कृष्ट ज्ञान प्राप्त झाले आहे व त्यानें सुयरीच्या कापसाप्रमाणें
ममत्वबुद्धि लडवून टाकिली आहे ७. मी ह्या अंकुरापासून अज्ञानरूप महावृक्ष उत्पन्न
झालेला आहे. माझे हें खोड; घर व शेत ह्या मोठ्या मोठ्या शाखा; पुत्र, स्त्री इत्यादि
पल्लव ८; धन व धान्य हीं मोठीं मोठीं पाने; पुण्यपाप हीं पुष्पे व सुखदुःख हीं फळे
असून अनेक फालपर्यंत तो वृद्धिंगत झालेला आहे; मोक्षमार्ग त्यानें अडवून धरिला
आहे; मूढसंपर्करूप उदक त्याला मिळत आहे; आणि कर्तव्यबुद्धिरूप भृंगसमुदायांनीं
तो भरलेला आहे ९, १०. संसाररूप प्रवासानें श्रंत होऊन जे, भ्रान्तिमूढक ज्ञान व
सुख प्रांच्या अधीन झाल्यामुळे त्याच्या छायेचा आश्रय करितात त्यांना मोक्ष होणार
कोतून ! ११. सातंगरूप निसर्पावर धार लाविलेल्या ज्ञानरूप कुन्हाडीनें ज्यांनीं तो
ममत्वरूप वृक्ष तोडून टाकिला आहे ते त्या मोक्षमार्गीला लागलेले आहेत १२; आणि
ममत्वबुद्धिरहित असलेल्या त्याच प्राज्ञ लोकांना रज व कांटे शांनीं शून्य असलेलें
शीतल प्रदावन प्राप्त झाल्यावर उत्कृष्ट सुख होत असतें १३. हे राजा, भूतें व इंद्रियें
एतत्समुदायरूप असलेलें हें स्थूल शरीर झणजे तूं नव्हेस व मीही नव्हे. त्याचप्रमाणें

परो हि क्षेत्रज्ञसंघातो हि गुणात्मकः १५ मयकोदुम्बरप्रीकासुखमस्त्यामसो यथा । एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा क्षेत्रात्मनोर्नृप १६ अलर्कः श्वाच ॥ भगवंस्त्वरप्रसादेन ममाविर्भूतमुत्तमम् । ज्ञानं प्रधानचिच्छक्तिविवेकरभीदृशम् १७ कित्त्वत्र विषयाक्रान्ते स्थैर्यवच्च न चेतसि । न चापि वेष्टि मुख्येयं कथं प्रकृतिबन्धनात् १८ कथं नभ्यां भूयश्च कथं निर्गुणतामियाम् । कथं च ब्रह्मणैकत्वं ब्रजेयं शाश्वतेन वै १९ तन्मे योगं तथा ब्रह्मप्रपन्तायभिधाचते । सम्यग्बुद्धिं मदाप्राज्ञं सत्सङ्गो ह्यपकृष्टप्याम् २० [२३२४] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयालर्कसंवादे पञ्चाशिष्ठोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

इत्तात्रेय श्वाच ॥ ज्ञानपूर्वो वियोगो योऽज्ञानेन सह योगिनः । सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनक्य प्राकृतैर्गुणैः १ योगे च शक्तिर्विदुषां येन श्रेयः परं भवेत् । मुक्तिर्योगात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानात्महीपते । संगदोषोद्भवं दुःखं ममत्वास कचेतसाम् २ तस्मात्सङ्गं प्रयत्नेन मुमुक्षुः संत्यजेत् ३ । सङ्गाभावे ममेत्यस्याः ख्यातोर्दानिः प्रजायते ३ निर्ममत्वं सखायैव वैराग्याशेषद्वयम् । ज्ञानादेव च वैराग्यं ज्ञानं वैराग्यपूर्वकम् ४ तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्गोत्रं येन जीवति । मन्त्रकथे तदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ५ वृषभोगेन पुण्यानामपुण्यानां च पार्थिव । कर्तव्य-

भूततन्मात्रांचे ठिकाणीही मी ही बुद्धि असणें उपयोगी नाही व आपण अंतःकरणरूपही नाही १४. हे राजेंद्रा, गुणात्मक क्षेत्रज्ञसमुदाय ज्याअर्थी मायेहून वेगळा आहे त्याअर्थी मी श्रेष्ठ कोणाला पाहू ? शरीराचे ठिकाणी ममत्वबुद्धि ही आपली माया आहे १५. उंबर, लव्हाळा, मोळ, मास्य व उदक ह्यांचे भूतरूपाने वस्तुतः ऐक्य असूनही भिन्नत्व आहे. त्यांचप्रमाणे क्षेत्र व आत्मा ह्यांची गोष्ट आहे १६. अलर्क क्षणतोः—हे भगवन्, प्रधान व चिच्छक्ति ह्यांची निवड करणारे अशाप्रकारचे ज्ञान मला आपल्या प्रसादाने प्राप्त झाले आहे १७. परंतु, विषयाक्रान्त मन स्थिर नाही व प्रकृतिबंधनापासून मुक्तता कशी होईल हे मला कळत नाही १८. पुनरपि, मी जन्मास कसा येणार नाही ? निर्गुण कसा होईन ? आणि शाश्वत ब्रह्माशीं एकरूप कसा होईन ? १९. हे, ब्रह्मन्, नम्र होऊन याचना करित असलेल्या मला आपण नीट सांगा. हे महाप्राज्ञ, सत्संग हा मनुष्यावर उपकार करणारा आहे २०. (२३२४) ह्याप्रमाणें श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत दत्तात्रेय व अलर्क ह्यांच्या संवादाविषयीं पसतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

दत्तात्रेय क्षणतोः—योग्याला ज्ञान प्राप्त होऊन अज्ञानाचा वियोग होणें हीच मुक्ति; क्षणजे ब्रह्माशीं ऐक्य व प्रकृतिगुणाशीं भिन्नता होय १. परमकल्याणकारक सामर्थ्य व मुक्ति विद्वानांना योगानें प्राप्त होत असते. हे मृपते, योग ज्ञानानें प्राप्त होत असतो आणि ममत्वबुद्धि ज्यांच्या अंतःकरणांत खिळून गेलेली आहे त्यांना संगदोषजन्य दुःख होत असतें २. तस्मात्, मुमुक्षु पुरुषानें संग प्रयत्नानें सोडावा; संग नष्ट झाल्यास ममत्वबुद्धि नाहीशी होते ३; व त्यामुळे सुख होतें. वैराग्यामुळे दोष दिसूं लागतात; ज्ञानामुळेच वैराग्य प्राप्त होतें; वैराग्ययुक्त असेल तेंच ज्ञान होय ४. जेथे वास्तव्य होईल ते घर, ज्यानें जीव जगेल ते अन्न आणि ज्यानें मुक्ति मिळेल तेंच ज्ञान व इतर

मिति नित्यानामकर्मकरणात्तथा ६ अरंभवात्पूर्वस्य क्षयात्पूर्वार्जितस्य च । कर्मणा मोक्षमाप्नोति न शरीरं पुनः पुनः ७ कर्मणा घन्धमाप्नोति यैपरीत्येन तस्य तु ८ एतत्ते कथितं ज्ञानं योगं चेमं निबोध मे । यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शान्तात्मान्यतां, मन्त्रे ९ प्रागेवात्मात्मना जेयो योगिनां ॥ हि दुर्जयः । कुर्वीत तज्जये यत्नं तरणोपायं शृणुष्व मे १० प्राणायामैर्देहेरोपान्धारणाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण विषयान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान् ११ यथा पर्वतपातूनां ध्मातानां दग्धते मलम् । तथेन्द्रियकृता दोषा दग्धन्ते प्राणनिग्रहात् १२ प्रथमं साधनं कुर्यात्प्राणायामस्य योगविद् । प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायामं ददादतः १३ लघुमध्योत्तरीयास्त्यः प्राणायामप्रियोदितः । तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदुक्तं शृणुष्व मे १४ लघुर्द्वादशमात्रस्तु त्रिगुणः स तु मध्यमः । त्रिगुणमिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकीर्तितः १५ निमेषोन्मेषणे मात्रा कालो लघ्वक्षरस्तथा । प्राणायामस्य संख्यायं स्मृतौ द्वादशमात्रिकः १६ प्रथमेन जयेत्स्वेदं मध्यमेन च वेपथुम् । विषादं हि कृतीयेन जयेदोषाननुत्तमात् १७ मृदुत्वं तेज्यमानाम्नु सिंहशार्ङ्गकुक्षराः । यथा यान्ति तथा प्राणौ वयौ भयति योगिनः १८ वश्यं मत्तं यथेच्छातो नामं नयति हस्तिपः । तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितम् १९ यथा हि साधितः सिंहो मृगान्दहति न मानवान् । तद्वन्निरुद्धः

अज्ञान ५. हे राजा, पुण्यपापांच्या उपभोगाने नित्य कर्म कर्तव्यबुद्धीने निष्काम केल्याने ६, पूर्वार्जित कर्माचा उपभोगाने क्षय केल्याने आणि नूतन कर्माचा संचय न केल्याने कर्मापासून मोक्ष प्राप्त होतो व धारंवार शरीर प्राप्त होत नाही ७. ह्याच्या उलट वागलें असतां बंधन प्राप्त होतें ८. हें तुला ज्ञान कथन केलें, आतां ज्याचें अवलंबन केलें असतां योगी शाश्वत ब्रह्माप्रत जाऊन मिळतो तो हा योग तूं श्रयण कर ९. प्रथम योग्यांनीं आपलें मन जिकिलें पाहिजे. कारण, तें पराजित होणें दुर्घट आहे; ह्मणून तें जिकण्याचा यत्न केला पाहिजे. त्याविषयी यत्न तूं माझ्यापासून ऐक १०. प्राणायामाच्या योगाने दोष दग्ध करावे; धारणांच्या योगाने पातक जाळून टाकावे; प्रत्याहाराने विषयांचा नायनाट करावा आणि ध्यानाच्या योगाने अनीश्वर गुणांचा नाश करावा ११. पर्वतांसंबंधी धातु तावून काढिले असतां ज्याप्रमाणें निर्मल होतात त्याप्रमाणें प्राणायामानें इंद्रियकृत दोष दग्ध होऊन जातात १२. ह्यास्तव, योगवेत्त्यानें प्रथमतः प्राणायाम सिद्ध करावा. प्राणायाम ह्मणजे प्राण व अपान ह्यांचा निरोध १३. लघु, मध्य व उत्तरीय असा तीन प्रकारचा प्राणायाम आहे. हे अलर्का, त्याचें प्रमाण मी सांगतो तें तूं ऐक १४. वारा, चोवीस व छत्तीस ह्या मात्रांनीं अनुक्रमें लघु, मध्यम व उत्तम प्राणायाम होतो १५. पापण्या मिटून उघडण्याला लागणारा किंवा लघु अक्षर उच्चारण्यास लागणारा जो काल तो मात्राकाल होय. ह्या वारा मात्रा ह्मणजे प्राणायामाचा काल होय १६. लघु, मध्यम व उत्तम प्राणायामानें अनुक्रमें खेद, कंप व विषाद हे दोष जिकावे १७. शुश्रूषेच्या योगानें ज्याप्रमाणें सिंह, व्याघ्र व गज मृदु होतात त्याचप्रमाणें योग्याला प्राण वश्य होतो १८. माहृत ज्याप्रमाणें मत्त,

पवनः क्लिष्टं न नृणां तनुम् २० तस्मान्मुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् । श्रूयतां
 मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् २१ ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित्प्रसादश्च महीपते । स्वरूपं
 शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमान् २२ कर्मेणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंशयः । चेतसोऽप्य-
 कपायित्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते २३ ऐहिकाभुम्भिकान्कामाद्भोभमोहात्मकान्त्वयम् । निरु-
 ध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकालिकी २४ अतीतानामतानयान्विप्रहृष्टतिरोदि-
 तान् । विजानातीन्दुसंयन्त्रप्रदाणां ज्ञानसम्पदा २५ तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति
 संविदम् । तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः २६ यान्ति प्रसादं येनास्य
 मनः पञ्च व वायवः । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थं स प्रसाद इति स्मृतः २७ शृणुष्व च मही-
 पाठ प्राणायामस्य लक्षणम् । युञ्जतश्च सदा योगं यादृग्विहितमासनम् २८ पद्मदासनं
 चापि तथा स्वस्तिकासनम् । आस्थाय योगं युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि २९ तमः सदा-
 समो भूत्वा संहस्य चरणानुभौ । संहतास्तथैवैकं सम्पत्तिवष्टभ्य चाग्रतः ३० पाणिभ्यां
 लिङ्गदृष्टपणान्नस्पृशन्प्रयतः स्थितः । किञ्चिदुन्नानितशिरा दन्तैर्दन्ताग्र संस्पृशेत् ३१ संप-
 द्यन्नासिकांश्चैवं द्विश्रानवजोऽवन् । रजसा तमसो हृतिं सत्त्वेन रजस्तथा ३२ सं-
 छाप निर्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन्मन एव

गज इच्छेनुसार ताभ्यां आणितो त्याचप्रमाणे योगी इच्छेनुसार प्राणवायु ताभ्यां
 आणितौ १९. वश करून घेतलेला सिंह ज्याप्रमाणे मानवांचा वध न करितां मृगांचा
 वध करितो त्याचप्रमाणे निरुद्ध केलेला प्राण मनुष्यदेह दग्ध न करितां पातक दग्ध
 करितो २०. तस्मात्, योग्यानें सर्वदां प्राणायाम करित जावें. आतां मोक्षरूप फल
 देणाऱ्या चार अवस्था तूं ऐक २१. हे मूपते, ध्वस्ति, प्राप्ति, संविद् व प्रसाद ह्या चार
 अवस्था होत. ह्यांचे स्वरूप तूं अनुक्रमानें ऐक २२. इष्ट व अनिष्ट कर्मांच्या फलाचा क्षय
 होऊन चित्त निर्मल होणें ही ध्वस्ति होय २३. ऐहिक व पारलौकिक अशा लोभमोहात्मक
 भोगांविषयी योग्यानें सर्वदां निरिच्छ असणें ही सार्वकालिक प्राप्ति होय २४. चंद्र, सूर्य,
 नक्षत्रे व ग्रह ह्यांसंबंधानें मागल्या, पुढल्या, दूरच्या व अदृश्य गोष्टी—जेव्हां योगसाम-
 र्यानें संपन्न झालेला योगी—ज्ञानसंपत्तीनं जाणूं लागतो क्षणजे जेव्हां त्याला अतींद्रिय-
 ज्ञान प्राप्त होतें, तेव्हां प्राणायामाची संविद् ही अवस्था प्राप्त झाली असें समजावें २५,
 २६. मन, पांच वायु, इंद्रिये व विषय ह्यां ज्याच्या योग्यानें प्रसन्न होतात तो प्रसाद होय
 २७. हे मूपते, योगावलंबन करणाऱ्या पुरुषानें आसन कसे घालावें हें आणि प्राणायामा-
 माचें लक्षण तूं श्रवण कर २८. मनानच्यें प्रणवाचा जप करित करित पद्मासन,
 अर्धासन अथवा स्वस्तिकासन घालून योगसाधन करावें २९. दोन्ही पाय अखडून
 व आसन बरोबर घालून समदृष्टि योग्यानें तोंड भिटावें. त्याचप्रमाणे नाड्या पायांच्या
 योग्यानें पुढून व्यापून लिंग व वृषण हा ना स्पर्श न करितां मनोनिग्रह करून रहावें.
 मस्तक किंचित् वर करावें; दातांनीं दातांना स्पर्श करूं नये ३०, ३१; दिशांकडे न
 पाहतां नासिकांपां दृष्टि दावी. रजोगुणानें तमोवृत्ति व सत्त्वगुणानें रजोवृत्ति ३२ आच्छा-

च ३३ भिगृह्य समयायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् । यस्तु प्रत्याहरेत्कामान्सर्वाङ्गानीय कच्छपः
 ३४ सदाभरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि । स बाधाम्यन्तरं शौचं निष्पाप्याकण्डना-
 मितः ३५ पूरयित्वा कुपो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् । प्राणायामादत्र द्वौ च धारणा सामि-
 पीयते ३६ द्वे धारणे रम्यते योगे योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः । तथा वै योगगुरुस्य योगिनो निष्-
 तारमनः ३७ सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते । वीर्यते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणा-
 म्पृथक् ३८ व्योमादिपरमाणुंश्च तथात्मानमकल्मषम् । इत्थं योगी यथाहारः प्राणायाम-
 परायणः ३९ जितां जित्वा शनैर्भूमिमारोहेत् यथा गृहम् । दोषान्व्याप्यैस्तथा मोहमाश्रन्ता
 भूरनिर्जिता ४० विवर्धयति नारोहेत्स्माद्भूमिर्निर्जिताम् । प्राणानामुपसंरोधात्प्राणा-
 याम इति स्मृतः ४१ धारणेऽप्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनो यया । शब्दादिभ्यः, प्रवृत्तानि
 बह्व्यणि यतारमभिः ४२ प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः । इषाधश्च कथितो
 योगिभिः परमार्पिभिः ४३ येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः । यथा तोषार्पि-
 नस्तोयं यन्त्रनाछादिभिः शनैः ४४ आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेयोगी जितश्रमः । प्राङ्नाभ्यां
 हृदये चाप्य तृतीयं च तपोरसि ४५ कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभूमध्यमूर्धच्छ । किञ्च तस्मा-

दित करून योग्याने निर्मल सत्त्वगुणावलंबी होऊन योग्यास करावा. विषयांपासून
 इंद्रिये परावृत्त करून आणि इंद्रियांचा व मनाचा ३३ निग्रह करून प्रत्याहाराचा
 उपक्रम करावा. कांसत्र व्याप्रमाणे सर्व अवयव आखडून घेतें त्याप्रमाणे जो योगी
 सर्व काम आधरून घेईल ३४ व सर्वदां आत्म्याविषयीच दक्ष राहून जो स्वतःचे ठिकाणीं
 आत्म्याला अवलोकन करूं लागेल त्या ज्ञानी पुरुषानें बाह्य व आभ्यंतर शौच संपा-
 दन करून कंठापासून नाभीपर्यंत देह भरून काढून प्रत्याहाराचा उपक्रम करावा.
 चारा प्राणायाम क्षणजे धारणा ३५, ३६. तत्त्वज्ञानी योग्यांनीं योगाला दोन धारणा
 अवश्य सांगितल्या आहेत; त्याचप्रमाणे योगावलंबी व जितेंद्रिय योग्याचे ३७ सर्व
 दोष नाहीसे होऊन त्याला स्वस्थता प्राप्त होते; तो परब्रह्म, भिन्न भिन्न प्रकृतिगुण,
 आकाशादि भूतांचे परमाणु व निर्मल आत्मा अवलोकन करूं लागतो. व्याप्रमाणे
 प्राणायामनिष्ठ व नियमित आहार करणारा योगी ३८, ३९ घराप्रमाणे हळू हळू
 स्वाधीन झालेल्या भूमिकेवर आरूढ होऊं लागतो. भूमिका स्वाधीन झाल्याशि-
 वाय तिचे एकसारखे अवलंबन केले असतां दोष, व्याधि व मोह ह्यांची ४० वृद्धि होते.
 तस्मात्, जी भूमिका स्वाधीन झालेली नाही तिच्यावर आरूढ होऊं नये. प्राणांच्या
 उपरोधानें प्राणायाम होत असतो ४१. जिच्या योगानें मन निश्चल ठेविले जातें ती
 धारणा होय. जितेंद्रिय योगी प्रवृत्त झालेलीं इंद्रिये ज्याच्या योगानें शब्दादि विषयां-
 पासून परावृत्त करितात ४२ त्याला प्रत्याहार असें क्षणतात. योगी महर्षींनीं हा उपाय
 कथन केलेला आहे ४३. व्याच्या योगानें योग्याला व्याच्यादि दोष प्राप्त होत नाहीत.
 उदकार्या लोक व्याप्रमाणे यंत्र, नाल इत्यादिकांनीं हळू हळू उदक ४४ सेवन करीत
 असतात त्याचप्रमाणे आंत न होणाऱ्या योग्यानें वायूचें पान करावें. प्रथम नाभीचे

स्पर्शस्मिन् धारणा परमा स्मृता ४६ दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यथरसान्यताम् ।
 माध्मातः क्षुधितः आन्तो न च व्याकुलचेतनः ४७ युज्यते योगो राजेन्द्र योगो सिद्धयर्थः
 मादृतः । नातिशीते न चोष्णे वै न दून्ध्रे न निद्रात्मके ४८ कालेष्वेतेषु युज्यते न योगं
 ध्यानतत्परः । स श्रद्धाग्रिजलाभ्यान् जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ४९ शुष्कपर्णचये नयां श्मशाने
 सप्तरीमुपे । समये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसंचये ५० देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगान्यासं
 विवर्जयेत् । सत्त्वस्थानुपपत्तौ च देशकालं विवर्जयेत् ५१ नासतो दर्शनं योगे तस्मा-
 तत्परिवर्जयेत् । शेषानेताननादृत्य मृदत्वाद्यो पुनक्ति वै ५२ विप्राय तस्य वै शेषा
 जायन्ते वशिषोष मे । वापिर्न जटता दोषः स्मृतेर्मूकत्वमन्यता ५३ ज्वरश्च जायते सद्य-
 स्तत्तद्ज्ञानयोगिनः । प्रमादायोगिनो दोषा यचेते स्थधिक्रित्सितम् ५४ तेषां नाद्याय कर्तव्यं
 योगिनां तन्निषोष मे । क्षिण्यां यवागृह्यस्तृष्णां मुदत्वा तत्रैव धारयेत् ५५ वातगुल्मप्र-
 क्षान्त्यर्थमुदशब्दे तथोदरे । यवाप्यवापि पवनं वायुर्गम्य प्रतिष्ठिपेत् ५६ तद्वृत्त्यर्थं महा-
 शौठं स्थिरं मनसि धारयेत् । विपाते वषसो वाचं वापिर्न श्रवणेन्द्रियम् ५७ उपैवाग्रकण्ठं
 ध्यायेत्तृष्णातो रत्ननेन्द्रियम् । यस्मिन्यस्मिन्नुजा दंष्ट्रे तस्मिन्स्तदुपकारिणम् ५८ धारये-

ठिकाणीं आणि नंतर अनुक्रमे हृदय, वक्षस्थल ४९, कंठ, मुख, नासिकाग्र, नेत्र, भ्रूमध्यं व मस्तक आणि त्याच्याही पलीकडे वायूचे संयमन करावे. ही उत्कृष्ट धारणा होय ४६. ह्या दहा धारणा प्राप्त झाल्या असतां ब्रह्मसाम्य प्राप्त होते. हे राजेंद्रा, सिद्धयर्थ दक्ष असलेल्या योग्याने पोटा फुगल्यावर, इंद्रिये स्वस्थ नसतांना, क्षुधित असतांना व श्रम झाल्यावर योगाम्यास करूं नये. त्याचप्रमाणे अतिशीत, अत्युष्ण, ह्रदं आणि वायुरूप ४७, ४८ ह्या कालांच्या ठिकाणी ध्याननिष्ठ पुरुषाने योगावर्तवन करूं नये. त्याचप्रमाणे सशब्द अग्नि व उदक ह्यांचे संनिध, जीर्ण गोठा, चतुष्पथ ४९, शुष्क पार्नाचा ढीग, नदी, श्मशान, सर्पयुक्त अथवा भययुक्त स्थान, कूपतीर, चैत्यवृक्ष व वाळूळ ५० ह्या ठिकाणी तरवेत्रेत्याने योगान्यास करूं नये. मन स्थिर होत नसल्यामुळे आणि ज्या ठिकाणी व ज्या वेळीं मनाची एकाग्रता होत नसेल तो प्रदेश व तो काळ वर्ज्य करावा ५१. योगाला अनिष्टदर्शन घातुक असल्यामुळे ते वर्ज्य करावे. ह्या दोषांची उपेक्षा करून जो मृदुपणाने योगाम्यास करूं लागतो ५२ त्याला कोणते दोष विप्र आणितात ते ऐक. वाधिर्य, जडता, स्मृतिभ्रंश, मूकत्व, आंघ्य ५३ व ज्वर हे दोष तत्क्षणीं अज्ञानामुळे होऊं लागतात. योग्याच्या प्रमादामुळे जर हे दोष झाले तर ते नाहीसे करण्याकरितां योग्यांनीं काय चिकित्सा करावी ती ऐक. क्षिण्व व अत्युष्ण द्रव्यं सेवन करून ५४, ५५ वातगुल्मशान्त्यर्थं तेथेंच धारणा करावी. उदरव्रत अथवा उदररोग झाल्यास वायुमयीपारीं यवागु अथवा वायु धारण करावा ५६. त्याचप्रमाणे कंप होऊं लागल्यास मनामध्यें प्रचंड पर्वत स्थिरपणें धारण करून रहावे. मूकत्व आल्यास वाणीचें, वाधिर्य प्राप्त झाल्यास श्रवणेन्द्रियाचें ५७ आणि तृपाक्रांत झाल्यास रत्ननेन्द्रियाचें चिंतन करावे. ज्याप्रमाणे आम्रफलेच्छु पुरुष आम्रफलाचें चिंतन करित असतो त्याच-

हारणामुष्णे शीतां शीतिं च दाहिनीम् । कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् ५९
 क्षप्तस्मृतैः स्मृतिः सर्वो योगिनस्तेन जायते । वावापृथिव्यां वाय्वग्रां व्यापिनावीपं धार-
 येत् ६० अमानुषास्त्वेजाद्वा वाधास्त्विति चिकित्सितम् । अमानुषं सत्त्वमन्तयोगिनं
 प्रविशेशदि ६१ वाय्वग्निधारणेनैनं देहसंस्थं विनिर्देहेत् । एवं सर्वात्मना रथा कार्या योग-
 विदा नृप ६२ धर्माधं काममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः । प्रवृत्तिलक्षणाख्यानायोगिनो
 विस्मयात्तथा । विज्ञानं विषयं याति तस्माद्रोप्याः प्रवृत्तयः ६३ अलौक्यमारोग्यमनिष्टरत्नं
 गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् । कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि
 चिह्नम् ६४ अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् । न विभ्यति च सत्त्वानि, सिद्धेर्ल-
 क्षणमुत्तमम् ६५ शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य वाधा न विद्यते । न भीतिमेति चान्येभ्यस्तास्य
 सिद्धिरुपस्थिता ६६ [२३९०] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे जडोपाख्याने योगनिरूपणं
 नाम पट्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥ उपसर्गाः प्रवर्तन्ते वृष्टे ह्यात्मनि योगिनः । ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि
 समासेन निबोध मे १ काम्याः क्रियास्तथा कामान्मानुषानभिवाञ्छति । धियो दानफलं
 विद्यां मायां कुप्यं धनं दिवम् २ देवत्वमनरेशत्वं रसायनवयःक्रियाम् । मरुत्प्रपतनं यमं

प्रमाणे जे जे इंद्रिय पीडेने विकृत होईल ते ते निर्विकार करण्याकरितां त्याला उपयोगी
 पडणारी भावना मनामध्ये करावी ५८. उष्ण झाल्यास मनामध्ये शैत्याचे व शैत्य
 झाल्यास उष्णतेचे चिंतन करावे. मस्तकावर एक खिळा ठेवून काष्ठाने काष्ठार मारावे
 ५९; क्षणजे स्मृतिभ्रंश झालेल्या योग्याला तत्क्षणीं स्मृति प्राप्त होते. अमानुष प्राण्या-
 पासून बाधा होऊं लागल्यास स्वर्ग व पृथ्वी व्यापून टाकणाऱ्या अभिवायूंचे चिंतन
 करावे. अमानुष प्राणी योग्यामध्ये प्रविष्ट झाल्यास ६०, ६१ त्या देहगत प्राण्याला वायु
 व अग्नि धारण करून दग्ध करावे. हे राजा, ह्याप्रमाणे योगवेत्त्याने आपले सर्वस्वी रक्षण
 करावे ६२. कारण, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्यांच्या प्राप्तीचे साधन शरीर आहे. प्रवृत्ति-
 लक्षण सांगण्याने व विस्मयाने योग्याचे ज्ञान नष्ट होतें. तस्मात्, प्रवृत्तीचे गोपन करावे
 ६३. निर्लोभ, आरोग्य, अनिष्टरत्न, सुगंध, अल्प मूत्र व पुरीष, कान्ति, प्रसन्नता व
 स्वरसौम्यता हे योगप्रवृत्तीचे प्रथम चिन्ह होय ६४. लोकांनी प्रेम करूं लागणें, मागे
 गुणवर्णन करणें आणि प्राण्यांना न मिणें हें सिद्धीचे उत्कृष्ट लक्षण होय ६५. शत्रुप्र-
 शितोष्णादिकांनीं ज्याला पीडा होत नाही व ज्याला इतरांचें भय वाटत नाही त्याला
 सिद्धि प्राप्त झाली असे समजावे ६६. (२३९०) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत
 जडोपाख्यानांतील योगनिरूपणनामक उत्तमाव्याख्यान समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

दत्तात्रेय ह्मणतातः—आत्मदर्शन योग्याला झाले असतां होणारे उपद्रव मी संक्षेपाने
 सांगतां तें एक १. योग्याला उपसर्ग होऊं लागले असतां तो काम्य कर्म व मर्त्यभोग्य-
 विषय ह्यांची इच्छा करूं लागतो व त्याचप्रमाणे स्त्रिया, दानफल, विद्या, माया, सुवर्णादि
 धातू, द्रव्य, स्वर्ग २, देवत्व, देवाधिपत्य, रसायनाने तारुण्य आणणें, हवेंतून उडणें,

जलान्यावेशनं तथा ३ आह्वानं सर्वदानानां फलानि नियमांस्तथा । तथोपवासात्पूर्तां च
 देवताभ्यर्चनादपि ४ तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य उपसृष्टोऽभिवाञ्छति । चित्तमित्थं वर्तमानं
 यत्नायोगी निवर्तयेत् ५ ब्रह्मसाक्षि मनः कुर्वन्नुपसर्गात्प्रमुच्यते । उपसर्गाजितैरोभिरुपसर्गा-
 स्ततः पुनः ६ योगिनः संप्रवर्तन्ते साच्चराजसतामसाः । प्रातिभः आवर्णो दैवो भमावर्त्ता
 तथापरौ ७ पञ्चैते योगिनां योगविधाय कटुकोदयाः । वेदार्थाः कान्यनाखार्था विद्यानिष्पा-
 न्यशेषतः ८ प्रतिमान्ति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः । शब्दार्थानसिद्धान्तोति शब्दं
 गृह्णाति चैव यत् ९ योजनानां सहस्रेभ्यः आवर्णः सोऽभिधीयते । समन्तादीशते चाष्टौ स
 यदा देवयोनयः १० उपसर्गं तमप्याहुर्देवमुन्मत्तवद्भुषाः । धाम्यते यत्रिरालम्ब्य मनो दोषेण
 योगिनः ११ समस्ताचारविधंशाङ्गमः स परिकीर्तितः । आवर्त इव तोयस्य जगत्तो यदा-
 कुलः १२ नाशयेद्विस्तृतावर्तं उपसर्गः स श्रूयते । एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः १३
 उपसर्गमहाधोरैरावर्तन्ते पुनः पुनः । प्राचुरत्यकम्बलं शृङ्गं योगी तस्मान्मनोमयम् १४
 चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः । योगपुङ्गवः सश योगी लज्जाहारो जितेन्द्रियः १५
 मूर्ध्नास्तु धारणाः सप्त भूराया मूर्ध्नि धारयेत् । परित्री धारयेयोगी तत्सौख्यं प्रतिपद्यते १६
 आत्मानं मन्यते श्रीवी तद्रथं च महाति सः । तथैवान्ध रसं मृक्षं तद्रूपं च तेजसि १७ स्पर्गं

यज्ञः जलप्रवेश ३, आह्वं व सर्व दाने ह्यांची फलें व नियम, उपवास, पूर्त व देवपूजन
 ह्यांच्या योगानें ४ प्राप्त होण्याची इच्छा करूं लागतो. परंतु, असें होणारें चित्त यान
 करून योग्यानें परत फिरवावें ५. मन ब्रह्मासक्त करणारा योगी उपसर्गापासून मुक्त
 होतो. हे उपसर्ग जिंकिल्यानंतर पुनरपि सात्विक, राजस व तामस असें दुसरे उपसर्ग
 योग्याला प्राप्त होतात. प्रातिभ, आवर्ण, दैव, भ्रम व आवर्त ६, ७ हे परिणामी दुःखदा-
 यक होणारे पांच उपसर्ग योगविज्ञाकरिता योग्याला प्राप्त होत असतात. वेद, काव्ये व
 शास्त्रें ह्यांचे अर्थ आणि सर्व प्रकारच्या विद्या व शिल्पे ८ ह्यांची स्फूर्ति ज्याच्या योगानें
 योग्याला होते तो प्रातिभ उपसर्ग होय. सर्वशब्दार्थज्ञान आणि हजारां योजनांपासून
 ऐकू येणें हा आवर्ण उपसर्ग होय. तो योगी जेव्हां आठ देवयोनि समोवर्ती दिसूं लाग-
 त्यामुळे उन्मत्ताप्रमाणें चौहोकडे पाहूं लागतो तेव्हां त्याला देव उपसर्ग झाला असें
 प्राज्ञ जन हणूं लागतात. दोघामुळे जेव्हां योग्याचें मन आलंबनरहित होऊन भ्रमण
 करूं लागतें ९, १०, ११ तेव्हां सर्व आचारांपासून येणो अष्ट होत असल्यामुळे त्या
 स्थितीला भ्रम असें हणतात. उदकाच्या भोंवऱ्याप्रमाणें ज्ञानावर्त जेव्हां चित्ताचा नाश
 करूं लागतो तेव्हां त्या स्थितीस आवर्त उपसर्ग असें हणतात. ह्या महाधोर उपसर्गाच्या
 योगानें योग्यांचा नाश करणाऱ्या सर्वही देवयोनि योग्याभोवती वारंवार घिरट्या घाटूं
 लागतात. हास्तत्र, योग्यानें शृङ्ग कंबल पांथरून व मन ब्रह्माचे ठिकाणीं लीन करून
 त्या परब्रह्माचें चिंतन करीत रहावें; योगनिष्ठ योग्यानें सर्वदा जितेंद्रिय राहून
 हलका आहार करामा १२, १३, १४, १५; आणि भूप्रमृति सत सूक्ष्म धारणा मस्तकीं
 धारण कराल्या. योग्यानें धरित्री मस्तकाचे ठिकाणीं आहे अशी भावना केली असतां

वायौ तथा तद्वद्विधतस्तस्य धारणाम् । व्योमः सूक्ष्मां प्रवृत्तिं च शब्दं तद्वद्वद्वद्वति सः १८
मनसा सर्वभूतानां मनस्याविशते यदा । मानसीं धारणां विभन्मनः सूक्ष्मं च जायते १९ तद्व-
द्वद्विमशेषाणां सखानामेत्य योगवित् । परित्यजति संप्राप्य बुद्धिसौक्ष्म्यमनुत्तमम् २० परि-
त्यजति सूक्ष्माणि सप्त त्वेतानि योगवित् । सम्यग्विज्ञाय योऽलकं तस्यावृत्तिर्न विपते २१
एतासां धारणानां तु सप्तानां सौक्ष्म्यमात्मवान् । दृष्ट्वा दृष्ट्वा ततः सिद्धिं त्यक्त्वा त्यक्त्वा परां
मजेत् २२ यस्मिन्पस्मिन्थ कुरुते भूते रागं महीपते । तस्मिन्स्तस्मिन्समासक्तिं संप्राप्य स विन-
श्यति २३ तस्माद्विदित्वा सूक्ष्माणि संसक्तानि परस्परम् । परित्यजति यो देही ॥ परं प्राप्नु-
यात्पदम् २४ एतान्येव तु संप्राप्य सप्त सूक्ष्माणि धारिष्व । भूतादीनां विनाशोऽत्र सद्भावस्य
श्रुत्ये २५ गन्धादिषु समासक्तिं संप्राप्य स विनश्यति । पुनरावर्तते भूष स ब्रह्मापरमावृ-
षम् २६ सप्तैता धारणा योगी समतोत्य यदिच्छति । तस्मिन्स्तस्मिन् ह्यं सूक्ष्मे भूते याति नरेभ्यः
२७ देवानामधुराणां वा गन्धर्वोरगरक्षसाम् । देहेषु लपमाणाति संगं नामोति च क्वचित् २८
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेष च । प्राकाम्यं च तर्पेधित्वं वशिष्टं च तयापरम् २९

पृथ्वीचै सूक्ष्म रूप त्याग्य समजं लागते १६; स्वतःला तो पृथ्वीरूपच समजं लागतो
आणि तिथ्या गंधरूप गुणाचा तो त्याग करितो. त्याचप्रमाणे उदकाच्या ठिकाणी अस-
लेला सूक्ष्म रस, तेजाचे ठिकाणी असलेले सूक्ष्म रूप १७, वायूच्या ठिकाणी असलेला
सूक्ष्म स्पर्श आणि आकाशाच्या ठिकाणी असलेले सूक्ष्म रूप धारणेमुळे त्याला समजून
लागतो आणि स्वतःला रसादिरूप मानून लागून तो-रस, रूप, स्पर्श व शब्द ॥ गुणांचा-
त्याग करितो १८. मानसी धारणेचा तो अभ्यास करून लागला असता मनाच्या योगाने
तो प्राणिमात्राच्या मनामध्ये प्रविष्ट होऊन लागतो व त्याचें मन सूक्ष्म होतें १९. त्याच-
प्रमाणे योगवेत्ता सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीमध्ये शिरून व अनुपम सूक्ष्मरूप प्राप्त करून
घेऊन त्याचा त्याग करितो २०. जेव्हां योगवेत्ता ह्या सात सूक्ष्म गुणांचा, ज्ञान ज्ञाल्या-
नंतर त्याग करितो, तेव्हां हे अलर्का, तो पुनरपि जन्ममरणांच्या फेऱ्यांत पडत नाही
२१. ह्या सात धारणांचे सूक्ष्म स्वरूप अवलोकन करून सोडिल्यानंतर जितेंद्रिय
योग्याला उलकट सिद्धि प्राप्त होते २२. हे भूपते, ज्या ज्या भूताचे ठिकाणी योगी प्रेम
करून लागतो त्या त्या भूताधिपती तो आसक्त होऊन नाश पावतो २३. तस्मात्, पर-
स्पर आसक्त झालेली सूक्ष्म भूते जाणून जो त्यांचा त्याग करितो त्याला उत्तम पद
प्राप्त होतें २४. हे राजा, पांच भूते, मन व बुद्धि ह्यांची सूक्ष्म रूपे समजून आल्या-
नंतर त्यागाने त्याचा नाश झाला असता योगतत्त्व जाणणाऱ्याला मुक्ति प्राप्त होते
२५. हे राजा, गंधादिकांचे ठिकाणी आसक्ति उत्पन्न झाल्यास योग्याचा नाश होतो
व ब्रह्मासमीप गेलेलाही तो योगी पुनरपि ह्या मर्त्य लोकाप्रत परत येतो २६. हे राजा,
ह्या सात धारणांचे उद्द्वेगन करून इच्छा असल्यास योगी त्या त्या सूक्ष्म भूताचे
ठिकाणीही लीन होऊन जातो २७; आणि कोठेही आसक्त न होता देव, असुर, गंधर्व,
उरग व राक्षस ह्यांच्या देहांतही तो लीन होतो २८. अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्ति,

यत्र कामावसायित्वं गुणानेतांस्तथैश्वरान् । प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परं निर्वाणसूचकान् ३०
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतमोऽणीयावर्णप्रत्वं लघिमागुणः । महिमाऽश्वेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य
पद ३१ प्राकाम्यमस्य व्यापित्वादीशित्वं चेश्वरो यतः । वशित्वाद्दक्षिमा नाम योगिनः सप्तमो
गुणः ३२ यत्रेच्छास्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता । ऐश्वर्यकारणैरेभियोगिनः प्रोक्तम-
ष्टपा ३३ मुक्तिसंघचक्रं भूप परं निर्वाणमात्मनः । ततो न जायते नैव वहते न विनश्यति ३४
नापि क्षयमवाप्नोति परिणामं न गच्छति । छेदं छेदं तथा दाहं शोषं भूरादितो न च ३५
भूतवर्गादवाप्नोति शब्दाद्यैर्हियते न च । न चास्य सन्ति शब्दाद्यास्तद्रोका तेन युज्यते ३६
यथा हि कानकं सण्डमपद्रव्यवदग्निना । दग्धदोषं द्वितीयेन खण्डेनैक्यं ब्रजेभूप ३७
न विशेषमवाप्नोति तद्वयोगाग्निना यतिः । निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्मणा सह ३८
यथाग्निप्रौ संक्षिप्तः समानत्वमनुब्रजेत् । तदाख्यस्तन्मयो भूतो न गृह्येत विशेषतः ३९
परेण ब्रह्मणा तद्वत्प्राप्यैक्यं दग्धकिल्बिषः । योगी याति पृथक्मावं न कदाचिन्महापते ४०
यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति । तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनि ४१
[२४३०] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगिसिद्धान्तं सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

प्राकाम्य, ईशित्व, वशित्व २९ आणि यत्र कामावसायित्व हे उत्कृष्ट रीतीने मुक्तिसुच-
विणारे आठ ईश्वरगुण, हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याला प्राप्त होतात ३०. अणिमा ह्मणजे सूक्ष्मा-
हूनही अत्यंत सूक्ष्म, लघिमा ह्मणजे क्षीप्रत्व, महिमा ह्मणजे सर्वपूज्यत्व, कोणतीही
वस्तु अप्राप्य नसणे ही प्राप्ति ३१, व्यापी असल्यामुळे प्राकाम्य, ईश्वर होत अस-
ल्यामुळे ईशित्व आणि स्वाधीनता असल्यामुळे वशित्व हा योग्याचा सातवा गुण होय
३२. यत्र कामावसायिता ह्मणजे वाटेळ त्या ठिकाणी स्थिति. ह्या आठ ऐश्वर्य-
कारणांमुळे योग्याला, हे राजा, आठ प्रकारचे उत्कृष्ट निर्वाण ह्मणजे आत्ममुक्तिसुचक
पद प्राप्त होते; आणि हे प्राप्त झाल्यावर त्याला जन्म, वृद्धि, विनाश ३३, ३४, क्षय,
परिणाम इत्यादि विकार प्राप्त होत नाहीत. त्याचप्रमाणे पृथ्वीप्रभृति भूतवर्गांमुळे
त्याला छेद, हैश, दाह व शोष ह्यांचेही भय उरत नाही; व शब्दादि विषयांच्या ताव-
डीत तो सांपडत नाही. त्याचे ठिकाणी बंधक हाणून शब्दादि विषयच रहात नाहीत.
विषयांचा उपभोग जरी त्याला घडला तरी ते विषय त्याला बंधक होत नाहीत ३५, ३६.
हे राजा, हीनद्रव्यमिश्रित सुवर्णाचा तुकडा-अग्नीने आंतील हीनद्रव्यरूप दोष दग्ध
झाल्यावर-ज्याप्रमाणे दुसऱ्या तुकड्याशी मिळून जातो ३७ व काहीएक भेद
त्यामध्ये उरत नाही त्याचप्रमाणे योगाग्नीने ज्याचे किल्बिष दग्ध झाले आहे असा यति
त्या ब्रह्माशी एकरूप होऊन जातो ३८. अग्नीत टाकिलेल्या अग्नीला समानत्व प्राप्त
झाल्यामुळे ज्याप्रमाणे भिन्न करितां येत नाही ३९ त्याचप्रमाणे किल्बिष दग्ध
झाल्यामुळे परब्रह्माशी एकरूप वतून गेलेला यति, हे राजा, कधीही त्यापासून भिन्न
होत नाही ४०. उदकांत टाकिलेले उदक ज्याप्रमाणे उदकाशी मिळून जाते त्याच-
प्रमाणे योग्याचा आत्मा परमात्म्याशी मिळून जातो ४१. (२४३०). ह्याप्रमाणे

अलर्क उवाच ॥ भगवन्, गिनश्रयां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । मक्षयन्मन्यनुमन्यथा
योगी न सीदति १ दत्तात्रेय उवाच ॥ मानापमानौ यावन्तौ प्रत्युद्देगकरो नृणाम् । तात्रैव
विपरीताभौ योगिनः सिद्धिकारकौ २ मानापमानौ यावन्तौ तात्रैवाहुर्त्रिपामृतं । अपमा-
नोऽमृतं तत्र मानस्तु विपमं विपम् ३ चक्षुःपूतं न्यसेत्पादं यक्षपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतं
वदेद्वाणीं बुद्धिपूतं च निन्दयेत् ४ आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयानोत्सवेषु च । महाजनेषु सि-
द्धयर्थं न गच्छेद्योगवित्कचित् ५ व्यस्ते विधूमे ध्यङ्गारे संधास्मन्भुक्तवजने । अदेत योग-
विद्वैश्यं न तु तेष्वेव नित्यशः ६ यथैवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च । तथा युक्तश्रे-
योगी सतां वर्त्म न दूषयन् ७ भैक्ष्यं चरेद्गृहस्थेषु यायावरगृहेषु च । श्रेष्ठा तु प्रथमा चेति वृत्ति
रस्योपदिश्यते ८ अथ नित्यं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेपतिः । श्रद्धानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु
महात्मसु ९ अत ऊर्ध्वं पुनर्थापि अदुष्टापतितेषु च । भैक्ष्यचर्यां विवर्णेषु जघन्या वृत्ति-
रिष्यते १० भैक्ष्यं यवाणं तक्रं वा पयो यावकमेव वा । फलं मूलं प्रियंगुं वा । कणपिण्या-
कसक्तवः ११ इत्येते च शुभाहारा योगिनां सिद्धिकारकाः । तत्प्रयुज्यान्मनुनि मत्स्या परमेज
समाधिना १२ अपः पूर्वं सकृत्प्राश्य तूर्णान् भूत्वा समाहितः । प्राणायामेति ततस्तस्य प्रथमा
आहुतिः स्मृता १३ अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा । उदानाय चतुर्थी स्यादवा-

श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील योगिसिद्धिनामक सदतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३७ ॥

अलर्क हणतोः—हे भगवन्, मक्षमार्गानुसारी यतींचा ज्यांच्या योगाने नाश
होणार नाही असे योग्याचे आचरण तत्त्वतः श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे १.
दत्तात्रेय हणतातः—सामान्य लोकांना उद्देग उत्पन्न करणारे मानापमानच विपरीत
अर्थाने युक्त होऊन योग्याला सिद्धि प्राप्त करून देत असतात २. ह्या मानापमाना-
नांच योगी विनाश होऊन हणतात. अपमान हे अमृत आणि मान हे जहर विष होय ३.
दृष्टीने स्थान शुद्ध झाल्यानंतर त्यावर पाय टाकावा; वस्त्रपूत उदक सेवन करावे;
सत्यपूत वाणीचे अवलंबन करावे आणि बुद्धिपूत चिंतन करावे ४. सिद्धीला अड-
थळा येईल ह्या भीतीने आतिथ्य, श्राद्ध, यज्ञ, देवयात्रा, उत्सव व समाज ह्यांचे अव-
लंबन योगवेत्त्याने कधीही करू नये ५. गांवांतील धूर व अंगार शांत होऊन सर्वांचे
भोजन झाल्यानंतर योगवेत्त्याने भिक्षार्थ हिंडावे; परंतु, नित्य त्याच गृहांत जाऊ नये
६. सन्मार्ग दूषित न करितां, लोक अवमान व तिरस्कार करितील अशारीतीने
योग्याने वर्तन करावे ७. गृहस्थ व फिरते संत ह्यांच्या घरां भिक्षा मागणे ही योग्याची
पहिळी व श्रेष्ठ वृत्ति होय ८. श्रद्धालु, जितेंद्रिय, श्रोत्रिय, महात्मे व विनयशील
अशा गृहस्थांचे घरां भिक्षा मागणे ही मध्यम वृत्ति होय ९ आणि अदुष्ट व अपतित
अशा हीनवर्णांचेही घरां भिक्षा मागणे ही कनिष्ठ वृत्ति होय १०. भैक्ष्य, यवाणू,
तक्र, दूध, यावक, फल, मूल, प्रियंगु, कण, पेड व साठ ११ हे शुभ आहार योग्यांना
सिद्धि देणारे आहेत. तस्मात्, ह्यांपैकी काहींतरी अतिशांतमनाने व भक्तीने सेवन
करावे १२. प्रथम उदकप्राशन करून काहीएक न बोलतां स्वस्थमनाने प्राणायाम ही

नायेति च प्रश्नमी १४. प्राणायामैः पृथक्पृथक् केषुं भुञ्जीत कामतः । अपः पुनः सङ्कल्पस्थ
 आचम्य हृदयं स्पृशेत् १५ अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च त्यागोऽलोभस्तथैव च । व्रतानि पञ्च भिक्षुणाम-
 हिंसा परमाण्वै १६ अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् । नित्यस्वाध्याय इत्येते
 नियमाः परिकीर्तिताः १७ सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत्कार्यसाधकम् । ज्ञानानां बहुता येयं
 योगविब्रजरी हि सा १८ इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तपितश्चेत् । अपि कल्पसहस्रेषु नैव
 ज्ञेयमवाप्नुयात् १९ त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लज्जालो जितेन्द्रियः । विधाय बुद्ध्या द्वात्राणि
 मनो ध्याने निवेशयेत् २० शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च । नित्ययुक्तः सदा योगी
 ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् २१ चान्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्मै ते नियता दण्डाः
 स त्रिदण्डो महापतिः २२ सर्वमात्ममयं यस्य सदसज्जगदीदृशम् । गुणागुणमयं तस्य कः
 प्रियः को नृपाप्रियः २३ विमुहबुद्धिः समलोभकाञ्चनः समस्तभूतेषु सनां मनाहितः । स्थानं
 परं शाश्वतमव्ययं च प्रतिर्हि गत्वा न पुनः प्रजायते २४ वेदाच्छ्रेयः सर्वयत्नक्रियाश्च यज्ञा-
 न्नाप्यं ज्ञानमार्गं च ज्ञप्यात् । ज्ञानादध्यानं संगरागव्यपेतं तस्मिन्प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः
 २५ समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी शुचित्तपैकान्तरितिर्यतेन्द्रियः । समाध्यायोगमिमं महात्मा

प्रथमं आहुतिः ध्यात्री १३; अपानाय ही दुत्तरी ध्यात्री; समानाय क्षणून तिसरी ध्यात्री;
 उदानाय क्षणून चवथी ध्यात्री आणि व्यान्नाय असे क्षणून पांचवी ध्यात्री १४. प्रत्येक
 आहुति प्राणायामाने पृथक् पृथक् करून अवशिष्ट अन्न यथेष्ट सेवन करावे; आणि
 पुनरपि एकदा उदक प्राशन करून आचमनानंतर हृदयस्पर्श करावा १५. अहिंसा,
 अस्तेय, ब्रह्मचर्य, त्याग व अलोभ ही भिक्षुचीं पांच व्रते होत १६. अक्रोध, गुरुशु-
 श्रूषा, शौच, आहारलाघव व नित्य वेदाध्ययन हे नियम होत १७. सारभूत असे जे
 कार्यसाधक ज्ञान त्याचेच अवलंबन करावे; ज्ञानवाहुल्य योगाला विघ्न करणारे आहे
 १८. हे जाणव्यासारखे आहे, हे जाणव्यासारखे आहे, असे समजून जो उत्सुकतेने
 वागेळ त्याला सहस्रकल्प लोटले तरी जाणव्याला जे खरे योग्य आहे ते कधीही प्राप्त
 होणार नाही १९. निःसंग, क्रोधशून्य, जितेन्द्रिय व लज्जु आहार सेवन करणाऱ्या योग्याने
 ज्ञानेन्द्रिये स्वार्थाने करून घेऊन ध्यानाचे ठिकाणी मनाची स्थापना करावी २०. शून्य
 स्थले, गुहा व वने हा ठिकाणी नित्ययुक्त योग्याने सर्वदा ध्यान करित असावे २१. वाग्-
 दंड, कर्मदंड व मनोदंड हे तीन दंड ज्याचे नियत आहेत तो त्रिदंडो महापति होय २२.
 हे, नृपा, गुणदोषांनी भरलेले हे अशा प्रकारचे बरे वाईट सर्व जगत् ज्याला आत्ममय
 झालेले आहे त्याला प्रिय कोण व अप्रिय तरी कोण ? २३. ज्याचे अंतःकरण शुद्ध
 झालेले आहे; मृत्तिका व सुवर्ण ही ज्याला सारखी झालेली आहेत आणि भूतांचे
 ठिकाणी ज्याची समष्टि झालेली आहे तो यति शाश्वत व अविनाशी अशा उत्कृष्ट
 स्थानाला पोचल्यानंतर पुनरपि जन्मास येत नाही २४. वेदापेक्षा सर्व यज्ञकर्म, यज्ञा-
 पेक्षा जप, जपापेक्षा ज्ञान आणि ज्ञानापेक्षा आसक्ति व अनुराग ह्यांनी शून्य अस-
 लेले ध्यान श्रेष्ठ होय. कारण, ते प्राप्त झाले असता शाश्वत ब्रह्माची प्राप्ति होते २५.

विमुक्तिमाप्नोति ततः स्वयोगतः २६ [२४६६] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगिचर्या-
कथनं नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

दत्तात्रेय उवाच ॥ एवं यो वर्तते योगी सम्यग्योगव्यास्थितः । न स व्यापतिर्तु शक्यो
जन्मान्तरगतैरपि १ दृष्ट्वा च परमात्मानं प्रत्यक्षं विश्वरूपिणम् । विश्वपादशिरोपीवं
विश्वेशं विश्वभावमयम् २ तत्प्राप्तये महत्पुण्यमौमित्येकाधरं जपेत् । तदेवाध्ययनं तस्य
स्वरूपं शृण्वतः परम् ३ अकारश्च तथोक्तो मकारश्चाध्वरयम् । एतास्तिष्ठः स्मृता मात्राः
साध्वराजसतामसाः ४ निर्गुणा योगिगम्यान्या चार्धमात्रोर्ध्वसंस्थिता । गान्धारीति च
विज्ञेया गान्धारस्वरसंभवा ५ पिपीठिकागतिस्पर्धा प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते । यथा प्रयुक्त
ओङ्कारः प्रतिनिर्वाति मूर्धनि ६ तथोङ्कारमयो योगी त्वधरे त्वधरो भवेत् ७ प्राणो पटुः
शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेदधमनुत्तमम् । अप्रमत्तेन वेदधर्मं शरवत्तन्मयो भवेत् ८ ओमित्येतत्पयो
वेदाध्ययो लोकाध्ययोऽग्रयः । विष्णुब्रह्मा हरश्चैव ऋक्सामानि यजुषि च ९ मात्राः सादौष
तिब्रह्म विज्ञेयाः परमार्थतः । तत्र युक्तस्तु यो योगी स तद्वयमवाप्नुयात् १० अकारस्त्वं
भूर्लोक उकारोऽध्यते भुवः । सव्यजनो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्प्यते ११ व्यक्ता तु
प्रथमा मात्रा द्वितीया व्यक्तसंज्ञिता । मात्रा तृतीया चिच्छक्तिर्यमात्रा परं परम् १२ अने-

स्वस्थ मनाने युक्त, ब्रह्मनिष्ठ, प्रमादरहित, शुद्ध, एकांतसेवी व जितेंद्रिय महात्मांला
हा योगी प्राप्त होतो व ह्याच्या योगाने तो मुक्त होतो २६. (२४६६) ह्याप्रमाणे श्रीमा-
र्कण्डेयपुराणांतील योगिचर्याकथननामक अठतिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥३८॥

दत्तात्रेय ह्मणतातः—ह्याप्रमाणे उत्कृष्ट योगाचे अवलंबन करून जो योगी वागतो
तो शेकडों जन्म इतरांचे छोटले तरी परावृत्त होणे शक्य नसते १. पाय, मस्तक व
कंठ इत्यादि अवयव ज्याला अनंत आहेत असा, जो विश्वपालक विश्वाधिपति व विश्व-
रूप परमात्मा त्याचे प्रत्यक्ष दर्शन झाले असता २ त्याची प्राप्ति व्हावी एतादर्थ अत्यंत
पवित्र अशा प्रणवाक्षराचा जप करावा आणि तेच अध्ययन समजावे. आतां त्याचे
स्वरूप तुं ऐक ३. अकार, उकार व मकार हीं तीन अक्षरे सात्विक, राजस ॥ तामस
अशा तीन मात्रा होत ४. निर्गुण व ऊर्ध्वमार्गी स्थित अशी जी वेगळी अर्धमात्रा
आहे ती योग्यालाच समजणे शक्य आहे. ती गान्धारस्वराच्या आश्रयाला आहे व
गान्धारी हें तिचें नांव आहे ५. ती मस्तकार ठेविली असता तिची गति व स्पर्शही
मुंगीप्रमाणे भासतात व प्रणवही तसाच भासतो ६. प्रणवमय योगी अक्षरावलंबी
शाल्यामुळे अधिनाशी होतो ७. योग्याने प्रणवमय होऊन दक्ष रहावे आणि प्राणरूप
धनुष्याला मन हा बाण लावून ब्रह्मरूप अनुपम लक्ष्याचा बाणाप्रमाणे वेध करावा ८.
तीन वेद ह्मणजे ऋक्, साम व यजु; तीन लोक, तीन अग्नि आणि ब्रह्मा, विष्णु
व महेश्वर प्रणवच असून ९ त्याच्या तत्त्वतः सादे तीन मात्रा आहेत असे जाणावे.
त्याचे अवलंबन करणारा जो योगी तो तद्रूप होऊन जाईल १०. अकार, उकार ॥
व्जंजनासादित मकार हे, अनुक्रमे भूमि, अंतरिक्ष व स्वर्ग लोक होत ११. त्याची पहिली

नैव जमेनेता विज्ञेया रोगभूमयः । ओमित्युच्चारणात्सर्वं नृहीते सदसंभवेत् १३ हस्ता तु प्रथमा माया द्वितीया दैव्यसंयुता । तृतीया च पुतार्षाख्या वचसः सा न गोचरा १४ इत्येतद्वरं ब्रह्म परमोक्तारसंज्ञतम् । यस्तु वेद नः सम्यक्तया ध्यायति वा पुनः १५ संसारचक्रमुत्सृज्य त्यक्तशिविषयबन्धनः । प्राप्नोति ब्रह्मणि त्वं परमे परमात्मनि १६ आश्रीण-
कर्मबन्धश्च ज्ञात्वा मृत्युमरिष्टतः । उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगित्वमुच्छति १७ तस्माद-
सिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः । ज्ञेयान्यरिष्टानि सदा येनोत्क्रान्तौ न सीदति १८ [२४७४]
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे योगधर्मे ओंकारवर्णनं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

इत्तात्रेय उवाच ॥ अरिष्टानि महाराज शृणु बह्यामि तानि ते । येषामालोकनमृत्युं निजं जानाति योगवित् १ देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुण्यंतीम् । यो न पश्येन्न जीवेत्स नरः संवत्सरात्परम् २ अरश्मिबिम्बं सूर्यस्य वह्निं चैवांशुमाटिनम् । नृद्वैकादधमासेभ्यो नरो नोर्ध्वं तु जीवति ३ वान्ते मृत्रपुरीषे च यः स्वर्णं रजतं तथा । प्रत्यक्षं कुरुते स्वप्ने जीवेत्स दधमासिकम् ४ दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन्गन्धर्वनगराणि च । सुवर्णवर्णान्दृष्ट्वाश्च नव मासान्तं जीवति ५ स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते । प्रकृतेः निवर्तते तस्यापुंधाष्टमासिकम् ६ क्षणं यस्य पदं पाण्यं पादस्याग्रे च वा भवेत् । पांसुकर्मयोर्मध्ये

मात्रा व्यक्त असून दुमरी अव्यक्त आहे आणि तिसरी चिच्छक्ति असून अर्धमात्रा हे परमपद आहे १२. ह्याच क्रमाने ह्या योगभूमि जाणाव्या. प्रणवाचा उच्चारं करिता-
क्षणीं स्थूल व सूक्ष्म असे सर्व कांहीं उच्चारिले जाते १३. पहिली मात्रा न्हस्व, दुसरी दीर्घ, तिसरी प्लुत व अर्धमात्रा वाणीला अगोचर होय १४. हे प्रणवसंज्ञक सर्वोःकृष्ट अक्षर ब्रह्म ज पून जो पुरुष त्याचे नीट ध्यान करितो १५ तो संसारचक्र सोडून व त्रिविध बंधनांचा त्याग करून सर्वोःकृष्ट ब्रह्मपरमात्म्याचे ठिकाणीं लय पावतो १६. कारण, त्याचीं कर्मबंधने क्षण हे ऊन जातात. अरिष्टांवरून क्षणजे मृत्युसूचक चिन्हांवरून त्याला मृत्यूचे ज्ञान होत असते व मरणसमयी स्मरण होऊन तो पुन-
रपि योगी होतो १७. तस्मात्, योग सिद्ध झालेल्या अथवा न झालेल्या पुरुषाने अरिष्टें जाणण्याविषयी सर्वदा दक्ष असावे; क्षणजे उक्तांतिसमयी त्याचा नाश होत नाही १८. (२४७४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत योगधर्मातील प्रणववर्णननामक एकूणचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ३९ ॥

इत्तात्रेय ज्ञातस्तः—हे महाराज, जी कळल्याने योगवेत्याला स्वतःचा मृत्यु कळतो अशी अरिष्टें मी सांगतो ती ऐक १. देवमार्ग, ध्रुव, शुक्र, चांदण व अहंधरी न पाहणारा वर्षापुढे जगत नाही २. सूर्यबिंब किरणरहित व अग्नि किरणयुक्त पाहणारा अकरा महिन्यांनंतर जगत नाही ३. स्वप्नांतील वातांत, मूर्तांत अथवा विष्टेत आलां सोने रुपे दिसते तो दहा महिने जगतो ४. प्रेत, पिशाच इत्यादि, गंधर्व नगर आणि सुवर्णवर्ण वृक्ष अवलोकन करणारा नऊ महिने राहतो ५. जो अकस्मात् स्थूलाचा कृश अथवा कृशाचा स्थूल होऊन स्वभावापासून निवृत्त होतो त्याला आठ महिने

सप्त मासान्त जीवति ७ मृधः कपोतः काकौलो वायसो वापि मृदंनि । कप्यादो वा धगो
नीलः पणमासापुप्रदंशकः ८ अन्यते काकपंक्तिभिः पामुयणेण वा नरः । त्वां छायामन्यपा
दृष्ट्वा धनुः पञ्च रः जीवति ९ अनन्ने विपुलं दृष्ट्वा दक्षिणां दिग्भमाश्रिताम् । रात्राविन्द्रपनु-
श्चापि जीवति १० हि त्रिमासिकम् १० घृते तैले तथाऽऽद्यं तोये वा मात्मनस्तनुम् । यः पद्मेदधि-
रस्कां वा मासादृष्य न जीवति ११ यस्य वस्तुमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा । तस्याहंमा-
सिकं जेयं योगिनो नृप जीवितम् १२ यस्य वै छातमात्रस्य हृत्पादमवगुप्यते । पितृत्र जलं
शोषो दशाहं सोऽपि जीवति १३ संभ्रमो मादतो यस्य भर्मस्थानानि कृन्तति । हृष्यते माम्बुसं-
स्पर्शतस्य मृत्पुरुषस्थितः १४ कृधवानरयानस्यो गायन्यो दक्षिणां दिशम् । स्वप्ने प्रयाति
तस्यापि न मृत्युः कालाम्यर्जति १५ रक्तहृष्णाम्बरचरा गायन्ती हसती च यम् । दक्षिणाणां
नयेत् १६ स्वप्ने सोऽपि न जीवति १६ नम्रं छपणकं नम्रे हसमानं भद्रावहम् । एवं संवीक्ष्य
वत्सा तं विद्यान्मृत्युमुपरिधत् १७ अमस्तकतलायस्तु निमग्नं पट्टसागरे । स्वप्ने पदवत्-
था १८ न स तस्यो द्विपते नरः १८ वेणाङ्गारारंतथा यत्न भुजङ्गाभिर्जलं भरीम् । दृष्ट्वा स्वप्ने
दशाहातु मृत्युरेकादशे दिने १९ कराटैर्विकटैः कृष्णैः पुरुषैर्यतावुषैः । पापाणैस्ताहितः स्वप्ने
सद्यो मृत्युं लभेन्नरः २० सूर्योदये यस्य त्रेकाक्रोशन्ती यति संमुखम् । विपरीतं परीतं वा स

आयुष्य असते १. धुराद्वयांत अथवा चिखलात ज्याच्या पावलाची टांच अथवा अग्रमा-
नीट उठत नाही तो सात महिने जगतो ७. गिधाड, कबूतर, बाघूळ, काबळा, मांस-
भक्षक पक्षी अथवा नीलवर्णपक्षी मस्तकावर वसल्यास आयुष्य सहा महिने असते ८.
काकपंतींनी अथवा धूलिवृष्टीनें ताडित होणारा व आपल्या छायेत विकार पाहणारा
चार किंवा पांच महिने जगतो ९. मेघ नसतांना दक्षिणेस वीज व रात्री इंद्रधनुष्य पाह-
णाऱ्याचे आयुष्य तीन महिन्यांचे असते १०. घृत, तैल आरसा व उदक झांत आपले
प्रतिबिंब पाहणारा किंवा मस्तकरीत पाहणारा महिन्यानंतर जगत नाही ११. हे
राजा, ज्याच्या शरीराला बोलकाची अथवा प्रेताची घाण येते त्या योग्याचे आयुष्य
पंधरवडा समजावे १२. स्नान करिताक्षणी ज्याचे हृदय व पाय शुष्क होत असून
पाणी पितांना ज्याला शोष लागतो तो दहा दिवस जगतो १३. वारा सुटला असता
ज्याची मर्मस्थाने व्याकुल होतात व उदकस्पर्शाने ज्याला हुपारी येत नाही त्याचा मृत्यु
जवळ असतो १४. अखळ अथवा वानर ह्यांच्या यानांत वसून गात गात दक्षिणेस
स्वप्नामध्ये जाणाऱ्यालाही केव्हां मृत्यु येईल हा नियम नसतो १५. तांबडे अथवा
काळे दस्त नेसलेली ह्या स्वप्नामध्ये ज्याला हंसत अथवा गत दक्षिणेस नेईल तोही
जगत नाही १६. महाबलाळ व नम्र असा बौद्धिभिक्षु हंसनांना अथवा बोलतांना
स्वप्नांत दृष्टी पडल्यास मृत्यु जवळ आहे असे समजावे १७. पायांपासून मस्तका-
पर्यंत जो स्वतःला स्वप्नात चिखलामध्ये निमग्न पाहतो तो तत्क्षणीं मरतो १८. गुंत-
वळ, कोळसे, राख, मुजंग अथवा निर्जळ नदी स्वप्नांत पाहणारा दहा दिवसांत
अथवा अकराव्या दिवशी मरतो १९. सशस्त्र असलेल्या कराळ, विकट व कृष्णवर्ण

स्यो मृत्युमृच्छति ११ यस्य वै भुक्तमात्रस्य हृदयं बाध्यते क्षुपा । जायते दन्तधर्मश्च स गतायुर्न संशयः २२ दीपगन्धं न यो वेति त्रस्यत्याह्नि तथा निवि । नात्मानं परनेत्रस्य वीक्षते न स जीवति २३ शक्रायुषं चाहंरात्रे दिवा षड्गणांस्तथा । दृष्ट्वा मन्येत संश्रीणमात्मजीवितमात्मवित् २४ नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्न मनोमत्तो । नत्रं च वामं सवति यत्न तस्यायुर्द्वयम् २५ आरकता मेति सुखं जिह्वा वा व्यामतां यदा । तदा प्राप्नो विजानीयान्मृत्युमात्ममात्मनः २६ उष्ट्रासमयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशम् । प्रयाति न च जानीयात्सयो मृत्युं नरेभ्यः २७ पिपाय कर्णौ निषोपं न शृणोत्यात्मसंगमम् । नश्येन चक्षुषोऽप्योतिरस्य सोऽपि न जीवति २८ पततो यस्य वै गते स्वप्ने द्वारं पिपीयते । न चोत्तिष्ठति यः स्वभा- तदन्तं तस्य जीवितम् २९ ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा रक्षा पुनः संपरिवर्तमाना । मुखस्य चोष्मा पिथिरा च नाभिः संसन्ति पुंसापमरं शरीरम् ३० स्वप्नेऽग्निं प्रविश्येत्सु न च निष्कमते पुनः । जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ३१ यथाभिदृश्यते दृष्टेभूतैरात्रा- वधौ दिवा । स मृत्युं संसरात्रान्ते नरः प्राप्नोत्यसंगमम् ३२ स्ववृक्षममरं दुर्लभं रक्ष्य पश्यत्य- गोऽसितम् । यः पुमान्मृत्युमात्मनं तस्यापि हि विनिर्दिशेत् ३३ स्वभाववैपरीत्यं तु प्रकृतेऽ- विपर्ययः । कपयन्ति मनुष्याणां समासत्रौ यमान्तकौ ३४ धेनुः विनीतः सततं येऽस्य पूज्य-

पुरुषाणां स्वप्नामर्थे घोंडे मारिल्यास तत्क्षणीं मृत्यु येतो २०. सूर्पोदयसमर्था उज- वीकडून अथवा डावीकडून ज्याच्या संमुख मालू ओरडत येत तो सत्वर मरतो २१. जेवतांक्षणीं ज्याचे हृदय क्षुधेने पीडित होऊन दंतांचे धर्षण होऊं लागतें तो निःसं- शय गतायु होय २२. दीपगंध ज्याला फळत नाही, रात्रदेवस जो त्रस्त आता व दुसऱ्याचे नेत्रांत जो आपलें प्रतिबिंब पहात नाही तो जगत नाही २३. मध्यरात्री इंद्र- धनुष्य ७ दिवसां प्रदृगण दृष्टी पडल्यास आत्मवत्पाने आपलें आयुष्य संपें असें जाणावें २४. नासिका ज्याची वक्र होते, ज्याचे कान नमतात किंवा उंचट होतात आणि ज्याच्या डाव्या डोळ्यांतून पाणी येऊं लागतें त्याचें आयुष्य संपलें असें समजावें २५. मुख लाल किंवा जीम काळी पडल्यास आपला मृत्यु जवळ असल्याचें प्रकट पुरुषानें समजावें २६. हे राजा, उंटांच्या अथवा गर्दभाच्या गाईंत वसून स्वप्नामर्थें दक्षिणेस जाणारा सत्वर मरेल असें समजावें २७. कान झांकल्यावर आंतून आवाज न ऐकणारा व नेत्रांचें तेज न पाहणाराही जगत नाही २८. स्वप्नामर्थे जो खांद्यांत पडत असतांना दाढ लांबिले जातें आणि जो खांद्यातून उठत नाही त्याचें आयुः संपलें असें समजावें २९. ऊर्ध्व, चंचल व बारंवार फिरणारी दृष्टि, मुख लज्ज आणि नाभि शीत हीं लक्षणें मृत्युसूचक होत ३०. स्वप्नामर्थे अग्नींत अथवा उदकांत शिरून जो बाहेर येत नाही त्याचें जीवित संपतें ३१. रात्र अथवा दिवसा दुष्ट भूतें ज्याला ताडण करितात त्याला सात दिवसां निःसंशय मृत्यु येतो ३२. आपलें वक्षःक्षेत्र निर्मल असतांना जो स्वप्नांत तांबडे अथवा काळे पडतो त्याचाही मृत्यु संनिध आल्या असें समजावें ३३. स्वभाव व प्रकृति हांत फेर पडणें हे मृत्यूचें लक्षण ३४.

तमा मताः । तमेव यावज्जानाति तानेव च विनिन्दति ३६ देवाचार्ययते दृढान्गुत्तमिप्रांश्च
निन्दति । मातापित्रोर्न सत्कारं जामातृणां करोति च ३६ योगिनां ज्ञानयिदुषामन्येषां च
महात्मनाम् । प्राप्ते तु काले पुरुषस्तद्विज्ञेयं विधायैः ३७ योगिनां रातर्न यत्नादिरिष्टान्यवनी-
पते । संवत्सरान्ते तज्ज्ञेयं फलदानि दिवानिग्रम् ३८ विलोक्यविग्रदा चैषां फलपन्तिः संधी-
पणा । विज्ञाय कार्यं मनसि स च कालो नरेभ्यः ३९ ज्ञात्वा कालं च तं रात्र्यगमयस्थानमा-
धितः । युञ्जीत योगी कालोऽसौ यथा नास्याफलो भवेत् ४० दृष्टरिष्टं तथा योगी त्यक्त्वा
भरणजं भयम् । तत्स्वभावं तदा लोक्य कालो यावद्विषाकदः ४१ तस्य भागे तथैवातो योगं
युञ्जीत योगवित् । पूर्वह्ने च्यापराह्णे च मध्याह्ने च्यापि तदिने ४२ यत्र वा रजनीभागे तदरिष्टं
निरीक्षितम् । तत्रैव तावद्युञ्जीत यावत्प्रातर्न हि तदिने ४३ तत्स्वत्वा भयं सत्र जित्वा तं
कालमात्मवान् । तत्रैवावसथे स्थित्वा यत्र वा स्थैर्यमात्मनः ४४ युञ्जीत योगं निजित्य त्रीन्गु-
णान्परमात्मनि । तन्मयधात्मना भूत्वा चिद्रूपमपि संत्यजेत् ४५ ततः परमनिर्वाणमतीन्द्र-
यमगोचरम् । यदुद्देयं चारुयातुं शक्यते तत्सममुत् ४६ तत्सर्वं समाकृपात् तदालोकं यथा-
र्थवत् । प्राप्त्यसे येन तद्गद्य संछेपात्तत्रिचोष मे ४७ शशाङ्करश्मिसंयोगाद्यन्द्रकान्तमणिः
पयः । समुत्सृजति नायुक्तः सोपमा योगिनः स्मृता ४८ यथार्कश्मिसंयोगादकंकान्तो दृता-

पुरुष ज्याच्याशीं राबेदो नम्रपणाने वागत असतो व जे त्याला अन्धंत पुत्र्य
असतात त्यांचीच अपमानपूर्वक निंदा करणे ३६, देवाचन न करणे, वृद्ध, गुरु,
व विप्र ह्यांची निंदा करणे, मातापितर, जावई, योगी व इतरही महात्मे ज्ञानी ह्यांची
सत्कार न करणे हे मृत्यु संनिध आल्याचे लक्षण विवेकी पुरुषांनीं जाणावे ३६, ३७.
हे भूपते, रात्रंदिवस सतत यान केला असतो हीं अरिष्टे योग्यांना संवत्सरानंतर फल
देतात असे समजावे ३८. ही स्पष्ट व भयंकर फलपंक्ति अवलोकन करावी आणि, हे
राजा, मनामध्ये लग्न मृदूची आठवण असू द्यावी ३९. तो मृत्यु नीट जाणून निर्भय
स्थानाचा आश्रय करून योग्याने समाधि लावून असावे. कारण, मृत्यु ह्याशिवाय कधी
टळत नाही ४०. तस्मात्, अरिष्ट दृष्टी पडल्यावर मरणाचे भय सोडून घावे आणि अरि-
ष्टाचे स्वरूप जाणून त्याचे फल येण्याची मुदत संपेपर्यंत ४१ दिवसाच्या ज्या भागात
अरिष्ट समजले असेल त्याच भागात योगवेद्याने समाधि लावून असावे. पृथक्, अपराह्ण व मध्याह्ण ह्यांपैकी दिवसाच्या ज्या विभागात ४२ किंवा त्याचप्रमाणे रात्रच्या
ज्या विभागात ते अरिष्ट दृष्टी पडले असेल त्याच विभागात तो दिवस येऊन जाईपर्यंत
समाधि लावून असावे ४३. तदनंतर सर्व भय सोडून व तो मृत्यु जिंकून जितेंद्रिय
योग्याने त्याचठिकाणीं अथवा जेथे मनाला स्थैर्य प्राप्त होत असेल त्याठिकाणीं ४४
तीन गुणांना जिंकून परमात्म्याचे ठिकाणीं समाधि लावावी आणि मनाने तन्मय होऊन
चिद्रूपाचाही त्याग करवा ४५. हणजे कर्ताद्रिय आणि मनाला व बापांला अगो-
चर असे जे मेळामेळवा परमनिर्वाण ते त्याला प्राप्त होतें ४६. हे अलंकार, हे सर्व मी तुला
यथार्थ कथन केले. आतां ज्याच्या योग्याने ते ग्रह प्राप्त होते ते संक्षेपितः तूं माझ्यापासून

शनम् । आविष्करोति नैकः सद्युपमा सापि योगिनः ४९ पिपीलिकास्तुनकुलपृष्ठगोपाकपि-
 क्षलाः । वसन्ति स्वामिघट्टे ध्वस्नेयान्ति ततोऽन्यतः ५० द्रु खं तु स्वामिनो ध्वंसे तस्य तेरां
 न किंचन । वेदमनो यत्र राजेन्द्र संपमा योगसिद्धये ५१ मुद्देहिकाल्यदंहापि सुखाप्रणाप्य-
 णीयसा । करोति मृद्धारचयमुपदेशः स योगिनः ५२ पशुपक्षिमनुज्यायैः पत्रपुष्पफलांवि-
 तम् । वृष्टं त्रिदुष्यमानं तु दृष्ट्वा सिध्यन्ति योगिनः ५३ रुद्रमात्रविषाणाप्रमादश्च तिलका-
 कृतम् । सह तेन विवर्द्धन्ते योगी सिद्धिमवाप्नुयात् ५४ द्रवपूर्णमुपादाय पात्रमापेहतो भुवः ।
 तद्गमहं विलास्यार्धैर्विज्ञाते किं न योगिनो ५५ सर्वस्वे जीवनात्याजं निघाते, पुरुषस्य या ।
 चेष्टा तां तत्त्वतो ज्ञात्वा योगिनः कृतकृत्यता ५६ सद्रुहं यत्र वसति तद्भोम्यं येन जीवति । येन
 संपश्यते चार्धस्नत्सुखं भगतात्र का ५७ अभ्यर्पिताऽपि तैः कार्यं करोति करणैर्यथा । तथा
 बुद्ध्यादिभिर्योगी पादकयैः सापयेत्परम् ५८ जड उवाच । ततः प्रणन्याविपुत्रमलर्कः स मही-
 पतिः । प्रश्रयावनतो वाक्यमुवाचातिमुदांविस्तः ५९ देहया देवैरिदं, ब्रह्मण्यपराभिभवसंभ-
 वम् । इत्यप्यदितमत्पुत्रं प्राणसन्देहदं भयम् ६० दिष्टया काशिपुत्रंभूरि बलसम्पत्पराक्रमः ।

ऐकं ४७. चंद्रकिरणसंयोगाने चंद्रकांताला पांशर फुटतात; परंतु, संयोग न होल्यास
 पांशर फुटत नाहीत. अशीच योग्याची गोष्ट आहे ४८. सूर्यकिरणांचा संयोग झाल्यास
 सूर्यकांत अग्नि प्रकट करितो; नाहीतर करित नाही. त्याचप्रमाणे योग्यांचा प्रकार
 आहे ४९. मुंग्या, उंदीर, मुंगसे, पाळी, तित्तिरपक्षीमालकाप्रमाणे घरांत रहात असून
 घराचा विष्वंस झाल्यावर दुसरीकडे निघून जातात ५०; परंतु, हे राजेंद्रा, त्या घराच्या
 विष्वंसामुळे मालकालाच दुःख होत असून त्यांना कांही एक होत नाही, त्याचप्रमाणे
 देहरूप, घराचा विष्वंस झाला असतां दुःख न होणे हेच योगसिद्धीचे कारण होय ५१.
 वाळवी शरीराने जरी भगदां अल्प असते तरी आपल्या अति सूक्ष्म मुखाने मातीचा
 दीक करून ठेविते; हा उपदेश योग्याने ध्यावा ५२. पशु, पक्षी, मानव इत्यादि-
 कांच्या योगाने पाने, फुले व फळे इत्यादी युक्त असलेल्या वृक्षाची लूट होत असते;
 ह्याचा विचार करणारे योगी सिद्धि पावतात ५३. हत्तूगाच्या पाडसाचे शृंगाप्र तिला-
 एवढे असून त्याच्या बरोबर वाढत असते हे पाहून योग्याला सिद्धि प्रस होते ५४.
 द्रवपूर्ण पात्र घेऊन पर्वतावर आरोहण करणाऱ्याला पाहून योग्याला काय बरे सम-
 जते नाही ५५ ! सर्वस्व खाड्यांत गेल्यानंतर जीवनाकरिता पुरुषाची जी तडफड
 होत असते ती तत्त्वतः जाणिल्यानंतर योगी कृतकृत्य होतो ५६. जेथे वास्तव्य होतें
 ते घर; ज्याने प्राण वांचतात ते अन्न आणि ज्याने मनोरथ पूर्ण होतो ते सुख. तेव्हां ह्या
 प्रपंचात ममत्वबुद्धि पाहिजे कशाळा ५७ ? ज्याप्रमाणे एकाद्या कारागिराची प्रार्थना
 केली असतांही तो वाकस, चरणी, इत्यादि अन्यसाधनानांचे कार्य करीत असतो
 त्याचप्रमाणे योग्याने परकीयबुद्धिप्रभृतींनी ब्रह्माची प्राप्ति करून घ्यावी ५८. जड
 हणताः—तदनंतर दत्तात्रेयाला प्रणाम करून तो अलर्क राजा आनंदित झाला
 आणि विनयाने तन्म होऊन हणाला ५९ “हे ब्रह्मन्, परचक्रजन्य व प्राणसंशयप्रद

यदुच्छेदादिहायातः स पुष्परसकरो मम ६१ दिष्टया मन्दबलभाहे दिष्टया मृत्त्याय मे हताः ।
 दिष्टया कोपः क्षयं यातो दिष्टयाहं भीतिमागतः ६२ दिष्टया स्वरादपुण्ड्रं मम स्मृतिपर्य
 गतम् । दिष्टया स्वदुःखः सर्वा मम चेत्तसि संस्थिताः ६३ दिष्टया ज्ञानं ममोत्पन्नं भवतश्च
 समागमात् । भवता चैव कारणं दिष्टया वसन्तं ममि ६४ अनर्थोऽप्यर्थतां याति पुष्टस्य
 धर्मोदये । तथेदमुपकाराय व्यसनं संगमात्तव ६५ सुबाहुवकाय मे स च काशिराजः प्रभो ।
 तयोः कृतेऽहं संप्राप्तो योगीश भवतोऽन्तिकम् ६६ सोऽहं तव प्रसादाग्निनिर्गता ज्ञानाक्रान्तेवः ।
 तपा यतिप्ये येने दृष्ट्वा भूयां दुःखमाजनम् ६७ परित्यजिष्ये गार्हस्थ्यमार्तिपादपदाननम् ।
 स्वतोऽनुशां समासाय ज्ञानदातुमर्हात्मनः ६८ दत्तात्रये उवाच ॥ गच्छ राजेन्द्र भर्तृ ते यथा ते
 कथितं मया । निर्ममो निरहङ्कारस्तथा चर विमुक्तये ६९ जड उवाच ॥ एतच्छुक्लः प्रणम्यै-
 वमाजगाम स्वराज्यतः । यत्र काशिराजोऽस्ति सुबाहुश्चास्य सौमित्रः ७० समुत्पन्न महा-
 बाहुं सोलकः काशिराजपतिम् । सुबाहोरप्रतो योरुवाच प्रहसन्निव ७१ राज्यकामुक काशीश
 भुञ्जतां राज्यमर्गितम् । यथा च रोचते तद्वत्सुबाहोः संप्रवच्छ वा ७२ काशिराज उवाच ॥
 किमलकं परित्यक्तं राज्यं ते संयुगं विना । वनियस्य न धर्मोऽयं भर्ताश्च धर्मप्रमवित् ७३

अतुप्र भय देवानां उपस्थित केले हें भाग्यच समजले पाहिजे ६०. काशिराजापशी
 अमंख्य सैन्य, अनुपम संपत्ति व अतुल पराक्रम आहे ठेही माझे भाग्यच होय. कारण,
 चच्छंदाकरितां येथें आलेल्या काशिराजानें माझ्याशीं आपला समागम करवून दिला
 ६१. माझे निर्बल सैन्य, मृत्यांचा वध, खजिन्याचा क्षय व मला उत्पन्न झालेली
 भीति हें सर्व खरोखर मोठें भाग्यच होय ६२. कारण, त्यामुळे आपल्या चरणसंयु-
 टाचें मला स्मरण झालें. आपल्या सर्व उक्ति माझ्या अंतःकरणांत ठमल्या ६३; आपल्या
 समागमानें मला ज्ञान उत्पन्न झालें आणि, हे ब्रह्मन्, आपण माझ्यावर कृपा केली
 ६४. पुरुषाच्या भाग्योदयाचा समय आला असतां ज्याप्रमाणें अनर्थ अर्थरूप होतो
 त्याचप्रमाणें हें संकट आपला समागम झाल्यामुळे मला हितकर कच झालें आहे ६५.
 हे प्रभो, सुबाहु व तो काशिराज हे उभयतां माझ्यावर उपकारच करणारे आहेत. कारण,
 हे योगीश्वर, त्यांच्यामुळे मी आपल्या संनिध आलों ६६. तस्मात्, स्वप्रसादरूप अग्नीनें
 माझे अज्ञानरूप किल्बिष दग्ध होऊन गेल्यामुळे, पुनरपि असे दुःखास्पद होण्याचा
 प्रारंभ न येईल असेच वागण्याचा मी यत्न करीन ६७. सारांश, तुज महात्म्या ज्ञानदा-
 त्याची अनुज्ञा घेऊन मी ह्या गार्हस्थ्यरूपा दुःखदृश्वनाचा त्याग करीन ६८.
 दत्तात्रेय ह्मणतातः—हे राजेन्द्रा, तुजें कल्याण असो. तूं जा; आणि मी सांगि-
 तल्याप्रमाणें मी व माझे हीं त्रिदि कोठेही न ठेवितां वाग; ह्मणजे मुक्त होशील ६९.
 जड ह्मणतोः—असें दत्तात्रेयांनीं सांगितलें असतां अलक त्यांना प्रणाम करून जिकडे
 काशिराजासह अष्ट भ्राता सुबाहु होता तिकडे गेला ७०. तो अलक महापराक्रमी
 काशिराजाकडे धांवत गेला आणि सुबाहुचे समोर त्या वीराला दंतत हंनतच कीं काय
 झगला ७१ ॥ हे राज्यकामुक काशिराज, तूं ह्या समृद्ध राज्याचा उपभोग घे; किंवा

निजितामात्यवर्गस्तु त्यक्त्वा मरणजं भयम् । संदर्शितं शरं राजा लक्ष्मणसिन्धु वैरिणम् ७४
 तं जित्वा नृपतिभोगान्यथाभिलषितान्वरान् । मुञ्चति परमं सिद्धयै यत्र तं च महान्वयैः ७५
 अलर्कं ववाच ॥ एवमोदृशकं वीरं ममाप्यासीन्मनः पुरा । साम्प्रतं विपरीतार्थं शृणु चाप्यन
 कारणम् ७६ यथायं मौक्तिकः संघस्तथान्तःकरणं नृणाम् । शृणास्तु सकलास्तद्दशशेषेष्वेव
 जन्तुषु ७७ चिच्छित्तिरेक एवायं यदा नान्योऽस्ति कश्चन । तदा का नृपतेऽज्ञानान्मित्रारि-
 प्रभृभृत्यता ७८ तन्मया दुःस्वमासाय त्वद्भयोद्भवमुत्तमम् । दत्तात्रेयप्रसादेन ज्ञानं प्राप्तं
 नरेण ७९ निजितेन्द्रियवर्गस्तु त्यक्त्वा संगमशेषतः । मनो ब्रह्मणि संवात्ये ज्ञये परमो
 जयः ८० संसाध्यमन्यतस्सिद्धयै नः किंचिन्न विद्यते । इन्द्रियाणि च संयम्य ततः सिद्धिं
 नियच्छति ८१ सोढं न तेऽरिने ममासि शत्रुः सुबाहुरेषो न ममापकारी । दृष्टं मया सर्व-
 मिदं यथात्मा भन्विष्यतां मूष रिपुस्त्वयान्यः ८२ इत्यं स तेनाभिहितो नरेन्द्रो हृष्टः
 सख्यया ततः सुबाहुः । दिष्टयेति तं आत्तरमाभिमन्य काशीशरं वाक्यमिदं बभाषे ८३
 [२५६७] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे अलर्कनिवेदो नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सुबाहुववाच ॥ यदयं नृपशार्ङ्गं त्वामिदं शरणं गतः । तन्मया सकलं प्राप्तं यास्यामि
 वाटत असन्यास हे सुबाहुला दे ७२. काशिराज हणतोः—हे अलर्का, युद्धाशिवाय तू
 राज्य कां सोडिलेस ? क्षत्रियाचा हा धर्म नाही व तू तर क्षत्रधर्मज्ञ आहेस ७३. अमा-
 त्यवर्गाचा जग पराजय झाला तरी मरणाचे भय न बाळगितां शत्रुरूप निशाणाळा
 उद्देशून राजाने शरसंधान करावे ७४; त्या शत्रूला जिंकून इच्छेप्रमाणे श्रेष्ठ भोग भोगावे
 आणि अंतःकरणशुद्धीकरिता उत्तम सीताने महाशत्रु करावे ७५. अलर्क हणतोः—
 हे वीरा, पुढी माझ्याही मनांत असें हेतें; परंतु, सांप्रत तें मला विपरीत वाटत आहे;
 तूं ह्याचें कारण ऐक ७६. ज्याप्रमाणे हा भूतसंघ आहे त्याचप्रमाणे मनुष्यांचें अंतः-
 कारण (भूतसंघच) आहे. त्याचप्रमाणे सर्व प्राण्यांचे ठिकाणीं सर्व गुणच आहेत ७७.
 चिच्छित्ति जर एकच असून अन्य मुळीच नाही तर, हे राजा, मित्र, शत्रु, प्रभु
 व मृत्यु हे अज्ञानमुलक भिन्नच पाहिजे कशाला ७८ ? हे राजा, तुझ्या भयाने
 मला अतिशय दुःख झाले असतां दत्तात्रेयांच्या प्रसादाने ज्ञान प्राप्त झाले आहे ७९.
 ह्यास्तव, मी जितेंद्रिय होऊन व सर्व संग सोडून ब्रह्माचे ठिकाणीं मन लावीन. कारण,
 इंद्रिये जिंकणे हाच मुख्य विजय होय ८०. चित्तेकाग्रतारूप सिद्धि प्राप्त होण्यास
 दुसऱ्या कशाचीही गरज नाही. इंद्रियाचें संयमन केले असतां ती सिद्धि प्राप्त
 होते ८१. तस्मात्, हे मूपाळा, मी तुझा व तूं माझा शत्रु नसून हा सुबाहुही मला
 अपकार करणारा नव्हे. मला हे सर्व आत्मवत् समजून चुकले आहे. आतां तू दुसरा
 शत्रु हुडकून काढ ८२. ह्याप्रमाणे त्याने काशिराजाला सांगितले असतां तो आनं-
 दित झाला. नंतर सुबाहुने उठून वाहवा ! वाहवा ! हाणून त्या शत्र्याचे अभिनंदन
 केले आणि तो काशिराजाला असें हणाला ८३. (२५६७) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डे-
 यपुराणांतील अलर्कनिवेदनामक चाळिसवा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४० ॥

त्वं सुखी भव १ काशिराज उवाच ॥ किंनिमित्तं भवान्प्राप्तो निष्पन्नोऽर्थश्च कस्तव । सुबाहो
तन्ममाद्यक्ष्व परं कौतूहलं हि मे २ समाकान्तमल्लकं पितृपैतामहं महत् । राज्यं देहीति
निजित्य त्वयाहमभिर्चोदितः ३ ततो मया समाक्रम्य राज्यंमस्यानुजस्य ते । एतत्ते वट-
मानीतं तद्भुङ्क्ष्व स्वकुलोचितम् ४ सुबाहु उवाच ॥ काशिराज निबोध त्वं यदर्थमयमुद्यमः ।
कृतो मया भवार्थं कारितोऽत्यन्तमुद्यमम् ५ आता ममायं ग्राम्येषु सक्तो भोगेषु तत्त्ववित् ।
विदुः बोधवन्तौ च आतरावधजौ मम ६ तयोर्मम च यन्मात्रा वाल्ये स्तन्यं मया मुखे ।
तथावबोधो विन्यस्तः कर्णयोरवनापते ७ तयोर्मम च विज्ञेयाः पदार्था ये मता नृभिः ।
प्राकाश्यं मयसो नीतास्ते मात्रा नास्य पार्थिव ८ यथैकमत्ये यातानामेकस्मिन्नवसीदति ।
दुःखं भवति साधूनां तथास्माकं महीपते ९ गार्हस्थ्यमोहमापने सीदत्यस्मिन्नरेथर । संव-
न्धिष्यत्युप देहस्य विषति आलुक्त्वनाम् १० ततो मया विनिश्चित्य दुःखाद्वैराग्यभावना ।
अधिप्रतीत्याय भवानिरुद्योगाय संश्रितः ११ तदस्य दुःखाद्वैराग्यं संबोधादवनीपते ।
सञ्ज्यूतं कृतं कार्यं मद्रं तंस्तु व्रजाम्यहम् १२ उद्ध्वा मदालसा गर्भे पीत्वा तत्स्यात्तथा
स्तनम् । नान्यनारीभुतैर्यातं वरम् यात्विति पार्थिव १३ विचार्य तन्मया सर्वं शुष्मसंभय-

सुबाहु क्षणतोः— हे नृश्रेष्ठा, ज्याकरितां मी तुला शरण आलों होतो तें मला
सर्व प्राप्त झालें आहे. मी जातो; तूं सुखी हो १. काशिराज क्षणतोः— हे सुबाहो, तूं
कशाकरितां आला होतास ? व तुला कोणता उद्देश सिद्धीस गेला हे तूं मला सांग;
मी अति उःसुक आहे २. “ अलकीने वंशपरंपरागत प्रचंड राज्य बळकाविलें आहे;
झास्तव, त्याला जिंकून तूं तें मला दे. ” अशी विनंति तूं मला केल्यामुळे ३ मी
स्वारी करून तुझ्या कनिष्ठ भ्रातां वें हे राज्य स्वसामर्थ्याने आणिलें आहे. तूं ह्या
स्वकुलपरंपरागत राज्याचा उपभोग घे ४. सुबाहु क्षणतोः— हे काशिराजा, ही खट-
पट मी कशाकरितां केली व तुझ्याकडून करविली हे तूं ऐक ५. हा माझा आता तत्त्व-
वेत्ता असुनही मोहित होऊन ग्राम्यभोगाविषयां आसक्त झालेला आहे; आणि माझे
अपेष्ट भ्राते ज्ञानसंपन्न आहेत ६. हे भूपते, मुखांत दूध घाटण्याप्रमाणें त्याच्या व
माझ्या कानांत मातेने बोधामृत घाटलें आहे ७. त्या उभयदांत अपेष्ट भ्रात्यांच्या व
माझ्या मनाला, मातेने— पुरुषांना ज्ञेय झणून संमत असलेले पदार्थ— समजावून
दिले आहेत; परंतु, हे राजा, झाला ते समजावून दिलेले नार्हांत ८. हे भूपते,
एका मताने यागगान्या सार्धूर्पैर्का एकाचा नाश होऊं लागला असतां ज्याप्रमाणें
इतरांना दुःख होतें त्याप्रमाणें आह्मांला दुःख होत आहे ९. हे राजा, ह्या देहाशीं
ज्याचा संबंध आहे असा हा भ्रातृसंज्ञेस पात्र असलेला अलर्क गार्हस्थ्यमोहांत
सांपडून बुडूं लागल्यामुळे १०. “ त्याला दुःखाने वैराग्य होईल ” असा माझा
निश्चय झाला व झणून मी तुझ्या कडून खटपट करविली ११. हे भूपते; त्याप्रमाणें
झाला दुःख होऊन बोधामुळे वैराग्य प्राप्त झाल्याकारणाने माझे कार्य झालें आहे.
आतां तुज्जे कत्याण असो; मी जातो १२. हे राजा, मदालसेच्या उदरांत राहून तिने

पूर्वकम् । कृतं तथापि निष्पन्नं प्रयास्ये सिद्धये पुनः १४ उपेक्ष्यते सिद्धिमानः स्वजनो बान्धवः
सुहृत् । येनैन्द्र न तान्मन्ये सन्दिग्धा विकला हि ते १५ सुहृदि स्वजने बन्धौ समर्थे योऽव-
सीदति । धर्माधिकाममोक्षेभ्यो बाच्यास्ते तत्र न त्वसौ १६ एतेष्वेत्सङ्गमाद्रूपं मया कार्यं
महत्कृतम् । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि ज्ञानभागमेव सत्तमं १७ काशिराज उवाच । उप-
कारस्त्वया साधोरलकस्य कृतो महात् । ममोपकाराय कथं न करोषि स्वमानसम् १८ फल-
दायी सतां सद्भिः संगमो नाकलो यतः । तस्मात्त्वत्संभयापुक्ता मया प्राप्ता समुपमतिः १९
सुबाहु उवाच । धर्माधिकाममोक्षार्थं पुरुषार्थचतुष्टयम् । तत्र धर्माधिकामास्ते सकलो दीयतेऽ-
परः २० तत्ते संक्षेपतो वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु । श्रुत्वा च सम्यगालोच्य यतेषाः भयसे
नृप २१ ममेति प्रत्ययो भूय न कारोऽहमिति त्वया । सम्यगालोच्य धर्मो हि धर्माभावे
निराश्रयः २२ को वाहमिति संक्षेपमित्यालोच्य त्वयात्मना । बाह्यान्तर्गतमालोच्यमाळे-
श्यापररात्रिषु २३ अव्यक्तादिविशेषान्तमविकारमचेतनम् । व्यक्ताव्यक्तं त्वया ज्ञेयं ज्ञाता
कथाहमित्युत २४ एतस्मिन्नेव विशास्ते विशातमखिलं त्वया । अनात्मन्यात्मविज्ञानम-

स्तन्य सेवन करून अलर्काने साधारण त्रियांच्या पुत्रांच्या मार्गाचे अनुकरण करू-
नये १३. असा विचार मनांत आणून तुझ्या मदतीने तें सर्व सिद्धीस गेलें आहे.
तस्मात्, मी आतां पुनरपि सिद्धीकरितां जातो १४. हे राजा, आपला स्वजन, बांधव व
सुहृत् बुद्धी लागला असतां जे त्याची उपेक्षा करितात ते इंद्रियसंपन्न नसून पंगु आहेत
असें मी समजतो १५. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष ह्यांकरितां जो सुहृद्—स्वजन व
बंधु समर्थ असतांना—बुद्धी लागतो तो त्याबद्दल निंदा ठरत नसून ते सुहृदादि निंदा
ठरतात १६. हे भूपते, तुझ्या समागमामुळे माझे हें मोठेंच कार्य झालें आहे; तुझें
फल्याण असे; मी जातो. हे सज्जनश्रेष्ठा, तूं ज्ञानी हो १७. काशिराज ह्मणतोः—साधु
अलर्कावर तूं मोठा उपकार केला आहेस; परंतु, माझ्यावर उपकार करण्याचे तूं
कां मनांत आणीत नाहीं ? १८. सज्जनांचा संतांशीं समागम निष्फळ न होतां
सफलच होत असतो. तस्मात्, तुझ्या समागमानुळे माझी उन्नति होणें योग्य आहे
१९. सुबाहु ह्मणतोः—धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ असून त्यांपैकीं
पहिले तीन तुला प्राप्त झाले आहेत; परंतु, शेवटल्याचा मुळींच पत्ता नाहीं २०.
ह्यास्तव, हे राजा, मी संक्षेपतः जें सांगत आहे तें तूं एकाग्र मनाने ऐक; आणि तें
ऐकून व त्याचा नीट विचार करून तूं मोक्षार्थ यत्न कर २१. हे राजा, अहंकार व ममता
ह्या उभयतांचा तूं त्याग कर; धर्माचा नीट विचार केला पाहिजे. कारण, धर्माचा अभाव
ह्याल्यास कोणताच आधार रहात नाहीं २२. मी ही संज्ञा कोणाला आहे ह्याचा तूं अंत-
र्निदा व्यवहारांत विचार कर आणि पहाटेस तूं ह्याचा विशेष विचार करीत जा २३.
अव्यक्तापासून विशेषापर्यंत असलेलें हें स्पष्टसूक्ष्म जगत् विकाररहित व अचेतन आहे
असें समजून ह्याचा ज्ञाता जो मी तो कोण आहे हें तुला समजलें पाहिजे २४. एव-
ढ्यापेच ज्ञान झालें असतां तुला सर्व काहीं समजेल. अनात्म्याचे टिकाणीं आत्मबुद्धि

स्वे स्वमिति मूढता २६ सोऽहं सर्वगतो भूय लोकसंस्ववहारतः । मयेदमुच्यते सर्वं स्वया
 पृष्ठो व्रजाम्यहम् २६ एवमुक्त्वा ययौ धीमान्छवाहुः काशिश्रुमिषम् । काशिराजोऽपि
 संपूज्य सोऽलर्कं स्वपुरं ययौ २७ अलर्कोऽपि सुतं ज्येष्ठमभिषिच्य नराधिपम् । वनं जगाम
 संत्यक्तसर्वसङ्गः स्वसिद्धये २८ ततः कालेन महता निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । प्राप्य योगदि-
 मतुलां परं निर्वाणमाप्तवान् २९ पश्यजगदिदं सर्वं सदेवास्तरमातुषम् । पाशैर्गुणमयैर्बद्धं
 वध्यमानं च नित्यशः ३० पुत्रादिभानुपुत्रादिस्वपारक्यादिभावितैः । आकृष्यमाणं करणैर्दुः-
 क्षार्तं भिन्नदर्शनम् ३१ अज्ञानपहृर्गर्भस्थमनुदारं महामतिः । आत्मानं च समुत्तीर्णं गाधामे-
 तामगायत ३२ अहो कष्टं यदस्माभिः पूर्वं राज्यमनुष्ठितम् । इति पश्चान्मया ज्ञातं योगा-
 त्नास्ति परं सुखम् ३३ पुत्र उवाच ॥ ज्ञातैवं त्वं समातिष्ठ मुक्ये योगमुत्तमम् । प्राप्स्यसे
 येन तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचसि ३४ ततोऽहमपि यास्यामि किं यज्ञः किं जपेन मे । कृत-
 कृत्यस्य करणं ब्रह्मभावाय कल्पते ३५ स्वतोऽब्रह्ममवाप्याहं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः । प्रपत्तिष्ये
 तथा मुक्तौ यथा यास्यामि निर्द्वन्तिम ३६ पश्चिण उवाच ॥ एवमुक्त्वा स पितरं प्राप्यानुमं
 ततश्च ॥ । ब्रह्मजगाम मेधावी परित्यक्तपरिग्रहः ३७ सोऽपि तस्य पिता तद्वत्कमेण सुमहा-

वर्जं स्वकीय नव्हेत्याचे ठिकाणीं ममत्वबुद्धि असणें ही मूढता होय २६. हे भूपाला,
 मी सर्वव्यापी आहे; परंतु, तूं प्रश्न केल्यामुळे लोकव्यवहारार्थ मी तुला असें सर्व
 सांगत आहे. आतां मी जातो. ” २६. असे काशिराजाला सांगून तो धिबेकी सुबाहु
 चालता झाला व काशिराजाही अलर्काचें पूजन करून आपल्या नगराकडे गेला २७.
 इकडे ज्येष्ठ पुत्राला राज्याभिषेक करून अलर्क निःसंग झाला आणि आत्ममुक्तीक-
 रितां वनांत गेला २८. तदनंतर बराच काळ लोटल्यावर शीतोष्णादि द्वंद्वांची परवा
 न करितां व कसलाही परिग्रह न करितां तप करणाऱ्या अलर्काला अतुल योगसा-
 मर्थ्य प्राप्त झाले व त्यामुळे त्याला उत्कृष्ट मुक्ति मिळाली २९. नंतर देव, असुर व
 मानव ह्यांनीं मुक्त असलेले हे सर्व जगत गुणमयपार्शानीं बद्ध असून नित्य वध
 पावत आहे ३०; पुत्र, पुतऱ्ये इत्यादि स्वकीय व परकीय मानिल्या गेलेल्या लोकांनीं
 हे खेचले जात आहे; भेददर्शनामुळे हे दुःखाकुल झालेले आहे ३१; आणि अज्ञा-
 नपंकांत हे दुबले असून ह्याचा उद्धार होणे अशक्य आहे असे पाहून स्वतःचा उद्धार
 झाल्याचें लक्षांत आणून तो झणाला ३२ “ अरेरे ! पूर्वी आह्मी राज्य केले ही
 गोंष्ट फारच वाईट झाली. काय करूं हो ? योगापेक्षां उत्कृष्ट सुख नाही हें मला
 मागून समजले ” ३३. पुत्र हाणतोः—हे.तात, मुक्तीकरितां आपण ह्या उत्कृष्ट
 योगाचें अवलंबन करा. हाणजे आपणांला तें ब्रह्म प्राप्त होईल व तें प्राप्त झाल्यावर
 आपणांला दुःख होणार नाही ३४. असें झाल्यास मी सुद्धा जाईन. यज्ञांशी व जपार्शी
 मला काय फलेंच आहे ! कृतकृत्य मनुष्याचें मन ब्रह्मज्ञानास पात्र होत असतें ३५.
 नारांश, मी आपल्याचपासून अनुज्ञा घेऊन ब्रह्म व परिग्रह ह्यांचा त्याग करीन आणि
 मध्य व्हांवें एतदर्थ मी मुक्तीविषयी यत्न करीन ३६. पश्ची हाणतातः—हे ब्रह्म,

मतिः। वानप्रस्थे समास्थाय चतुर्थीश्रममभ्यगात् ३८ तत्रात्मजं समासाय हित्वा बन्धं गुणा-
दिकम् । प्राप सिद्धिं परां प्राज्ञस्तत्कालोपात्तसन्मतिः ३९ एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यत्पृष्टा भवता
वयम् । सुविस्तरं यथावच्च किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ४० यत्रैतच्छृणुयाद्विप्र पठेद्वा सुसमाहितः
४१ यदश्वमेधावभृथजातः प्राप्नोति वै फलम् । सकलं तदवाप्नोति श्रुत्वेतन्मुनिसत्तम ४२
एतत्संसारभ्रमणपरित्राणमनुममम् । अलकत्रेयसंवादमशुभान्मुच्यते नरः ४३ [२६००]
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादं जडोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

जैमिनिर्वाच ॥ सम्यगेतन्ममारूपातं भवद्विद्विजसत्तमाः । प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं
कर्म वैदिकम् १ अहो पितृप्रसादेन भवतां ज्ञानमीदृशम् । येन तिर्यक्त्वमप्येतत्प्राप्य मोह-
स्तिरस्कृतः २ धन्या भवन्तः संसिद्धौ प्रागवस्थास्थितं यतः । भवतां विषयोद्वैतं मोहैवाव्यते
मनः ३ दिव्या भगवता तेन मार्कण्डेयेन धीमता । भवन्तो वै समाख्याताः सर्वसन्देह-
समाः ४ संसारोऽस्मिन्मनुष्याणां धमतामतिसङ्घटे । भवद्विधैः समं सङ्गो जायते नातपस्वि-
नाम् ५ यद्यहं सङ्गमासाय भवद्विज्ञानदृष्टिभिः । न स्यां कृतार्थस्तन्नूनं न मेऽन्यत्र कृतार्थता
६ प्रवृत्ते च निवृत्ते च भवतां ज्ञानकर्मणि । मतिमस्तमलां मन्ये यथा नाम्यस्य कस्यचिद् ७

असें पित्याला सांगून ध त्याची अनुज्ञा घेऊन कसलाही स्वीकार न करितां तो विवेकी
चालता झाला ३७. त्याचप्रमाणे त्याचा पिताही महाविचारी असल्यामुळे क्रमाने
वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून नंतर चतुर्थीश्रमी झाला ३८. तेव्हा त्या आश्रमामध्ये पुत्राची
गांठ पडतांक्षणीं ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर गुणादि बंधनांचा त्याग होऊन त्या प्राज्ञ
पित्याला उत्कृष्ट सिद्धि प्राप्त झाली ३९. हे ब्रह्मन्, आपण जे आह्वाला विचारिले ते
आपणांला इत्यंभूत सविस्तर कथन केले आहे. आतां दुसरे काय श्रवण करण्याची
आपली इच्छा आहे ? ४०. हे मुनिश्रेष्ठा, हे विप्र, स्वस्थ मनाने हे श्रवण व पठण
करणान्याला अश्वमेधयागाच्या अवभृथस्नानाचे सर्व फल प्राप्त होतें ४१, ४२. ह्या
संसारभ्रमणापासून रक्षण करणारा हा अलर्कदत्तात्रेयसंवाद ऐकिला असतां पुरुष
पापापासून मुक्त होतो ४३. [२६००] ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत पितापुत्रसं-
वादांतील जडोपाख्यानाविषयीं एकेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

जैमिनि ह्मणतात:- हे पक्षिश्रेष्ठ, प्रवृत्त व निवृत्त असें हे द्विविध वैदिक कर्म आपण
मला चांगले कथन केले १. अहो, पित्याच्या कृपेनें तुहांला अशाप्रकारचें ज्ञान प्राप्त
झालें आहे व त्यामुळे तुझी मोहाचा त्याग केला आहे २. पूर्वजन्माचें स्मरणं अस-
लेलें तुमचें मन विषयजन्य मोहांमुळे चंचल न होतां मुक्तीकडे ज्याअर्थी वळत आहे
त्याअर्थी तुझी धन्य आहांत ३. त्या विवेकी भगवान् मार्कण्डेयमुनींनीं सर्वसंशयनाशक
ज्ञानून तुमचा निर्देश केला हे माझे माग्य होय ४. ह्या अतिदुःखदायक संसारामध्ये
भटकत असलेल्या मनुष्यांना तुमच्या सारख्याचा समागम तपश्चर्येशिष्याय दुर्लभ
होय ५. तुझां ज्ञानवानांचा समागम होऊनही जर मी कृतार्थ न होईन तर खरोखर मी
कोठेंच कृतार्थ होणार नाहीं ६. प्रवृत्तिमार्गविषयक व निवृत्तिमार्गविषयक ज्ञान कमी-

यदि स्वहप्रहवती मयि बुद्धिर्द्विजोत्तमाः । भवतां तत्समाख्यातुमर्हते दमरोषतः ८ कपमेतत्सं-
 श्रुतं जगत्स्थावरजन्मम् । कथं च प्रलयं काले पुनर्योस्यति सत्तमाः ९ कथं च वंशा देवपि-
 पितृभूतादिसम्भवाः । मन्वन्तराणि च कथं वंशाजुचरितं च यत् १० यावत्स्यः सृष्टयश्चैव
 यावन्तः प्रलयास्तथा । यथाकल्पविभागश्च या च मन्वन्तरस्थितिः ११ यथा च स्थितिसं-
 स्थानं यत्प्रमाणं च वै भुवः । यथास्थितिसमुद्रादिनिग्रगाः काननानि च १२ भूर्लोकंकादिश्च
 लोकानां गणः पातालसंश्रयः । गतिस्तथाकसोमादिग्रहसंज्ञोत्तिपामपि १३ भोतुमिच्छा-
 म्यहं सर्वमेतदाभूतसंग्रहम् । वृषसंहते च यच्छेषं जगत्सस्मिन्भविष्यति १४ पश्चिणं ऊचुः ॥
 प्रभभारोऽयमनुलो यस्त्वया मुनिसत्तम । पृष्टस्तं ते प्रवक्ष्यामस्तच्छृणुष्वेह जैमिने १५
 मार्कण्डेयेन कथितं पुरा क्रौष्टिके यथा । द्विजपुत्राय श्रान्ताय व्रतजाताय धीमते १६
 मार्कण्डेयं महारमानमुपासीनं द्विजोत्तमैः । क्रौष्टिकः परिप्रच्छ यदेतत्पृष्टवान्प्रभो १७
 तस्य चाकपयस्प्रतीत्या यन्मुनिर्भृगुनन्दनः । तत्ते प्रकथयिष्यामः शृणु त्वं द्विजसत्तम १८
 प्राणिपत्य जगन्नाथं पद्मयोनिं पितामहम् । जगद्योनिं स्थितं सृष्टौ स्थितौ विष्णुस्वरू-
 पिणम् । प्रलये श्रान्तकर्तारं रौद्रं रुद्रस्वरूपिणम् १९ मार्कण्डेय उवाच ॥ वत्पञ्चमात्रस्य
 पुरा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । पुराणमेतद्वेदाश्च मुखेभ्योऽब्रुविनिःसृताः २० पुराणसंहिता-
 श्चक्रवर्तुलाः परमर्षयः । वेदानां प्रविभागश्च कृतस्तैस्तु सहस्रशः २१ धर्मज्ञानं च
 वैराग्यमैश्वर्यं च महात्मनः । तत्सोपदेशेन विना सहसिद्धं चतुष्टयम् २२ वेदात्मसर्पवस्त-

संबंधाने तुमच्यासारखी कोणाचीही निर्मल मति नाही असें मला वाटते ७. हे पक्षि-
 श्रेष्ठ, माझ्यावर तुझाला जर अनुग्रह कर्तव्य असेल तर मला हें सर्व सांगा ८. हे
 सज्जनश्रेष्ठ, ह्या चराचर जगताची उत्पत्ति व नाश ९, देव, ऋषि, पितर, भूतें
 इत्यादिकांचे वंश, मन्वन्तरें सदहू वंशांतील पुरुषांचें चरित्र १०, सृष्टि व प्रलय ह्यांचे
 प्रकार, कल्पाविभाग, मन्वन्तर स्थिति ११, भूमिसंस्थान, भूमीचें प्रमाण, समुद्र, नद्या,
 वने, भूरादि १२ लोक, पातालांतील प्राणिगण आणि सूर्य, चंद्र इत्यादि ग्रह, नक्षत्रें व
 तारका ह्यांची १३ गति हें सर्व प्रलयापर्यंत ऐकण्याची व प्रलयानंतर ह्या जगतात काय
 अवशिष्ट राहतें तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे १४. पक्षी क्षणतातः— हे मुनिश्रेष्ठ
 जैमिने, हा तूं मोठाच अनुपम प्रश्न केला आहेस; त्याचें उत्तर आह्मी सांगतो तें ऐक
 १५. पृथ्वी क्रौष्टिकसंज्ञक, शांत, व्रतस्नात व बुद्धिमान् द्विजपुत्राला मार्कंडेयांनीं
 हें उत्तर सांगितलें आहे १६. हे प्रभो, द्विजश्रेष्ठांसह महात्मे मार्कंडेयमुनि वसले
 असतां, तूं विचारिलेलाच प्रश्न क्रौष्टिकाने विचारिला १७. तेव्हां, हे द्विजश्रेष्ठ, त्या
 भृगुनंदन मुनींनीं जें उत्तर प्रेमाने सांगला सांगितलें तें—सृष्टि, स्थिति व प्रलय कर-
 ण्याकरितां अनुक्रमें ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर ह्यांचें स्वरूप धारण करणाऱ्या जग-
 दीशाला प्राणिपात करून—आह्मी सांगत आहो; तूं ऐक १८; १९. मार्कंडेय
 क्षणतातः— पृथ्वी अव्यक्तापासून जन्म पावणारा ब्रह्मदेव उत्पन्न होताक्षणीं त्याच्या
 मुखापासून हें पुराण व वेद निघाले २०. अनेक महर्षींनीं पुराणसंहिता केल्या असून

स्माजिगृहस्तस्य मानसाः । पुराणं जगृहश्चाया मुनयस्तस्य मानसाः २३ भृगोः सकाशा-
 ब्यवनस्तोक्तं च द्विजन्मनाम् । ऋषिभिश्चापि दक्षाय प्रोक्तमेतन्महात्मभिः २४ दक्षेण
 चापि कथितमिदमासीत्तदा मम । तत्तुभ्यं कथयाम्यय कलिकल्मषनाशनम् २५ सर्वमे-
 तन्महाभाग श्रूयतां मे समाधिना । यथाश्रुतं मया पूर्वं दक्षस्य गदतो मुने २६ प्रणिपत्य
 जगद्योनिमजमव्ययमाश्रयम् । चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदम् २७ ब्रह्माण्मादि-
 पुरुषस्तत्पत्तिस्थितिसंयमे । यत्कारणमनौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् २८ तस्मै हिरण्यगर्भाय
 लोकोत्तन्त्राय धीमते । प्रणम्य सम्यग्वक्ष्यामि भूतवर्गमनुत्तमम् २९ महदायं विशेषान्तं
 सवैरूप्यं सलक्षणम् । प्रमाणैः पञ्चभिर्गम्यं स्रोतोभिः पद्भिर्निर्वृतम् ३० पुरुषाधिष्ठितं
 नित्यमनित्यमिव च स्थितम् । तच्छ्रूयतां महाभाग परमेण समाधिना ३१ प्रधानं कारणं
 यत्तदव्यक्ताख्यं महर्षयः । यदाहुः प्रकृतिं सूक्ष्मां नित्यां सदसदात्मिकाम् ३२ ध्रुवमध्व-
 मजरमंभेयं मान्यसंभयम् । गन्धरूपरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् ३३ अनाद्यन्तं जगद्योनिं
 त्रिगुणप्रभवोप्ययम् । अस्मात्प्रतमविशेषं ब्रह्माणे समवर्तत ३४ प्रलयस्याह तेनेदं व्यास-
 मासीदंशेषतः । गुणसाम्यात्तत्तत्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ३५ गुणभावात्सृज्यमानात्सर्गा-
 काळे ततः पुनः । प्रधानं तत्त्वमुद्रूतं महान्तं तत्समावृणोत् ३६ यथा बीजं त्वचा तद्द्रव्यके-

त्यांनीं वेदांचा सहस्रशः विभाग केलेला आहे २१. धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य हे चतु-
 ष्य त्या महात्म्या ब्रह्मदेवाला उपदेशावांचून स्वाभाविकच प्राप्त झालेले आहे २२.
 सत ऋषि व आद्य मुनि हे त्याचे मानसपुत्र असून त्यांनीं त्यांच्यापासून वेद व पुराण
 ग्रंथ केले २३. भृगूपासून व्यवनाला हे प्राप्त झाले; त्यानें द्विजांना कथन केले;
 महात्म्यां ऋषींनीं हे दक्षाला ऐकविले २४ आणि दक्षाने हे मला कथन केले. ते
 कलिमलनाशक आज मी तुझांला कथन करितों २५. हे महाशय, एकाग्र अंतःकर-
 णाने हे सर्व आपण ऐका. हे मुने, दक्षाच्या मुखांतून पूर्वी जसे, मी ऐकिले आहे तसे
 सांगतो २६. विश्वयोनि, अज, अव्यय, चराचर जगताचा आश्रय, धाता व परमपद
 आणि उत्पत्ति, स्थिति व प्रलय ह्यांचे अनुपम कारण व सर्वाधारभूत जो आदिपुरुष
 ब्रह्मा त्याला प्रणिपात करून २७, २८ क्षणजे त्या जगदुत्पादक ज्ञानवान् हिरण्य-
 गर्भाला नमस्कार करून उत्कृष्ट भूतवर्ग मी कथन करितों २९. याच प्रमाणांनीं सम-
 जणारे, सहा स्रोतांनीं युक्त, रूप व लक्षण ह्यांनीं संपन्न व नित्यानित्यवत् स्थिति अस-
 लेले जे महदादि विशेषांत ते, हे महाशय, चित्त अगदीं एकाग्र करून ऐका ३०,
 ३१. अव्यक्तसंज्ञक जे प्रधान कारण त्याला महर्षि सदसद्रूप, नित्य व सूक्ष्मप्रकृति
 क्षणतात ३२. असो. ध्रुव, अध्वय, जरारहित, अतर्क्य, दुसऱ्याच्या आधारेने नस-
 लेले, शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध ह्यांनीं रहित ३३, अनादि, अनंत, विश्वयोनि,
 तीन गुणांच्या उत्पत्तीचे व लयाचे कारण, लोकोत्तर व अज्ञेय असे. ब्रह्मच सृष्टीचे
 पूर्वी होते ३४. प्रलयानंतर त्याने हे सर्व व्यापिलेले होते. हे मुने, नंतर त्याच्यापासून
 क्षणजे क्षेत्रज्ञाधिष्ठित गुणसाम्यापासून ३५ गुणभावाची सृष्टि सष्टिकाली होऊं

जायते महान् । सात्त्विको राजसत्त्वैव तामसश्च त्रिचोदितः ३७ ततस्तरमादृशद्वारत्रिविधो
वैव्यजायत । वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्च स तामसः ३८ महता चाटतः सोऽपि यथा ध्य-
त्तेन वै महान् । भूतादिस्तु विकृर्वाणः शब्दतन्मात्रकः ततः ३९ ससर्जं शब्दतन्मात्रादाकाशं
शब्दलक्षणम् । आकाशं शब्दमात्रं तु भूतादिधाटणोत्ततः ४० स्पर्शतन्मात्रगेवेह जायते मात्र-
संघः । घटवाजायते वायुस्तस्य स्पर्शगुणो मत्तः ४१ वायुश्चापि विकृर्वाणो रूपमात्रं ससर्जं
ह । ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ४२ स्पर्शमात्रस्तु वै वायुरूपमात्रं समानृणोत् ।
ज्योतिश्चापि विकृर्वाणं रसमात्रं ससर्जं ह ४३ संभवन्ति ततोऽद्याप्यत्रासन्वै ता रसात्मिकाः ।
रसमात्रं तु ता रसो रूपमात्रं समाट्णोत् ४४ आपश्चापि विकृर्वाणो गन्धमात्रं ससर्जं ।
संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मत्तः ४५ तस्मिन्स्तस्मिन्स्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता
स्मृता । अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततश्च ते ४६ न शब्दा नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशे-
षतः । भूततन्मात्रसर्गोऽयमहङ्कारात् तामसात् ४७ वैकारिकादहङ्कारात्सर्वोद्दिक्तास्तु सात्त्विक-
कात् । वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्संप्रवर्तते ४८ पुद्गीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि
च । तैजसान्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका इव ४९ एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

लागली असतां प्रधानतत्त्व प्रकट झाले व त्यानें महत्तत्त्व व्यापून टाकिले ३६. त्वचेनें
व्याप्त असलेल्या बीजाप्रमाणे अव्यक्ताने महत्तत्त्व व्यापिले. सात्त्विक, राजस व तामस
असा ३७ त्रिविध अहंकार त्यापासून उत्पन्न झाला. त्याला अनुक्रमे वैकारिक, तैजस
व भूतादि असे क्षणतात ३८. अव्यक्ताने ज्याप्रमाणे महत्तत्त्व व्यापिलेले आहे त्याचप्र-
माणे तो अहंकारही महत्तत्त्वाने व्यापिलेला आहे. भूतादि अहंकार विकारयुक्त होऊं
लागला असतां त्याच्यापासून शब्दतन्मात्र उत्पन्न झाले ३९ आणि शब्दतन्मात्रा-
पासून शब्दगुणसंपन्न आकाश उत्पन्न झाले. आकाशाचा शब्दतन्मात्राने व भूतादीने
व्यापिलेले आहे ४०. त्यापासून स्पर्शतन्मात्र निःसंशय उत्पन्न होत असते आणि
त्या स्पर्शतन्मात्रापासून स्पर्शगुणसंपन्न वलयान् वायु उत्पन्न होत असतो ४१. वायु
विकारयुक्त होऊं लागला असतां रूपतन्मात्र होत; आणि वायुजन्य रूपतन्मात्रापासून
रूपगुणसंपन्न तेज उत्पन्न होत असते ४२. स्पर्शतन्मात्राने वायूला ॥ रूपतन्मात्राला
व्यापिलेले आहे. तेज विकारयुक्त होऊं लागले असतां रसतन्मात्र उत्पन्न करिते ४३ व
त्या पासून रसगुणसंपन्न उदक उत्पन्न होत असते. रूपतन्मात्राने रसतन्मात्र व ते उदक
व्यापिलेले आहे ४४. उदक विकारयुक्त होऊं लागले असतां गंधतन्मात्र उत्पन्न झाले;
त्याच्यापासून पृथ्वीरूप घनद्रव्य उत्पन्न झाले; गंध हा त्या द्रव्याचा गुण होय ४५. त्या
त्या भूतांचे ठिकाणी तन्मात्र असल्यामुळे तन्मात्रता आणि अविशेष वाचक असल्या-
मुळे अविशेष अशी संज्ञा त्यांना प्राप्त झालेली आहे ४६. ते अविशेष असल्यामुळे शांत
नाहीं, घोर नाहीं व मूढही नाहीं. ही भूततन्मात्रसृष्टि तामस अहंकारापासून आहे ४७.
सर्वगुणांचे आधिक्य असल्यामुळे सात्त्विक क्षणजे जो वैकारिक अहंकार त्याच्या-
पासून वैकारिक सृष्टि बरोबर प्रवृत्त होत असते ४८. पांच ज्ञानेन्द्रिये व पांच कर्मेन्द्रिये

श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ५० शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ।
पादौ पापुरुषस्पर्श इत्यौ वाक्पञ्चमी भवेत् ५१ गतिर्विसर्गो ज्ञानन्दः शिल्पं वादन्यं च कर्म
तत् । आकाशं गन्धमात्रं तु स्पर्शमात्रं समादिशत् ५२ द्विगुणो जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो
मतः । रूपं तर्पवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुमौ ५३ त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूप-
वान् । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ५४ तस्माच्चतुर्गुणा द्यापो विज्ञेयास्ता रमा-
त्मिकाः । शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धं समाविशत् ५५ संहता गन्धमात्रेण आवृण्वंस्ते
महीमिमाम् । तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते ५६ शान्ता घोराश्च मृदाश्च विशेषा-
स्तेन ते स्मृताः । परस्परानुप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ५७ भूमेरन्तास्त्रिंशं सर्वं लोकाढोर्कं
पनायुतम् । विशेषाभेन्द्रियपक्षाद्या नियतत्वाच्च ते स्मृताः ५८ गुणं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्यु-
त्तरोत्तरम् । शानावीर्याः पृथग्भूताः समैते संहतिं विना ५९ नानश्रुवन्प्रजाः क्लृप्तमसमागम्य
कृत्स्नगः समेत्यान्योन्यसंयोगमन्योन्याश्रयिणश्च ते ६० एकसंघातचिह्नाश्च संप्राप्यैकमयो-
पतः । पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च अव्यक्तानुग्रहेण च ६१ महदाया विशेषान्ता द्यष्टद्विष्टादपन्ति ते ।
जलबुद्बुदवत्तत्र क्रमाद्वै दृढिमागतम् ६२ भूतेभ्योऽण्डं महाबुदे बृहत्तदुदकेशयम् । प्राकृतेऽण्डे

हीं तैजस होत आणि हींच दहा वैकारिक देव होत ४९. मन हे अकारावें इंद्रिय आहे
व देव वैकारिक आहेत. श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिह्वा व नासिका हीं ५० शब्दादि विष-
यांचा उपभोग घेणारीं ज्ञानेन्द्रिये होत. पाद, गुद, जननेन्द्रिय, हात व वाणी ५१ हीं
कर्मेन्द्रिये असून गति, विसर्ग, आनंद, शिल्प व मापण हे त्यांचे विषय होत. शब्द-
तन्मात्र आकाश, स्पर्शतन्मात्रामध्ये प्रविष्ट झाले असतां ५२ द्विगुण वायु उत्पन्न होतो,
त्याचा स्पर्श हा गुण होय. त्याचप्रमाणे शब्द व स्पर्श हे दोन गुण रूपतन्मात्रामध्ये
प्रविष्ट झाले असतां ५३ त्यापासून शब्द, स्पर्श व रूप ह्या तीन गुणांनीं युक्त असा
अग्नि उत्पन्न होतो. शब्द, स्पर्श व रूप हीं रसतन्मात्रामध्ये प्रविष्ट झालीं असतां ५४
त्यापासून चतुर्गुण उदक उत्पन्न होतें; ते रसात्मक आहे. शब्द, स्पर्श, रूप व रस
ह्यांचा गंधतन्मात्रामध्ये प्रवेश झाला असतां ५५ गंधतन्मात्राशीं तीं मिळून जातात
आणि ही पृथ्वी व्याप्त करितात. क्षणून भूतांचे टिकाणीं मूळ पांच गुणांनीं युक्त व
स्थूल दिसते ५६. शांत, घोर व मूढ असे भिन्नत्व असल्यामुळे त्यांना विशेष क्षण-
तात. परस्परांमध्ये प्रवेश असल्यामुळे ते परस्परांना धारण करीत असतात ५७.
भूमीमध्ये घनद्रव्यानें व्याप्त असलेल्या ह्या सर्व दृश्य व अदृश्य प्रदेशाळी त्यांनीं व्यापिलें
आहे. त्यांचें विशिष्ट इंद्रियांनीं निपनाने ग्रहण होत असल्यामुळे त्यांना विशेष क्षण-
तात ५८. पुढल्या पुढल्या तत्त्वाळा पृथ्वीच्या पृथ्वीच्या तत्त्वांचे गुण प्राप्त होत अस-
तात. भिन्न भिन्न सामर्थ्यानें युक्त असलेल्या ह्या भिन्न भिन्न सात तत्त्वांना संघताशि-
वाय ५९ क्षणजे सर्वस्वी एकत्र झाल्याशिवाय प्रजा उत्पन्न करितां येईना. द्यास्तव,
अन्योन्यसंयुक्त व अन्योन्याश्रयी ६० असलेलीं तीं तत्त्वे सर्वस्वी एक होऊन संघातलक्ष-
णांनीं युक्त झालीं. पुरुषाधिष्ठित असल्यामुळे व परमात्म्याच्या अनुग्रहानुळे ६१ मह-

विवृद्धः सन्धेयश्चो ब्रह्मसंज्ञितः ६३ स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता
 च भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ६४ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं स चराचरम् । मेरुस्तस्या-
 त्संभूतो जरायुश्चापि पर्वताः ६५ समुद्रा गर्भसंलितं तस्याण्डस्य महात्मनः । तस्मिन् ण्डे
 जगत्सर्वं स देवाहरमानुषम् ६६ द्वापायद्रिसमुद्राश्च सज्योतिर्लोकसंघट्टः । जलान्द्विजान-
 लाकाशैस्ततो भूतादिना च हिः ६७ वृत्तमण्डं दशगुणैरेकैकत्वेन तैः पुनः । महता तत्प्रमा-
 णेन स देवानेन वेष्टितः ६८ महांस्तैः सहितः सर्वैरव्यक्तेन समावृतः । एमिरावरणैरण्डं सप्तभिः
 प्राकृतैर्वृत्तम् ६९ अन्योन्यमावृत्य च ता अष्टौ प्रकृतयः स्थिताः । एषा सा प्रकृतिर्नित्या तदन्तः
 पुरुषश्च सः ७० ब्रह्माख्यः कथितो यस्ते समासाहूयतां पुनः । यथा मग्नौ जले कथिदुन्मज्जज-
 लसम्भवम् ७१ बलयं क्षिपति ब्रह्मा स तथा प्रकृतिर्विभुः । अव्यक्तं क्षेत्रद्रष्टुं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ
 उच्यते ७२ एतत्समस्तं जानीयात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणम् । इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु
 तः । अबुद्धिपूर्वः प्रथमः प्रादुर्भूतस्तद्विचया ७३ (२६७३) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मो-
 त्पत्तिर्नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्णवाच ॥ भगवंस्त्वण्डसंभूतिर्यथावत्कथिता मम । ब्रह्माण्डे ब्रह्मणो जन्म तथा
 चोक्तं महात्मनः । एतद्विष्णुमयं ह्योतुं त्वत्तो भृशकुलोद्भव । यदा नं सृष्टिर्भूतानामस्ति किं

दादि विशेषात् तत्त्वे पाण्याच्या बुडबुडयाप्रमाणे अंड उत्पन्न करितात व क्रमाने ते
 वृद्धिंगत होतें ६२. हे महाप्राज्ञ, भूतांपासून ते उदकांत राहणारे मोठे अंड उत्पन्न
 होतें व तो ब्रह्मसंज्ञक क्षेत्रज्ञ त्या प्राकृत अंडामध्ये वृद्धिंगत होतो ६३; तोच प्रथम
 शरीरी व तोच पुरुष होय. तो भूतांचा आद्यकर्ता ब्रह्मा प्रथम उत्पन्न होतो ६४. त्यानें
 हें सर्व चराचर त्रैलोक्य व्यापिलें आहे. त्याच्या नंतर मेरु, जरायु व पर्वत उत्पन्न झाले
 ६५. त्या महात्म्या अंडाचे समुद्र हें गर्भोदक होय. त्या अंडामध्ये देव, असुर व मानव
 ह्यांसह सर्व जगत आहे ६६. आणि द्वीपे, गर्वत, समुद्र व नक्षत्रांसह लोकही आहेत.
 उदक, अग्नि, वायु, आकाश व भूतादि ह्या उत्तरोत्तर दश गुणित असलेल्या आवरणांनीं
 तें अंड व्याप्त झालेलें आहे ६७, ६८. भूतादि अहंकार दशगुणित महत्तत्त्वानें वेष्टि-
 लेला असून त्या उदकप्रभृति सर्व आवरणांसह असलेलें महत्तत्त्व दशगुणित अव्य-
 क्तानें व्यापिलें आहे. ह्या सात प्राकृत आवरणांनीं अंड व्याप्त आहे ६९. परस्पर व्यापून
 राहिलेल्या ह्या आठ प्रकृति होत. ही प्रकृति नित्य असून तुला सांगितलेला ब्रह्मसं-
 ज्ञक पुरुष तिच्यामध्ये असतो. आतां पुनरपि संक्षेपतः श्रवण कर. ज्याप्रमाणें उदकांत
 बुडी मारिलेला कोणी प्राणी उसळीनें वर येऊं लागला असतां उदकाचें कडे ७०, ७१
 समोवर्ती पसरतो त्याप्रमाणें प्रसू ब्रह्मदेव प्रकृति पसरतो. अव्यक्त हें क्षेत्र असून
 ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ होय ७२. हें सर्व क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षण जाणवें. हा प्राकृत सर्ग क्षेत्रज्ञानें अधिष्ठित
 आहे व विगृह्यतं प्रमाणें हा अबुद्धिपूर्वक प्रथमच उत्पन्न झालेला आहे ७३. ह्याप्रमाणें
 श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील ब्रह्मोत्पत्तिनामक वेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

श्रीकृष्ण वचनतोः—हे भगवन्, अंडोत्पत्ति व अंडामध्ये महात्म्या ब्रह्मदेवाचा जन्म

नु न चास्ति वा । काळे वै प्रलयास्यान्ते सर्वस्मिन्नुपसंहते २ मार्कण्डेय उवाच ॥ यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् । तदाच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसंचरः ३ स्वात्मन्यवस्थितेष्व्येके विकारे प्रतिसंहतः । प्रकृतिः पुरुषश्चैव साधर्म्येणावतिष्ठतः ४ तदा तमत्र सत्त्वं च समत्वेन गुणौ स्थितौ । अनुव्रिक्कावननौ च ओतप्रोतौ परस्परम् ५ तिलेषु वा यथा तैलं घृतं पयसि वा स्थितम् । तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽप्यवमृतं स्थितम् ६ उत्पत्तिर्ब्रह्मणो यावदायुर्वै द्विपरादिकम् । तावद्विनं परेशस्य तत्समा संयमे निशा ७ (अथैवमुक्तं ब्रह्माणि अहोरात्रं प्रजापतेः । अनेनैव तु मानेन घटं ब्रह्मा स जीवति । पितामहसंतनैव विष्णोर्मानं विधीयते । मिमेसापदे शंभोस्तु सहस्राणि चतुर्दश । विनश्यन्ति तथा विष्णोरसंख्याताः पितामहाः) अहंत्वं प्रददस्तु जगदादित्यादिमान् । सर्वदेतुरचिन्त्यात्मा परः कोऽप्यपरक्रियः ८ प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यागु जगरपतिः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ९ यथा मदीं नवर्षाणां यथा वामाष्वानिलः । अनुप्रविष्टः क्षोभाय तथासौ योगदर्शितमान् १० प्रधाने क्षोभ्यमाणे तु स देवो ब्रह्मसंश्रितः । समुत्पन्नोऽण्डकोरास्यो यथा ते कथितं मया ११ स एव क्षोभकः पूर्वं स क्षोभ्यः प्रकृतेः पतिः । स संकोचविकाशाभ्यां प्रचानत्वेऽपि संस्थितः १२ उत्पन्नः स जगद्योनिर्गुणोऽपि रजोगुणम् । शुभ्रप्रवर्तते सगं ब्रह्मत्वं समुपाश्रितः १३ ब्रह्मत्वे स प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्त्वातिरेकयान् । विष्णुत्वमेव धर्मेण कुरुते परिपालनम् १४ ततस्तमोगुणोऽद्रिणी

ही आपण मला कथन केही आहेत १. परंतु, हे भृगुवंशज, प्रलयकाली सर्व जगताचा संहार झाला असतां भू-भृष्टि होण्यापूर्वी काही असते किंवा नसते ? २. मार्कण्डेय क्षगतोः—जेव्हा प्रकृतीमध्ये हे सर्व जगत् लय पावते तेव्हा त्या स्थितीला विद्वन् लोक प्रकृति प्रलय क्षगतात ३. विकाराचा संहार होऊन अव्यक्त सुखरूपाचेच ठिकाणी स्थित असतांना प्रकृति व पुरुष हेही साधर्म्येनेच असतात ४. तेव्हा तमत्र सत्त्वं हे गुण कमी अधिक न होता एकसारखेच परस्पर ओतप्रोत असतात ५. तिलांतील तेलाप्रमाणे किंवा दुधातील तुपाप्रमाणे सत्त्वात व तमात रजोगुण स्थित होता; ही स्थिति ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीपर्यंत असते ६. ब्रह्मदेवाचे आद्युष्य दोन परार्थे आहे व त्यांत दिवस आणि रात्र ही सारखी आहेत. रात्र प्रलयकाली असते ७. दिवसाचे आरंभी जन्म, हेत, सर्वोत्पत्ती व अर्धित्वरूप असा परमेश्वर ब्रह्मदेव जागा होत असतो आणि तो जगदीश परमेश्वर प्रकृति व पुरुष ह्या उभयतांमध्ये सत्वर प्रविष्ट होऊन उत्कृष्ट योगाने त्यांना क्षुब्ध करित असतो ८, ९. तत्पूर्वीच्या मदाप्रमाणे किंवा वैशाखतील वायूप्रमाणे हा योगस्वरूप परमेश्वर क्षोभाकरितां प्रविष्ट होत असतो १०. प्रधानत्वांत क्षोभ होऊं लागला असतां तो अहंकारास्य ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला हे मी तुला कथन केलेच आहे ११. तोच प्रकृतिपति अक्षोभ्य असून प्रथम क्षोभक आणि संकोच व विकास ह्यांच्या योगाने प्रचानत्त्वामध्ये स्थित आहे १२. तो जगद्योनि उत्पन्न झाला असतां निर्गुण असूनही सृष्टिकाली प्रसन्न स्वीकारून रजोगुणाचे अवलंबन करीत असतो १३. ब्रह्मा ह्या नात्याने तो

रुद्रत्वे चाशिरं जगत् । उपसंहृत्य वै शैते त्रैलोक्यं त्रिगुणोऽगुणः १५ यथा प्राग्व्यापकः
 क्षेत्री पालको लायकस्तथा । तथा स संश्रामावाति वक्षस्त्रिण्डिरारिमकाम १६ वक्षस्त्रे
 सृजते लोकापुद्रत्वे संहरत्यपि । विष्णुत्वे चाप्युदासीनस्तिमोऽयस्याः स्वयन्मुखः १७ रजो
 ब्रह्मा तमो रुद्रो विष्णुः सत्त्वं जगत्पतिः । एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयो गुणाः १८ अन्यो-
 न्यमिधुना शैते अन्योन्याश्रयिणस्तथा । छर्णं वियोगो न क्षेपां न त्यजन्ति परस्परम् १९
 एवं ब्रह्मा जगत्पूर्वो देवदेवशत्रुमुखाः । रजोगुणं समाभित्य स्रष्टृत्वे स स्वयस्थितः २० हिरण्य-
 गर्भो देवादिरनादिरुपचारतः । भूपधर्माणि कार्त्तिकसंस्थो ब्रह्माधि समजायत २१ तस्य वर्षं कृतं त्वेकं
 परं भाष्यमहात्मनः । ब्राह्मेणैव हि मानेन तस्य संख्यां निबोध मे २२ निमेषैरंशभिः काशा
 तथा पञ्चभिरुच्यते । कलांशिगणं वै काशा अहर्तुं त्रिंशदेव ताः २३ अहोरात्रं स्रष्टृतां पूर्णां
 त्रिंशत्तु वै स्मृतम् । अहोरात्रैश्च त्रिंशद्भिः पक्षी द्वी मासं उच्यते २४ तैः वर्षभिरप्यनं वर्षं द्वेऽयने
 द्वाविंशतीन्तरे । तदेवांशमहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् २५ दिव्यैर्वर्षसंज्ञैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञि-
 तम् । चतुर्युगं द्वादशभिरुच्यते भागं शृणुष्व मे २६ चत्वारि तु संदंक्षाणि वर्षाणां कृतञ्च-
 यते । शतानि सन्ध्या चत्वारि सन्ध्यांशश्च तेषां विंशः २७ वैता श्रीणि संदंक्षाणि दिव्या-

प्रजा उत्पन्न करितो; नंतर सत्त्वाधिक्याने युक्त होऊन तो विष्णु होतो आणि धर्माने
 प्रजांचें परिपालन करितो १४. तदनंतर तमोगुणाधिक्याने युक्त झाल्यावर रुद्र
 होऊन सर्व त्रैलोक्याचा संहार करितो आणि तो त्रिगुणरूपेण निर्गुणात्मक पर
 मेश्वर शयन करित राहतो १५. व्याप्रमाणे शेताच्या मालकाला प्रथम व्यापक
 नंतर पालक व नंतर लायक अशा संज्ञा प्राप्त होत असतात त्याचप्रमाणे हा
 परमेश्वराला ब्रह्मा, विष्णु व हर अशा संज्ञा प्राप्त होत असतात १६. तो ब्रह्म
 असतांना लोकसृष्टि करित असतो; रुद्र असतांना संहार करित असतो आणि
 विष्णु असतांना उदासीन असतो. स्वयंभू परमेश्वराच्या ह्या तीन अवस्था होत १७.
 रज, सत्त्व व तम हे अनुक्रमे ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर असे तीन देव असून हेच तीन
 गुण होत १८. हेच अन्योन्याश्रयी सर्वदा परस्पर संपुक्त असतात. हे परस्परांन
 क्षणभरही सोडीत नसल्यामुळे ह्यांचा वियोग क्षणभरही नाही १९. व्याप्रमाणे जग-
 ताचे पूर्वी असलेला देवाभिदेव चतुर्मुख ब्रह्मा रजोगुणाचें अवलंबन करून सृष्टि करित
 असतो. ह्याला हिरण्यगर्भ, देवादि व अनादि असे उपचाराने ह्मणत असतात २०.
 भूपद्माच्या कार्त्तिकेमध्ये स्थित असलेला ब्रह्मा प्रथम उत्पन्न झालेला आहे २१. शंभर
 वर्षे हे त्या महात्म्याचें पूर्ण आयुष्य होय. ब्राह्ममानानेच त्याचें प्रमाणें तुं माझ्यापासून
 ऐक २२. १५ निमेष=१ काण्ड; ३० कला=१ काण्ड; ३० कोण्ड=१ मूर्हत; २३.
 ३० मूर्हत=१ अहोरात्र; ३० अहोरात्रे=२ पक्ष किंवा १ मास २४. ६ मांस=१ अयने;
 २ अयने=१ वर्ष, मनुष्यांचे वर्ष हे देवांचे अहोरात्र असून उत्तरायण हा दिवस होय
 २५. देवांच्या १२ हजार वर्षांमध्ये कृतत्रेतादि चार युगे होत असतात; त्यांचा विभाग
 माझ्यापासून ऐक २६. ४००० वर्षे कृत आणि संच्या व संच्यांश प्रत्येकी ४००

[२७१७] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मायुष्प्रमाणकथनं नाम त्रिषत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

१. टुकिहनाच । यथा सप्तर्षे य ब्रह्मा भगवानादिदृष्टप्रजाः । प्रजापतिः पतिर्देवस्तमे विस्तरतो यद् १ मार्कण्डेय उवाच ॥ कथयाम्येव ते ब्रह्मनासजं भगवान्यथा । लोककृच्छ्रा-
श्रुतः कृत्स्नं जगत्स्थायवरजंगमम् २ पाप्मावसानसमये विनाशप्रोत्थितः प्रभुः । सर्वदादिक्-
स्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमपैक्षत ३ इमं चोदाहरन्त्यत्र ऋकं नारायणं प्रति । प्रधत्स्वः । नर्णं
देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ४ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । तासु संते ह
यस्माद्य तेन नारायणः स्मृतः ५ विबुधः सलिले तस्मिन्विधायाः न्तर्गतां महीम् । अतुमा-
नास्तद्व्यद्वारं कर्तुकामस्तदा धितेः ६ अकरोत्त तत्परन्थाः वस्पादिषु यथा पुरा । मत्स्य-
धूर्मादिकास्तद्व्यद्वाराहं यपुरास्थितः ७ वेदयज्ञमयं दिव्यं वेदयज्ञमयो दिभुः । रूपं कृत्वा
विवेशाप्सु सद्यंगः सर्वसम्भवः ८ समुद्रतुल्यं च पातालान् श्लोच सलिले भुजम् । जनलोका-
स्त्विहैः शिदैर्भिन्यमानो जगत्पतिः ९ तस्योपरि जलैश्च यमहती नोरिय स्थिता । विरह-
तः प्राणु देहस्य न मही याति रुद्रवम् १० ततः क्रितिं समीकृत्य शृंगंभ्यां सोऽसन्नद्वितीन् ।
प्राक्सर्गो दक्षमाने तु तदा संवर्तंकाग्रिना ११ तेनाग्रिना विशीर्णास्तं पर्वता सुवि संदंशः । वैद्य-

परार्धं सपले त्याहे; त्याथा शेवटीं पात्र हणून महाकरूप झाला ४३. हे द्विज; चालू
अमलेल्या द्वितीय परार्धाचा वाराह हा प्रथम करूप होय ४४. (२७१७) ब्रह्मप्रमाणे
श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील ब्रह्मदेवाचे आयुष्य कथन करण्याविषयी ते चालिसावा अध्याय
समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

कौटुकि हणतो:-प्रजाधिपति भगवान् ब्रह्मदेवाने कशी सृष्टि केली हे आपण मला
सविस्तर सांगा १. मार्कण्डेय हणतात:-हे विप्र, लोककर्त्या शाश्वत भगवान् ब्रह्मदेवाने
सर्व चराचर जगत् कसे उत्पन्न केले हेहीमी तुला सांगतो २. पद्म-कल्पाच्या शेवटीं
निद्रेतून ब्रह्मदेव उठला आणि त्यावेळीं सत्त्वगुणाचे आधिक्य असलेल्या त्या ब्रह्म-
देवाला लोक शून्यं दृष्टी पडला. जगताच्या उत्पत्तीचे व प्रलयाचे कारण जो ब्रह्म-
स्वरूप देव नारायण त्याच्या संबधाने ३, ४, " आप हणजे नार; आणि आप हणजे
नरसूनु. त्यांचे ठिकाणी शयन करित असल्यामुळे त्याला नारायण हणतात. "

अशा अर्थाचा आपो नारा इति० स्मृतः हा श्लोक हणत अमतात ५. त्या उदकांत
जागृत झालेल्या त्या देवाने पृथ्वी आंत गेल्याचे अनुमानाने जाणून तिचा उद्धार
करण्याचे मनांत आणिले ६. पूर्वी कल्पांभाप्रमाणे त्याने मत्स्य, कूर्म, इत्यादि
तनु धारण करून वाराहरूपही धारण केले ७. वेदयज्ञमय प्रभुने वेदयज्ञमय
दिव्य रूप धारण केले आणि तो सर्वव्यापी व सर्वोत्पादक उदकामध्ये प्रविष्ट झाला
८. नंतर जनलोकांत असलेले सिद्ध ज्याचे चिंतन करीत आहेत अशा त्या जगदी-
शाने भूमिपातालांतून काढून उदकावर ठेविली अमतां ९ त्या जलप्रवाहावर प्रचंड
नौकेप्रमाणे राहिलेली ती भूमि देहाच्या विस्तृतपणामुळे बुडली नाही १०. नंतर
पृथ्वी सारखी करून त्याने पर्वत निर्माण केले. पूर्वीची सृष्टि संवर्तक अर्थाने जळू

एकार्णवे मया वायुनापस्तु संज्ञताः १२ निरुक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलाभवन् । भूविभागं
ततः कृत्वा सप्त द्वीपोपशोभितम् १३ भूरायांश्चतुरो लोकः पूर्ववत्समकल्पयत् । सृष्टिं चिन्त-
यतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा १४ अत्र पूर्वकस्तस्मात्प्रादुर्भूतस्तमोमयः । तमोमोहो महा-
मोहस्तामिस्रो अन्धसंज्ञितः १५ अविद्या पञ्चपूर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः । पञ्चधावस्थितः
सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् १६ बहिरन्तश्चाप्रकाशः संज्ञतात्मानगात्मकः । मुख्या नगा-
यतश्चोका मुख्यसर्गस्ततस्तत्त्वयम् १७ तं दृष्ट्वाऽसाधकं जगमन्वदपरं पुनः । तस्याभिध्या-
यतः सर्गं तिर्यक्स्रोतोऽव्यतर्त १८ यत्प्रतीत्यैकप्रवृत्तिः सा तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृताः । पश्चा-
द्व्यस्ते विख्यातात्मानः प्राया प्रवेदिनः १९ उत्पद्यग्राहिणश्च ते ज्ञानं ज्ञानमानिनः । अहंकार-
मात्रा अद्यावद्विधात्मकाः २० अन्तःप्रकाशास्ते चार्थे आवृतास्तु परस्परम् । समस्य-
साधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् २१ ऊर्ध्वस्रोतस्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमवर्तत । ते
सुखप्रतिबन्धुला बहिरन्तस्त्यनादृताः २२ प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतः समुद्राः । तुष्टा-
त्मनस्तृतीयस्तु देवसर्गो हि स स्मृतः २३ तस्मिन्सर्गेऽभवत्प्रीतिर्निर्गमने ब्रह्मणस्तदा । ततो-
ऽन्यं स तदा द्रव्यौ साधकं सर्गमुत्तमम् २४ तयाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायितस्ततः ।

लागली असतां ११ त्या अग्नीने ते सर्व पर्वत भूमीवर ठिकन्या होऊन पडले आणि
उदकांत बुडाले व उदकही वायूने गोठून गेले १२. हे उदक जेथे जेथे घट्ट होऊन
वंसले तेथे तेथे पर्वत झाले. असो. नंतर सप्तद्वीपयुक्त असा भूविभाग करून १३
भूरादि चार लोक त्याने पूर्वीप्रमाणे कल्पिले. पूर्वी कल्पारंभाप्रमाणे तो सृष्टीचे चि-
तन करून लागला असतां १४ अब्रुद्धिपूर्वक तमाचा प्रादुर्भाव त्याच्यापासून झाला.
तम, मोह, महामोह, तामिस्र व अंधतामिस्र १५ अशी पंचपर्यं रूप अविद्या त्या महा-
त्मापासून प्रकट झाली; आणि तो चिंतन करून लागला असतां ज्ञानरहित पांच
प्रकारची सृष्टि उत्पन्न झाली १६. ती सृष्टि वृक्षात्मक असून अंतर्बाह्य प्रकाशरहित
व विचार प्रकट करण्यास असमर्थ अशी होती. ह्यांत वृक्ष मुख्य असल्यामुळे हा मुख्य
सर्ग होय १७. ती सृष्टि असाधक पाहून त्याने दुसरी मनांत आणली व दुसरीचे चिंतन
करीत असतांना तिर्यक्स्रोत ही सृष्टि प्रकट झाली १८. ज्याअर्थी तिची प्रवृत्ति तिर्यक्
आहे त्याअर्थी तिर्यक्स्रोत ही संज्ञा तिळा प्राप्त झाली. ते प्रायः तमोमय, अज्ञानी १९,
उन्मार्गवर्ती, अज्ञानालाच ज्ञान समजणारे, अहंकाराने युक्त व अभिमानी असे अष्टा-
वीस प्रकारचे पद्मादि प्राणी होत २०. ते सर्व अंतस्थ ज्ञानी असून परस्पर प्रभु-
असतात. परंतु, तीही सृष्टि उद्दिष्ट हेतु सिद्धीस नेणारी नाही असे वाटून तो पुनर्ग-
चिंतन करून लागला असतां त्याहून वेगळी अशी २१ तमोमोहात्मिक ऊर्ध्वस्रोत सृष्टि
प्रकट झाली. ह्या सृष्टीतील प्राण्यांच्या ठिकाणी सुख व प्रीति अधिक असून ते अंतर्बाह्य
उद्य २२ व अंतर्बाह्य ज्ञानयुक्त असतात. पाहून मनामध्ये भ्रंतुष्ट झालेल्या ब्रह्मदेवाचा
हा तिसरा सर्ग देवसर्ग हाणून प्रसिद्ध आहे २३. तो सर्ग उत्पन्न झाल्यावर ब्रह्मदेवाला
आनंद झाला व आणखी एक उत्कृष्ट साधकसर्गाविषयी तो चिंतन करून लागला असतां

प्रादुर्बभौ तदाप्यप्तादवांस्सोतस्तु साधकः २६ यस्मादवांस्सोतस्तु ते।
 ते च प्रकाशयद्गुणस्तमोदिका रजोधिकाः २६ तस्मात्ते दुःखचट्टा भूयो भूयश्चकारिणः।
 गङ्गाया षड्विन्त्यथ मनुष्याः साधकाश्च ते २७ पञ्चमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः।
 विपर्ययेण सिद्धया च शान्त्या मुह्यता तथैव च २८ निवृत्तं वर्तमानं च तेऽयं जानन्ति वै पुनः।
 भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्गः स उच्यते २९ तं परिग्राहिणः सर्वे संविभागरतास्तथा। चोद-
 नाथाप्यशीलाश्च श्रेया भूतादिकाश्च ते ३० प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो व्रजणस्तु सः। तन्मा-
 त्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ३१ वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गश्चैन्द्रियकः स्मृतः। इत्येष
 प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ३२ मुख्यः सर्गश्चतुर्थस्तु मुख्यो वै स्थावरः स्मृतः। तिर्य-
 क्तसोतस्तु यः प्रोक्तस्तिर्यग्योन्यः स पञ्चमः ३३ तपोर्दसोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः।
 ततोर्वांस्सोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ३४ अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च
 सः। पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ३५ प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः
 स्मृतः। इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ३६ प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूल-
 हेतवः। सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रेतुमिच्छसि ३७ [२७५४] इति श्रीमार्कण्डेय-
 पुराणे प्राकृतवैकृतसर्गवर्णनं नाम चतुर्थत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

कौटुकिरवाच ॥ समासात्कथिता सृष्टिः सम्यग्भवता मम। देवादीनां भवं ब्रह्मन्वि-

२४ व्यासार्चितक व अव्यक्त ब्रह्मदेवापासून साधक अर्वाक्स्त्रोत सर्ग प्रकट झाला २५.
 ह्यांचा व्यवहार व्यामर्थी अर्वाक् असतो त्यामर्थी त्यांना अर्वाक्स्त्रोत असं झणतात.
 त्यांच्यात ज्ञानाचें आधिक्य असतें. तमोगुण अतिशय असतो व रजोगुणही अधिक
 असतो. २६. झणून ते साधक मानव वारंवार खटपटी करणारे, अंतर्बद्ध ज्ञानी आणि
 दुःखप्रस्त असतात २७. पांचवा अनुग्रह सर्ग. त्याचे प्रकार चार आहेत; तिर्य-
 सिद्धि, शांति व तृष्टि २८. ह्यांतील प्राण्यांना भूत व वर्तमान समजतें. सहावा भूतादि-
 कांचा सर्ग होय २९. ते भूतादिक सर्वही परिग्रह करणारे, विभागाविपर्याय दक्ष, प्रेरक व
 शीलरहित असतात ३०. पहिला महत्सर्ग; त्याला ब्रह्मसर्ग असं झणतात. दुसरा तन्मात्र-
 सर्ग; त्याला भूतसर्ग असं झणतात ३१. तिसरा वैकारिक सर्ग; त्याला ऐंद्रियक झण-
 तात. हा अद्विद्धपूर्वक प्रकट झालेला प्राकृत सर्ग होय ३२. चवथा मुख्य सर्ग. मुख्य झ-
 णजे स्थावर. पांचवा तिर्यक्स्त्रोत; ह्यांत तिर्यग्योर्नांतील प्राण्यांचा समावेश होतो ३३.
 सहावा उर्ध्वस्त्रोतसांचा सर्ग; हा देवसर्ग होय. नंतर अर्वाक्स्त्रोतसांचा सातवा सर्ग.
 हा मानुष सर्ग होय ३४. आठवा अनुग्रह सर्ग; हा सात्त्विक व तामस आहे. हे पांच
 वैकृत सर्ग असून पहिले तीन प्राकृत होत ३५. प्राकृत आणि वैकृत असां कौमार
 सर्ग नववा होय. हे ब्रह्मदेवाचे नऊ सर्ग सांगितले ३६. हे प्राकृत व वैकृत असून
 जगताचें कारण आहेत. आतां सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या जगदीशासंबंधानें आणखी
 काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे ३७? (२७५४) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील
 प्राकृतवैकृतसर्गवर्णननामक चवैचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

स्तरातु ज्ञेयं मे १ मार्कण्डेय उवाच ॥ कुण्डलाकुण्डलैर्ब्रह्मन्माविता पूर्वकर्मभिः । ख्यात्या
तया ज्ञानमुक्ताः प्रलयं लुपसंहताः २ देवाद्याः स्यावरान्ताश्च प्रजा ब्रह्मभूतविधाः । ब्रह्मणः
कृतं तः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्तदा ३ ततो देवाद्युरपितृन्मातृपुत्रं चतुर्थ्यम् । सिमसुरम्भ-
स्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ४ युक्तात्मनस्तमोमात्रा उद्रिकाभूतप्रजापतेः । तिसृषां ज-
घनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ५ उत्ससर्ज ततस्तां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् । सापविद्धा
तनुस्तन सद्यः रात्रिरजायत ६ अन्यां तनुमुपादाय तिसृधुः प्रीतिमाप सः । सत्त्वोद्रिकास्ततो
देवा मुखतस्तस्य जज्ञिरे ७ उत्ससर्ज च भूतेष्वस्तनुं तामप्यसौ विभुः । सा चापविद्धा दिवसं
सत्त्वप्रायमजायत ८ सत्त्वमात्रात्मिकामेव सतोभ्यां जगृहे तनुम् । पितृवन्मन्यमानस्य
पितरस्तस्य जज्ञिरे ९ सृष्ट्वा पितृवत्ससर्ज तनुं तामपि स प्रभुः । सा चोत्सृष्टाभवत्सन्ध्या
दिभिरजान्तरैरिषिता १० रजोमात्रात्मिकामन्यां तनुं भेजेऽथ स प्रभुः । ततो मनुष्याः सं-
भूता रजोमात्रतद्भूद्भवाः ११ सृष्ट्वा मनुष्यान्स विभुर्कृतसर्ज तनुं ततः । ज्योत्स्ना सममय-
त्सा च मर्यादन्तैर्जडैश्च यः १२ इत्येतास्तनवस्तस्य देवदेवस्य धीमतः । ख्याता रात्र्य-
ह्नी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च वै द्विज १३ ज्योत्स्ना सन्ध्या तपैर्वाहः सत्त्वमात्रात्मकं त्रयम् ।
तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात्तमोयिका १४ तस्मादेवा दिवा रात्रावद्युरास्तु बला-

कौटुकि क्षणतोः— हे विप्र, आपण सृष्टि संक्षेपतः सांगितली. आतां देवादि-
कांची उत्पत्ति मला आपण सत्रिस्तर सांगा १. मार्कण्डेय क्षणतातः— हे विप्र, बऱ्या
वाईट संचित कर्मांनी युक्त असल्यामुळे मुक्त न झालेले असे जे प्रलयसमयी छीन
झालेले २ देवादिस्थावरांत चतुर्विध प्राणी ते, सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाच्या मनामध्यें
उत्पन्न झाले ३. नंतर देव, असुर, पितर व मानव असे चार उत्पन्न करण्याचा
उद्देश धरून उदकांत आयल्या मनामध्यें त्याने त्यांचें चिंतन केलें ४. ब्रह्मदेव सृष्टीच्या
उद्देशानें चिंतन करूं लागला असतां त्या ५. तमोगुण उच्चंवलूं लागला व मागल्या भागा-
पासून प्रथम असुर उत्पन्न झाले ६. तेन्हां ती तमोमय तनु त्याने टाकून दिली व त्याने
टाकिताक्षणी ती तनु रात्र बनली ७. नंतर सृष्टीच्या उद्देशानें दुसरी तनु धारण करून
तो प्रसन्न झाला असतां सत्त्वगुणाचें आधिक्य झाल्यामुळे त्याच्या मुखापासून देव
उत्पन्न झाले ८. भूताधिपति ब्रह्मदेवानें त्याही तनूचा त्याग केला असतां तिच्यापासून
प्रायः सत्त्वमय असा दिवस उत्पन्न झाला ९. नंतर केवळ सत्त्वगुणमय अशी दुसरी
तनु धारण करून तो पितृवत् मानूं लागला असतां त्याच्या पासून पितर उत्पन्न
झाले १०. पितर उत्पन्न केल्यावर त्याही तनूचा त्या ब्रह्मदेवानें त्याग केला असतां
तो सोडिलेली तनु दिवस व रात्र ह्यांच्या मधली संध्या झाली ११. नंतर त्या प्रभूनें
रजोगुणमय दुसरी तनु धारण केली असतां त्याच्यापासून रजोगुणी मानव उत्पन्न
झाले १२. मानव उत्पन्न केल्यानंतर त्याही तनूचा त्याने त्याग केला असतां
रात्रीचा शेवट आणि दिवसाचा आरंभ ह्यांच्या मधली ती तनु झाली १३. हे द्विज,
रात्रि, दिवस, संध्या व ज्योत्स्ना ह्या त्या विचारी देवाधिदेवाच्या तनु होत १४. ज्योत्स्ना,

न्विताः। ज्योत्स्नाग्ने च मनुजाः संध्यायां पितरस्तदा १६ भवन्ति बटिनोऽप्या विपक्षाणां
 न संशयः। तद्विपर्ययमसाद्य प्रदान्ति च विपर्ययम् १६ ज्योत्स्ना सन्ध्यायां संध्या चत्वार्ये-
 तानि वै प्रभोः। ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपमृतानि तु १७ चत्वार्येतान्यधोत्पाद्य मनु-
 जन्दां प्रजापतिः। रजस्तमोमयीं रात्रौ जगृहे क्षुत्तृट्ण्वितः १८ तदन्धकारे क्षुत्क्षामानसृ-
 जद्भगवानजः। विरूपाक्षमधुखान्तुमारुचास्ते च तां तनुम् १९ रक्षाम इति तेभ्योऽन्ये य-
 ज्जुस्ते तु राक्षसाः। खादाम इति ये क्षोत्रस्ते यथा यक्षणाद्रिज २० तान्दृष्ट्वा क्षत्रियेणास्य-
 क्षेयाः शीर्यन्त वेधसः। समारोहणहीनाश्च शिरसो ब्रह्मणस्तु ते २१ सर्पणात्तऽभवन्सर्पां हीन-
 स्वाद्वहयः स्मृताः। सर्पांन्दृष्ट्वा ततः क्रोधात्क्रोधात्मानो विनिर्ममे २२ वर्णेन कपिलेनोपास्ते
 वृताः पिशितायनाः। घ्न्ययतो गौ ततस्तस्य गन्धर्वा जज्ञिरे सतः २३ जज्ञिरेऽपि ततो वाचं
 गन्धर्वास्तेन ते स्मृताः। अद्यात्वेतासु सृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः २४ ततः स्वदेहतोऽप्यानि
 यगांसि पश्योऽसृजत्। क्षुत्ततोऽजाः ससर्जोऽप्यवसथावयोऽसृजत् २५ गात्रैयोदरतो ब्रह्मा
 पार्श्वभ्यां च विनिर्ममे। पद्भ्यां चाश्वान्स मातङ्गापासभाण्ड्यकान्पृष्ठान् २६ चट्टान् चतस्रांश्चैव
 नानारूपाश्च जातयः। ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे २७ एवं पशौपधीः सृष्ट्वा

संध्या व दिवस हीं तीन सत्त्वांशाने युक्त असून रात्रि तमामात्रात्मिक आहे
 व त्यांत तमाचें आधिक्य आहे १४. तस्मात्, देव दिवसा, असुर रात्री, ज्योत्स्ना-
 समयी मनुष्य आणि संध्यासमयी पितर बलाढ्य असतात १५ आणि ते बलाढ्य
 होऊन प्रतिपक्षांना निःसंशय अजिंक्य होतात. परंतु, कालवैपरीत्य प्राप्त झाल्यास
 ते प्रतिपक्षांकडून पराजित होतात; (हाणजे प्रबल होण्याच्या वेळेहून अन्यवेळीं
 ते दुर्बल व पराजित होतात) १६. ज्योत्स्ना, रात्रि, दिवस आणि संध्या हीं चार
 प्रभु ब्रह्मदेवाचीं शरीरे त्रिगुणयुक्त आहेत १७. हीं चार उत्पन्न केल्यानंतर क्षुधित व
 तृष क्रांत झालेल्या ब्रह्मदेवाने रजस्तमोमय असे दुसरे शरीर धारण केले १८. त्या
 अंधकारामध्ये भगवान् ब्रह्मदेवाने क्षुधेने कदा झालेले, विरूप व दाढीमिशाचे लोक
 उत्पन्न केले असता ते लोक ते शरीर खाऊ लागले १९. रक्षण करूं असें जे त्याहून
 दुसरे क्षणांत ते राक्षस झाले आणि, हे द्विज, भक्षण करूं क्षणाले ते यक्ष झाले २०.
 त्यांना अवलोन करिताक्षणीं दुःख झाल्यामुळे विधात्या ब्रह्मदेवाच्या मस्तकाचे केस
 कायमचे गळून पडले २१. सर्पटप्यामुळे ते सर्प झाले आणि हीनत्वामुळे अहि ही
 संज्ञा त्यांना प्राप्त झाली. सर्प दृष्टी पडतांक्षणीं क्रोध झाल्यामुळे क्रोधात्मेच निर्माण
 झाले २२. ते कपिलवर्णी, उग्र व गोसमक्षक मूतगण होत. ब्रह्मदेव याणीचे घ्याद
 करूं लागल्यामुळे गंधर्व उत्पन्न झाले २३. वाणीला अनुलक्षून ते उत्पन्न झाल्या-
 नुळे गंधर्व ही संज्ञा त्यांना प्राप्त झाली २४. ह्या अष्टदेवयोनि उत्पन्न झाल्या असतां
 त्या प्रभूने स्वदेहापासून अन्य पशुपक्षी उत्पन्न केले. मुखापासून शेळ्या, वक्षस्थ-
 लापासून मेंढ्या २५, उदर व बगळ्या ह्यापासून गार्डे आणि पायांपासून अश्व, गज,
 गर्दभ, दारु, मृग २६, टंट, खेचर व इतरही अनेक जातींचे पशु ब्रह्मदेवाने निर्माण केले.

अथ जन्मान्तरं विभुः । तस्मादादौ तु कल्पस्य त्रेतायुगमुखे तदा २८ गौरजः पुरुषो मेघो अथा-
 न्तरगर्भः । एतान्ग्रान्यान्पञ्चनाह्वारण्यांश्च निबोध मे २९ आपदं द्विभुरं हस्ती वानराः
 पक्षिपञ्चमाः । औदकाः पञ्चः पक्षाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ३० गायत्री च नृचं चैव त्रिवृत्साम
 रणन्तरम् । अग्निहोमं च यजमानां निमंमे प्रथमान्ब्रह्मा ३१ यजुषि त्रैलोक्यं छन्दः स्तोत्रं पञ्च-
 दशं तथा । बृहत्साम तपोक्तं च दक्षिणादसृजन्मुत्तान् ३२ सामानि जगती छन्दः स्तोमं सप्त-
 दशं तथा । वैरूपमतिरात्रं च निमंमे पथिमान्ब्रह्मा ३३ एकविंशमथवार्णमहोर्ध्वानाणमेव
 च । आबुधुमं स वैराजमुत्तरादसृजन्मुत्तान् ३४ विभुतोऽग्ननिमेधाश्च रोहितेन्द्रपनूषि च ।
 बयांसि च सप्तजंशौ कल्पस्य भगवान्विभुः ३५ उवाच चानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 मृता चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितृजनाः ३६ ततोऽसृजत्स भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 यथाग्निष्ठाचान्गान्पद्मास्तथैवाप्सरसां गणान् ३७ नरककलरखांसि वयः पशुमृगोरगान् ।
 भूम्यं च व्ययं चैव यदिदं स्थायुजङ्गमम् ३८ तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्टेः प्रतिपे-
 दिरे । आग्नेयं प्रतिपद्यन्ते मृज्यमानाः पुनः पुनः ३९ हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्स्य रोचते ४० इन्द्रियार्थेषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः । मानात्वं
 विनियोगं च धातैव व्यदधात्स्वयम् ४१ नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेद-

फलमूलयुक्तं ओषधि त्याज्या रोमापासून उत्पन्नं शात्या २७. ह्याप्रमाणे पशु ६ ओषधि
 उत्पन्नं केच्यानंतरं ब्रह्मदेवाने कल्पारंभी त्रेतायुगं लगत्यावरं गङ्गा केले. २८. गाय,
 शैली, पुरुष, मेढा, अश्व, खेचर व गर्भ हे सात प्रम्य पशु. अता आरप्य पशु
 ऐक २९. आपद, द्विभुर, गज, वानर, पक्षी, जलपशु व सर्प ३०. गायत्रीछन्द, ऋग्वेद,
 त्रिवृत्स्तोम, रथंतरसाम व अग्निष्टोम यज्ञ ही त्याने पूर्वमुखापासून उत्पन्न केले ३१.
 पञ्जुर्वेद, त्रिष्टुप्छन्द, पंचदशस्तोम व बृहत्साम ही त्याने दक्षिणमुखापासून उत्पन्न
 केले ३२ सामवेद, जगतीछन्द, सप्तदशस्तोम, वैरूपस न व अतिरात्रयज्ञ ही त्याने
 पश्चिममुखापासून उत्पन्न केले ३३; आणि एकविंशस्तोम, अथर्ववेद, अतोयमिजतु,
 अनुष्टुप्छन्द वैराजसाम ही त्याने उत्तरमुखापासून निर्माण केले ३४. बीज, अशनि,
 मेघ, रोहित माता इन्द्रधनुष्य व पक्षी हीं भगवान् ब्रह्मदेवाने कल्पारंभीच निर्माण
 केले ३५; आणि लहान मोठी भूते त्याच्या अवयवांपासून उत्पन्न केले. देव, असुर,
 पितर व मानव असे हे चतुष्टय उत्पन्न केच्यानंतर ३६ त्याने आचर भूते उत्पन्न
 केले. सारांश, यक्ष, पिशाच, गधर्व, अन्तरांचे गण ३७. नर, किन्नर, राक्षस, पक्षी,
 पशु, मृग, सर्प आणि इतरही दीर्घायु व अल्पायु चराचर प्राणी त्याने निर्माण केले
 ३८. त्यांपैकी नृष्टीच्या पूर्वी ज्या प्राण्यांचीं जीकर्म होती ते प्राणी तोंच कर्म बांधार
 उत्पन्न शात्यानंतर कर्म लागले ३९. हिंस्र, अहिंस्र, मृदु, क्रूर, धर्म, अधर्म, पुण्य,
 पाप, सत्य व असत्य अशीं— आपआपल्या कर्माच्या भावनेसह जे प्राणी उत्पन्न होत
 असतात— त्यांना तोंच तोंच कर्म रुजूं लागतात ४०. इन्द्रिये, विषय, भूते व शरीरे
 यांचे ठिकाणी भिन्नच आणि कर्मयोजना ही स्वतः विधात्यानेच ठरवून ठेविली

नास्तु प्राणिनः ॥ अन्योन्यं हृच्छयाविद्या मैथुनायोपचक्षुः । ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथु-
नानां हि सम्भवः ॥ मासि मास्यार्तवयतु न तदासीत्तु योपिताम् । तन्मासदा न सद्युः सेवितै-
रपि मैथुनैः ॥ आयुषोन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ताः सकृत् । ततः प्रभृति कल्पेऽस्मिन्मिथुनानां
हि सम्भवः ॥ १० ॥ ध्यानेन मनसा तासां प्रजानां जायतेऽमृतम् । शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्च-
उत्थः ॥ ११ ॥ इत्येतां मानुषीं सृष्टिं पूर्वं वै प्रजापतेः । तस्यान्ववायसम्भूता यैरिदं पुरितं जगत्
॥ १२ ॥ सरित्सरः समुद्राश्च सेवन्ते पर्वतानपि । तास्तदा कल्पशीतोष्णा युगे तस्मिन्धरन्ति वै
॥ १३ ॥ तृप्तिं स्वाभाविकीं प्राप्ता विषयेषु महामते । न तासां प्रतिघातोऽस्ति न द्वेषो नापि मत्सरः
॥ १४ ॥ पर्वतोदधिसेविन्यो हनिकेतास्तु सर्वशः । ता वै निष्कामचारिण्यो नित्यं सुदितमानसाः
॥ १५ ॥ पिशाचोरगराक्षसि तथैव मत्सरिणो जनाः । पशवः पक्षिणश्चैव नृका मत्स्याः सरीसृपाः
॥ १६ ॥ भवारका इण्डजा वा ते सधर्मप्रसूतयः । न मूढफलपुष्पाणि नार्तवा वत्सराणि च ॥ १७ ॥
सर्वकालसुखः काळो नात्यर्थं धर्मशीलता । काळेन गच्छता तेषां पित्रा सिद्धिरजायत ॥ १८ ॥
ततश्च तेषां पूर्वोद्भूतमप्याहो च विवृणुता । पुनस्तथेच्छतां तृप्तिरनायासं न साभवत् ॥ १९ ॥

ठिकाणीं तृप्तिगुणाच्च आधिक्यं असत्यामुल्लेखं सर्वही मनोचे हलके व दरिद्री निप-
जले, नंतर स्त्री व पुरुष असे बरोबरच उत्पन्न झालेले ते प्राणी आनंदित होऊं लागले
७; आणि मदनाने व्याकुल झाल्यामुळे परस्परांशीं मैथुन करू लागले. तेव्हापासून
ह्या कल्पामध्ये स्त्रीपुरुषांचा समागम होऊं लागला ८. प्रत्येक माहिन्यास जे रजोद-
र्शन स्त्रियांना सांप्रत होत असते ते पूर्वी होत नसे; ह्यास्तव, विषयोपभोगानेही त्या
प्रसूत होत नसत ९. आयुष्याचे शेवटी त्या स्त्रियांना एकदांच जोडपी होत असत.
तेव्हापासून ह्या कल्पामध्ये स्त्रीपुरुषांचा समागम विशेष होऊं लागला १०. त्या प्रजा-
जनांना मनामध्ये वारंवार चिंतन केले असता शब्दादि शुद्ध पांच विषय उत्पन्न होत
असत ११. ही ब्रह्मदेवाची प्राचीन मानुषी सृष्टि. ह्या सृष्टीतील अपत्यप्राप्तीने हे
जगत भरले आहे १२. त्या युगांतील प्रजा-नद्या, सरोवरे, समुद्र व पर्वत ह्यांचे-
अवलंबन करून रहात असत व त्यांना शीतोष्णसंबंधी पीडा विशेष होत नसे १३.
हे महामते, विषयासंबंधाने त्यांना स्वाभाविक तृप्ति प्राप्त होत असे; आणि त्यांना
अढय्यता येत नसल्यामुळे त्यांच्यात द्वेष अथवा मत्सर नसे १४. पर्वत व समुद्र
ह्यांचाच आश्रय करून असलेल्या गृहरीहित प्रजा कसलीही वत्सना मनांत न
धरितां नित्य आनंदित मनाने रहात असत १५. पिशाच, उरग, राक्षस, मत्सरी
लोक, पशु, पक्षी, नृक, मत्स्य, सर्प १६, जलचर व अंडज हे प्राणी अधर्मी-
पासून उत्पन्न झालेले आहेत; त्यांना मुळे, फळे व पुष्पे ह्यांची अपेक्षा नसे; आणि
मनुष्य संवत्सर ह्यांचीही आवश्यकता नसे १७. उष्णता अथवा शैत्य विशेष न
होतां त्यांना सर्व काळी सुख होत असे. अशा स्थितीत कांही काळ उदरत्यानंतर
त्यांना पित्याच्या अनुग्रहामुळे सर्व कांही प्राप्त होत असे १८. पूर्वीह्, मयान्द
इत्यादि कोणत्याही पेट्या त्यांना कसलीही इच्छा झाल्यास ती अनायासाने तृप्त होत

इच्छतां च तथायासो मनसः समजायत । अपां सौहृद्यं ततस्तासां सिद्दिर्नामा रसोद्भवा २० गमजायत चैकग्या सर्वकामप्रदायिनी । असंस्कार्यैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरजोदनाः २१ तासां विना तु संकल्पं जायन्ते मिथुनाः प्रजाः । समं तन्मन्त्रं च रूपं च त्रियन्ते चैव ताः समम् २२ अनिच्छाद्विषसंशुक्ता वर्तन्ते तु पररपरम् । तुल्यरूपायुषः सर्वा अंधो-
समतां विना २३ चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां मातृपाणि तु । आयुष्प्रमाणं जलविज्ञानं च क्लेशाद्विषतयः २४ काचित्काचित्युनः सामुत्थितिभ्यां येन सर्वतः । काठेन गच्छता नाश-
क्षुपयान्ति यथा प्रजाः २५ तथा ताः क्रमशो नाशं जग्मुः सर्वत्र सिद्धयः । तस्य सर्वाद्यं नद्यासु नभसः प्रच्युता रसाः २६ पयसः कल्पवृक्षास्ते संभृता गृहसंस्थिताः । सर्वे प्ररुष्य-
भोगाथ तासां तेभ्यः प्रजायत २७ वर्तयन्ति स्म तेभ्यस्तापेतायुगमुखे तदा । ततः काठेन वै रागस्तासामाकस्मिकोऽभवत् २८ मासि मास्यार्तवांस्पत्या गर्भोत्पत्तिः पुनः पुनः । रागो-
त्पत्त्या ततस्तासां वृक्षास्ते गृहसंस्थिताः २९ प्रणेश्वरपरं चासंधतुः प्राज्ञा महीदृढाः ।
वज्राणि च प्ररुष्यन्ते फलेष्वाभरणानि च ३० तेभ्येव जायते तेषां गन्धर्वगणरसाग्निवत् ।
अमाक्षिप्तं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ३१ तेन ता वर्तयन्ति स्म शुक्ले त्रेतायुगस्य वै । ततः

असे १९, पुत्रं ते प्रजाजन वासना धरुं लागलं असतां त्यांच्या मनाला कष्ट होऊं लागले. रस हें जें उदकाचें सूक्ष्म रूप त्याच्यापासून त्यांना रसविषयक सिद्धि होत असे २० व इतरही विषयांच्या उपयोगासंबंधानें त्यांच्या इच्छा परिपूर्ण होत असत. शरीरें संस्काररहित असूनही त्या प्रजांचें यौवन स्थिर असे २१. संकल्पाशिवाय त्यांना स्त्रीपुरुषयुगरूप अपत्ये होत असत. त्यांची उत्पत्ति, रूप व मरण हीं सार-
खींच असत २२. त्या प्रजा परस्परांविषयी इच्छा व द्वेष बाळगीत नसत; उत्कृष्ट व निहृष्ट हा प्रकार त्यांच्यामध्ये नसे आणि रूप व आयुष्य ह्यांसंबंधानेही त्यांचें साम्य असे २३. मनुष्यांच्या मानानें चार हजार वर्ष त्यांना आयुष्य असे व तोपर्यंत त्या प्रजा जियंत रहात असत. त्यांना क्लेशामुळे विपत्ति प्राप्त होत नसे २४. नंतर काही काळ छोटला असतां हवें तें पीक देणारी पृथ्वी भाग्यामुळेच काही काही ठिकाणीं दृष्टी पडूं लागली व प्रजाही कालगतीमुळे नाश पावूं लागली २५. तेव्हां सर्व ठिकाणीं हळू हळू सिद्धिही नष्ट होऊं लागल्या आणि त्या सर्व सिद्धि नष्ट झाल्यानंतर (प्रजाजनांच्या पोषणाकरितां) आकाशापासून उदकाची वृष्टि होऊं लागली २६. तेव्हां त्या उदकापासून घोरोघर कल्पवृक्ष उत्पन्न होऊं लागले व त्या कल्पवृक्षापासून त्यांना सर्व प्रकारचे भोग मिळूं लागले २७. त्रेतायुगाचे आरंभी प्रजा त्या कल्पवृक्षा-
वर अवलंबून अमृत. नंतर काही काळ छोटस्मावर त्यांना निष्कारण विषयवासना होऊं लागली २८; आणि प्रत्येक महिन्यास रजोदर्शन होऊं लागून वारंवार गर्भा-
रणा होऊं लागली. परंतु, निष्कारण विषयवासना प्रजाजनांना उत्पन्न होऊं लाग-
ल्यामुळे ते घरांत असलेले कल्पवृक्ष २९ नाहींसे झाले; आणि चार दामोदरी युक्त असे दुसरे वृक्ष उत्पन्न झाले. त्या वृक्षापासून सर्वे, पालं व भूषणें प्राप्त होत असत ३०

दृष्टभागेन चोच्यते ४६ प्राकारपरित्वाहीनं पुरं त्वयं दृष्टुच्यते १ शालानगरकं चान्यन्म-
न्त्रिसामन्तमुक्तिमत् ४६ तथा शृङ्गजनप्रायाः स्वसमृद्धकृपावलाः १ शंभोपभोग्यभूमध्ये
वसतिप्रामसंज्ञिता ४७ अन्यरमाप्रगरादेयां कार्यमुद्दिश्य मानवैः १ क्रियते वसतिः सा वै
विशेषा वसतिर्नरैः ४८ दुष्टप्रायो विना क्षेत्रैः परममिचरो वन्त्र १ धाम एव द्रुमीसंज्ञो राजन्-
द्रुमसंभयः ४९ शकटारूढमाण्डैश्च गोपालैर्विषणं विना १ गोसमुद्गैस्तथा घोषो द्रुमजम्-
मिकेतनः ५० त एवं नगरादींस्तु कृत्वा वासार्थमात्मनः १ निकेतनानि द्वन्द्वानां चतुश्चो-
पशमाय वै ५१ गृहाकारा यथा पूर्व तेषामासन्महीरुहाः १ तथा संस्मृत्य तत्सर्वं चतुर्वे-
दमानि ताः प्रजाः ५२ दृष्टस्यैवंगताः शालास्तपैवं चापरा गताः १ नृताश्चैव नृताश्चैव तद्व-
ज्जालाः प्रचक्रिरे ५३ याः शालाः कल्पवृक्षाणां पूर्वमासन्दिजोत्तम १ ता एव शाला
गैहानां गालात्वं तेन तास्तत् ५४ कृत्वा द्वन्द्वोपवातं ते वातोपायमचिन्तयन् १ नष्टे
मधुना सार्द्धं कल्पवृक्षेष्वशेषतः ५५ विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्णाद्व्यादिताः १ ततः
प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिमेतामुल्लेख्य ५६ वातोस्वसापितास्वन्या दृष्टिस्तासां निका-
मताः १ तासां वृष्टमुदकानीह यानि निमग्नतानि वै ५७ वृष्टवावरदैरभवन्कोतैः खातानि

खेट असतैः १ त्याध्या चतुर्थीश खरवट असते आणि द्रोणीमुख अष्टमांश असतें ४९
कोट व खंदक धानीं राहित जें पुर तें खरवट होय; मांडलिक व मंत्री ह्यांच्या गांवांना
शाखानगर असें झणतात ४६; स्वतःच्या सामर्थ्यानें समृद्ध झालेले शेतकरी व शूद्र-
तुल्य लोक ज्या ठिकाणीं शेतांत घरे वांधून रहात असतात त्याला गांव असें झण-
तात ४७. अन्य नगरादिकांतून कांहीं कार्याकरितां आलेले लोक जेथे वास्तव्य करि-
तात त्याला वसति असें झणतात ४८. राजाला प्रिय असलेले लोक ज्यांत रहातात,
ज्यांतील लोक प्रायः दुष्ट असतात आणि शेते नसतानाही; ज्यांतील घडामोडी लोक
दुसऱ्यांच्या जमिनींतील पीक घेत असत त्या गांवाला द्रुमी असें झणतात ४९. गाड्या-
वर भांडे कुंडे घालून ज्या ठिकाणीं गोपाल गाईच्या कळपासह हव्या त्या जमिनीवर
वास्तव्य करित असतात व ज्या ठिकाणीं बाजार नसतो त्याला घोष असें झणतात
५०. ह्याप्रमाणे नगरादिकांची व्यवस्था करून त्यांनीं शितोष्णादिकांचा ताप होऊं
नये एतदर्थ स्वतःला राहण्याकरितां घरे तयार केलीं ५१. पूर्वी ज्याप्रमाणे वृक्ष गृह-
कार घनलेखे होते त्याप्रमाणे स्मरण ठेवून त्यांनीं घरे बांधिलीं ५२. पूर्वी घृक्षांथी
कांहीं शाखा अशा गेलेल्या असत; कांहीं तशा गेलेल्या असत; कांहीं नमलेल्या
असत व कांहीं उंच असत. तेव्हां त्यांनीं तशाच शाखा वनवित्या ५३. हे द्विजप्रेष्ट,
ज्या पूर्वी कल्पवृक्षाच्या शाखा होत्या त्याच घराभे विभाग झाल्या व यांना पकिंशाळा,
अग्निशाळा इत्यादि संज्ञा प्राप्त झाल्या ५४. ह्याप्रमाणे शितोष्णादिकांपासून होणाऱ्या
पीडेचा हरिहार कल्याण जीविकेचा उपाय ते प्रजाजन मनांत आणूं लागले. मंधा-
सह सर्व कल्पवृक्ष नष्ट झाले असतां ५५ क्षुधा व गृया हानीं व्याकुळ झालेल्या त्या
प्रजा रिपू झाल्या आणि तेव्हां झणजे त्रेतायुगाचे आरंभो उपजीविका शोपोपाय

कास्तथावेष्टुयवाश्रये । ग्राम्यारण्याः स्मृता शेता ओषध्यश्च चतुरस्र ७२ यदा प्रमृष्टा
 ओषध्यो न प्ररोहन्ति ताः पुनः । ततः स तासां वृद्धयर्थं यासौपायं चकार ६०१ मद्या स्वय-
 म्भूभगवान्हस्तसिद्धिं च कर्मजाम् । ततः प्रभृत्यथौषध्यः कृष्टपच्यास्तु जगिरे ७४ संसिद्धायां
 तु वातायां तदस्तासां स्वयं प्रभुः । मर्यादां स्थापयामास यथान्यायं यथागुणम् ७५ वर्णा-
 नामाश्रमाणां च धर्मान्धर्मभृतां वर । लोकानां सर्ववर्णानां सम्पत्त्यमार्गपाटिनाम् ७६
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानमैन्द्रं धनिषाणां संपामेष्वादि-
 नाम् ७७ वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् । गान्धर्वं शूद्रजातः परिक्षपांशुव-
 र्तिनाम् ७८ अष्टाधीति सहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । स्मृतं तेषां तु यत्स्थानं तदेव गुरु-
 वासिनाम् ७९ सप्तर्षीणां तु यत्स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम् । प्राजापत्यं गृहस्थानां न्यासिनां
 ब्रह्मणः धर्मम् । योगिनाममृतं स्थानमिति वै स्थानकल्पना ८० (२८७९) इति श्रीमा-
 र्कण्डेयपुराणे सृष्टिप्रकरणे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

मार्कण्डेय उवाच ॥ ततोऽभिध्यायतस्तस्य जगिरे मानसी प्रजाः । तच्छरीरसंयुतैः
 कार्यस्तैः कारणैः सह १ क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमताः । ते सर्वे समवर्तन्त वै
 मया प्रागुदाहृताः २ देवाद्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषयाः स्मृताः । एवं भूतानि सृष्ट्वानि
 स्थावरानि चराणि च ३ यदास्य ताः प्रजाः सर्वान् अभ्यवर्तन्त धीमताः । अध्याग्याम्मानसा-
 न्धुवान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ४ भृशं पुष्टस्यं पुष्टं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दधमत्रि च

व वैष्णवश्च द्वा ग्राम्यवर्ण्यमिलूनचक्रदा ओषधि होत ७२. जेव्हां उत्पन्न केलेल्या द्वा
 ओषधि आपोभाप उगवेनाशा झाल्या तेव्हां स्वयंभु भगवान् ब्रह्मदेवाने त्यांच्या वृद्धी-
 कारितां कर्मजन्य हस्तसिद्धि हा उपाय प्रकट केला व तेव्हांपसून नागरिस्थानंतर धान्ये
 होऊं लागली ७३, ७४. ह्याप्रमाणे जीवितेचा तपाय सिद्ध झाला असतां ब्रह्मदेवाने
 गुणानुरूप मर्यादा त्या प्रजाजनामध्ये द्याव्याय त्यापेढी ७५. हे महाधर्मनिष्ठ, धर्म
 व अर्थ परिपालन करणाऱ्या र्द्धवर्णरूप लोकांना वर्णाश्रमधर्म त्यांनी नेमून दिले
 ७६. कर्मनिष्ठ ब्राह्मणांना प्राजापत्य लोक संप्रामादर्थ्ये पलायन न करणाऱ्या लोकांना
 इन्द्रलोक ७७, स्वधर्मनिष्ठ वैश्यांना मारुत लोक, आणि द्विजशुश्रूषा करून राहणाऱ्या
 शूद्रांना गान्धर्व लोक हीं फले त्यांनी ठरविशी ७८. ऐशी हजार उर्ध्वरेते ऋषि व आजन्म
 गुरुगृही राहणारे ब्रह्मचारी ह्यांना सारखेच स्थान प्राप्त होत असते ७९ आणि सप्तर्षीना
 व वानप्रस्थांना एकच स्थान प्राप्त होत असते; गृहस्थांना प्राजापत्य लोक. संन्याशांना
 ऋतुलोक आणि योग्यांना मोक्ष ही स्थानांची व्यवस्था होय ८०. (२८७९) ह्याप्रमाणे
 श्रीमार्कण्डेयपुराणांतर्गत सृष्टिप्रकरणांतील शेहेचाळिसावा अध्याय समाप्त झाला ४६ ॥

मार्कण्डेय क्षणतातः—नंतर ब्रह्मदेव चिंतन करून लाला असतां त्याच्या शरीरापा-
 सून उत्पन्न झालेल्या कायकागणांसह मानसी प्रजा उत्पन्न झाल्या १. त्या विचारी ब्रह्म-
 देवाच्या अवयवांपासून मां पूर्वी सांगितलेले क्षेत्रज्ञ प्रकट झाले २. ते त्रिगुणात्मक
 देवादिभ्यावरांत गणी होत. ह्याप्रमाणे चराचर भूत उत्पन्न झाली ३. जेव्हां त्या विवेकी

वसिष्ठं चैव मानसम् ६ नव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः । ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं
क्रोधात्मसम्भवम् ६ सहस्रं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजम् । सनन्दनादयो ये च पूर्वं
सृष्टाः स्वयंभुवा ७ न ते लोकेषु सज्जन्तो निरपेक्षाः समाहिताः । सर्वे तं जनामतजाना
वीतरागा विमत्सराः ८ तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः । ब्रह्मणोऽभूमदाक्रोधस्त-
त्रोत्पन्नोऽर्कसन्निभः ९ अर्दनारीनरवपुः पुरुषोऽतिशरीरवान् । विभजात्मानं त्रिदशतुल्य-
तदान्तर्दधे ततः १० स चोक्तो वै पृथक्छात्वं पुरुषत्वं तथाकरोत् । विभेद पुरुषत्वं च दशपा-
चैकपा तु सः ११ सौम्यासौम्यैस्तथा शनैः पुंस्त्वं छात्वं च स प्रभुः । विभेद बहुपा देवः
पुरुषैर्मितैः शितैः १२ ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुः । आत्मनः सदृशं कृत्वा प्रजा-
पान्ये मनुं द्विज १३ शतरूपां च तां नारीं तपोनिधूतकल्मषाम् । स्वायंभुवो भूदक्षः
पत्नीरवे जघृहे विभुः १४ तस्माच्च पुरुषात्पुत्रौ शतरूपा व्यजायत । नियन्तोत्तानपादौ
प्रकृषात्तावात्मकर्मभिः १५ कन्ये द्वे च तयाकृतिं प्रसूतिं च ततः । पता । ददां प्रसूतिं दद्यात्
तथाकृतिं रुचेः पुरा १६ प्रजापतिः स जगद् सयोर्यज्ञः सदधिणः । पुत्रो जज्ञे महा-
भाग इम्यंतीमि धुनं ततः १७ यज्ञस्य दधिणायां तु पुत्रा द्वादश जग्मिरे । यामा इति समा-
ख्याता देवाः स्वायंभुवेऽन्तरे १८ तस्य पुत्रास्तु यज्ञस्य दधिणायां सुभास्वराः । प्रसूत्यां च

ब्रह्मदेवांच्या त्या प्रजा वृद्धिगत होईनात तेव्हा आत्मतुल्य इतर मानसपुत्र त्याने उत्पन्न
केले ४. भृगु, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अंगिरा, मरीचि, दक्ष, आत्रि व वसिष्ठ ९ हे
पुराणप्रसिद्ध नऊ ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र होत. नंतर ब्रह्मदेवाने पुनरपि क्रोधापासून
रुद्र उत्पन्न केला ६; आणि प्राचीनांचाही पूर्वज असा धर्म संकल्पासह उत्पन्न केला.
ब्रह्मदेवाने जे पृथ्वी सनंदनादि मुनि उत्पन्न केले होते ७ ते विषयासक्त न होतां निर-
पेक्ष, शांत, भविष्यज्ञानी, रागहीन व मनसरान्यवनले ८. ह्याप्रमाणे ते लोक सृष्टी-
विषयी निरपेक्ष झाले असतां महात्म्या ब्रह्मदेवाला मोठा क्रोध आला; त्यापासून सूर्य-
तुल्यतेजस्वी ९ आणि अर्धनारीनरदेहधारी अतिधिष्णाढ पुरुष उत्पन्न झाला; आणि
विभक्त हो, असे त्याला बोलून तो ब्रह्मदेव गुप्त झाला १०. ब्रह्मदेवाने असे सांगतां-
क्षणीं त्याने छात्वं व पुरुषत्व भिन्न भिन्न केले. त्याने पुरुषत्वाचे अकरा विभाग केले
११. सारांश, सौम्य, क्रूर, शांत इत्यादि गुणांनी युक्त असे पुंस्त्व व स्त्रीत्व त्या देवाने
अनेक प्रकारांनी विभागिले व त्यांतच असंख्य क्रूर पुरुष त्याने निर्माण केले १२.
नंतर, हे द्विज, प्रभु ब्रह्मदेवाने पूर्वी स्वायंभुव मनु, आत्मतुल्य उत्पन्न करून प्रजार-
क्षणाकडे त्याची योजना केली १३. तेव्हा तपाने निष्पाप झालेली ती स्त्री शतरूपा
प्रभु स्वायंभुव मनुराजाने पत्नी केली १४; व त्या पासून शतरूपेला स्वकर्मविलस्यत
प्रियव्रत व उत्तानपद असे दोन पुत्र झाले; आणि आकृति व प्रसूति अशा दोन
कन्या झाल्या. पित्याने प्रसूति दक्षाला व आकृति रुचीला पूर्वी दिली १५. त्या प्रजा-
विपतीने तीं स्वीकारिली व त्यापासून, हे महाशय, यज्ञ व दक्षिणा असे जोडपे उत्पन्न
झाले १७. यज्ञाला दक्षिणेचे ठिकाणी याम ह्मणून स्वायंभुव मनुनंतरांत प्रसिद्ध अस-

तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा १९ ससर्जं कन्यास्तासां च सम्यग्नामानि मे शृणु । अद्या
 लक्ष्मीर्भूतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा २० बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिप्रयोदही ।
 पत्न्यर्थं प्रतिजपाद् धर्मो दाशायणीः प्रभुः २१ ताम्यः सिष्टाय वीर्यस्य एकादश धलोचनाः ।
 स्यातिः सत्यं सम्भूतिः स्मृतिः प्रीतिस्तथा धमा २२ सन्ततिश्चानमया च ऊर्जा स्याद्वा
 स्वधा तथा । भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः २३ पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्च कपय-
 स्तथा । वसिष्ठोऽत्रिस्तथा वह्निः पितरश्च यथाक्रमम् २४ ख्यात्याया जगद्भुः कन्या मुनयो
 मुनिसत्तमाः । अद्वाकामं श्रोत्रं दर्पं नियमं धृतिरात्मजम् २५ भन्तोषं च तेषां तुष्टिर्लोभं
 पुष्टिरजायत । मेधाश्रुतं क्रियादण्डं नयं विनयमेव च २६ बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपु-
 रात्मजम् । वयसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरस्यत २७ सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्म-
 योनयः । कामादतिमुहं हर्षं धर्मपौत्रमस्यत २८ हिंसा भार्या त्वधर्मस्य तस्यां जज्ञे तथा-
 भूतम् । कन्या च निर्भ्रंतिस्तस्यां सुतौ द्वौ नरकं भयम् २९ माया च वेदना चैव मियुनं
 ह्वयेतयोः । तयोर्जज्ञेऽथ वै नाया मृत्युं मृतापहारिणम् ३० वेदनात्मसुतं चापि दुःखं जज्ञे-
 ऽथ रौरवात् । मृत्योर्भाषिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जनिरे ३१ दुःखोद्भवाः स्मृता येते सर्वे
 बाधर्मलक्षणाः । तेषां भार्यास्तु पुत्रो वा सर्वे ते रार्ध्वरेतसः ३२ निर्भ्रंतिश्च तथा चान्या
 मृत्योर्भाषाभवन्मुने । अलक्ष्मीनां तस्यां च मृत्योः पुत्राश्चतुर्दश ३३ अलक्ष्मीपुत्रका

लेले देव हे बारा पुत्र झाले १८. दक्षिणेचे ठिकाणीं यज्ञाला झालेले ते पुत्र महते-
 जस्यी आहेत. प्रसूतीच्या ठिकाणीं दक्षाला वत १९ कन्या झाल्या; त्यांची नावे तूं
 माझ्यापासून नीट ऐक. श्रद्धा, लक्ष्मी, धृति, तुष्टि, पुष्टि मेधा, क्रिया २०, बुद्धि, लज्जा,
 वपु, शान्ति, सिद्धि व कीर्ति ह्या तेरा दक्षकन्या प्रभु धर्माने भार्या वरिल्या २१. त्यां-
 हून कनिष्ठ ज्या अकरा सुंदरी कन्या त्या स्याति, सती, संभूति, स्मृति, प्रीति, क्षमा
 २२, संताति, अनमूया, ऊर्जा, स्याहा व स्वधा ह्या होत. भृगु, भव, मरीचि, अंगि-
 रामुनि २३, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, अत्रि, वह्नि व पितर ह्यांनी, हे मुनिश्रेष्ठ,
 ग्यातिप्रभृति कन्या स्वीकारिल्या २४. श्रद्धेला काम, लक्ष्मीला दर्प, धृतीला नियम
 २४, २५, तुष्टीला संतोष, पुष्टीला लोभ, मेधेला श्रुत आणि क्रियेला दंड, नय व विनय
 २६, बुद्धीला बोध, लज्जेला विनय, वपूला व्यवसाय, शांतीला क्षेम २७, सिद्धीला
 सुख व कीर्तिला यश पुत्र झाला, हे पुत्र धर्मस्थानरूप आहेत. कामापासून हर्ष हा
 धर्मपौत्र झाला २८. अधर्माची भार्या हिंसा; तिळा अमृत हा पुत्र झाला, निर्भ्रंति
 हा कन्या झाला व त्या कन्येला नरक व भय हे दोन पुत्र झाले २९. माया व वेदना
 ह्या त्यांच्या बायका होत. मायेला मृतनाशक मृत्यु हा पुत्र झाला ३० आणि वेदनेला
 रौरवापासून दुःख हा पुत्र झाला. मृत्यूपसून व्याधि, जरा, तृष्णा, शोक व क्रोध हे
 उत्पन्न झाले ३१. हे सर्वही दुःखमलक असून अधर्मरूप होत. हे सर्वही रार्ध्वरेते
 असल्यामुळे दांना भार्या अथवा पुत्र नाही ३२. हे मुने, निर्भ्रंति व अलक्ष्मी ह्या दोन
 मृत्यून्या भार्या. पैकीं दुसरीचे ठिकाणीं मृत्युला चवदा पुत्र झाले ३३. हे अलक्ष्मी-

धृक्कया दृष्टमेव च । यथोपघातवर्त्तिकचिद्द्रव्यं पेयमधापि वा ४७ एतानि तत्र पुष्टयर्थमन्य-
थापि ददामि ते । अश्वद्वया जुतं दत्तमस्नातेर्यदवज्ञया ४८ यन्नाम्बुपूर्वकं क्षिप्तमनात्मीकृत-
मेव च । त्वत्पुमाविष्कृतं यत्तु दत्तं चैवातिविस्मयात् ४९ दुष्टं कुदातदसं च यक्षमन्प्राप्स्यसि
तत्फलम् । यद्य पौनर्भवः किञ्चित्करोत्याशुष्मिकं क्रमम् ५० यद्य पौनर्भवा योपित्तयक्ष्म तत्र
तृप्तये । कन्याशुल्कोपधानाय सद्युपास्ते घनक्रियाः ५१ तथैव यक्ष्म पुष्टयर्थमसच्छाद्यत्रि-
याश्रयाः । यथार्थनिवृत्तौ किञ्चिदधीतं यन्न सत्यतः ५२ तत्सत्यं तत्र कामांश्च ददामि तत्र
सिद्धये । शुर्विष्यभिगमे सन्ध्या नित्यकार्यव्यातिक्रमे ५३ असच्छाद्यक्रियालापदूषितेषु च
दुःसह । तवामिभयसामर्थ्यं भविष्यति सदा नृपु ५४ पंक्तिभेदे वृथापाके पाकभेदे तथा कृते ।
नित्यं च गेहकलहे भविता वसतिस्तय ५५ अपोष्यमाणे च तथा भृत्यगोवाहनादिके । अस-
न्ध्याभ्युक्षितागारे काले स्वसो भयं मृणाम् ५६ नक्षत्रग्रहर्षाद्वाह्यत्रिविधोत्पातदर्शने । अशा-
न्तिरूपरान्यक्ष्मभरणभिमविष्यसि ५७ वृथोपवासिनो मर्यां सूतर्षाषु सदा रताः । तद्वा-
चणोपकर्त्तारो वैदाद्यमतिकाश्च ये ५८ अम्रक्षारिणाधीतमिजया धाविदुषा कृताः । तपो-
वने ग्राम्यभुजां तथैवानिजितात्मनाम् ५९ नाञ्जनधन्त्रियविशं शङ्काणां च स्वकर्मतः । प्रि-

आसंनान्तर ठेविलेले, विदिशेस मुख करून भक्षिलेले, संध्यासमयीं सेवन केलेले,
नृत्यवाद्यध्वनींनीं युक्त ४६, रजस्वलेनें स्पृष्ट, भुक्त व दृष्ट आणि इतरही प्रकाराने दूषित
झालेले अन्नपान ४७ मी तुला पुष्टीकरितां देतो व इतरही अर्पण करितो. अश्व-
द्वेनें, पारोशाने व अवज्ञेनें हयन केलेले व दिलेले ४८, पूर्वी उदक दिव्याशिवाय
वर ठेविलेले, स्वतःच्या मालकीचे न केलेले, टाकण्याकरितां बाहेर ठेविलेले, अति
विस्मयाने दिलेले ४९, दोषयुक्त आणि क्रुद्ध अथवा आर्त होऊन दिलेले जे अन्न
त्याचे फल, हे यक्ष्या, तुला प्राप्त होईल. पुनरुद्धा स्त्रीचा पुत्र व ती स्त्री ह्यांचे
परलोकार्थे कर्म, हे यक्ष्या, तुझ्या तृप्तीला कारण होईल. कन्येचे द्रव्य घेऊन
होणारा दानधर्म व सच्छास्त्राला सोडून होणारीं कर्मे, हे यक्ष्या, तुझ्या पुष्टीला
कारण होतील. द्रव्यप्राप्तीकरितां आणि असत्यमार्गाने केलेले अध्ययन ५०, ५१, ५२
हे सर्व मी तुला तृप्त्यर्थे अर्पण करून तुझे मनोरथ पूर्ण करीन. हे दुःसहा, गर्भि-
णींशीं गमन करणारा, संध्यवंदनादि नियमकर्म न करणारा ५३ आणि सच्छास्त्राला
तोडून असलेल्या कर्मांनीं दूषित अशा लोकांच्या ठिकाणीं तुझे विजयसामर्थ्य राहील
५४. पंक्तिभेद, निष्कारण पाक, पाकभेद आणि गृहकलह ह्या ठिकाणीं तुझे वास्तव्य
होईल ५५. ज्यांतील भृत्य, गर्ह, वाहने इत्यादिकांचे नीट पोषण होत नाही व संध्या-
समयीं जेथे सडासंमार्जन होत नाही अशा घरामध्ये पुरुषांना तुझ्यापासून भय प्राप्त
होईल ५६. नक्षत्रपीडा, ग्रहपीडा आणि तीन प्रकारचे उत्पात शास्त्रास शांति न कर-
णाऱ्या लोकांना तू पछाडशील ५७. व्यर्थ अपघात करणारे, सूत व स्त्रिया ह्यांविषयीं
मर्नदा तत्पर व दोषिक लोक तुझ्याच भाषणाला अनुकूल होत ५८. ब्रह्मचर्य नसताना
येळते अध्ययन, अविद्वानाने केलेला याग, ग्राम्य आहार करून किंवा मनोनि-

स्पुतानां या चेष्टा परलोकार्थमीप्सताम् ६० तस्याश्च यत्फलं सर्वं तत्तत् यस्मिन्मविष्पति ।
 अन्यच्च ते प्रयच्छामि पुष्ट्यर्थं संनिबोध तत् ६१ भवतो वैश्वदेवान्ते नामोभारण्यपूर्वकम् ।
 एतत्तवेति दास्यन्ति भवतो बलिभोजितम् ६२ यः संसृताशी विधिवच्छचिरन्तस्तथा बहिः ।
 अलोहपो जितधीकस्तद्देहमपवर्जये ६३ पूज्यन्ते ह्यव्यकल्याभ्यां देवताः पितरस्तथा ।
 कामयोजितयथापि तद्देहं यस्मिन् वज्रये ६४ यत्र मैत्री गृहे बालवृद्धयोपित्रेषु च । तथास्व-
 जनवर्गेषु गृहे तथापि वज्रये ६५ योपितोऽभिरता यत्र न बहिर्गंगनोरुकाः । अजान्विताः
 सदा गेहं यस्मिन् तत्परिवर्जये ६६ वयःसम्बन्धयोग्यानि शयनाग्न्यननानि च । यत्र गेहं स्वया
 यस्मिन् तद्दृज्यं वचनान्मम ६७ यत्र कारुणिका नित्यं साधुकर्मण्यवस्थिताः । सामान्योपस्क-
 रैर्यथास्त्यजेथा यस्मिन् तद्गृहम् ६८ यत्रासनस्थास्तितृप्तं गुरुवृद्धदिवातिथु । न तिष्ठति गृहं
 तत्र वज्रये यस्मिन् स्वया सदा ६९ तस्युत्मादिमिद्वारं न विद्धं यत्पु वैश्वदेवः । मर्मभेदो न वा
 पुंसस्तच्छ्रेयो भवन् न ते ७० देवतापितृभृत्यानामतिथीनां च व्रतानम् । अस्यावशिष्ट-
 त्राभेन पुंसस्तस्य गृहं त्यज ७१ सत्यवाक्यान्ब्रह्माणीयानहिसापात्रदापिनः । पुरुषाणी-
 न्शान्यश्म ह्यजेथाश्चानसृष्टकान् ७२ मर्त्यश्रवणे युक्तामसत्तृतीसङ्गवर्जिताम् । कुटुम्ब-

ग्रह न करून तपोवनांत राहणाऱ्यांनां ५९ केलेलीं कर्म व ज्ञारी वर्णांनीं स्वकर्मभट्ट
 होऊन परलोकबुद्धीने केलेलीं कर्म ६० ह्यांचें फल, हे यस्या, सर्वतुला मास होईल.
 द्याशिवाय जें मी पुष्टीकरितां तुला देणार आहे तें ऐक ६१ वैश्वदेवाचे दोवटो तुझ्या
 नांवाचा उच्चार करून व हे तुझे असें झणून लोक तुला चांगला बलि देतील ६२.
 यथाविधि संस्कृत अन्न सेवन करणारा, अंतर्बाह्य शुद्ध आणि खीला ताम्यांत ठेवणारा
 जो पुरुष त्याचें घर तूं वर्ज्य कर ६३. ज्या घरांत हव्यकन्यांनीं देवपितरांचें पूजन
 होत असतें आणि स्तुपा व अतिथि ह्यांचा आदर होत असतो तें घर, हे यस्या, तूं
 वर्ज्य कर ६४. ज्या घरांत बाल, वृद्ध, स्त्रिया, पुरुष व स्वजनवर्ग ह्यांच्यांत मित्रभाव आहे
 तेंही घर तूं वर्ज्य कर ६५. ज्या घरांतील स्त्रिया बाहेर जाण्याविषयी कधीही सासुक न
 होतां घरांतच रहात असतात व लज्जायुक्त असतात तेंही घर तूं वर्ज्य कर ६६. वय व
 संव्रंध ह्यांना अनुरूप अशां शयने व भोजने ज्या घरांत असतील तेंही घर, हे यस्या,
 माझ्या वचनावरून तूं वर्ज्य कर ६७. हे यस्या, ज्या घरांतील पुरुष सर्वदा दयाळू,
 सत्कर्मनिष्ठ आणि सामान्य मांड्याकुंडयावर संतुष्ट असतात तेंही घर तूं वर्ज्य कर ६८.
 गुरु, वृद्ध व द्विज उभे असतांना ज्या घरांतील लोक वसत नाहीं तेंही घर, हे यस्या,
 तूं सर्वदा वर्ज्य कर ६९. वृक्ष, गुल्म इत्यादिकांनीं ज्याचें द्वार विद्ध झालेलें नाहीं; आणि
 ज्यांतील पुरुषांचा मर्मभेद होत नाहीं ते घर तुला यशस्वी होणार नाहीं ७०. देव,
 पितर, मृत्य व अतिथि ह्यांची तृप्ति होऊन अवशिष्ट राहिलेला अन्नघर जो पुरुष
 रहात असतो त्याचें घर तूं वर्ज्य कर ७१. हे यस्या, सत्यवचना, शुभाशील, अहिंस,
 निर्मत्सर व दानधर्म करून पथात्ताप न पावणारे पुरुष, तूं वर्ज्य कर ७२.
 प्रतिभेवैविषयी तत्पर, वाईट ह्यांचा समागम न करणारी आणि कुटुंब व प्रति ह्यांनीं

मर्तुशेषाजपुष्टं च त्यज योषितम् ७३ यजनाध्ययनाभ्यासदानासक्तमिति संशं । याज-
नाभ्यापनाशनकृतवृत्तिं द्विजं त्यज ७४ दानाध्ययनयज्ञेषु सदोशुक्तं च दुःसह । क्षत्रियं
त्यज सच्छुल्कशपाजीवात्तवेतनम् ७५ त्रिभिः पूर्वशुणैर्युक्तं पाशुपाल्यवणिज्ययोः । कृषे-
श्चावाप्तवृत्तिं च त्यज वैश्यमकल्मषम् ७६ दानेज्याद्विजशुभ्रपातत्परं यश्म संत्यज । शूद्रं च
ब्राह्मणादीनां शुभ्रपातृतिपोषकम् ७७ श्रुतिस्मृत्यविरोधेन कृतवृत्तिर्गृही । यत्र तत्र च
तत्पत्नी तस्यैवानुगतात्मिका ७८ यत्र पुत्रो गुरोः पूजां देवानां च तथा पितुः । पत्नी च
मर्तुः कुरुते तत्रालक्ष्मीभयं कृतः ७९ सदावृत्तिं सन्ध्यास गृहमम्बुसमुद्रितम् । कृतपुण्यबलिं
यश्म न हो शक्नोषि वीथितम् ८० आस्करादृष्टत्रयानि नित्याग्निसज्जितानि च । सूर्यावटो-
करीपानि चक्ष्म्यां गेहानि भाजनम् ८१ यत्रोषां चन्दनं वीणा आरुह्यो मधुसर्पिणी । विषा-
ज्येतांघ्रपात्राणि सहृदं न तवाभयः ८२ यत्र कण्टकिनो वृक्षा यत्र निष्पाववहरी । भार्यो पुन-
र्भूवेल्मीकस्तपश्च तप मन्दिरम् ८३ यस्मिन्गृहे नद्यः पञ्च क्षीरयं तावतीश्च गाः । अन्ध-
क्षरिन्पिनाग्रिश्च तद्गृहं वसतिस्तव ८४ एकच्छात्रं द्विजालेयं त्रिगवं पञ्चमाहिपम् । षडर्थं
सप्तमातङ्गं गृहं यस्माद्य शोचय ८५ कुदाण्डात्रपिटकं तद्वस्त्राभ्यादिभाजनम् । यत्र तत्रैव

सेवनं करुणं अवशिष्टं राहिलेभ्या अजाने पुष्टं झालेली स्त्री तूं सोड ७३. यजनं, अध्य-
यनं व दाने ह्याविषयी आसक्तं आणि याजन, अध्यापन व प्रतिग्रह ह्यांवर उपजीविका
करणाऱ्या पुरुषांला तूं सोड ७४. दानाध्ययनयज्ञाविषयी सर्वदा उद्युक्त, योग्य कर
व शास्त्राने मिळविलेले ह्यांवर उपजीविका करणारा क्षत्रिय तूं सोड ७५. यज्ञ, दान
व अध्ययन करणारा आणि पशुरक्षण, पशुपालन, व्यापार व शेतकी ह्यांवर
उपजीविका करणारा निष्पाप वैश्य तूं सोड ७६. दान, यजन व द्विजसेवा ह्याविषयी
तत्पर आणि द्विजसेवेवर उदरपोषण करणाऱ्या शूद्राला तूं सोड ७७. श्रुति व स्मृति
ह्यांच्या अनुरोधाने ज्या घरांत माळकाचे वर्तन असते, ज्या घरांत यजमानपत्नी
त्यांच्याच मताने वागणारी असते ७८, ज्याठिकाणी पुत्र, गुरूचे, देवाचे व पित्याचे
पूजन करीत असतो आणि स्त्री पतीचे पूजन करीत असते तेथे अलक्ष्मीचे भय
कोठून ! ७९. हे यक्ष्म्या, संधिसमयी ज्या घरांत सारवण घातलेले असते व सडा
टाकलेला असतो आणि ज्या घरांत पुष्पबलि दिलेला असतो ते घर पाहण्यासही तूं
संभय नाहीस ८०. ज्यांतील शर्यांवर सूर्याचा प्रकाश पडत नाही, जेथे अग्नि
व उदक हीं निव्व असतात आणि ज्या घरांत ऊन पडून दीप लागत असतात तीं
घरे लक्ष्मीनिवास होत ८१. ज्यांत खोंड, चंदन, वीणा, आरसा, मध, तूप, आग्य
व ताम्रपात्रे असतात ते घर तुझे स्थान नव्हे ८२. हे यक्ष्म्या, कंटकयुक्त वृक्ष, पाव-
व्यांचा वेळ, पुनर्विवाहित स्त्री व वारूळ जेथे असेल ते घर तुझे ८३. ज्या
घरांत पांच पुरष, तीन स्त्रिया, तीन गाई व अंधकारामध्ये इंधनाचा उजेड हीं
असतील ते घर तुझे वसतिस्थान होय ८४. हे यक्ष्म्या, एक बोफड, दोन गर्दभ,
तीन गाई, पांच हशी, सहा अश्व व सात गज असतील ते घर तूं सार्व शोणून

शितानि तत्र द्युः प्रतिश्रयम् ८६ सुशोत्सृष्टे शीणामास्या तद्गुह्यम्बरे । अवस्करे
मन्त्रं च यक्ष्म तदुपकृतव ८७ तंध्यन्ते यत्र चान्यानि पक्कापकानि वेदमनि । तद्गच्छा-
न्नापि तत्र त्वं यथेष्टं चर दुःसह ८८ स्पर्शपिषाने यत्राग्निर्दत्तोर्द्वौफटेन वा । गृहे तत्र हि
रिथानामशेषाणां समाश्रयः ८९ मातृपात्यगृहे यत्र दिवारात्रं मृतस्त्यतिः । तत्र यक्ष्म तवा-
वासस्तथान्येषां च रक्षसाम् ९० अदत्त्वा मुजते ये वै बन्धोः पिण्डं तथोदकम् । सपिण्डा-
न्सोदकांश्चैव तत्काले तावरात्मज ९१ यत्र पद्ममहापद्मौ सारभिमोदकाग्निनी । उपमैरावतौ
यत्र कल्प्यन्ते तद्गृहं त्यज ९२ अशष्ठा देवता यत्र सशस्त्राश्वाहवं विना । कल्प्यन्ते मनुजैरप्या-
स्तत्परित्यज मन्दिरम् ९३ पौरजानपदैर्यत्र प्राक्प्रसिद्धमहोत्सवाः । क्रियन्ते पूर्ववद्गृहे न त्वं
तत्र गृहे चर ९४ श्रपवातयद्याम्भोभिः भानं वक्षाम्बुविप्रैः । नसाग्रसटिलैश्चैव तान्यादि ह-
तलङ्घ्यान् ९५ देशचारान्तमयाज्ञातिधर्मं जपं होमं मङ्गलं देवतेष्टिम् । सम्पदकौषं विवि-
वशोकवादागुप्तस्त्वया कुर्वतो मांस्तु सङ्गः ९६ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्त्वा दुःसहं प्रधा-
तवैवान्तरपीयत । चकार घासनं सौमिषं तथा पंकजजन्मनः ९७ (२१७६) इति
श्रीमार्कण्डेयपुराणे यक्षमातृघासनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ दुःसहस्यामवध्यायां निमांशिन्यां नामतः । जाता कलेस्तु आया-

टांक ८५: कुदली, कोयते, पांथ्या व भांडोंकुंडों हों ज्या घरांत इकडे तिकडे पड-
लेली असतात ते घर तुझे वास्तव्य होय ८६. उखळ मुसळ, व उंबरठा ह्यांचे संनिध
द्विर्वाची बैठक आणि उकिरव्यासंनिध भाषण हों, हे यक्ष्मा, तुझ्या फायद्याची
आहेत ८७: हे दुःसहा, जेथे पंक व अपक धान्ये आणि शखें ओलांडिली जतात
तेथे तूं यथेष्ट संचार कर ८८. ज्या घरांत शाकणाने अथवा पळीने अग्नि दिला
जातो ते घर सर्व धिपर्तीचें निवासस्थान होय ८९. हे यक्ष्मा, ज्या घरांत मनुष्याचें
हाड राहील आणि दिवसा व रात्री शय पडून राहील ते तुझें व इतर राक्षसांचें निवा-
सस्थान होय ९०. बंधूला पिंड अथवा उदक न देतां जे सर्पिड व सोदक भोजन
करात असतात त्यांना तूं तःक्षणीं पछाड ९१. ज्या घरांत पद्म व महापद्म हे खजिने,
मोदक भक्षण करणारी गाय, वृषभ व ऐरावत काढिले जातात ते घर तूं सोड ९२.
अशस्त्र देवता युद्धावांचून जेथे सरस्व कल्पुन पुजिल्या जातात ते घर तूं सोड ९३.
ज्या घरांत पूर्वाप्रमाणे परंपरामान महोत्सव लोक करीत असतात त्या घरांत तूं संचार
करूं नकोस ९४. सुपाचा वारा, घागरातून पाणी, वस्त्राचे रितोडे आणि नखाचे
अप्रावरून पडलेले उदक ह्यांच्या योगाने ज्या घरांत स्नान केले जाते त्या उरुणहोन
घरांचा तूं आश्रय कर ९५. देशाचार, मर्यादा, ज्ञातिधर्म, जप, होम, मंगल, देवताचेन
आणि यथाविधि शौचकर्म न सोडणान्या व लोकापवादार्थे भय बाट्यगणान्या पुरुषांशीं
तूं संबंध ठेवूं नकोस ९६. मार्कण्डेय ह्मणतातः—असें दुःसहाला सांगून ब्रह्मदेव तेथेच
गुप्त झाले व तोही त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वामूं उभाळा ९७. (२१७६) ह्याप्रमाणे श्रीमार्क-
ण्डेयपुराणांतर्गत यक्षमातृघासनं नामक सप्तचत्वारिंशोऽध्याय समाप्त झाला ॥ ४७ ॥

यामृतौ चाण्डालदर्शनात् १ तयोरपत्यान्यमवज्ञगम्यापीनि पोटय । अद्यै कुमारः कन्याश्च
 तथादावतिभीषणाः २ दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्तस्तथापरः । अङ्गधुकुलकुनिश्चैव गण-
 प्रान्तरतिस्तथा ३ गर्भहा सस्यहा चान्यः कुमारस्तनयास्तयोः । कन्याश्चान्यास्तथैवाद्यौ तांसां
 नामानि मेऽशु ४ नियोजिका वै प्रथमा तथैवान्या विरोधिनी । स्वयंहारिकरी चैव धामणी
 ऋतुहारिका ५ स्मृतिबीजहरे चान्ये तयोः कन्ये सुदारुणे । विद्वेषण्यष्टमीनाम कन्या लोकभ-
 यावहा ६ एतासां कर्मवक्ष्यामि दोषप्रशमनं च यत् । अष्टानां च कुमाराणां श्रयतां द्विजसत्तम
 ७ दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः । करोति दन्तसंघर्षं चिकीर्षुः सहागमम् ८
 तस्योपशमनं, कार्यं सुप्तस्य सितसर्पैः । शयनस्योपरि धिक्त्रैर्मातृपैर्दशनोपरि ९ सौवच-
 नौपधिधानास्तथा सच्छात्रकीर्तनात् । दृष्टकण्टकगङ्गास्थिश्चौमवञ्चविधारणात् १०
 तिष्ठेन्न्यैकुमारस्तु तथास्त्वित्यसकृदुवन् । शुभाशुभे वृष्णां युक्ते तथोक्तिस्तच्च मान्यया ११
 तस्माद्दुष्टं मङ्गल्यं वक्तव्यं पण्डितैः सदा । दुष्टे भुते तथैवोक्ते कीर्तनीयो जनार्दनः १२
 चरोच्चरगुरुब्रह्मा यो यस्य कुलदेवता । अन्यगर्भे परान्नाच्छन्सदैव परिवर्तयन् १३ रतिमा-
 भोति वाक्यं च विवक्षोरन्यदेव यत् । परिवर्तकसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्पैः १४ रत्नोन्न-
 म्रज्यैश्च रत्नां कुर्यात् तत्त्ववित् । अन्यधानिलवधृणामङ्गेषु स्फुरणोदितम् १५ शुभाशुभं

मार्कण्डेय हाणतातः—दुःसहाची भार्या निर्माष्टि ही ऋतुं कालीं. चांडालदर्शनामुळे
 फलीपासून त्याच्या मायेचे ठिकाणीं झालेली कन्या होय १. दुःसह व निर्माष्टि
 ह्यांना जगद्व्यापक व अति भयंकर सोळा मुल्ले झालीं; आठ पुत्र व आठ कन्या २. दंता-
 कृष्टि, तथोक्ति, परिवर्त, अंगधुक, शकुनि, गंडप्रांतरति ३, गर्भहा व सस्यहा हे त्यांचे
 आठ पुत्र होते. त्याच प्रमाणे त्यांच्या ज्या आठ कन्या त्यांचीं नावे माव्यापासून ऐक ४.
 नियोजिका, विरोधिनी; स्वयंहारिका, धामणी, ऋतुहारिका ५; स्मृतिहारिका, बीज-
 हारिका आणि विद्वेषणी. ह्या शेवटल्या तिघांपैकी पहिल्या दोन अतिभयंकर असून
 शेवटली ही जगताला भय उत्पन्न करणारी आहे ६. हे द्विजश्रेष्ठ, ह्यांचे व कुमारांचे
 कर्म आणि त्यांचा परिहार मी सांगतो; तूं ऐक ७. दंताकृष्टि हा उपजलेल्या बालांच्या
 दातांवर राहून मग्न कर फळ देण्याच्या उद्देशाने त्यांना दांत खाल्ले लावितो ८. बालक
 निजले असता त्याच्या शय्येवर व दातांवर पांढऱ्या मोहऱ्या टाकून ९ पादेलोण
 व सुट्ट-ह्यांचे स्नान घालून सच्छास्त्राचे कीर्तन करून आणि उंटाचे हाडूक, कांटे,
 गंगा व रेवतीयस्त्र धारण करून त्या दंत कृष्टीचा परिहार करावा १०. दुसरा कुमार
 जो तथोक्ति तो 'तथास्तु तथास्तु' असे एकसारखे हाणत असतो आणि लोकांना
 शुभाशुभ फल उत्पन्न करितो. तथास्तु हे त्याचे हाणणे खोटे हेत नाहीं ११. तस्मात्,
 विचारो लोकांना सर्वदा दोषरहित व शुभ भाषण करावे; आणि अमंगल श्रवण केल्यास
 किंदा टेंबोारिच्यास चराचर गुरु ब्रह्मा, विष्णु व कुलदेवता ह्यांचे नांव घ्यावे. दुसऱ्याच्या
 गर्भाशयामध्ये जाऊन गर्भाची उलथापालथ करण्यांतच १२, १३ आनंद मान-
 णारा आणि जे दृष्टि असेल त्याहून भलतेच तोंडांतून वदविणारा हा परिवर्तक

समाचष्टे कुशैस्तस्याद्गतादनम् । काकादिपक्षिसंस्थोऽन्यः आदेरंगगतोऽपि वा १६ शुभाशुभं च शकुनिः कुमारोऽन्यो ब्रवीति वै । तत्रापि दुष्टे व्याधेयः प्रारम्भत्पाग एव च १७ शुभे दुर्गतरं कार्यमिति प्राह प्रजापतिः । गण्डान्तेषु स्थितश्रान्ते शुभार्ताद् द्विजोत्तम १८ सर्वारम्भान् कुमारोऽस्ति तस्य तस्य निशमय । विप्रोकस्या देवतास्तुत्या मूलोत्खातेन च द्विज १९ गोमूत्रसर्पपजनैस्तदृष्टग्रहपूजनैः । पुनश्च धर्मोपनिषत्करणैः शास्त्रदर्शनैः २० अवगयाजन्मनश्च प्रथमं याति गण्डवान् । गर्भे स्त्रीणां तथाऽन्यस्तु कललाशी सुदारुणः २१ तस्य रक्षां सदा कार्यां नित्यं शौचनिषेवणात् । प्रसिद्धमन्त्रलिखनाच्छस्तमात्यादिधारणात् २२ विग्रहनेहानसनादनायासाच्च वै द्विज । तथैव सस्यहा चान्यः सस्यार्दिमुपहन्ति यः २३ तस्यापि रक्षां कुर्वीत जीर्णोपानद्विधारणात् । तथापसव्यगमनाच्चण्डालस्य प्रवेशनात् २४ बहिर्बलिप्रदानाच्च सोमाम्बुपरिशीतनात् । परदारपद्मव्यहरणादिष्टमानवान् २५ नियोजयति पैयान्यान्कन्या सा च नियोजिका । तस्याः पवित्रपठनात्क्रोधलोभादिवर्जनात् २६ नियोजयति मामेव विरोधाच्च विवर्जनात् । आकुटोऽन्येन मन्येत तादृशो वा निराजिका २७ नियोजय-

होय. त्याच्यापासुन पांढऱ्या मोहऱ्या १४ आणि राक्षोग्रंथाचा जप ह्यांच्या योगाने तत्त्ववेत्त्याने रक्षण करावे. चवथा कुमार मनुष्यांच्या शरीरावयवांचे ठिकाणी वायुप्रमाणे स्फुरण उत्पन्न करून शुभाशुभ सूचवीत असतो; त्याचा परिहार दर्भीनी शरीरताडण हा होय. काकादि पक्षी किंवा श्वानादि प्राणी ह्यांच्या शरीरामध्ये प्रवेश करून १५, १६ शकुनिनामक कुमार शुभाशुभ कथन करीत असतो. त्याचा अमंगल शब्द झाल्यास फार्यात व्याक्षेप येणार असल्यामुळे मनांत आणिलेले काम करू नये १७; आणि शुभ शब्द झाल्यास मनांत आणिलेले कार्य फारच सत्वर करावे, असे ब्रह्मदेवाचे ह्मणणे आहे. गंडांतांचे ठिकाणी, हे द्विजश्रेष्ठ, घटिकाभर राहून १८ सहावा कुमार आरंभिलेल्या सर्व कार्यांचा विघात करीत असतो; त्याचा परिहार विप्रोक्ति, देवतास्तुति, मूलोत्खात १९, गोमूत्र आणि मोहऱ्या ह्यांची स्नाने, अशुभ प्रहांचे पूजन, धर्मशास्त्रांत निर्दिष्ट असलेल्या कर्मांचे अनुष्ठान, शास्त्रदर्शन २० आणि जन्माची अवज्ञा ह्यांच्या योगाने त्याचा परिहार होतो. स्त्रियांच्या गर्माशयांत राहून कललभक्षण करणारा सातवा कुमार अति भयंकर होय २१. त्याचा परिहार-निज शुचिर्भूत असणे, प्रसिद्ध मंत्र लिहून धारण करणे, प्रशस्त पुष्पे वगैरे धारण करणे २२, शुद्ध घरांत वास्तव्य आणि अनायास-ह्यांच्या योगाने होतो. हे द्विज, सस्यहा हा आठवा कुमार. हा धान्यसमृद्धि नार्हशी करीत असतो २३. जुने खेंटर बांधगे, डावी घालून जाणे, चंडाळाचा प्रवेश २४, नाश बलिप्रदान आणि चंद्र व उदक ह्यांचे कर्तन, ह्यांच्यामुळे त्याचा परिहार होतो. परस्त्री व परद्रव्य हरण करणे ही व अशाच प्रकारची कृत्ये मानवांकडून २५ नियोजिका कन्या घडवून आणीत असते. पवित्र ग्रंथांचे पठण-आणि क्रोधलोभादिप्रसंगां " ही मला प्रवृत्त करीत आहे " अशी भावना घेऊन ते क्रोधलोमादिक वर्ज्य-केल्याने तिचा परिहार

त्येनमिति न गच्छेतद्वशं ध्रुवः । परदारादिसंगमं चित्तमात्मानमेव च २८ नियोजयत्यत्र
 रागमामिति प्राज्ञो विचिन्तयेत् । विरोधं पुरुषे चान्या इत्यस्योः प्रीयमाणयोः ३१ बन्धूनां
 सहर्षं पित्रोः पुत्रैः सावर्णिक्कैश्च यः । विरोधिनिश्चा तद्व्यां कुर्वीत पतिकर्मणा ३२ तपाति-
 वादसद्व्याच्छाचारनिषेवणात् । धान्यं खल्वद्वादोऽप्यस्यः सर्पिस्तथा परा ३३ समृद्धि-
 मृद्धिमद्व्यादपहन्ति च कन्यका । सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्धानतत्परा ३४ मदान-
 सांदर्ढसिद्धमन्नागारीस्थितं तथा । परिविष्यमाणं च सदा सार्द्धं सुहृत्तं च भुजता ३५
 उच्छेपणं मनुष्याणां हरत्यन्नं च दुहरेत् । कर्मान्तागारशाळाभ्यः सिद्धादि हरति द्विज ३६
 गोष्ठीस्तनेभ्यश्च पयः धीरहारी सदैव सा । दग्धो वृतं तिलालैलं सुरागारात्तथा सुराम् ३७
 रागं कुसुम्माकादीनां कार्पासास्तृणमेव च । सा स्वयंहारिका नाम हरत्यविरतं द्विज ३८
 कुर्याच्छिखण्डिनोद्वहं रक्षां कृद्धिमां क्षियम् । रक्षाश्चैव गृहे लेह्या वज्या चोच्छिष्टतः
 तथा ३९ होमार्पदेवताभूषभस्मना च परिष्किया । कार्या धीरादिभाण्डानामेवं तद्वर्णं
 स्मृतम् ३९ उद्वेगं जनयत्यन्या एकस्थाननिवासिनः । पुरुषस्य तु या प्रोक्ता भ्रामणी सा तु
 कन्यका ३९ तस्याय रक्षां कुर्यात् विशिष्टैः सितसर्पैः । आसने शयने चोभ्यां यत्रास्ते च
 तु मानवः ४० चिन्तयेच्च नरः पापामयेषा दुष्टचेतना । भ्रामयत्यंसकृत्तव्यं ध्रुवः सृक्तं समा-

हन्तो. दुस्त्र्याने निंदा अथवा ताडण केल्यास ही नियोजिका त्याच्या कडून तसे
 करवीत आहे, असे समजून विचारी पुरुषाने तिच्या अधीन होऊ नये. परदारादि
 संसर्गाचा प्रसंग आल्यास ही माझे चित्त तिकडे वळवीत आहे, असे विवेकी पुरुषाने
 मनांत आणून त्या कर्मापासून परावृत्त व्हावे. भार्या व पति परस्पर प्रेम करीत अस-
 ल्यास त्यांमध्ये २६, २७, २८, २९ अर्धूत, गृहदांत, मातापितर व पुत्र ह्यांच्यांत आणि
 स्वजनांत जी विरोध उत्पन्न करिते ती विरोधिनी. बालेदान, निंदा सहन करणं व
 शोभाविहित आचाराने वागणं ह्यांनी तिचा परिहार होतो. खळ्यांतून धान्य व
 घरांतून आणि गीठ्यांतून दूध, तूप ३०, ३१ आणि विपुल द्रव्यांतून पुष्कळ द्रव्य जी
 हरण करिते व जी संपदा गुप्त राहते ती स्वयंहारिका होय ३२. ती स्वयंपाकघरांतून
 अर्धवट शिजलेले, मुखाकांत असलेले, व वाढले जात असलेले अन्न हरण करिते
 भोजन करणाऱ्यादरोधर ती भोजन करिते ३३. मनुष्यांचे उच्छिष्ट हरण करिते.
 धान्याच्या कोठार पासून हे द्विज, ती धान्य हरण करिते ३४. गायी व क्षिया
 ह्यांच्या स्तनांपासून ती दूध हरण करिते; दद्यापासून तूप, तिळांपासून तेल,
 मदगृहापासून मद्य ३५, कुसुंमकादिकांपासून रंग व कापसापासून सूत ती
 स्वयंहारिका सर्वदा हरण करीत असते ३६. तिच्यापासून रक्षण होण्याकरितां
 मयूरपक्षांचे युद्ध व स्त्री अशांचे चित्रे काढावी. उच्छिष्ट वर्ज्य करावे ३७. होम, अग्नि
 व देवाचा घृण ह्यांच्या भस्माने दूध वगैरे ठेवण्याची भांडी घांसावी ३८. एते ठिकाणीं
 राहणाऱ्या पुरुषांनी जी उद्वेग उत्पन्न करिते ती भ्रामणी होय ३९. बैठक, शय्या
 व जेथे ती मनुष्य असतो त्या भूमीवर पांढऱ्या मोहऱ्या टावून तिचा परिहार करावा

पिना ४१ स्त्रीणां पुष्पं हरत्यन्या प्रदत्तं सा तु कन्युकी । तया प्रवृत्तं सा ज्ञेया दुःसहा क्रतु-
हारिका ४२ कुर्वीत तीर्थदेवौकथैत्यपर्वतसाहस्र । नदीसङ्गमसातेषु जपनं तत्प्रशान्तये ४३
मन्त्रविद्वृततत्त्वज्ञः पर्वसंपाति च द्विज । चिकित्साज्ञश्च वै वैद्यः संप्रदुर्नैर्वतोयवैः ४४ स्मृति
चापहरत्यन्या नृणां सा स्मृतिहारिका । विविक्तदेशसेवित्वात्स्याधोपशमो भवेत् ४५ बीजा-
पहारिणी चान्या स्त्रीपुंसोतरतिथीपणा । मेघ्याश्रमोजनैः ज्ञानस्तस्याधोपशमो भवेत् ४६
दारुणा सा दुराचारा दारुण कृते भयम् । तत्प्रशान्त्यै प्रकृतीत द्विजानान्चैनं शुभम् ४७
अटमी द्वेपणी नाम कन्या लोकागमना । या करोति जनविद्वं नरं नारीनयापि वा ४८
मधुशीरघृताकांस्तु शान्त्यर्थं होमयेत्तिलात् । कुर्वीत मित्रविद्वं च तथैष्टि सत्प्रशान्तये ४९
एतेषां तु कुमारानां कन्यानां द्विजसत्तम । अष्टविंशदपत्यानि तेषां नामानि मे शृणु ५०
दन्ताकृष्टेरभूत्कन्या विजल्पा कलहा तथा । अवज्ञानेन दुष्टोक्तिर्विजल्पे तत्प्रशान्तये ५१
तामेव चिन्तयेत्प्राज्ञः प्रयत्नश्च गृही भवेत् । कलहं कलहं गृहे करोत्यविरतं नृणाम् ५२ कुटु-
म्बनाशहेतुः सा तत्प्रशान्तिं मिश्रामय । दूर्वाङ्कुरान्मधुपूतशीराकान्वलिकर्मणि ५३ विधिपे-
षगुह्यापैवानलं मिश्रं च कीर्तयेत् । शूतानां मानुभिः साहं बालकानां तु शान्तये ५४ विधानं

४०; आणि ही दुष्ट कन्या मला फिरवीत आहे अशी भावना धरून एकाग्रमनाने भूमिसूक्ताचा वारंवार जप करावा ४१. स्त्रियांचा प्रकट अथवा अप्रकट क्रतु री-
हरण करिते ती दुःसहकन्या क्रतुहारिका होय ४२. तिचा परिहार, होण्याकरितां,
तीर्थ, देवालय, प्रसिद्ध वृक्ष, पर्वतशिखरे, नद्यांचा संगम व सरोवरे ह्यांच्या ठिकाणी
ज्ञान करावे ४३. भूततत्त्ववेद्या व मंत्रवेद्या पुढेगाने, हे द्विज, पर्वसमर्पण व उपःकाळी
हे ज्ञान करावे आणि चिकित्साशास्त्र जाणगान्या वैद्यानेही उदकांत श्रेष्ठ ओषधि
घालून ज्ञान घालावे ४४. लोकांचे स्मरण नष्ट करणारी जी कन्या ती स्मृतिहारिका
होय ४५. एकांतस्थळाचे सेवन केल्याने तिचा परिहार होतो. स्त्रीपुरुषांचे बीज
हरण करणारी जी आति भयंकर कन्या ती बीजापहारिणी होय. पवित्रज्ञान सेवन
व ज्ञान ह्यांच्या योगाने तिचा परिहार होतो ४६. ती दारुण व दुराचारी कन्या
दारुण भय उत्पन्न करित असते. ह्यास्तव, तिच्या शांतीकरितां शुभावह द्विजार्चन
करावे ४७. द्वेपणी म्हणून जी जगताला मग उत्पन्न करणारी आठवी कन्या ती पुरु-
पाला अथवा स्त्रीला लोकविद्विष्ट करित असते ४८. तिच्या परिहाराकरितां मध,
दूध व तूप चोपटलेल्या तिळाचे हवन करावे आणि मित्रविदा इष्टि करावी ४९. हे
द्विजश्रेष्ठ, ह्या कुमारांची व कन्यांची जी अहंतीस अपत्ये त्यांचे नावे तू माझ्याप-
सून एक ५०. दन्ताकृष्टीला विजल्पा व कलहा अशा दोन कन्या झाल्या. विजल्पा
ही अवज्ञायुक्त, अनृत व दुष्ट भाषण करित असते. तिच्या परिहाराकरितां ५१
विचारी गृहस्थाश्रमी पुरुषाने जितेंद्रिय राहून तिचे चिंतन करावे. कलहा एकसारखी
घरातील मनुष्याबरोबर कलह करित असते ५२ व कुटुंबनाशाला कारण होत असते.
मध, तूप व घृत ह्यांत बुचकळलेल्या दूर्वाङ्कुरांनी युक्त असं बालदान व हवन केल्याने

तपसां चैव संयमस्य यमस्य च । कृप्यां वाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा ५५ पूजि-
ताश्च यथान्यायं तृप्तिं गच्छन्तु सर्वशः । कुश्माण्डा यातुधानाश्च ये चान्ये गणसंज्ञिताः ५६
महादेवप्रसादेन महेश्वरमतेन च । सर्वे एते नृणां नित्यं तृष्टिमाशु व्रजन्तु ते ५७ तृष्टाः सर्वे
निरस्पन्तु दुष्कृतं दुरवृष्टितम् । महापातकजनं सर्वं यथान्यद्विघ्नकारणम् ५८ तेषामेव प्रसा-
देन विघ्नान्दश्यन्तु सर्वशः । उद्धोदेषु च सर्वेषु वृद्धिकर्मसु चैव हि ५९ पुण्यानुष्ठानयोगेषु
गुरुदेवाचनेषु च । जपयज्ञविधानेषु यात्रासु च चतुर्दिशम् ६० शरीरारोग्यभोग्येषु सुखरा-
नपनेषु च । वृद्धबालादुरेष्वेव शान्तिं कुर्वन्तु मे सदा ६१ सोमाम्बुपौ तथा म्भोभिः सविता
धानिजानवौ । तथोक्तेः कालिजिह्वोऽभूत्पुत्रस्तालनिकेतनः ६२ ॥ येषां रसनासंस्थस्तान-
साधुन्विवादयेत् । परिवर्तसुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ६३ तौ तु वृष्टादिपरिध्याप्रा-
काराम्भोपि संप्रयौ । शुर्वण्याः परिवर्तसुतौ कुरुतः पादपादेषु ६४ क्रौष्टुके परिवर्तः स्थातृ-
भस्याग्न्योदरात्ततः । न वृक्षं चैव नैवाग्निं न प्राकारं महोदधिम् ६५ परिष्ठां वासमाकामेदव-
लागर्भधारिणी । अङ्गमुक्त्तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ६६ सोऽस्थिमज्जागतः पुंसां बल-
मप्यजितात्मनाम् । श्वेनकाककपोतांश्च गृध्रोल्लूकौ च वै सुतान् ६७ अवाप शङ्खनिः पञ्च
जगृह्स्तांसुरामुराः । श्वेनं जघाह मृत्पुत्रः काकं कालो गृहीतवान् ६८ शङ्खं निर्वर्तिभैव

तिथी शान्तिं हन्ते. नंतर अग्नि व सूर्ये ह्यांचे स्तवन करावे आणि पुढील श्लोकांनीं
बालकांना आरोग्य प्राप्त होण्याकरितां मातृगणासह भूतांची प्रार्थना करावी ५३, ५४.
विद्या, तप, मनोनिग्रह, धर्म, कृषि व व्यापार ह्यांचा लाभ मला होऊन देवतांनीं शान्ति
करावी ५५. कुश्माण्ड. यातुधान व इतरही भूतगण ह्यांचे यथान्याय पूजन ह्यात्म्यामुळे
हे सर्व संतुष्ट होवोत ५६. महादेवाच्या प्रसादाने व रंमर्ताने ते हे सर्व भूतगण लोकांवर
सर्वदा सत्वर संतुष्ट होवोत ५७. हे भूतगण संतुष्ट होऊन दुष्कृत, अनुष्ठानदोष आणि
महापातकजन्य भसें अन्यही सर्व विघ्नकारण ह्यांचे निरसन करोत ५८. त्यांच्याच
प्रसादाने सर्व विघ्ने नाहीशी होवोत. विवाह, सर्व वृद्धिकर्म ५९, पुण्यकर्मानुष्ठान, गुरु-
पूजन, दैवार्चन, जपाधीन, यज्ञानुष्ठान, चार दिशांप्रत गमन ६०, शरीरारोग्य, उप-
भोग्य पदार्थ, सुख, दान व धन ह्यांच्यासंबंधाने वृद्ध, बाल व आश्रु ह्यांचे ठिकाणीं
त्या भूतगणांनीं शान्ति करावी ६१ आणि त्याचप्रमाणे, तैम, वरुण, सूर्य, वायु, अग्नि
व उदक ह्यांनीं शान्ति करावी. तथोक्तीचा पुत्र तालवृक्षनिवासी कालिजिह्व हा
हेय ६२. तो ज्यांच्या जिभेवर असतो त्या दुर्जनांना तो भांडखोर करितो. हे द्विज,
विरूप व विकृत हे दोन परिवर्ताचे पुत्र होत ६३. ते वृक्ष, पर्वत, खंदक, प्राकार
व समुद्र ह्यांच्या आश्रयाला राहून वृक्षादिकांचे संनिध गर्भिणी स्त्री जाऊ लागली
असतां तिला पछाडितात ६४. हे क्रौष्टुके, त्यामुळे गर्भाचे उदरापासून परिवर्तन होतं.
ह्यास्तव, वृक्ष, पर्वत, प्राकार, सागर ६५, किंवा खंदक गर्भिणी स्त्रीने ओलांडूं नये.
अंगधुकाळा पिशुन हाणून पुत्र शाला ६६. तो इंदियाधीन पुरुषांच्या अस्थाने व मज्जे ये
ठिकाणीं राहून त्यांचे बल मक्षण करित असतो. श्वेन, काक, कपोत, गृध्र व उदक

सपादातिमयावहम् । गृध्रं व्याधिस्तदीशोऽथ कपोतं च स्वयं यमः ६९ एतेषामेव चैवोका
मृताः पापेनापादने । तस्माच्छयेनादयो यस्य निर्लयेषुः शिरस्यथ ७० तेनात्तरक्षणा-
यालं शान्तिं कुर्याद्विजोत्तम । गेहे प्रसूतिरेतेषां तद्वर्षादनिवेशनम् ७१ नरस्तं वर्जयेद्देहं
कपोताक्रान्तमस्तकम् । श्येनः कपोतो गृध्रश्च काकोदकौ गृहे द्विज ७२ प्रविष्टः कथयेदन्तं
वसतां तत्र वेदमनि । इदं कूपरित्यजेद्देहं शान्तिं कुर्याच्च पण्डितः ७३ स्वप्नेऽपि हि कपोतस्य
दर्शनं न प्रशस्यते । पटपत्नानि कथ्यन्ते गण्डप्रान्तरतेस्तथा ७४ क्षीणां रजस्यवस्थानं तेषां
कालांश्च मे शृणु । चत्वार्यहानि पूर्वाणि तथैवान्यवयोदशम् ७५ एकादशं तथैवान्यदपत्यं
तस्य वै दिने । अन्यदिनाभिगमने आह्वाने तथापरे ७६ पर्वस्वथान्यतस्मात्तु वज्र्याग्नेतानि
पण्डितैः । गर्भहन्तुः स्रुतो निष्ठो मोहनी चापि कन्यका ७७ प्रविश्य गर्भमध्येको मुक्त्वा
मोहयतेऽवरा । जायन्ते मोहनात्तस्याः सर्पमण्डूककच्छपाः ७८ सरीसृपाणि चाम्यानि
पुरीषमथ वा पुनः । यन्मासाद्विंशीमांसमभुवानामसंयताम् ७९ वृक्षच्छायाभयां रात्रावप्य
वात्रिचतुष्पथे । श्मशानकटमृमिष्टास्रतरीयविवर्जिताम् ८० रुयमाना निशीथेऽथ भविष्ये-
त्तामिमौ भियम् । सस्यहन्तुस्तथैवैकः छद्रको नाम नामतः ८१ सस्यार्द्धं स सदा हन्ति
उज्ज्वा रज्जं शृण्वत्तद् । अमङ्गल्यदिनारम्भे स्रुप्तो वपते च यः ८२ क्षेत्रेष्वनुप्रवेशं वै करो-

६७, असे पांच पुत्र शकुनीला झाले व ते देवदैत्यांनीं स्वीकारिले. मृत्यूने, श्येन;
कालानें काक ६८; निर्मळीनें भति भयंकर उलूक, व्याधीनें गृध्र व ईश यमानें
कपोत स्वीकारिला ६९. भूतगण ह्यांच्याच द्वारानें मनुष्यांना दुःख देत असतात.
तस्मात्, ज्याच्या मस्तकीं श्येनादि पक्षीं वसतील ७० त्याने आत्तरक्षणार्थ, हे द्विजोत्तम,
शांति करावी. घरांत त्यांची संतति किंवा कोठें असल्यास ७१ किंवा अव्यावर कबूतर
वसल्यास पुरुषानें तें घर वर्ज्य करावें. हे द्विज, श्येन, कपोत, गृध्र, काक व उलूक
घरांत ७२ प्रविष्ट झाल्यास त्या घरांत राहणाऱ्यांचा ते नाश सुचवीत असतात. तस्मात्,
विचारी पुरुषानें त्या घराचा त्याग करून शांति करावी ७३. स्वप्नामध्येही कबूतर
दृष्टी पडणें प्रशस्त नाहीं. गंडप्रान्तरतीर्ची सदा अपत्ये आहेत ७४; व तीं द्विषांच्या
रजाचे ठिकाणीं रहात असतात. पहिले चार दिवस, तेरावा दिवस ७५, अंकरावा दिवस,
दिवसां, श्राद्धदिवस ७६ आणि पर्वदिवस ह्या सहा कालांत हीं असतात. तस्मात्, विचारी
लोकांनीं हे काल स्त्रीगमनाला वर्ज्य करावे. गर्भघातक्याचा पुत्र निष्ठ व कन्या मोहनी
७७ आंत प्रवेश करून पुतगर्भ खात असते आणि कन्यागर्भ खाऊन मोह उत्पन्न
करीत असते. तिच्या मोहामुळें सर्प, मंडूक, कूर्म ७८, सरपटणारे इतर प्राणी, किंवा
पुरीष गर्भाच्या ऐवजीं उत्पन्न होत असतें. ह्यास्तव, सहा महिन्यांपासून जी गर्भिणी
स्त्री मांसभक्षण करीत असते, जी जितेंद्रिय रहात नाहीं ७९, राज्ञी वृक्षछायेचा,
तिकटप्याचा अथवा चौपाटीचा जी आश्रय करिते; श्मशानमूर्मांत अथवा गवताळ
जमिनींत जी वसते, जिच्या अंगावर पांघरूण नसतें ८०; किंवा मध्यरात्रि-
समयी जी रुदन करिते त्या स्त्रीचे ठिकाणीं तीं बहिणभावेंडे प्रवेश करितात.

त्यन्तोपसंगिषु ८१ अमंगल्यदिनारम्भं मंगलानां च घर्जयेत् । तस्मात्स्वरूपः सुप्रशस्ते दि-
व्यर्च्यं निशाकरम् ८४ कुर्यादारम्भशक्तिं च दृष्टस्तुष्टः महायवान् । नियोजिकेति या कन-
दुःसहस्य मयोदिता ८५ जातं प्रचोदिकासंज्ञं तस्याः कन्याचतुष्टयम् । भक्तान्मत्प्रमत्ता-
मरोभारीस्तु ताः सदा ८६ समाविशन्ति नाशाय चोदयन्तीह दारुणम् । अधर्मं धर्मरूपे-
कांमं चोकांमरूपिणम् ८७ अनर्थं चार्थरूपेण मोक्षं चामोक्षरूपिणम् । दुर्विनीतान्विनाशो-
दशयन्ति पृथङ्नरान् ८८ वंशत्याभिः प्रविष्टाभिः पुरुषार्थात्पृथङ्नराः । तासां प्रवेशश्च गु-
सन्धयुक्तेषु सुदुम्भरे ८९ पात्रे विघात्रे च बलियंश काले न दीयते । भुजतां पिबतां वापि संगि-
भिर्जलविमुपैः ९० वरनारीषु संप्रान्तिस्तासामाचभिजायते । विरोधिण्याक्षयः पुत्रार्थ-
वृंको ग्राहकस्तथा ९१ तमः प्रच्छादकश्चान्यस्तस्त्वरूपं दृष्टुष्य मे । प्रदीपतेलसंसर्गदूषि-
तं पिते खले ९२ सुसलोत्सवे यत्र पादुके वासने क्षियः । शर्पशत्रादिकं दत्र पदाकृष्टं तथास-
मम् ९३ यत्रोपलिप्तेनाम्यर्च्यं विहारः क्षियते गृहे । दुर्वासुलेन यत्राग्निराहतोऽन्यत्र मीयते ९४
विरोधिनीं क्षतास्तत्र विजृम्भन्ते प्रचोदिताः । एको जिह्वागतः पुंसां बीणां चाटीकस्तयवान्
९५ चोदको नाम । प्रोक्तः पैद्युन्यं कुरुते गृहे । भवयानंगतश्चान्यः श्रवणस्योऽस्ति दुर्मतिः ९६

सत्यघातकांचा एक पुत्र क्षुद्रक ८१ संधि सात्रून धान्यसंमृद्धिं केशी नाहींशीं करितो
ते एकः । अशुभ दिवशीं जो पेरतो ८२ त्यांच्या क्षेत्रामध्ये तो प्रवेश करितो ८३
होस्तब, अशुभदिवशीं मंगल वर्ज्य करावे; आणि समर्थ, हृष्ट, संतुष्ट व साहाय्ययुक्त
पुरुषांनी प्रशस्त दिवशीं चंद्राचे पूजन करून नांगरण्याला व पेरण्याला आरंभ करावा.
नियोजिका हणून मी जी दुःसहाची कन्या सांगितली ८४, ८५ तिला प्रचोदिका नांवा-
च्या चार कन्या झाल्या. त्या भक्त, उन्मत्त व प्रमत्त स्त्रीपुरुषांचे ठिकाणी सर्वदा ८६
प्रवेश करीत असतात व नाशाची त्यांना प्रेरणा करितात. अधर्म धर्मरूपाने, काम
अकामरूपाने ८७, अनर्थ अर्थरूपाने, मोक्ष अमोक्षरूपाने व अशौच शौचरूपाने
त्या अविनयी पुरुषांना भासवीत असतात ८८; आणि त्या प्राविष्ट झाल्यामुळे पुरुष
पुरुषांचीपासून भ्रष्ट होतात. घरांमध्ये त्यांचा प्रवेश संध्याकाळी होत असतो; आणि
उंबरठ्यावरही त्या असतात ८९. घाल्याला व विघाल्याला बलिदान न केल्यास त्या
तार्क्षणी प्रवेश करितात. अन्नोदक सेवन करीत असतांना शरीरोला चिकटणाऱ्या
उच्छिष्ट जलविंदूंबरोबर ९० त्यांच्या स्त्रीपुरुषांचे ठिकाणी सत्वर प्रवेश होत असतो.
विरोधिनीचे पुत्र तीन; चोदक, ग्राहक ९१ व तमः प्रच्छादक. त्यांचे स्वरूप मांड्या-
पासून ऐक. दिप्टेलाच्या संसर्गाने, खळे दूषित झाल्यास किंवा त्याचे उलंघन झाल्यास
९२ व त्याचप्रमाणे उखळ, मुसळ, पादुका, छींचे आसन दूषित अपवा उलंघित
झाल्यास, सूप, विळी, आसन इत्यादिकांना पाय लागल्यास ९३, सारविस्मानंतर
रांगोळी घातल्याशिवाय घरातून संचार झाल्यास आणि पळीच्या टवळ्याने अग्नि
दुसरीकडे नेला गेल्यास ९४ विरोधिनीचे पुत्र प्रेरणा झाल्यामुळे तेथे अम्मल बस-
वितात. स्त्रीपुरुषांच्या जिभेवर राहून सत्यासत्ययुक्त ९५ असा चोदक घरांत चहाळ्या

करोति ग्रहणं तेषां त्रयसां ग्राहकस्तु सः । आक्रम्यान्यो मनो नृणां तमसाच्छाद्य दुर्मतिः १७
 क्रोधं जनयते यस्तु तमः प्रच्छादकस्तु सः । स्वयं हारीतास्तु चौर्येण जनितं तनयत्रयम् १८
 सर्वहारी, अर्धहारी, व वीर्यहारी, तमेव, च । अनाचान्तगृहेष्वेते अन्दाचारगृहेषु ३, ६, ९ अग्रधा-
 तितपद्मेषु प्रविशन्ति महानसम् । खलेषु गोघेषु च तैः दोहो येषु गृहेषु वै ६, ७, ९ तेषु सर्वे यथा-
 न्यायं विहरन्ति स्मन्ति च । आमण्यास्तनयस्त्वैकः काकजंघ इति स्मृतः १०१ तेन प्रतिष्ठो-
 रतिः सर्वो नव प्राप्नोति वै श्रुते । अग्रन्यो गायते मैत्रे गायते हसते च यः २ सन्ध्यामैश्वरि-
 नं चैव नरमाविशति द्विज । कन्यात्रयं प्रसूता सा या कन्या क्रतुहारिणी, ३ एका कुचहरा कन्या
 अन्या व्यंजनहारिका । तृतीया तु समाख्याता कम्पका, जातहारिणी ४, यस्या नः क्रियते
 सर्वः सम्यक्चैवाहिको विधिः । कालातीतोऽयं वा तस्या हरत्येका कुचद्वयम् ५ सम्पन्नाद-
 मदावा च तथानभ्यर्च्य मातृकाः । विवाहितायाः कन्याया हरति, व्यञ्जतं, तथा ६ अभ्य-
 म्बुशन्ये च तथा विधुषे सूतिकागृहे । अदीपश्चक्रमुसले भृतिसंपर्पवर्जिते ७ अनुप्रविश्व सा
 जातमपहृत्यात्मसंभवंम् । धृणप्रसविनी बाढं तत्रैवोत्सृजते, द्विज ८ सा जातहारिणी
 नाम ह्यहोरा मिश्रितायना । तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ९ स्मृतिं चाप्रयतानां
 च शन्यागारनिषेवणात् । अपहन्ति सुतस्तस्याः प्रचण्डो नाम, नामतः ११ औत्रेभ्यस्तस्य
 संभृता लीकाः शतसहस्रशः । चण्डालयोनयश्चाष्टौ दण्डपायातिभीषणाः ११ ह्यवाविष्टास्ततो

मुखं करितो, दुसरा अति दुष्ट पुत्र अवधानं व, श्रवणेंद्रिय हांचे ठिकाणीं
 असतो, ९६ व स्त्रीपुरुषांचीं भाषणें तो ग्रहण करीत असतो. हा ग्राहक होय.
 लोकांच्या मनांत प्रविष्ट होऊन घटें तमानें आच्छादित करून जो दुष्ट ९७ क्रोध
 उत्पन्न करितो तो तमः प्रच्छादक होय. स्वयं हारीला चौर्यामुळें तीन पुत्र झाले ९८.
 सर्वहारा, अर्धहारी व वीर्यहारी. आचमनरहित व आचारशून्य घरांत हे विहार करीत
 असतात ९९. पाय धुतल्याशिवाय ज्या स्वयंपाकघरांत लोक शिरत असतात त्या स्वयं-
 पाकघरांत, खड्यांत, गोठघांत व ज्या घरांत दोहन केलें जातें त्या घरांत १०० ते
 सर्व यथेष्ट संचार करून रममाण होत असतात. आमणीचा पुत्र काकजंघ १०१. त्यानें
 झपाटेल्या कोणालाही, हे मुने, सुख हात नाही. जो जेवतांना गातो, हंसतो २ व
 संध्यासमयीं मैथुन करितो त्याचे ठिकाणीं हे द्विज, तो प्रवेश करीत असतो. क्रतुहा-
 रिणीला तीन कन्या झाल्या ३; कुचहरा, व्यंजनहारिका व जातहारिणी ४. जिचा विवा-
 हविधि सर्व नीट होत नाही किंवा त्याला कालातिक्रमण होतें तिचे स्तन पहिली. हरण
 करिते ५; मातृकापूजन व नांदीश्राद्ध नीट न होतां जिचा विवाह झालेला असेल तिचे
 स्त्रीचिन्ह दुसरी हरण करित ६; आणि अग्नि, उदक, धूप, दोप, शस्त्र, मुसळ व मोहऱ्यां
 हानीं रहित असलेल्या सूतिकागृहांत ७ प्रविष्ट होऊन निपजलेलें मूल जो हरण करिते
 व साक्षणीं प्रसूत होऊन, हे द्विज, जो स्वतःचें बाळक तेथें टाकिते ८ तो अतिघोर व
 मांसभक्षक जातहारिणी होय. तस्मात्, सूतिकागृहामध्ये यत्नानें बाळकाचे रक्षण करावें
 ९. शून्य गृहांत वास्तव्य केल्यामुळें जी अशुद्धलोकांची स्मृति. हरण करीत असते त्या

लीकास्ताव चण्डालयोग्यः। अभ्यधावन्त धान्योन्यमनुकामाः परपरम् १२ चण्डो वार-
यित्वा तु दारताश्चण्डालयोग्यः। समये स्थापयामास यादृशे तादृशं शृणु १३ अथ प्रभृति लोका-
नामावाप्तं यो हि शंस्यति। इष्टं तस्यादमतुलं पातयिष्ये न संशयः १४ चण्डालांश्चाप्यस्ये
लीकायां प्रसयिष्यति। तस्याश्च सन्ततिः पूर्वा सा च सद्यो न शिष्यति १५ प्रसृते कन्यके
द्वे तु स्त्रीपुंसोर्बीजहारिणी। वातरूपामरूपां च तस्याः प्रहरणं तु ते १६ वातरूपा निषेकान्ते
सा यस्मै धिपते सुतम्। स पुमान्वातशुक्लत्वं प्रयाति वनितापि वा १७ तपैत्र गच्छतः सद्यो
निर्बीजत्वमरूपया। अजातायै नरो योऽस्तौ तथा चापि विद्योगिनः १८ विद्वेषिणी तु या
कन्या भृशदुःखी कुटिलानना। तस्य द्वौ तनयौ पुंसामपकारप्रकाशकौ १९ निर्बीजत्वं वरो यानि
नारी वा शौचवर्जिता। पैशुन्याभिरतं छोलमसञ्जलनिषेवणम् २० पुरुषद्वेषिणं चैतौ नरमा-
क्रम्य तिष्ठतः। मात्रा चात्रा तथा मित्रैरभीष्टैः स्वजनैः परैः २१ विद्विष्टो नाशमायाति पुरुषो
धर्मतोऽर्पतः। एकस्तु स्वगुणोक्तोऽपि प्रकाशयति पापं कृत् २२ द्वितीयस्तु गुणांमैश्रीं
लोकस्थामपकर्षति। इत्येते दौःसदाः सर्वे यक्ष्मणः सन्ततावध। पापाचाराः समाख्याता
येभ्योऽप्यमन्त्रितं जगत् २३ (२०-२९) इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे दौःसहोत्पत्तिसमापनं
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

स्मृतिहारिणीचापुत्र प्रचंड ११०. त्याच्या पौत्रांपासून लाखों लीका उत्पन्न झाल्या आणि
दंड व पाश ह्यांच्या योगाने अतिभयंकर अशा चंडाल योगिनीही आठ उत्पन्न झाल्या ११.
त्या लीका व चंडालयोगिनी क्षुधाविष्ट होऊन परस्परांना भक्षण करण्याकरिता परस्प-
रांवर धावून गेल्या १२. तेव्हा चंडालयोगिनींचे निवारण करून प्रचंडाने त्यांना
मर्यादा करून दिली ती ऐक १३. आजपासून लोकांना जो राहण्यास जागा
देईल त्याला मी निःसंशय मोठा दंड करीन १४ आणि चंडालयोगिनीच्या घरात
जी लीका प्रसूत होईल ती संततीसह तत्क्षणीं नार्हाशी होईल १५. बीजहारि-
णीला वातरूप व अरूप अशा दोन कन्या झाल्या. त्या तिचीं आयुधे होत १६.
शुक्रोत्सर्गसमयी ती वातरूपा कन्या ज्याच्या ठिकाणीं अपत्य टाकिते त्या पुरु-
षाचे अथवा स्त्रीचे बीज वाताने विकृत होतें १७ व अरूपेच्या योगाने स्त्रीपुरुष
बीजरहित होतात. परंतु, जे अस्नात असतांना भोजन करितात किंवा जे भिन्न
राहतात त्या स्त्रीपुरुषांची ही गोष्ट आहे १८. विद्वेषिणी सणून कपाळावर आठ्या
असलेली जी कन्या तिला दोन पुत्र. ते लोकांना अपकार करीत असतात १९. शुद्धि-
वर्जित स्त्रीला अथवा पुरुषाला त्यांच्या योगाने निर्बीजत्व प्राप्त होतें. चंडाच्या, लोभ,
निंद्ये लोकांचे सैन्य आणि पुरुषद्वेष करणाऱ्या पुरुषाला हे प्रजाजित असतात २०;
आणि त्यांच्या योगाने पुरुष-माता, भ्राता, मित्र, इष्ट, स्वकीय व परकीय २१ ह्यांच्या-
द्वेषाला पात्र होऊन धर्म व अर्थ ह्यांपासून भ्रष्ट होतो. एक पापी आपले गुण लोकांत
प्रसिद्ध करीत असतो २२ आणि दुसरा आपल्या स्वभावाच्या योगाने लोकांमध्ये परस्पर
असलेले प्रेम नाहोसे करीत असतो. हे यक्ष्याच्या संततीतील संज्ञे दुःसह पापचरणी

महर्षिणोऽपि विष्णोः ॥ इत्येव तामसः सर्गो ब्रह्मणोऽप्यथ जस्मनः । रदसर्गं प्रवक्ष्यामि
 तत्त्वं विमलम् ॥ १ ॥ तन्मवयतयैवाद्यौ पत्न्यः पुत्राश्च ते तथा । कल्पादायात्मनस्तु स्यं घृतं
 प्रबोधितः प्रभोः २ ॥ प्रादुरासीदपाद्देस्य कुमारो नीललोहितः । हरोद सुस्वरं सोऽप्य द्रव्यं
 द्विजसत्तमः ३ ॥ किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदनं प्रशुवाच ह । नाम रोदीति तं सोऽप्य प्रशुवाच
 जम्बवत्सिन्धुः ४ ॥ अथोवाच ॥ रदस्त्वं देव नान्नायसि मां रोदिष्येयमायहे । एवमुक्तस्ततः
 सोऽप्य अमृतहरो हरोदः ५ ॥ ततोऽप्यपि हरो तस्मै सप्त नामावि वै प्रभुः । स्थानानि त्रैषा-
 मवाणः पत्नी युजांश्च वीद्विजः ६ ॥ भवं रुवं तपोमानं तथा पशुपतिं प्रभुः । भीमसूर्यं महा-
 देवमुपाच स पित्रामहः ७ ॥ चक्षुः श्रोत्रं चैतानि स्थलान्नेपां चकारः ८ ॥ सूर्यो जलं मही
 वह्निर्वायुश्चाकाशमेव च ९ ॥ दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतस्तनवः क्रमात् । सुवर्चला तथै-
 वोक्त विवेषी ब्रह्मरा स्वधा १० ॥ स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोदिषी च यथाकामः । क्षणां-
 दीक्षां द्विजैश्च रुद्रायेकमभिः सह ११ ॥ शर्वश्चस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः । स्कन्दः
 सगौभ्यः कर्णतपो ब्रह्मश्रावकवात्सलाः १२ ॥ एवमप्रकारे रदोऽसौ सर्तो मायामविन्दत ।
 रदस्येपां ब्राह्मणानां सा संती स्वं कलेत्ररम् १३ ॥ भ्रमोरमज्ञा यत्रास्ते स्थातव्यं नैव क्षुरिमिष-
 एतेन कलत्रं सर्वे ये । द्विजसो महेश्वरम् १४ ॥ भवन्तु ते वेदवाचाः पापोपहतेचेतसः ।

आहेत व त्यानी हे जगत व्यापक आहे १२३. (३०९९) ह्या प्रमाणे श्रीमार्कंडेयपुरा-
 णातील ही संहोत्यासि समापनप्रसक्त अर्धे चाटिसावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४८ ॥

मार्कंडेय हणतातः—ग्याची उतासि अव्यक्त आहे त्या ब्रह्मदेवाचा हा तामससर्ग.
 आतां रुद्रसर्ग मी कथन करितो तो तू माझ्यापासून ऐक । त्याचप्रमाणे त्या रुद्राच्या
 आठ तनु, आठ स्त्रिया व आठ पुत्र हेही तू ऐक. कल्परंभी आत्मतुल्य पुत्र होण्या-
 विषयी ब्रह्मदेव चिंतन करूं लागला असता २. त्याच्या अंकावर नीललोहित कुमार
 प्रकट झाला व, हे द्विजश्रेष्ठ, द्रवणारा तो कुमार सुस्वर रुदन करूं लागला ३. तेव्हा
 तू कां रुदत आहेस असें ब्रह्मदेवाने विचारिले असता, नाव दे, म्हणून तो जगदीशाला
 क्षणाला ४. हे ऐकून “ हे देवा, तुझे नांव रुद्र; रुद्रं नको, धैर्य धर. ” असें ब्रह्म-
 देवानें सांगितलें असता, तो सात वेळा रुदला ५. तेव्हा त्याला ब्रह्मदेवानें आणखी
 सात नावे दिली व, हे द्विज, ह्या आठाना स्थाने, स्त्रिया व पुत्र हीं त्यानें दिलीं ६.
 भव; शर्व; ईशान; पशुपती, भीम, उग्र व महादेव हीं ब्रह्मदेवानें ७ नावे ठेविलीं;
 आणि सूर्य, उदक, पृथ्वी, अग्नि, वायु, आकाश ८, दीक्षित, ब्राह्मण व सोम हीं स्थाने
 अनुक्रमे स्थाने त्यांना दिलीं. सुवर्चला, उमा, विवेशी, स्वधा ९, स्वाहा, दिशा,
 दीक्षा व रोदिषी ह्या, स्त्रिया, हे द्विजश्रेष्ठ, रुद्रादि नांवांनी व सूर्यादि स्थानांनी युक्त
 असलेल्या आठाना दित्या १०. वनेश्वर; शुक्र; मंगळ, स्कंद; सर्ग, संतान व बुध
 हे अनुक्रमे त्यांचे पुत्र होत ११. ह्या प्रकारांनी असलेला जो रुद्र त्याला सती ही
 माफी प्राप्त झाली; आणि दससंज्ञकी कोपापुल्ले त्या सतीने आपल्या देहाचा त्याचा
 केल १२. आणि “ जेथे शंभूची अवज्ञा आहे तेथे विचारी लोकांनी राहूं नये; महे-

पालेन्द्राचारनिरताः सर्वे निरयगामिनः १४ कलौ युगे तु संप्राप्ते हरिद्राः शूद्रजाप-
त्ताः १५ हिमवदुद्रिता साभूमेनायां द्विजसत्तम । तस्या भ्राता तु मैनाकः सत्ताम्बोचेर-
नुत्तमः १६ उपयेमे पुनश्चैनामनन्यां भगवाम्भवः । देवौ धाताविधातारौ भृगोः ह्याति-
रस्यत १७ भियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या । आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये
महारमनः १८ भार्ये धाताविधातोरस्ते तयोर्जातौ सुतावुभौ । प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पितामह
महापद्माः १९ मनस्विन्यामहं तस्मात्पुत्रो वेदशिरा मम । धूम्रवर्णाः संभवेत्प्राणरसादि
निर्वाप मे २० प्राणस्य पुतिमान्पुत्र उत्पन्नस्तस्य चारमजः । अजराश्च तयोः पुत्राः पौत्राश्च
बहवोऽभवन् २१ पुत्री मरीचेः संभूतिः पौर्णमासमसूयत । विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्री
महारमनः २२ तयोः पुत्रास्तु वक्ष्येऽहं वंशसंकीर्तने द्विज । स्मृतिश्चाग्निरसः पत्नी प्रसूता
अन्यकास्तथा २३ सिनीवाली कुहश्चैव राका आनुमतिस्तथा । अनसूया तययात्रेर्गजं पुत्रा-
नकन्मपान् २४ सोमं दुर्वासं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् । प्रीत्या पुलस्त्यमायायां दत्तोऽन्य-
स्तस्तुतोऽभवत् २५ पूर्वजन्मनि सोमस्तस्य स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे । कर्दमश्चाववीरश्च सति-
पुत्रश्चैव तत्रयम् २६ क्षमा तु सुपुत्रे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः । क्रतोस्तु सप्ततिर्गार्गा बाल-
क्षित्यानस्यत २७ पट्टियांनि सहस्राणि ऋषीणामृद्धैरेतसाम् । ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ता-
जायन्त वै सुताः २८ रजो गात्रोर्ध्वबाहुश्च सत्त्वश्चानघस्तथा । सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्त-

श्वराश्चाद्वैप करणारे हे सर्व पापबुद्धि ब्राह्मण वेदबाह्य; पाखंडी व भेरकंगामी होतील
आणि कालियुग प्राप्त झाले असतां ते दरिद्री व शूद्रांना वेदाध्ययन सांगणारे निपज-
तील ! असा तिने शाप दिला १३, १४, १५. हे द्विजश्रेष्ठ, सी मेनेचे ठिकाणी
हिमालयाची कन्या शानी, तिचा भ्राता मैनाक हा सागराच्या परम सखा होय १६.
त्या पतिव्रतेशी पुनरपि भगवान् भवाने विवाह केला. भृगूपासून ह्यातील धाता व
विधाता असे दोन पुत्र झाले. १७; आणि नारायणपत्नी लक्ष्मी ही कन्या झाली.
आयति व नियति ह्या महात्म्या मेरूच्या कन्या होत १८. ह्या धाता व विधाता ह्यांच्या
भार्या झाल्या व त्यांना प्राण व माझा पिता महायशस्वी मृकंडु असे दोन पुत्र झाले.
१९. ह्या मृकंडूपासून मनस्विनीचे ठिकाणी मी झालो व धूम्रवतीचे ठिकाणी मला
वेदशिरा हा पुत्र झाला. आतां प्राणाची संतति तूं ऐक २०. प्राणाचा पुत्र पुतिमान्
व त्याचा पुत्र अजग. ह्यांचे पुत्रपौत्र पुष्कळ झाले. मरीचिकच्या जी संभूति हिला
पौर्णमासपुत्र झाला. त्या महात्म्याला विरजा व पर्वत हे दोन पुत्र झाले २१; २२. हे
द्विज, त्यांचे पुत्र मी वंश सांगण्याचे वेळीं कथन करीन. अगिरामुनीची पत्नी जी
स्मृति तिला २३-सिनीवाली, कुह, राका व अनुमति अंशा चार कन्या झाल्या; अन-
सूयला अत्रीपासून सोम, दुर्वास व योगी दत्तात्रेय असे निष्कलंक पुत्र झाले; पुलस्त्य-
भार्या जी प्रीति तिला दुसरा एक दत्त ह्मणून पुत्र झाला २४; २५; तो पूर्वजन्मी स्वायम्भुव-
मन्थरांत अगस्त्य होता. कर्दम, अर्यवीर व संहिष्णु असे तीन पुत्र २६. प्रजाधिपति
पुलहाची भार्या क्षमा हिला झाले. क्रतुभार्या सप्ततीला वास्यविल्या झाले २७; ते

पयः स्मृताः २१ योसावग्रिरमीमानी ब्रह्मणस्तनमोऽग्रजः । तस्मात्स्वाहा स्तोत्रेभ्यो ब्रतुदारी-
जसो द्विज ३० पावकपंक्कं चैव शुचिं चापि जलमिदम् । तेषां तु सन्ततान्ये चत्वारिंशध
पञ्च च ३१ कप्यन्ते बह्वृग्यैते पितापुत्रत्रयं च यत् । एवमेकोनपञ्चाशदुर्जयाः पत्न्यार्तिताः
३२ पितरो ब्रह्मणां सृष्टा ये व्याख्याता मया तव । अग्निप्याता बर्हिपदोऽनग्रयः साग्रयश्च ये ३३
तेभ्यः स्वपां सते जसे मेनां वैधारिणीं तथा । ते उभे ब्रह्मादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ३४
[३१ ३२] इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गाभिधानो नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

कौटुकिरवोच ॥ स्वायम्भुवं त्वया ख्यातमेतन्मन्वन्तरं च यत् । तदहं भगवन्तस्म्यकथो-
क्तमिच्छामि कथ्यताम् १ मन्वन्तरप्रमाणं च देवा देवर्षयस्तथा । ये च द्वितीया भगवन्दे-
वेन्द्रधैः २ एस्तथा २ मार्कण्डेय उवाच ॥ मन्वन्तराणां संख्याता सापिका ऐकसप्ततिः ।
मानुषेण प्रमाणेन शृणु मन्वन्तरं च मे ३ विंशत्कोट्यस्तु संख्याताः सहस्राणि च विंशतिः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि त्रिगुतानि च संख्याया ४ मन्वन्तरप्रमाणं च इत्यनस्तापिकं विना ।
अद्वै शतसहस्राणि दिव्या संख्याया स्मृतम् ५ द्विपञ्चाशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि च ।
स्वायम्भुवो मनुः पूर्व मनुः स्वरोचिषस्तथा ६ औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षस्तथा । वहेते
भगवोऽस्तीतास्तथा वैवस्वतोऽपुना ७ सावर्णाः पञ्च रौच्याश्च भीत्याभागामिनस्तथमी ।
एतेषां विस्तरं भूयो मन्वन्तरपरिपदे ८ वश्ये देवानुर्षाश्चैव देवेन्द्राः पितरश्च ये । इत्यतिसंप्रहं

ऊर्ध्वरेते ऋषिं साठ हजार आहेतः वसिष्ठाळा ऊर्जेच ठिकाणीं सात पुत्र झाले २८;
-रजः, गात्रः, ऊर्ध्वबाहुः, सबलः, अनघः, सुतपा व शूद्र हे सर्व सप्तर्षि होत २९. ब्रह्मदे-
वाचा जो ज्येष्ठ पुत्रं अमिमानी अग्नि त्याच्यापासून, हे द्विज, स्वाहेळा, पावक, पंक्क
व जलमक्षकः शुचि असे तीन महत्तेजस्वी पुत्र झाले व त्यांच्या संततीनेच आपली
पंचेचाळीस झाले ३०, ३१. हे पंचेचाळीस, अग्नि व तीन पुत्र मिळून एकूणपन्नाः
दुर्जय सांगितलेले आहेत ३२. ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केलेले जे पितर मां तुला सांगितले ते
अग्निरहित व अग्निसहित असे अग्निप्यात्त व बर्हिपद होत ३३. त्यांच्यापासून स्वधेला
मेना व वैधारिणी अंशा दोन कन्या झाल्या. हे द्विज, त्या उभयतांही ब्रह्मादिनी व
योगिनं होत्या. ३४. (३१ ३२) ह्याप्रमाणे श्रीमार्कण्डेयपुराणांतील रुद्रसर्गाभिधान-
नामक एकूणपन्नासावा अध्याय समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

कौटुकिं लगतोः— हे भगवन्, स्वायम्भुव मन्वन्तर आपण कथन केले. आतां
मन्वन्तरप्रमाण, देवः, देवर्षि, राजे व इंद्र. ऐकण्याची मला इच्छा आहे. एस्तत्र,
हे भगवन्, आपण नीट सांगा १, २. मार्कण्डेय लगतातः— ७१ युगचतुष्टये हे मन्व-
तरांचे प्रमाण आहे. आतां मानुष ज्ञानाने तू माझ्यापासून मन्वन्तर धवण कर
३. मनुष्यांची ३०, ६७, २०००० वर्षे किंवा देवांची ८, ९२००० वर्षे लगजे
मन्वन्तर. स्वायम्भुव, स्वरोचिष ४, ९, ६, औत्तम, तामस, रैवत व चाक्षुष हे सहा
मनु जाऊन सांप्रत वयस्वत मनु चाळला आहे ७. आठव्या मनुष्यासून पुढच्या पांच
मन्वतरांतील राजे वंगरे सावर्ष्य, त्याच्या पुढचे रौष्य व त्याच्या पुढचे भीम, मन्व-

अथ तेषामनुष्ठानं तत्पुत्राणां महत्समाप्तिः । तेषामनुष्ठानं
 सन्देशं पुत्रास्तु तत्समाप्तिः १० वैरियं पथिवी सती सप्तदीपाः सप्तवंताः । सप्तमुद्राः सप्तकरी
 प्रतिवर्षं निवेदिता ११ स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये त्रेतायुगे तथा । प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः वैरिः
 स्वायम्भुवस्य च १२ प्रियव्रतात्तः जायतां मीरुहकन्याः न्यमायत । कन्या सा तु महाभारता
 कर्दमस्य प्रजापतेः १३ कन्ये द्वे द्वयपुत्राश्च सप्तद्वीपाश्च ते तमे । तयोर्वै प्रातरः सराः
 प्रजापतिसमा दत्तः १४ आग्नीध्रे मेधातिथिश्च वपुष्मात्र तयापुत्रः । ज्योतिष्मान् पुतिमान् भव्यः
 सवनः सप्त एव ते १५ मेधाप्रिवाहुमित्रास्तु वयो योगपरायणाः । जातिस्मराः महाभारता न
 राज्याय मनो दधुः १६ प्रियव्रतोऽभ्यापिञ्जलान्तस्त सप्तसप्तार्धवान् । द्वीपेषु तेन सप्तैः द्वीपाः
 धैर्यं निबोध मे १७ जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रे राजानं कृतवान्पिता । प्रशद्वीपे चरमापि तेन मेधा-
 तिथिः कृतः १८ शास्त्रमतेस्तु वपुष्मस्तं ज्योतिष्मन्तं कुरुद्वीपे । कौचद्वीपे पुतिमन्तं भव्यं
 शाकीद्वीपे चरम् १९ पुष्करद्वीपे पतिर्थापि सवनं कृतवान् दत्तम् । महाधीतोः प्रातर्किम् पुष्करा-
 विपतेः सती २० द्विधा कृत्वा तयोर्वै पुष्करेः सव्ये च यद्व । भव्यस्य सुताः सप्तसप्तार्धवतः
 स्तानिबोध मे २१ जलदधुः कुमारश्च कुमारो मणीवकः । कुशोत्तरोऽप्य मेधावी भव्यस्य
 महाप्रभुः २२ तन्नामकानि चर्वाणि शाकद्वीपे चकार सः । तथा पुतिमतः सप्त पुत्राणां सप्त

तैरामर्ष्ये द्वीपां विस्तरं पुनरपि मी ८ सगिनः, त्याचप्रमाणे त्या मन्वन्तरीतील देव,
 अपि, २४. ४ पितरं हेही सगिन आणि सप्तसप्तप्रकरणही कथन करीत. हे असून,
 द्वीपे पुत्र व त्या महाभारत्या पुत्रांचे क्षेत्र मी तुला सांगेन. स्वायम्भुव मनुला व्याप्य सा-
 त्वेले देहा पुत्र होते २५. १० व त्यांनी प्रत्येक वर्षामध्ये सांसदीपे, पर्वत, जम्बुद्वीप
 खोणी द्वीपी युक्त भसेलेल्या द्वा पृथ्वीवर वास्तव्य केले ११. मूर्खी स्वायम्भुव मनु-
 तरीतील पहिल्या वृत्तयुगांत व दुसऱ्या त्रेतायुगांत प्रियव्रताचे पुत्र व स्वायम्भुव मनुचे
 पौत्र द्वा पृथ्वीवर रहात असत १२. वीर प्रियव्रतापासून प्रजावंतीचे टिकणी कन्या
 झाली. ती महाभाग्यवती कन्या कर्दमप्रजापतीची भार्य होय १३. त्या प्रजापतीला
 सप्तद्वीप कुक्षी द्वा दौम कन्या व दंडा मुत्र झाले. त्या कन्यांचे देहा म्हाते प्रजाप-
 तीमारखे धूर होते १४. आग्नीध्र, मेधातिथि, वपुष्मात्र, ज्योतिष्मान्, पुतिमान्, भव्य
 व सवन हे सातच राजे झाले १५. मिथ, अग्निमित्र व बाहु हे तीन महाराज पूर्वजन्म
 स्मरणारे व योगनिष्ठ असून राज्याविषयी निरिच्छ होते १६. प्रियव्रताने त्या तत्ताना
 घर्माळा अनुपरून सात द्वीपांमध्ये राण्यामियेक केला. आतां माध्यं पासून द्वीपे येक
 १७. जम्बुद्वीपामध्ये आग्नीध्राला, प्रशद्वीपामध्ये मेधातिथीला १८, शास्त्रमतिद्वीपामध्ये
 वपुष्मार्माळा, कुशद्वीपामध्ये ज्योतिष्मानाला, कौचद्वीपामध्ये पुतिमानाला, शाकद्वीपा-
 मध्ये भव्याला १९ व पुष्करद्वीपामध्ये सप्तमाला त्याने प्रभुत्व दिले. सप्तमाला महाप्रभु
 व घातकी भसे दोन पुत्र होते २०. शास्त्रव, पुष्करद्वीपामध्ये स्थिति वर्षदिगात दोन
 फेडून ग्याने धोनां स्थिति. गव्याण्या सप्त पुत्रांसी भवि माद्यापासून येक २१.
 जलद, कुमार, कुकुमार, मणीवक, कुशोत्तर, मेधावी व महाप्रभु २२. शाकद्वीपामध्ये

वीरः पुत्रशताद्वरः । सोऽभिपिप्यर्षभः पुत्रं महाप्राज्ञायमास्थितः ४० तपस्तेपे महामातुः
 पुलहाभमसंभयः । हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय पिता ददौ ४१ तस्मात्तु भारतं वर्षं तस्य
 नाश्रमहात्मनः । भरतस्यान्वमत्पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ४२ तस्मिन्नायं समावेदय
 भरतोऽपि वनं ययौ । एतेषां पुत्रपौत्रैस्तु सप्तद्वीपा वसुन्धरा । प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु भुक्ता
 स्वायम्भुवेऽन्तरे ४३ एष स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम । पूर्वमन्वन्तरे सम्यक्-
 मन्यत्कथयामि ते ४४ [३१७७] इति श्रीभार्कण्डेयपुराणे भुवनकोशे स्वायम्भुवमन्वन्त-
 रकथनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

कौटुकिरुवाच ॥ कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वता वा कति द्विज । कियन्ति चैव वर्षाणि
 तेषां नद्यश्च का मुने १ महाभूतप्रमाणं च लोकालोकः तथैव च । पर्याप्तं परिमाणं च गतिं
 चन्द्रार्कयोरपि २ एतत्प्रब्रूहि मे सर्वं निस्तरेण महामुने ३ भार्कण्डेय उवाच ॥ शतार्दको-
 दिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशो द्विज । तस्याः संस्थानमखिलं कथयामि शृण्वन् तद् ४ ये ते
 द्वीपा मया प्रोक्ता जम्बुद्वीपादयो द्विज । पुष्करान्ता महामातुः शृण्वेषां विस्तरं पुनः ५
 द्वीपास्तु द्विगुणो द्वीपो जम्बुः स्रग्धोऽथ शात्मलिः । कुशः कौचस्तथा शाकः पुष्करद्वीप एव
 च ६ त्वणेषुसुरासर्पिर्दधिधीरजलाम्भिभिः । द्विगुणैर्द्विगुणैर्द्वयं सर्वतः परिवेष्टिताः ७

चतुर्युगव्ययस्था, आश्रम व ऋतु ह्यांचाही संबंध नाही. हे द्विज, आग्नीध्रपुत्र नामील
 ऋषभ हा पुत्र झाला ३९ आणि ऋषभापासून वीर भरत झाला. भरत हा शंभर
 पुत्रापेक्षाही एकच श्रेष्ठ असा होता. ऋषमाने पुत्राला अभिषेक करून वानप्रस्था-
 श्रमाचा स्वीकार केला ४० आणि तो महाभागवान् ऋषभ पुलहाश्रमामध्ये राहून तप
 करू लागला. पित्याने भरताला हिमाद्रि हें दक्षिण वर्ष दिलें ४१ व त्या महात्म्याच्या
 नांवामुळे ते भरतवर्ष झणून प्रसिद्ध झालें. भरताला सुमति झणून एक धार्मिक पुत्र
 होता ४२ व त्याच्यावर राज्य सोंपवून भरतही वनामध्ये गेला. ह्यांच्या पुत्रपौत्रादि
 वंशजांनी व प्रियव्रताच्या पुत्रांनी स्वायंभुव मन्वंतरामध्ये सप्तद्वीपयुक्त पृथ्वीचा उप-
 भोग घेतला ४३. हे द्विजश्रेष्ठ, पूर्वमन्वंतरांतील हा स्वायंभुव सर्ग मी तुला नोंद
 कथन केला. आतां दुसरे कांय मी तुला कथन करूं ४४. (३१७७) ह्याप्रमाणे
 श्रीभार्कण्डेयपुराणांतर्गत भुवनकोशांतील स्वायंभुवमन्वंतरकथननामक पन्नासावा
 अध्याय समाप्त झाला ॥ ५० ॥

कौटुकि हणतोः—हे ब्रह्मर्षे, द्वीपे, समुद्र, पर्वत, वर्षे व त्यांतील नद्या किती
 आहेत ? हे आणि महाभूतांचे प्रमाण, लोकालोक पर्वत, चंद्रसूर्याची गति, परि-
 माण व परिघ १, २ हे सर्व, हे महर्षे, मला आपण सविस्तर सांगा ३. भार्कण्डेय
 हणतातः—हे द्विज, सर्व पृथ्वी पन्नास लक्ष योजने विस्तीर्ण आहे. तिची सर्व
 व्यवस्था मी सांगतां; ती तुं एक ४. हे महाशय द्विज, जंबुद्वीपापासून पुष्करद्वीपासुद्धा
 मी सांगितलेल्या द्वीपांचा विस्तर एक ५. जंबु, पुष्क, शात्मलि, कुश, कौच, शाक व
 पुष्कर ह्या सप्त द्वीपांपैकी पहिल्या पहिल्यापेक्षा पुढले पुढले द्वीप द्विगुणित आहे ६;

जम्बूद्वीपस्य संस्थानं प्रवक्ष्येऽहं निबोध मे । लक्षमेकं योजनानां दत्तो विस्तारदैर्घ्यतः ८
 हिमवान्हेमकूटश्च निपथो मेरुरेव च । नीलः श्वेतस्तथा शृङ्गी सप्त तद्वर्षपर्वताः १ द्विष्ट-
 योजनानामौ मध्ये तत्र महाचटौ । तयोर्दक्षिणतो यौ तु यौ तयोत्तरतो गिरी १० दशमिर्दश-
 भिन्त्यनैः सहस्रेस्ते परस्परम् । दिसाहसोच्छ्रयाः सर्वे तावद्विस्तारिणश्च ते ११ समुद्रान्तः
 प्रविष्टाश्च षट्स्मिन्वर्षपर्वताः । दक्षिणोत्तरतो निग्रा मध्ये तु ह्या यथा स्थितिः १२ वेरुहं
 दक्षिणे श्रीणि श्रीणि वर्षाणि चोत्तरे । इलाहृतं तयोर्मध्ये चन्द्रार्पोकारवस्थितम् १३
 ततः पूर्वेण यद्रात्रं केतुमाटं च पथिमे । इलाहृतस्य मध्ये तु मेरुः कनकपर्वतः १४
 चतुराशीति साहस्रस्तस्योच्छ्रयाः महागिरेः । प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तारः षोडशैव
 तु १५ शरावसंस्थितत्वाच्च द्वात्रिंशन्धूमिं विस्तृतः । शुक्रः पीतोऽसितो रक्तः प्राच्यादिषु
 यथाक्रमम् १६ विप्रो वैश्यस्तथा शूद्रः क्षत्रियश्च स्ववर्णतः । तस्योपरि तथैवाहौ पुष्यौ
 दिङ्मं यथाक्रमम् १७ तस्योपरि सभा दिव्याः पूर्वादिषु क्रमेण तु । इन्द्रादिलोकपालानां
 तन्मध्ये ब्रह्मणः सभा । योजनानां सहस्राणि चतुर्दश समुच्छ्रिता १८ अष्टतोच्छ्रयास्तस्या-
 धस्तथा विष्कम्भपर्वतः । प्राच्यादिषु क्रमेणैव मन्दरो गन्धमादनः १९ विपुलश्च ध्रुवार्धश्च
 केतुपादपद्मोभिताः । कश्यपो मन्दरे केतुर्जम्बुवै गन्धमादने २० विपुले च त्याग्यतः

आणि लवण, इक्षु, सुरा, घृत दधि, क्षीर व.उदक ह्या उत्तरोत्तर द्विगुणित असलेल्या
 सागरांनीं हीं द्वीपे सर्व बाजूंनीं परिवेष्टित आहेत ७. जंबूद्वीपाचा आकार मी सांगतो
 तो तूं ऐक. ह्याची लांबीरुंदी एक लक्ष योजने आहे ८. हिमवान्, हेमकूट, निपथ,
 मेरु, नील, श्वेत व शृंगी हे सात वर्षपर्वत त्यांत आहेत ९. मध्यभागी दोन लक्ष योजने
 लांब असे दोन महापर्वत आहेत आणि त्यांच्या दक्षिणेस व उत्तरेस जे दोन दोन
 पर्वत आहेत १० ते दहा दहा हजार योजनांनीं कमी आहेत; आणि सर्वांची उंची व
 विस्तार ही दोन दोन हजार योजने आहेत ११. ह्या द्वीपांमध्ये सहा वर्षपर्वत समुद्रांत
 प्रविष्ट झालेले आहेत व पृथ्वीमध्ये उंच असून दक्षिणेस व उत्तरेस सखळ आहे १२.
 वेदीच्या दक्षिणार्धांत तीन वर्षे असून उत्तरार्धांत तीन वर्षे आहेत आणि दोन अर्धीच्या
 मध्यभागी इलाहृत हे अर्धचंद्राप्रमाणे स्थित आहे १३. त्याच्या पूर्वेस मद्राम्बय पश्चि-
 मेस केतुमाळ असून मध्यभागी सुवर्णपर्वत मेरु आहे १४. त्या महापर्वताची उंची चौ-
 न्यायशी हजार योजने असून तो सोळा हजार योजने भूमीत घुसलेला आहे व सोळा-
 हजार योजनेच त्याचा विस्तार आहे १५. परळ्याप्रमाणे त्याचा आकार असल्यामुळे
 माथ्यावर त्याचा विस्तार वत्तीस हजार योजने आहे; आणि त्याच्या पूर्वादि चारदिशांच्या
 ठिकाणीं शुक्रवर्ण विप्र, पीतवर्ण वैश्य, कृष्णवर्ण शूद्र व रक्तवर्ण क्षत्रिय हे अनुक्रमे असून
 त्याच्यावर आठ दिशांप्रत अनुक्रमे आठ नगरे आहेत १६, १७. त्यांच्यावर पूर्वादि
 दिशांचे ठिकाणीं इंद्रादि लोकपालांच्या दिव्य सभा असून मध्यें ब्रह्मसभा आहे; ती चौदा
 हजार योजने उंच आहे १८ व इतर सभा दहादहा हजार योजने उंच आहेत. त्याच्या
 अधोभागी तितक्याच उंचीचा विष्कम्भ पर्वत असून प्राच्यादि चार दिशांचे ठिकाणीं

धर्म.

बरोल नांवाचें देमी अष्टपत्री आकाराचें १६ पृष्ठांचें पुस्तक शके १८२५ च्या विजयाद-
शमीपासून श्रीक्षेत्र वाई येथें “ श्रीकृष्ण ” मुद्रणालयांत दर आठवड्यास छापून प्रसिद्ध होत
असतें. हिंदुस्थानांत सध्यां मासिकपुस्तकांची व वर्तमानपत्रांची अगदी रेलचेळ झाली आहे;
पण केवळ एकाच विषयाकरितां वाहिलेलीं व स्वांतर्ही विक्षेपेकरून केवळ धर्मसंबंधी विष-
यांचीं वर्तमानपत्रे अथवा पुस्तके मुळींच नाहींत झटले तरी चालेल. ‘ धर्म ’ हा विषयच
असा विस्तृत व महत्त्वाचा आहे की, त्यावर दोकडों ग्रंथ लिहितां. येण्यासारखे आहेत; व
दोकडों मासिके व साप्ताहिके चालण्यासारखीं आहेत; पण आजपर्यंत तिकडे पारसें कोणाचें
लक्ष्य गेलेले दिसत नाहीं; सबब, हा धंदा बरा समजून उपजीविकेकरितां हें साप्ताहिक पुस्तक
आझी काढीत आहों. ह्या पुस्तकांत केवळ धर्मसंबंधीच विषय येतील; प्रचलित सामाजिक
विषयांचाही धर्मदर्शनें विचार केला जाईल; धर्मसंबंधीं शंकांस साधार जबाब देण्यांत येतील.
पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्णांच्या अंकांतील विषयांची अनुक्रमणिका ह्याखाली देतां,
इगजे ह्या पुस्तकाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. पहिल्या वर्णांतील विषय येणेप्रमाणें:-

अभिप्रभृति देवता, अंशानं कंशाला इणाथे ? , अज्ञान आणि जगताचें अस्तित्व,
अभिप्राय, अरुसिकेपु कवित्वनिवेदनम्, आचमनप्रकार, आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे,
आर्यवैद्यक, ईशप्राप्तीचा मार्ग, ईश्वराची चोवीस नांवें, एका सुधारकाचा अंतकाल, काही
कमें कलियुगांत वर्ज्य कां ? , कृष्णांडहोम अथवा पापक्षालनार्थ देवतांची प्रार्थना, केसरी,
हिंदुकोलेज आणि थिऑसफी, गणपतिपूजनच प्रथम कां करावयाचें ? , गणेशोत्सव, गुरुच-
रित्र, चातुर्मास्य, चित्रपरीक्षण, जलपानमंत्र, शानी कोण आहे ? , जातिभेद, जीवमंडूक्य,
दोळबाळ, दक्षिणा, धर्म व पवित्रक, दासोपंताचें चरित्र, द्रव्यशुद्धि, धर्म, धर्मशास्त्रास चलन
कशाळा ? , धर्मसंबंधी प्रश्नांस उत्तरें, धर्माचा न्हास व प्रजेचा संहार, धर्मांलयांतील पुराणें,
पद्ममहायज्ञ, पुण्याहवाचन, पुनरुद्वाह, पुराणांसंबंधानें शंका, पूर्वजन्म व पुनर्जन्म, प्रजेचा
संहार न होण्यास रामबाण औषध, प्राणायाम, प्रांतिकसभा, ब्रह्मयज्ञ, ब्रह्मविद्या, ब्राह्म-
णलक्षणें, भिन्न भिन्न जाति कशा झाल्या ? , भीष्माकृत कृष्णस्तुति, भूगोल खरा कोणता ?
भोरच्या ग्रामजोशांस मिळालेलें पत्र, धर्मशास्त्र व श्रीचें पत्र, मराठी भाषेची लेखनपद्धति
महाभूतांचा क्षोभ, महामारतांत काय आहे ? , महामारतापासून काय शिकतां येईल ? ,
महाराष्ट्राचें शंकराचार्य कोणते ? , मार्जन व मार्जनमंत्र, मार्जनमंत्र व त्याचा अर्थ, मार्जनादि
मंत्र, यतो धर्मस्ततो जयः, वर्णव्यवस्था उत्पत्तिसिद्ध आहे, पाताळगंगेची कल्पना खरी
आहे, विष्णूचा अलीकडील अवतार, वैदिक धर्म आणि थिऑसफिकल सोसायटी,
श्रुति-स्मृति आणि पुराणें, सदाचरण, समाज, स्त्रीस्वातंत्र्य, स्वधर्माचरणाचा अभाव हें
एक अपमानाचें कारण, सामाजिक सुधारणा, सूर्यग्रहण व आपला धर्म, सेंट्रल हिंदुकोलेज
आणि वर्णव्यवस्था, संध्या कां करावी ? , संध्या कोठे करावी ? , संध्याबंदनकर्मांतील मंत्रांचा
विचार, हरिश्चंद्र आणि विश्वामित्र, हुताशनीमहोत्सव.

दुसऱ्या वर्गातील विषयः— अठराव्या सामाजिक परिपदेचा ठराव, अर्जुनाचे धाणजे, अहीर सोनारांतील जानवे, आकाशकट्टे पाहून कुठणारे विचार, आपद्धमे, इहवृत्त, ईश-प्राथना, ईश्वराची ज्ञात्या व मनुष्याची धमंड, कर्मविपाक, केतकी पंचांग, कोल्हापूरचे वेदाक्षप्रकरण, कोल्हापूरच्या सनदा, गणेशोत्सव, गर्भाधानकाल, चातुर्मास्य, झटकील-भाविष्य, दुर्गाभरण काव्य, देव्यपराधक्षमापनस्तोत्र, धर्मसंबंधी खुलासा, धर्माची कास धरावी, नित्योपयोगी मुनिवचने, पत्रास उत्तर, परीक्षण, पुनः एकदां, प्रतिकूल निर्णय, प्रत्येक योनीत असुर आहेत, ब्रह्मनाटक, कोल्हापूरचे महाराज व त्यांचे कैवारी; भारताचे महा-भारत केव्हा झाले? भीष्माष्टमी, महाभारत, वैद्य व केसरीलेखक, महाभारतापा-सून काय शिक्षता येईल? मार्कंडेयपुराणातील विषय, मुख्य उणीव अवश्य भक्त्त काढिली पाहिजे, याज्ञपहोत्रनिर्णय, योगचमत्कार, रामनवमी, राष्ट्रीय शूल, द्वाच्याय, द्वाच्यायाच्या भाष्याचे मराठी सात्पर्य, वधूलक्षणे, वासना तशी फळे, विवाह, वेदोक्त आणि सक्थरचे स्वामी; शंकासमाधान, शत्रु व मित्र आपले आपणच, शांतिक व पौष्टिक कर्मातील प्रतिमा, सत्यनारायण, सावित्र्यपाख्यान, सुखदुःख धर्माधर्मावरचे अवलंबून आहे, सुधा-रणा धाणजे असत्यता किंवा काय?, सौंदर्यकशांत आहे?, स्त्रीधर्म, स्त्रीशिक्षणाची दिशा, होत्रसंबंधी वादविवाद.

चालू वर्षातील विषयः— वेदविचार, कूटविचार, रजोदोषनिर्णय, समानक्रिया, पत्राभ्य-वहार, कलियुगविचार, भगवद्गीताविषयक पुराण, समाज आणि वेदांत; पापाचे मूळ, साम्राज्य कशाळा धाणवे?, योरच्या प्रकरतीमालेचे पत्र, श्रीगुरुस्वामींनी शिष्यस्वामींचे अभि-कार रद्द केल्याचे आज्ञापत्र, सुखदुःखधारण, पतितपरावर्तन, गीताधर्म, विद्यानरसिंहभारती २१ झाले, धर्मगुरुंची आवश्यकता व वेदाधिकारी, संवाद, हेरंबशालक, झळ, चिकित्सक, सुधारक व ब्रह्मनाटक; स्फुट, ब्रह्मनाटक व त्यांचे कैवारी, सहकारः, साखर, आलापत्रा-वराल रसदला.

अशा प्रकारे वर्षाच्या ८०० पृष्ठांच्या ह्या पुस्तकाची किंमत केवळ ३ रुपये ठेविली आहे. टपालद्वारांल नारी.

विशेष सवलत. वर्गादीदार होणारास विष्णुपुराणाचे सात्र भाषांतर हा ग्रंथ पहिल्या व दुसऱ्याय हा अनुक्रम ग्रंथ दुसऱ्या वर्षाकरिता बक्षीस. चालू साली मार्कंडेयपुराणाचे मुख्य-मत भाषांतर वर्गास देवित्रे आहे.

विशेषांत सवलत. विद्यार्थ्यांची मने स्वधर्मरत रहाणे अवश्य आहे. भावी समाज धार्मिक अथवा अष्ट निषणें हे विद्यार्थ्यांवर बघलवून असात्यामुळे त्योजकरिता भर्माची किंमत दोन रुपये आहे. मात्र यक्षिसपुरतक त्यांना मिळणार नाही.

मार्कंडेयपुराणांतील विषय.

१ मार्कंडेयमुनीकडे जाऊन महर्षि जैमिनींनी त्यांना महाभारतासंबंधाने विचारिलेल्या सवाय. २ यदुनामक अप्सरेला दुर्वासमुनीचा शाप. ३ कंधर व विदुष्य हांचे सुख. ४ विद्याधरप्रतीना शाप होण्याचे कारण. ५ जैमिनीचे विघ्नानलावर पक्ष्याबद्दे गमन. ६ वासुदेवाच्यानारायणन. ७ द्रौपदीला पांच पति होण्याचे कारण. ८ इन्द्रविकार. ९ बलर-

माध्या हातून घडलेली झडझळा. १० विश्वामित्रमुनींच्या कोषामुळे हरिश्चंद्राची राज्यव्युत्ति. ११ हरिश्चंद्राह्यान. १२ आडि व वक हांचें युद्ध. १३ आग्नी जन्मास कला देतो. दंगरेत-
बंधाने झालेला पितापुत्रसंवाद. १४ महाशैरवादि नरकविं वर्णन. १५ वैद्यराज व दनपु-
रय हांचा संवाद. १६ कर्मफलें. १७ वैद्यराजाचे स्वर्गरोहण. १८ पतिव्रतेंचें माहात्म्य. १९
अनसूयेला निश्चालेला वर. २० दत्तात्रेयोत्पत्ति. २१ कर्तव्यार्थजुन वर्ग हांचा संवाद. २२
दत्तात्रेय आणि कर्तव्यार्थजुन हांचा संवाद. २३ कुवलयाश्वाचा वृत्तांत. २४ पातालक्रेतु व
कुवलयाश्व हांचें युद्ध. मदालसेचा विवाह. २५ पातालक्रेतूचा वध. २६ मदालसाविशोग.
२७ अश्वतराला मदालसेची प्राप्ति. २८ कुवलयाश्वाचें नागराजगृही गमन. २९ अश्वतरालासून
कुवलयाश्वाला पुनरपि झालेला मदालसेचा लग्न. ३० मदालसेच्या तीन पुत्रांची तपश्चर्या
३१ राजधर्मकथन. ३२ चार आश्रनांचें धर्म व कर्म. ३३ गृहस्थाश्रमधर्मांचें विशेष वर्णन.
३४ निलनर्मितिकादि धातू. ३५ पार्वणश्राद्ध. ३६ श्राद्धकल्प. ३७ कान्यकाश्राद्धाचें पल.
३८ सदाचारादि व्यवस्था. ३९ वर्ज्यावर्ज्यनिरूपण. ४० मद्रासतें पुत्राला अंगठी देणें. ४१
अलक्ष्मीचा आरामनिवेक. ४२ योगसिद्धि. ४३ योगिचर्चा. ४४ ऋग्वत्स्वरूप. ४५ सुबाहु व
अक्षरीराज हांमध्ये झालेला संवाद. ४६ मद्रादेवाची उत्पत्ति. ४७ अलनिरूपण. ४८ प्राकृत-
वैकृतसर्ग. ४९ देवादिकृतीची मृष्टि. ५० मिथुनमृष्टि. ५१ यक्षानुशासन. ५२ रुद्रसर्ग. ५३
स्वायंभूव मन्वंतर. ५४ जंबुद्वीप. ५५ जंबुद्वीपांतलें प्रदेश. ५६ गंगावतार. ५७ भारतवर्ष-
विभाग. ५८ कूर्मसंस्थान. ५९ मद्राश्रादि खंडांचें वर्णन. ६० क्षिप्रुपादि खंडांचें वर्णन. ६१
स्वारोचिष मन्वंतर. ६२ माद्वणवहृदिनीसंवाद. ६३ श्रुति व वस्तुस्थिती हांची भेट. ६४ स्वरोचि
व मनोरमा हांचा विवाह. ६५ स्वरोचि व मनोरमेच्या सख्या हांचा विवाह. ६६ स्वरोचि-
पाची उत्पत्ति. ६७ औत्तम मन्वंतर. ६८ उनमानें केलेला पत्नीचा लग्न. ६९ औत्तम मनुची
उत्पत्ति. ७० औत्तम मन्वंतर. ७१ तानस मन्वंतर ७२ रैवत मन्वंतर ७३ चाथुप मन्वं-
तर. ७४ वैवस्वत मन्वंतर ७५ वैवस्वत मनुची उत्पत्ति. ७६ सूर्यस्तुति. ७७ आश्विनो-
कुमारांची उत्पत्ति. ७८ सार्वर्गिक मन्वंतर. ७९ देवीमाहात्म्य. ८० नहुकैटनक्षत्र. ८१
महिषासुराच्या सैन्याचा वध. ८२ इंद्रादि देवतां केलेली देवीची स्तुति. ८३ महिषासुरवध.
८४ देवीदूतसंवाद. ८५ धूम्रलोचनाचा वध. ८६ चंडमुंडवध. ८७ रक्तबीजवध. ८८
निशुंभवध. ८९ शुंभ वध. ९० देवीस्तुति. ९१ देवीनें देवता दिलेले वर. ९२ सुरध व
वैद्य हांना देवीपासून वरप्राप्ति. ९३ दक्षतावर्ण्यप्रभृति मन्वंतरे. ९४ पितरांचा श्वाला
उपदेश. ९५ रुचिहृत पितृस्तुति. ९६ सौख्य मनुची उत्पत्ति. ९७ सौख्य मन्वंतर. ९८
शांतिहृत अमिस्तवन. ९९ मार्तंडोत्पत्ति. १०० मार्तंडस्वरूप. १ मद्राहृत रावस्तुति. २
कश्यपवंश. ३ अदितीहृत सूर्यस्तुति. ४ अदितीला सूर्यापासून झालेली प्राप्ति. ५ विश्वक-
र्म्यानें केलेले सूर्याचें स्तवन. ६ मानुमाहात्म्य. ७ राज्यवर्धनवृत्तांत. ८ सूर्यवंश. ९ पृथ-
व्याचें आख्यान. १० नामागचरित्र. ११ मलेंदनवत्सर्गाचरित्र. १२ खनिद्राह्यान. १३
विविधचरित्र. १४ खनीनेत्रचरित्र. १५ कश्यपचरित्र. १६ अर्वाक्षिताची उत्पत्ति. १७
वैशाखिनीचें स्वयंवर. १८ युद्धामध्ये अवस्थित राजांच्या हातीं लागणें. १९ अर्वाक्षिताची
मृत्क. २० अवस्थिताचे वैराग्य. २१ दानकापामून अर्वाक्षितानें वैशाखिनीचें केलेले राजन.

२२ अविक्षित व वैशालिनी ह्यांचा विवाह. २३ मङ्गताची उत्पत्ति २४ मदनाची राज्य-
प्राप्ति. २५ मरुतचरित्र. २६ नरिष्यंत आख्यान. २७ सुमनेचें स्वयंवर. २८ वपुष्मानाचा
युध असे विषय मार्कण्डेयपुराणांत आहेत.

रुद्राध्याय.

दृढमंत्रांनीं काय काय गोष्टी होणें शक्य आहे हें दिग्दर्शनाग्र येणें दाखवितों. सर्वपाप-
नाश, सात जन्मांचेही पातक नष्ट होणें, ईश्वराचें प्रत्यक्ष दर्शन होणें, दुर्भिक्ष निवारण होणें,
अन्नप्राप्ति होणें, पशूंचे रोग नाहीसे होणें, राष्ट्रातील लोकांचें अकालीं मरण टळणें, विधू-
चिका, अधिकसाक्षेपात बगरे, रोग नाहीसे होणें, दीर्घ जीवित प्राप्त होणें, राजाचें रक्षण
होणें, व्याघ्र, चोर, यक्षराक्षस, यक्ष, भूते इत्यादिकांपासून निर्भय होणें, रोगमुक्ति होऊन
आरोग्य प्राप्त होणें, लहान मुलांना होणारी स्फंद, पूतना इत्यादिकांची पीडा नष्ट होणें, गर्भा-
चेही रोग नाहीसे होणें, पर्जन्य पडणें, पूज्यजन्माचें स्मरण होणें, वेदेवत्या कुळांत जन्म
प्राप्त होणें, सर्व कामना पारंपूर्ण होणें, पुत्रप्राप्ति होणें, संप्रसामाचें शत्रूंचा पराजय होणें,
शत्रूंचा नाश होणें, राजा रोगापासून मुक्त होणें, अश्वप्रभृति वाहने रोगनिर्मुक्त होणें, धार-
णाशक्ति प्राप्त होणें, जन्मभर सुखी राहणें, शत्रूंचें राष्ट्र व प्रजा नाहीशी करणें, क्षयरोग
नाहीसा होणें, भयंकर ताप नाहीसा होणें, चारी वर्ण आपल्याला बक्ष होणें, क्रांति प्राप्त
होणें, संतति मिळणें, धेनु प्राप्त होणें, सर्वविद्यापारंगत होणें, राजा होणें, राजभय उत्पन्न
करणें, सुवर्णात्पत्ति होणें, ईप्सित कन्या प्राप्त होणें, यक्षराक्षसादि बक्ष होणें, सार्वभौम पुत्र
प्राप्त होणें, कवित्वशक्ति अंगी येणें, नानाप्रकारचे भोग प्राप्त होणें, अंतर्धानशक्ति येणें,
राजा व सरदार बक्ष होणें, राजपुरुषांपासून निर्भय होणें, वस्त्रप्राप्ति होणें, गर्भपाताचें भय
नाहीसे होणें, संतति अल्पायु निपजत असल्यास दीर्घायु होणें, वृत्त, व्यापार इत्यादिकांमध्यें
जय प्राप्त होणें, अपमृत्यु टळणें, बक्ष चालविणारा पुत्र मिळणें, शिष्यतुल्य पुत्र प्राप्त होणें,
उदकापासून निर्भय होणें, कालज्ञान प्राप्त होणें, इत्यादि. हीं काम्य फळे झालीं. हीं सर्वा-
नाच हवीं असतात किंवा अवश्य असतात असें नाही. कल्याण होणें, हें जें सर्वसामान्य
फल ते सर्वांना हवे आहे; त्यास्तव, रुद्रपठनाकडे लोकांची प्रवृत्ति, व्हावी एतदर्थ दुसऱ्या
साली धर्माच्या सर्व ग्राहकांना सायन व मठभास्कर ह्या दोघांच्या आप्यांसंह रुद्राध्याय
बसिसादाखल होता. सोबत भाष्यांचे मराठी तात्पर्य विस्तृत रीतीने दिले आहे. रुद्राध्या-
यांत काय आहे हें प्रत्यक्ष भाष्यतात्पर्य वाचल्याशिवाय समजणें शक्य नसल्यामुळे वर बर्षा-
विल्यापेक्षां विरोध वर्णन ह्या अध्यायाचें आग्नी करीत बसत नाही. रुद्राध्यायच फक्त
धेनान्यास ट. ह. शिवाय दोन रुपये किंमत पडेल.

विष्णुपुराणांतील विषय.

मंगलाचरण, पुराणोपक्रम, ईशस्तुति, पुराणपरंपरा, भूतसृष्टि, अन्नपरिमाण, पृथ्वीकृत परमेश्वरस्तवन, उदकांतून भूमीचा उद्धार, वृक्ष, पशु इत्यादिकांची सृष्टि, वर्णसृष्टि, धान्याचे प्रकार, वर्णाश्रमधर्मनिष्ठाना प्राप्त होणारी स्थाने, ऋगुप्रभृतींची उत्पत्ति, रूद्र, स्वायंभुव मनु, शतरूपा, प्रियव्रत, उत्तानपाद इत्यादिकांची सृष्टि, दसकन्या, त्यांचे प्रति व त्यांची संतति, ईश्वराच्या आठ मूर्ति, विष्णु व लक्ष्मी ह्यांचे सर्वव्यापित्व, इंद्र व दुर्वास ह्यांची भेद, ब्रह्मादिकांनी केलेली ईशस्तुति, समुद्रमंथन, भृगुवंश व दसकन्यांची संतति, ध्रुवचरित्र; स्वर्णासुराचा वध, ध्रुवचरित्र, ध्रुववंश, पृथुचरित्र, प्रचेतसांचे तप, त्यांनी केलेली ईशस्तुति व त्यांना प्राप्त झालेला वर, प्रचेतसांच्या तपामुळे झालेला प्रजेचा ऋतू, कंडू महर्षींचे चरित्र; प्रमत्तेचा व कंडू ह्यांचे एकत्र वास्तव्य, प्रचेतसांनी आरिषेचा केलेला स्वीकार, दससृष्टि, प्रन्हादचरित्र, प्रन्हादाचा वंश; प्रजा व त्यांचे अधिपति, ईश्वराची स्वरूपे, सप्तद्वीपे व त्यांचे अधिपति, भूगोत्वर्णन, पातालवर्णन, नरकवर्णन, पृथ्वी, आकाश, इत्यादिकांचे परिमाण, सूर्यादिकांचे परिमाण वगैरे, शिशुमारवर्णन, सूर्यरश्मि व त्यांताल गण, सूर्य व त्याच्या रथात असलेले सप्तगण ह्यांची काये, चंद्रादिकांचे रश्मि, गति वगैरे, शिशुमारस्वरूपवर्णन, जडमरताख्यान, ऋभुनिदाप्रसंवाद, मन्वंतरें, व्यासकृत वेदविभाग व अग्रावीस व्यास, वेदशास्त्रा व त्यांचे प्रवर्तक, सामवेदशास्त्रा व त्यांचे प्रवर्तक, पुराणसंहिता व त्यांचे प्रवर्तक, पुराणांची नावे, यमगीता, विष्णूचे आराधन व वर्णधर्म, आश्रमधर्म, संस्कार, कन्यालक्षण व आठ प्रकारचे विवाह, सदाचार व गृहस्थाश्रमधर्म, सदाचार, औषधेदेहिक संस्कार, आद्यप्रकरण, आद्यार्ह ब्राह्मण व धाद्विविधि, आद्याला विहित व निषिद्ध पदार्थ वगैरे, नमस्त्वक्पवर्णन व विष्णुस्तवन, चार्वाक, बौद्ध व आर्हत ह्या धर्मांची उत्पत्ति व ह्या धर्मांने बाग्याच्याच्या संसर्गाचे फल, ब्रह्मदेव, दसप्रजापति, बुध, पुरूरवा इत्यादिकांची उत्पत्ति, इक्ष्वाकूची उत्पत्ति, ऋतुस्थवंश, धुंधुमारवंश, मांधात्याची उत्पत्ति, व सौमरिकृष्णांचे आख्यान, सौमरीचे वनांत जाणे, त्यांच्या चरित्राचे फल, मांधात्याची संतति, नमंदेला प्राप्त झालेला वर, त्रिशंकूची हकीकत, सगराची उत्पत्ति, सत्रिय म्लेच्छ होणे, असमंजाची उत्पत्ति, सगराचा अश्वमेध, सगरपुत्रांनी कपिलमुनीला दिलेला त्रास, त्या पुत्रांचा नाश, अंशुमानाला कपिलमुनीपासून प्राप्त झालेला वर, दिलीप, भगीरथ, नाभाग, अंबरीष, ऋतुपर्ण इत्यादिकांची उत्पत्ति, सौदासाचे आख्यान, त्याला वसिष्ठशापाने प्राप्त झालेले कल्पाषपादत्व व राक्षसत्व, खट्वांग राजाची हकीकत, रघु, अज, दशरथ, राम, लक्ष्मण इत्यादिकांची उत्पत्ति, संक्षिप्त रामायण, निषध, नल इत्यादिकांची उत्पत्ति, निमि व वसिष्ठ ह्यांनी परस्पराना दिलेला शाप, जनक, सीता इत्यादिकांची उत्पत्ति, सोमवंश, कुचेतसि, पुरूरवाचे आख्यान, त्रेताप्रवृत्ति, गंगा जन्हूची कन्या होणे, विधामित्राचे आख्यान, काशिराज, धन्वंतरी, कुवलयाभ इत्यादिकांची उत्पत्ति, रविराजाची हकीकत,

कोवापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीने कालयवनाचे दहन, कृष्णमुचुकुंदसंवाद, मुचुकुंदकृत कृष्णस्तुति, त्याच्यावर कृष्णाने केलेला अनुग्रह, मुचुकुंदाचे गंधमादनपर्वताप्रत गमन, बलरामाचे मोकुलाप्रत गमन, वारुणीला वरुणाची झालेली आज्ञा, बलरामाची यमुनेप्रत आज्ञा, बलरामाचा रेवतीशी झालेला विवाह, रुक्मिणीच्या स्वयंवराकरिता राजांचे व रामकृष्णांचे कुंडिननगराप्रत गमन, रुक्मीने केलेली प्रतिज्ञा व त्याचा वध, रुक्मिणीहरण, प्रद्युम्नहरण, प्रद्युम्नाचे पुनरागमन, रुक्मिणीची संतति, प्रद्युम्नविवाह, द्वारकेप्रत इंद्राचे आगमन, इंद्रकृष्णसंवाद, सुरवध, कृष्णनरकयुद्ध, नरकवध, भूमिकृत कृष्णस्तुति, कृष्णाचे सौव्य हजार कन्यांना द्वारकेत आणणे, कृष्णाचे स्वर्गाप्रत गमन, अदिताने केलेली कृष्णाची स्तुति, पारिजात आणण्याचा विचार, त्याच्याकरिता देवांशी झालेले कृष्णाचे युद्ध, इंद्रसत्यमामासंवाद, पारिजात मर्त्यलोकाप्रत आणणे, सौव्य हजार कन्यांशी कृष्णाने केलेला विवाह, उपेक्षा पडलेले स्वप्न, चित्रलेखेचे योगविद्येने अनिश्चाल आणणे, कृष्णाचे बाणनगराप्रत गमन, कृष्णाशी माहेश्वरज्वराचे युद्ध, कृष्णाचे देवांशी झालेले युद्ध, सपत्नीक अनिश्चालसह कृष्णाचे द्वारकेप्रत आगमन, पौंड्रकवासुदेवाचा मोह, त्याने कृष्णाकडे पाठविलेला निरोप, कृष्णाने दिलेले उत्तर, पौंड्रकवध, वाराणशीचे दहन, सांवनप्रह, बलरामाचा क्रोध, सांबाळा चौरवांचे परत पाठविणे, द्विविदवानरवध, यादवांप्रत झालेला ऋषींचा शाप, सांबापासून मुसलाची उत्पत्ति, देवांनी कृष्णाकडे पाठविलेल्या दूताचे आगमन, दूताप्रत कृष्णाचा परत निरोप, यादवांचे प्रभासतीयांप्रत गमन, मदिरापान, यादवांचा परस्पर वध, द्वारका समुद्रांत बुडणे, अर्जुनाचा परामव, यादवकी-हरण, अर्जुनाचा खेद, ध्यासार्जुनसंवाद, अथावकाने अप्सरांना दिलेला शाप, परिक्षितीला राज्याभिषेक, कलिवर्णन, कलिमाहात्म्य, भूद्रमाहात्म्य, श्रीशंकाच्या धर्माविषयी ध्यासचे मत, नैमित्तिक प्रलय, प्राकृत प्रलय, दुःस्वप्नवर्णन, नरकदुःख, दुःस्वप्नाशय उपाय, ब्रह्मनिरूपण, सांख्यिकेदेशिष्वजचरित्र, कैशिष्वनकृत ब्रह्मज्ञानोपदेश, विष्णुपुराणाची फलश्रुति.

केशवापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीने बालयवनाचे दहन, कृष्णमुचुकुंदसंवाद, मुचुकुंदकृत
 कृष्णस्तुति, त्याच्यावर कृष्णाने केलेला अनुग्रह, मुचुकुंदाचे गंधमादनपर्वताप्रत गमन, बल-
 रामाचे गोकुलाप्रत गमन, वारुणीला वरुणाची झालेली आज्ञा, बलरामाची यमुनेप्रत आज्ञा,
 बलरामाचा रेवतीशी झालेला विवाह, रुक्मिणीच्या स्वयंवराकरिता राजांचे व रामकृष्णांचे
 कुंडिननगराप्रत गमन, रुक्मीने केलेली प्रतिज्ञा व त्याचा वध, रुक्मिणीहरण, प्रयुन्नहरण,
 प्रयुन्नाचे पुनरागमन, रुक्मिणीची संतति, प्रयुन्नविवाह, द्वारकेप्रत इंद्राचे आगमन, इंद्रकृष्ण-
 संवाद, सुरुवध, कृष्णनरकयुद्ध, नरकवध, भूमिकृत कृष्णस्तुति, कृष्णाचे सोव्य-
 हजार कन्यांना द्वारकेत आणणे, कृष्णाचे स्वर्गाप्रत गमन, अर्दिताने केलेली कृष्णाची
 स्तुति, पारिजात आणण्याचा विचार, त्याच्याकरिता देवांशी झालेले कृष्णाचे युद्ध,
 इंद्रसत्यभामासंवाद, पारिजात मर्त्यलोकाप्रत आणणे, सोव्य हजार कन्यांशी कृष्णाने
 केलेला विवाह, उपेला पडलेले स्वप्न, चित्रलेखेचे योगविद्येने अनिरुद्धाला
 आणणे, कृष्णाचे बाणनगराप्रत गमन, कृष्णाशी माहेश्वरज्वराचे युद्ध, कृष्णाचे
 देवांशी झालेले युद्ध, सपत्नीक अनिरुद्धासह कृष्णाचे द्वारकेप्रत आगमन, पौंड्रकवाहुदेवाचा
 मोह, त्याने कृष्णाकडे पाठविलेला निरोप, कृष्णाने दिलेले उत्तर, पौंड्रकवध, वाराणशीचे
 दहन, सांबनिग्रह, बलरामाचा क्रोध, सांबाला कौरवांचे परत पाठविणे, द्विविदवानरवध,
 यादवांप्रत झालेला ऋषींचा शाप, सांबापासून मुसलाची उत्पत्ति, देवांनी कृष्णाकडे पाठ-
 विलेल्या दूतांचे आगमन, दूताप्रत कृष्णाचा परत निरोप, यादवांचे प्रभासतीर्थाप्रत गमन,
 मदिरापान, यादवांचा परस्पर वध, द्वारका समुद्रांत बुडणे, अर्जुनाचा परामव, यादवव्ही-
 हरण, अर्जुनाचा खेद, व्यासाजुनसंवाद, अथावकाने अप्सराना दिलेला शाप, परिक्षितीला
 राज्याभिषेक, कलिवर्णन, कलिमाहात्म्य, शूद्रमाहात्म्य, खांडवाच्या धर्माविषयी व्यासांचे मत,
 नैमिषिक प्रलय, प्राकृत प्रलय, दुःखत्रयवर्णन, नरकदुःख, दुःखनाशाय उपाय, ब्रह्मनिरूपण,
 सांख्यिकेशिष्यवचरित्र, केशिष्यवचरित्र, ब्रह्मज्ञानोपदेश, विष्णुपुराणाची फलश्रुति.